

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*95-річчю Одеського національного  
економічного університету  
та 5-річчю кафедри філософії,  
історії та політології  
присвячується*

# ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*За редакцією М. Ф. Шмиголя*

Київ  
«Центр учбової літератури»  
2017

УДК 1(075.8)  
ББК 87я73  
Ф 51

*Друкується за рішенням Вченої ради  
Одеського національного економічного університету  
(протокол №9 від 23.06.2016)*

**Рецензенти:**

**Цибра Микола Федорович**, доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності ДЗ «Південно-український національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського»;  
**Акимович Євген Олександрович**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету;  
**Балута Тетяна Павлівна**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету.

**Ф 51 Основи філософії:** навч. посіб. / Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич; [за ред. М. Ф. Шмиголя]. – К.: Центр учбової літератури, 2017. – 412 с.

**ISBN 978-617-673-504-5**

Навчальний посібник підготовлений у відповідності до сучасних вимог Міністерства освіти і науки України, побудований згідно нової навчальної програми з курсу філософії. Посібник складається з трьох модулів. Перший модуль – «Історичні типи філософії», в якому послідовно розглядаються основні етапи розвитку філософської думки; другий модуль – «Основні проблеми філософії», що включає проблеми онтології, людського буття, етики, суспільства та його розвитку; третій модуль – «Проблеми гносеології та теоретико-методологічні засади логічного мислення», що включає проблеми пізнання та логіки. До кожної теми курсу з метою організації та активізації самостійної роботи студентів запропоновані комплекс проблемно-пошукових завдань, тематика рефератів та доповідей.

Навчальний посібник містить значну кількість тестів з усіх тем курсу, що охоплюють теоретичні та методологічні проблеми філософії, а також тести і вправи з логіки.

Зміст посібника відповідає сучасним вимогам щодо інтеграції України в європейський освітнянський простір і зорієнтований на формування у студентів гуманістичного світогляду та творчого підходу до вирішення досліджуваних проблем.

Посібник рекомендується для студентів вищих навчальних закладів, а також аспірантів, котрі складають кандидатський іспит з філософії.

**ISBN 978-617-673-504-5**

© Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим,  
М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич., 2017.  
© Центр учбової літератури, 2017.



## *Зміст*

Передмова . . . . .	6
<b>МОДУЛЬ I. ІСТОРИЧНІ ТИПИ ФІЛОСОФІЇ . . . . .</b>	<b>7</b>
ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ І РОЛЬ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА. . . . .	7
Світогляд, його структура та історичні типи . . . . .	7
Специфіка філософії як форми світогляду. Філософія та наука . . . . .	9
Основні питання філософії та її структура . . . . .	13
Основні функції філософії . . . . .	15
ТЕМА 2. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ КОСМОЦЕНТРИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ. . . . .	20
Загальна характеристика античної філософії . . . . .	20
Космогонічні і натурфілософські ідеї досократиків . . . . .	22
Класичний період античної філософії . . . . .	24
Елліністичний та римський період. . . . .	31
ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ . . . . .	42
Філософія епохи Середньовіччя . . . . .	42
Головні риси філософії епохи Відродження . . . . .	45
План семінарського заняття. . . . .	48
ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ . . . . .	50
Передумови та основні риси філософії Нового часу . . . . .	50
Проблема методу наукового дослідження в філософії XVII ст. . . . .	51
Філософія епохи Просвітництва . . . . .	54
Німецька класична філософія. . . . .	56
Філософія марксизму . . . . .	63
ТЕМА 5. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ . . . . .	69
Філософське вчення Григорія Сковороди. . . . .	71
Філософія П. Юркевича . . . . .	74
ТЕМА 6. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ. . . . .	78
Філософія неопозитивізму і постпозитивізму . . . . .	78
Прагматизм . . . . .	81
Герменевтика . . . . .	83

Філософія життя . . . . .	84
Філософські проблеми психоаналізу: фрейдизм та неофрейдизм . . . . .	88
Філософія екзистенціалізму. . . . .	89
Соціально-критичний напрямок у філософії ХХ столітті: філософія «неомарксизму». . . . .	93
Постмодернізм . . . . .	97
<b>Тестові завдання до І модулю . . . . .</b>	<b>102</b>
I рівень . . . . .	102
II рівень . . . . .	137
III рівень. . . . .	163
<b>МОДУЛЬ II. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ . . . . .</b>	<b>169</b>
<b>ТЕМА 7. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ПРОБЛЕМИ БУТТЯ.</b>	
<b>ДАЛЕКТИКА БУТТЯ . . . . .</b>	<b>169</b>
Буття як вихідна категорія філософії . . . . .	169
Буття як загальний зв'язок та взаємодія. Ідея розвитку . . . . .	170
Філософські категорії як інструмент пізнання світу . . . . .	172
Категорії діалектики. . . . .	173
Закони діалектики . . . . .	189
<b>ТЕМА 8. ЛЮДИНА ТА ЇЇ БУТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ</b>	
<b>ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ . . . . .</b>	<b>197</b>
Становлення філософських уявлень про людину . . . . .	197
Багатовимірність людського буття: співвідношення біологічного і соціального в людині. . . . .	200
Свідомість як фундаментальна властивість людини. . . . .	201
Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість». Структура особистості . . . . .	206
Соціалізація особистості: етапи, механізми, форми . . . . .	208
<b>ТЕМА 9. ЕТИЧНІ ВИМІРИ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ . . . . .</b>	<b>213</b>
Моральна мотивація та ціннісні орієнтації . . . . .	213
Проблема морального вибору: структура вчинку . . . . .	214
Співвідношення моральної мети і засобів. . . . .	216
Основні категорії етики. . . . .	217
<b>ТЕМА 10. СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ. . . . .</b>	<b>239</b>
Специфіка соціальної дійсності та її пізнання. Об'єктивне та суб'єктивне в суспільному процесі . . . . .	239
Суспільство як система. Духовне життя суспільства . . . . .	245

Філософія історії як напрям філософського знання. Проблема суспільного прогресу . . . . .	249
<b>Тестові завдання до II модулю . . . . .</b>	<b>255</b>
I рівень . . . . .	255
II рівень . . . . .	276
III рівень. . . . .	291
<b>МОДУЛЬ III. ПРОБЛЕМИ ГНОСЕОЛОГІЇ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ . . . . .</b>	<b>294</b>
<b>ТЕМА 11. ГНОСЕОЛОГІЯ. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ . . . . .</b>	<b>294</b>
Сутність пізнавального процесу та проблема пізнаваності світу. . . . .	294
Єдність чуттєвого та раціонального в пізнанні. . . . .	297
Філософська теорія істини. Діалектика абсолютної та відносної істини . . . . .	298
Наукове пізнання: рівні, форми, методи. . . . .	300
<b>ТЕМА 12. ЛОГІКА: ЗАКОНИ І ФОРМИ ПРАВИЛЬНОГО МИСЛЕННЯ . . . . .</b>	<b>306</b>
Логіка як наука про закони і форми правильного мислення . . . . .	306
Поняття як форма мислення . . . . .	306
Судження . . . . .	309
Основні формально-логічні закони . . . . .	311
Умовивід як форма мислення. . . . .	313
Елементи теорії аргументації . . . . .	319
<b>Тестові завдання до III модулю . . . . .</b>	<b>321</b>
I рівень . . . . .	321
II рівень . . . . .	337
III рівень. . . . .	353
<b>Логічні завдання . . . . .</b>	<b>356</b>
<b>Глосарій . . . . .</b>	<b>395</b>
<b>Список рекомендованої літератури . . . . .</b>	<b>407</b>



## Передмова

Філософія, виступаючи *інтелектуальним ядром людської духовності*, дає відповіді на глибинні занепокоєння та запити людини. Вона завжди потрібна людині, а особливо тоді, коли життя вимагає вибору, визначення моральної та соціальної позиції, осмислення й обґрунтування світоглядних ідеалів і стратегії їхнього досягнення.

Філософія – це нескінченний пошук відповідей на *вічні* проблеми людського буття, які набувають в кожну історичну епоху *свого* специфічного забарвлення і вирішення. Тому одна із задач вивчення філософії полягає в тому, щоб простежити еволюцію цих змін, показати, наскільки адекватно філософська думка тієї чи іншої епохи відповідала на *виклики часу*, як видатні мислителі формували системи цінностей, ідеалів, що мають важливе значення для збереження і розвитку суспільства, чому й присвячений *перший* модуль посібника. *Другий* модуль посібника присвячений систематизованому аналізу основних теоретичних проблем філософії, зокрема етиці, яка з часів Арістотеля традиційно розглядається як *практична* філософія. У *третьому* модулі посібника акцентовано увагу на проблемах пізнання та теоретико-методологічних засадах логічного мислення.

Вироблення *правильного логічного мислення* означає вміння застосовувати теоретичні положення, закони, прийоми і операції на практиці. Тому підвищення *культури мислення і спілкування* неможливо без активної дії, без набуття реальних самостійних навичок, котрі виробляються лише в ході вирішення логічних вправ. У зв'язку з цим у Навчальному посібнику наведені комплекси вправ, до значної частини яких наводяться зразки вирішення. Враховуючи профіль економічного ВНЗ, при складанні вправ було використано багато прикладів зі сфери економіки.

Вивчення філософії передбачає не просто засвоєння певного обсягу філософських знань, але і уміння *творчо* застосовувати їх в складних життєвих ситуаціях, в повсякденній, професійній і суспільній діяльності. Тому органічним елементом посібника виступає комплекс проблемно-пошукових завдань, виконання яких сприятиме формуванню у студентів навичок *самостійного критичного мислення*.

Навчальний посібник містить значну кількість тестів з усіх тем курсу, що охоплюють теоретичні та методологічні проблеми філософії. Зміст і форма тестів різноманітні, вони скомпоновані залежно від своєї складності на три рівні. Виконання тестових завдань першого рівня потребує від студентів знайомства з іменами, термінами, поняттями курсу, хоча й без глибокого проникнення в їх зміст. Вирішення тестових завдань другого рівня дозволяє продемонструвати знання структури матеріалу, логічних зв'язків між його частинами. Правильні відповіді на тести третього рівня потребують ґрунтового знання змісту основних категорій курсу.



# Модуль І.

## Історичні типи філософії

### ТЕМА 1.

#### ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ І РОЛЬ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

**Зміст теми:** 1. Світогляд, його структура та історичні типи. 2. Специфіка філософії як форми світогляду. Філософія та наука. 3. Основні питання філософії та її структура. 4. Основні функції філософії.

Сферу філософії можна підвести під наступні питання: Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватись? Що таке людина?

I.Кант

#### **Світогляд, його структура та історичні типи**

Перед кожною людиною постають питання, які є предметом вивчення філософії. *По-перше*, це питання щодо *сутності світу*: як влаштований світ? чи розвивається він за певними законами? хто або що визначає ці закони? яке місце у світі належить закономірності, а яке – випадковості? *По-друге*, це питання, що стосуються *сутності людини* та її становища у світі, можливостей і перспектив її буття: смертна людина чи безсмертна? може людина дізнатися про своє призначення в цьому світі чи це для неї неможливо? чи існують межі людського пізнання? що є істина? *По-третє*, кожну людини також хвилюють і *морально-етичні* проблеми: що таке совість, честь, обов'язок, відповідальність і справедливість? чи можна провести чітку розмежувальну лінію між добром і злом? в чому сенс життя? Усі вищеназвані проблеми виражають глибокі *світоглядні* потреби людини.

Що ж таке *світогляд*? *Світогляд* – це сукупність поглядів, принципів, оцінок, які визначають *цілісне* уявлення людини про світ, її місце в ньому, розуміння та оцінку людиною сенсу свого життя та діяльності. Світогляд – це сукупність узагальнених наукових, філософських, соціально-політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних орієнтацій, переконань, ідеалів.

Світогляд має складну *структуру*, включаючи такі основні компоненти:

- *пізнавальний* – це узагальнене знання про світ – *картина світу*;
- *ціннісно-нормативний* – *цінності*, тобто поширені у суспільстві уявлення про основні життєві цілі та способи їх досягнення, *ідеали, норми*; одне з головних призначень світогляду полягає не тільки в тому, щоб дати людині опору в вигляді узагальнених знань, але і в тому, щоб дати людині можливість керуватися певними суспільними ціннісно-нормативними *регуляторами*;
- *емоційно-вольовий* – щоб знання, цінності і ідеали реалізувалися в практичних вчинках і діях, необхідно їх перетворення в *особисті переконання, вірування, вироблення певної психологічної настанови* на готовність діяти.

Крім того, у світогляді, в залежності від *співвідношення інтелектуального і емоційного* досвіду людей, виділяються: *світорозуміння* – пізнавально-інтелектуальний рівень; *світовідчуття* – емоційно-психологічний рівень. Іншими словами, в формуванні світогляду бере участь не тільки холонокровна робота розуму, але й людські емоції. Життя в природному і суспільному світі породжує у людей *складну гаму* почуттів, переживань. В настроях відображаються обставини життя людей, відмінність їхнього соціального положення, національні особливості, тип культури, індивідуальні долі, темперамент, вік, стан здоров'я. Емоційний настрій може бути радісним або похмурим, егоїстичним або повним душевної щедрості.

На жаль, для ХХ сторіччя характерно *порушення рівноваги* між емоційною і раціональною складовими сприйяття світу на користь останньої. Небачене прискорення науково-технічного прогресу породило *гіпертрофоване* уявлення про *абсолютний пріоритет* природничонаукових і технічних досягнень перед гуманітарними, логічного пізнання перед емоційно-чуттєвим, речового багатства над духовним, що несе серйозну загрозу цілісності особистості. Ця проблема знайшла своє відображення в творах М.Бердяєва, Е.Фромма, А.Швейцера та інших видатних мислителів ХХ століття.

В залежності від *ступеню пізнавальної глибини, логічної послідовності, інтелектуальної сили* аргументів розрізняються *два рівні* світогляду:

- *життєво-повсякденний* – складається *стихійно* і базується на здоровому глузді, повсякденному досвіді, його ще називають *життєвою філософією*; на цьому рівні світогляд вкрай неоднорідний, знаходиться під впливом національних, релігійних традицій, характеру професійної діяльності; емоції в ньому переважають розум;



– *теоретичний* – більш *систематизований* комплекс уявлень, оцінок, настанов, що забезпечують *цілісне* бачення та усвідомлення світу і місця в ньому людини; відрізняється глибокою продуманістю та обґрунтованістю; до цього рівня, поряд з наукою, належить і філософія.

Світогляд є *особистісним* знанням, постає у формі переконань, сукупності смислів, ідеалів, що впливають на соціальну орієнтацію людини, вибір нею свого місця в суспільстві, її спосіб життя. Усе прожите життя конкретної людини є, наприклад, *індивідуальною* відповіддю на питання типу: що таке щастя, любов, дружба?

Таким чином, світогляд – *інтегральне* духовне утворення, що являє собою *узагальнену* систему поглядів на світ в цілому і на місце людини в ньому і *спонукає* до практичної дії, до певного способу життя та думки. *Центральним* питанням всякого світогляду є взаємовідношення «людина – світ».

Життя людей у суспільстві носить *історично обумовлений* характер. Виходячи з принципу історизму і стилю мислення, розрізняють *три* типи світогляду: *міф, релігію, філософію*. Ще задовго до виникнення філософії люди знаходили відповіді на найважливіші питання свого буття в міфології і релігії. Ці форми світогляду відрізняються своєрідним трактуванням явищ оточуючого світу і самої людини.

Історично *першою* спробою в умовах первісного суспільства *дати відповідь* на світоглядні питання людей був *міф* – духовний регулятор життя родового суспільства. Метафорична форма викладу думки, злиття уяви, фантазії з самою реальністю, олюднення природи та відсутність рефлексії дають нам підставу розглядати цей тип світогляду як *емоційно-образну* свідомість епохи «дитинства» людства.

*Релігійний* світогляд є також одним з варіантів пошуку смислу світу, одна із спроб його розуміння. Релігія, що виступає другим історичним типом світогляду, базується на *вірі* в Бога, тобто прийнятті відповідних положень божественного «одкровення» *без доказів*. Саме віра, а не знання є основою релігійного світогляду.

### **Специфіка філософії як форми світогляду. Філософія та наука**

Термін «філософія» в перекладі з грецької мови означає *любов до мудрості*. Слово «філософ» вперше вжив грецький філософ і математик *Піфагор* по відношенню до людей, що прагнули до інтелектуального знання і правильного способу життя. Тлумачення і закріплення в європейській культурі терміну «філософія» пов'язане з ім'ям грецького мислителя *Платона*.

Філософія – *теоретично* сформульований світогляд, система найбільш загальних *теоретичних* поглядів на світ, місце в ньому людини, виявлення різноманітних форм відношення людини до світу.

Філософія відрізняється від інших форм світогляду не стільки предметом, скільки *способом* осмислення світоглядних проблем, ступенем їх *інтелектуальної* розробленості, тому мова філософії – поняття, *категорії*. Вона будує свої висновки на логіці і доказі, відбиваючи зростаючу в суспільстві потребу в розумінні світу і людини *з позиції знання*, на відміну від міфологічного і релігійного світоглядів, що орієнтуються на догматичну віру та на пояснення за допомогою надприродних сил.

Філософія відноситься до *рефлексивного* типу світогляду, що характеризується міркуваннями над *власними* уявленнями про світ і місце людини в ньому. Філософія ставить і намагається дати відповіді на фундаментальні питання людського існування, знайти «*граничні*» *підстави* і нормативи свідомого ставлення людини до дійсності.

Оскільки історичні епохи відрізняються одна від одної рівнем розвитку культури, економічним і політичним ладом, рівнем розвитку пізнання, то відповіді на ці «*граничні*» питання в різні епохи різняться, виступаючи у вигляді *різноманітних історичних типів філософії*.

Філософія зароджується в VII-VI ст. до н.е. майже одночасно в трьох осередках давніх цивілізацій – Індії, Китаї, Давній Греції. Виникнення філософії – *закономірний* результат духовного розвитку людства, її *передумовами* були: в *соціально-економічному* плані – поява *класового* суспільства і держави, *відокремлення праці розумової* від фізичної, що створювало для частини населення можливість занять теоретичною діяльністю; в *духовному* – накопичення *емпіричних* знань про природу (математика, астрономія) та *розвинена міфологія*; в *психологічному* – *подив, сумнів, рефлексія*; важливою психологічною передумовою філософствування німецький філософ К.Ясперс також вважав *усвідомлення загубленості людського існування*.

Філософія, перш за все, виникає як засіб *раціонального* осягнення світу. Міф і релігія зі своїми готовими, раз і назавжди даними відповідями вже *не могли задовольнити* зростаючий інтерес людини до пізнання, *узагальнити і систематизувати* накопичений досвід. Як Вам вже відомо, в «*осьовий час*» людство здійснює *якісний стрибок* у своєму розвитку: міфологічна епоха повільно відступає в результаті боротьби раціонально перевіреного досвіду проти міфу. Саме в цей час з'являються *перші філософи*, які приходять на місце жерця, священника. Вони *розкріпачують* мислення, звільнюючи його від марновірств і розвиваючи здатність до *критичної* рефлексії. Філософія завжди оформляється у вигляді *теорії*, що формулює свою систему категорій і принци-

пів, що носять *загальний* характер, розповсюджуючись *одночасно* на природу, суспільство, людину і саме мислення.

Філософія – *особливий* вид духовної діяльності, якому притаманний ряд рис, які як зближають її з деякими іншими сферами духовного життя суспільства (наукою, мистецтвом, релігією), так і відокремлюють філософію від них. Найчастіше виявлення *специфіки філософії* здійснюється через порівняння її з *наукою*.

*По-перше*, головною метою, що визначає *наукову* діяльність, є отримання *істинних* знань про реальність, що жорстко регламентується вже на *емпіричному* рівні. Елементами наукового знання є *факти, законмірності, теорії, «наукові картини світу»*. Винятково важливими для науки можливість перевірки його *експериментом*.

Філософські ж висновки *не підлягають* емпіричній перевірці. М.Бердяєв відзначав: «Філософії світ розкривається *інакше*, ніж науці, і шлях її пізнання інший. Науки мають справу з *частково* абстрагованою дійсністю, їм не відкривається світ, як ціле, ними не досягається зміст світу». Тобто, кожна наука розглядає не світ у цілому, а лише його *фрагмент*, певну сторону. В області ж філософії досліджуються *світоглядні* проблеми буття. Сутність філософії – у розмірковуванні над *загальними* проблемами у системі «світ – людина», і *універсалізм* філософського знання робить його недоступним для перевірки в стінах наукових лабораторій.

*По-друге*, якщо наукові знання втілюються в нових механізмах, в більш ефективних технологічних процесах, носять в основному *утилітарний* характер, то філософія виступає для людини як вічна потреба пошуку відповідей на питання *буття і смислу існування*. В той же час ніяка наука не ставить за мету відповідати на питання: як людині слід жити, заради чого жити. Її істини холодні і бездушні: кут падіння дорівнює куту відбиття, сума кутів трикутника дорівнює 180 градусів. Саме в філософії реалізується синтез двох підходів: науково-раціонального і ціннісного (елімінованого з наукового знання). Інакше кажучи, наука відповідає на запитання – «*чому*» а філософія – на питання – «*для чого*», «*з якою метою*».

На відміну від наукових і технічних знань, котрі покликані обслуговувати *практичні* потреби, філософська думка обґрунтовує *ідеал*, пов'язаний з пошуком сенсу життя людини та суспільства. У цьому зв'язку німецький філософ М.Шелер характеризував філософію як «*знання заради спасіння*», протиставивши його науковому і технічному – «*знання заради досягнення панування*».

*По-третє*, в науці завжди має певна фундаментальна теорія – *парадигма*, яку приймають усі вчені, що працюють у даній області. Висновки ж філософії *позбавлені* здебільшого *однозначності* і загальної

значущості, вони суттєво розходяться в різних системах і напрямках. У філософії ніколи *не було єдиної парадигми*, що було охарактеризовано Б.Расселом як «скандал у філософії». Для неї характерний *плюралізм систем, течій, шкіл*. Тут ми вступаємо в царство *свободи духу* – можна прийняти будь-як точку зору, мати свою позицію. Цей момент зближує філософію з мистецтвом.

Ще одна риса зближує філософію з мистецтвом. Вони носять *особистісний і суб'єктивний* характер. Завжди на творах і філософа, і митця лежить відбиток *їх особистості*.

Нарешті, *шляхи розвитку* науки і філософії багато в чому *відмінні*; в цьому плані розвиток науки і філософії належать до *різних типів прогресу*. Наука еволюціонує по типу *природно-історичного* прогресу, котрий характеризується *поступальним* рухом від нижчих форм до більш досконалих і здійснюється шляхом *асиміляції* попередніх етапів наступними. Наприклад, більш пізні фізичні теорії «поглинають» попередні, обезцінюючи їх. Цей тип прогресу здійснюється, перш за все, в науці, економіці, техніці, технології.

Що ж стосується філософії і мистецтва, то їм притаманний *соціокультурний* тип прогресу, при якому кожна нова форма розглядається як *самоцінна* і не порівнюється з іншими з точки зору прогресивності. Творчість в області філософії характеризується іншим характером спадкоємності, ніж творчість у сфері науки і техніки. В той час як наука ХХ ст. набагато випередила науку ХІХ ст., великі філософи древності є нашими *сучасниками*, нашими спібесідниками, їх твори, ідеї не втрачають для нас значимості. До видатних філософських систем навряд чи можна застосувати порівняння типу «вище – нижче». Сократ, Кант, Сартр – філософи різних століть – однаково належать вічності. Поява нових філософських вчень не обезцінює змісту раніше створених, а лише *збільшує розмаїття* можливих самодостатніх систем світобачення.

В значній мірі той факт, що в історії філософії не спостерігається такого типу прогресу, як в науці, обумовлений значною мірою *специфікою* філософських проблем. На відміну від науки, де питання і проблеми знаходять *остаточне* рішення в обмежений час, філософські питання, що стосуються сутності людини, її призначення, вибору духовних цінностей, не піддаються остаточному вирішенню. У зв'язку з цим Вернадський відзначав, що філософія «постійно торкається таких вічних питань людської думки, по відношенню до яких не може бути сказане останнє слово».

Спочатку поняття «філософія» вживалося в *широкому* значенні – стосовно сукупності *всіх теоретичних* знань, накопичених людством. З часом від філософії починають відділятися і оформлятися як самостійні галузі знання такі науки як математика, фізика, біологія, хімія тощо.

Проте філософія не втратила свого значення, тому що ще яскравіше виявилася її специфіка як *універсального теоретичного пізнання*.

### **Основні питання філософії та її структура**

Універсальною проблемою філософії є проблема взаємовідносин «людина – світ». Вона має багато аспектів: суб'єкт – об'єкт, матеріальне – ідеальне, об'єктивне – суб'єктивне тощо. Здавна філософи прагнули визначити в цій універсальній проблемі головне – так зване *основне питання філософії*. Найпоширенішим було положення, сформульоване Ф.Енгельсом в роботі «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії»: «Велике основне питання усієї, в особливості новітньої філософії, є питання про відношення мислення до буття». Такий підхід до формулювання основного питання філософії базується на фундаментальних фактах людського буття: існують явища *матеріальні* і *духовні*. В цьому питанні Енгельс виділяє *дві основні сторони*: перша – що є *первинним* (дух чи природа); друга – чи *пізнаваний* світ. В залежності від способу рішення першої сторони основного питання філософи, за Енгельсом, поділяються на матеріалістів або ідеалістів. *Матеріалізм* (від лат. materialis – речовинний) виходить з того, що *природа, буття, матерія є первинними*, а свідомість, мислення, дух – вторинними. *Ідеалізм* (грець. idea – вигляд, першообраз) – протилежний матеріалізові філософський напрям, який намагається довести, що дух, свідомість, мислення, *ідеальне є первинним*, а буття, природа, матеріальне – вторинним.

Як матеріалізм, так і ідеалізм неоднорідні у своїх конкретних проявах. Так, з точки зору історичного розвитку *матеріалізму* слід відзначити його основні форми: *стихийний* матеріалізм давніх греків (Фалес, Демокрит, Геракліт); *метафізичний механістичний* матеріалізм Нового часу (Бекон, Ламетрі, Гельвецій); *діалектичний матеріалізм* (Маркс, Енгельс); розрізняють також *науковий* та *вульгарний* матеріалізм – останній зводить ідеальне до матеріального, ототожнює свідомість з матерією (Фогт, Бюхнер, Молешот).

Ідеалізм також неоднорідний, в першу чергу, слід розрізнити *два* його різновиди: об'єктивний та суб'єктивний. *Об'єктивний* ідеалізм першоосновою існуючого вважає певну *надлюдську свідомість* – «*абсолютний дух*», *світовий розум*; основні його представники: Платон, Аквінський, Гегель. *Суб'єктивний* ідеалізм єдиною реальністю вважає *сукупність відчуттів, переживань, настроїв і дій суб'єкта*; представники класичної форми суб'єктивного ідеалізму – Берклі, Юм, Фіхте; крайньою формою суб'єктивного ідеалізму виступає *соліпсизм* (від лат.

solus – один, єдиний та ipse – сам), згідно якому можна з достовірністю говорити лише про існування мого власного «Я» і моїх відчуттів.

З питанням про начало буття пов'язане і питання про монізм, дуалізм, плюралізм. *Монізм* (грець. monos – один, єдиний) – філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву *єдиного* начала – матерії або духу; тому монізм може бути відповідно двох видів – матеріалістичний та ідеалістичний. *Дуалізм* (лат. dualis – двоїстий) – філософське вчення, згідно якому дух та матерія, ідеальне та матеріальне є *два незалежних* рівноправних начала, що не обумовлюють одне одного; так, Декарт вважав, що в основі буття лежать дві рівноправні субстанції: мисляча (дух) і протяжна (матерія). *Плюралізм* (лат. pluralis – множинний) передбачає *кілька* або *безліч* незалежних субстанціональних першоначал або видів буття; так, прикладом можуть бути теорії давніх мислителів, які висували в якості основи існуючого такі різноманітні начала як землю, воду, вогонь, повітря тощо.

Розглядаючи *другу сторону* основного питання філософії, а саме – питання про пізнаваність світу або про тотожність мислення та буття, філософи також стояли на різних позиціях. Значна більшість їх, дотримуючись *оптимістичних* позицій, давала *стверджувальну* відповідь на це питання, проголошуючи могутність розуму, його необмежені пізнавальні можливості, вважала, що людина здатна одержувати *достовірне* знання, *об'єктивну* істину.

*Песимістична* позиція щодо можливості пізнання людиною світу була представлена спочатку скептиками, а пізніше – агностиками. *Скептицизм* (грець. skeptikos – недовірливий, той, хто досліджує) – філософське вчення, що *піддає сумніву* можливість достовірного пізнання об'єктивного світу; його представники: Піррон, Секст Емпірик. *Агностицизм* (грець. – непізнаваний) – філософське вчення, яке *заперечує* принципову можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності; його представники: Кант, Юм.

Прикладом *іншого*, ніж у Ф.Енгельса, підходу до визначення основного питання філософії може бути позиція французького мислителя *А.Камю*. Зосередивши увагу на проблемах людського існування, він пише: «Питання про *сене життя* я вважаю найбільш невідкладним із усіх питань». Близьким до точки зору А.Камю є розуміння основного питання філософії М.Бердяєвим, який вважав основною філософською проблемою – *проблему свободи людини*, її сутності, природи та призначення.

Філософія досліджує *різні* сторони буття, пізнання, сутності людини і людського існування. Відповідно в системі філософського знання історично склалися наступні *розділи*:

- онтологія (від грець. *ontos* – суще і *logos* – вчення) -дослідження найбільш загальних питань буття; філософія, прагнучи охопити світ у його єдності, ставить питання граничних засад буття;
- гносеологія (від грець. *gnosis* — знання, пізнання і *logos* —вчення) – дослідження найбільш загальних питань пізнання;
- логіка – дослідження законів і форм правильного мислення;
- методологія (від грець. *methodos* – шлях до пізнання, *logos* – вчення) – дослідження принципів і засобів побудови теоретичної (пізнавальної) і практичної діяльності;
- історія філософії – вивчення розмаїття конкретно-історичних форм філософування у їх розвитку і наступності;
- філософія історії та суспільства – вивчення найбільш загальних питань існування та розвитку суспільства;
- філософська антропологія – аналіз загальних питань буття людини;
- аксіологія (від гр. *axios* – цінність) – філософське вчення про цінності;
- етика – дослідження моралі як специфічної форми суспільної свідомості;
- естетика – дослідження закономірностей художнього освоєння світу людиною.

### Основні функції філософії

Арістотель якось відзначив: «Усі науки більш необхідні, ніж філософія, але нема прекраснішої од неї». Які ж функції виконує філософія в суспільстві, щоб заслужити такої парадоксальної характеристики?

Основними функціями філософії, які визначають її роль в житті суспільства та людини, виступають: світоглядно-регулятивна, методологічна, пізнавальна, гуманістична, загальнокультурна, інтелектуальної терапії (психотерапевтична), соціально-критична.

*Світоглядно-регулятивна функція.* У своїй книзі «Історія західної філософії» (див. роботу в даному посібнику) Б.Рассел відзначав, що усе точне знання належить науці, а усі догми належать теології. Але між наукою і теологією є «нічийна земля», де робляться спроби відповісти на цілий ряд питань, серед яких: чи розділений світ на Дух і Матерію? що таке людина? чи існує досконалий спосіб життя і як його можна досягти? тощо. Він відзначає, що на ці питання не можна знайти відповідей в наукових лабораторіях. Відповідати на них – справа філософії. Висуваючи таку сукупність питань, філософія виявляється здатною дати людині світогляд, здійснити вплив на її орієнтацію у світі, на формування її життєвої позиції по відношенню до соціального світу.

Формування світогляду людини як систематизованої частини її свідомості відбувається під впливом конкретних, різноманітних, хаотичних життєвих обставин. Людина не задовольняється знанням окремих фрагментів реальності. Вона прагне все зв'язати в єдине ціле, *знайти принципи та ідеали*, завдяки яким можливо було б сформулювати свої переконання. Навіщо це потрібно людині? Основна причина полягає в тому, що людина *прагне до гармонії свого душевного світу*.

Не слід вважати, що філософія пропонує людині вже *готовий* світогляд. Реальна картина така, що і тут потрібен вибір, оскільки в самій філософії існує цілий *спектр світоглядних позицій* – матеріалістичних, ідеалістичних, раціоналістичних та ірраціоналістичних тощо, що пропонуть *своє* бачення світу, певну його картину як цілого, що включає в себе і людину. Світоглядно-регулятивну функцію, що полягає у формуванні життєвих орієнтацій людей, осмисленні і обґрунтованні світоглядних ідеалів можна вважати *визначальною*.

Зі світоглядною функцією тісно пов'язана інша функція філософії – *методологічна*. Методологія – вчення про методи пізнання. Це сукупність пізнавальних засобів, прийомів, які використовуються в науці. Разом з тим, це сфера знання, яка вивчає засоби, передумови та принципи організації пізнавальної та практичної діяльності. Кожна наука має свій метод. Але наука, яка постійно розвивається, потребує *філософської рефлексії* відносно природи та обґрунтованості *своїх* принципів. Філософія відіграє велику роль при формуванні наукових теорій, що проявляється вже в тому, що самі вчені ставлять питання про засади свого власного знання. Великі вчені, які були *одночасно філософами* у своїх сферах, такі як Ейнштейн, Інфельд, Борн і багато інших писали про велику роль загальної методології та теорії в науці (М.Борн «Фізика в житті мого покоління» і А.Ейнштейн та Л.Інфельд «Еволюція фізики»).

Будь-яка наукова діяльність вимагає від дослідника володіння *філософською методологією*. Філософський метод задає загальні принципи дослідження, які ґрунтуються на теоретичному мисленні, вираженому у філософських категоріях.

*Загальнокультурна функція*. «Мені здається, – відзначав видатний фізик, лауреат Нобелівської премії Макс Лауе, – що усі науки мають групуватися навколо філософії як їх загального центру і що служіння їй є їх власною метою. Так і тільки так можна зберегти єдність наукової культури проти нестримно прогресуючої спеціалізації наук. Без цієї єдності уся культура була б приречена на загибель». У цьому висловлюванні йдеться про загальнокультурну функцію філософії, яку вона вже виконувала з моменту свого зародження. Ця функція полягає в тому, що філософія здійснює *загальнокультурний синтез*, інтегруючи усі види



людського досвіду і формуючи на цій основі *культурні універсалії* – категорії і цінності.

Слід підкреслити, що хоча в ході історичного розвитку від філософії почали відділятися конкретні науки, *звужувалося її предметне поле* і вона втрачала статус «науки наук», але з загальнокультурною функцією відбувалось протилежне: її роль в житті суспільства безперервно *зростала*. Римському філософу Цицерону (106-43 до н.е.) належить такий вислів: «*Культура духу є філософія*». Ці слова, сказані в епоху античності, набувають особливої актуальності в наш час. Без перебільшення можна сказати, що філософія сьогодні є найважливішим елементом духовної культури людства, виступає «конструктором» принципово нових ідей, нових картин світу, нових суспільних ідеалів.

*Функція інтелектуальної терапії, або психотерапевтична.* Ця функція виходить на перший план в періоди суспільної нестабільності. Тому не випадково, що одними з перших значення цієї функції в житті людини підкреслили Епікур та Сенека – філософи епохи пізньої античності. *Епікур* зазначав: «Порожні слова того філософа, котрі не лікують жодного страждання людини. Як від медицини нема жодної користі, якщо вона не лікує хвороби тіла, так і від філософії – якщо вона не усуває хвороби душі». В цьому ж зв'язку *Сенека* підкреслював: «В руках філософії – царська влада, вона розпоряджається твоїм часом, а не ти приділяєш їй годину – другу. Вона не є щось побічне, вона є головне, вона володарка, їй і наказувати. На пропозицію якогось міста віддати йому частину землі і половину багатства, Олександр Македонський відповів: «Я прийшов в Азію не задля того, щоб брати, скільки ви дасте, але це ви будете мати стільки, скільки я вам залишу». Так і філософія говорить іншим заняттям: «Я не бажаю, щоб мені діставався той час, котрий залишиться після вас, це ви отримаєте стільки, скільки я на вас відпущу». Сенека радив: «Віддай їй (філософії) усі думки, не розлучайся з нею, шануй її, і ти одразу побачиш розрив між тобою і іншими. Набагато випередивши усіх смертних, ти *ненабагато відстанеш від богів*. А *дещо в чому мудрець і переважає бога* – той позбавлений страху завдяки природі, а цей – завдяки собі самому. *І це дуже немало – при людській слабкості мати безстрашність бога*». В умовах сучасної суспільної кризи філософ-психіатр *Франкл* розробив вчення, яке одержало назву *логотерапія*, завдання якої він вбачав у тому, щоб долати страждання в умовах втрати смислу життя. В роботі «Человек в поисках смысла» він аналізує *шляхи* набуття сенсу життя (див. цю роботу).

*Гуманістична функція.* Філософія має потужний гуманістичний потенціал, утверджуючи людину як *найвищу цінність* світу. Філософія покликана відігравати адаптаційну і життєстверджувальну роль в житті кожного індивіда, сприяти формуванню гуманістичних цінностей і ідеа-

лів, утвердженню *позитивного* смислу і мети життя. Тому ця функція тісно пов'язана з функцією інтелектуальної терапії.

*Теоретико-пізнавальна функція.* Важливою функцією філософії є її здатність за допомогою свого інструментарія створювати понятійний апарат, *проникати в сутність явищ*, з'ясовувати об'єктивні, закономірні зв'язки між ними. Будь-яка філософія, незалежно від її спрямування і сутності – це форма пізнання, *пошук істини*, спроба проникнути у світ речей, ідей і явищ. Таким чином, філософія розвиває *теоретичне мислення*, пізнавальні можливості людини, намагаючись на протязі всього свого розвитку відповісти на питання, що знайшли свій класичний вираз у І.Канта: що я можу знати? що я повинен робити? на що я маю сподіватись? що таке людина?

Вивчення філософії також сприяє формуванню навичок *критичного мислення*. В ході складного і суперечливого процесу пізнання, особливо філософського, важливу роль відіграє *сумнів*. На це звернули увагу ще античні мислителі Піррон, Аркесілай, Секст Емпірик та інші засновники *скептицизму* – філософського напрямку, де сумнів був проголошений основним принципом мислення. Ще з часів античності принцип *«пiдавай усе сумніву»* свідчить про важливість *критичного* підходу і наявності певної доли скепсису по відношенню до існуючого знання, до застарілих стереотипів і догм та необхідності переоцінки і переосмислення певних цінностей в нових соціокультурних умовах.

Розглянувши основні функції, повернемося до Аристотелівської характеристики філософії як найбільш марної і одночасно самої прекрасної науки. Так, вона дійсно марна в плані *вузько-утилітарного*, прагматичного, вона не може навчити плавати метал, будувати літаки, вирощувати врожаї тощо. Більш того, вона не може підмінити собою жодну з конкретних наук, вирішуючи за них їх специфічні проблеми. Але, з іншого боку, філософія *дійсно прекрасна*. Що може бути прекрасніше, ніж залучення людини до цінностей духовних, розуміння сенсу життя, свого місця у світі, своїх взаємовідносин з іншими людьми?! І реалізується це прекрасне, перш за все, в гуманістичній та загальнокультурній функціях філософії, яка є *духовною квінтесенцією своєї епохи*.

### **План семінарського заняття**

1. Поняття світогляду, його структура та основні історичні типи.
2. Культурно-історичні передумови зародження філософії. Специфіка філософії як форми світогляду.
3. Структура та основні проблеми філософії.
4. Місце філософії в системі культури. Функції філософського знання.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Дайте характеристику основних структурних елементів світогляду.
2. Співставити основні історичні форми світогляду.
3. Проаналізуйте основні передумови виникнення філософії.
4. Проаналізуйте співвідношення філософії та науки, визначте, що є спільного та відмінного між ними.
5. За роботою М.Бердяєва «Смисл творчості» проаналізуйте корінні відмінності між філософією та наукою.
6. Поясніть, що означає «вічність» філософських проблем і як це пов'язана з розвитком філософії.
7. Використовуючи роботи А.Л.Сенеки, Р.Декарта, І.Канта, К.Маркса, проаналізуйте різні погляди на призначення філософії.
8. Які питання, на думку Б.Рассела, носять суто філософський характер? Які ще проблеми, на Вашу думку, відносяться до сфери філософії?
9. Проаналізуйте, спираючись на роботу Ф.Енгельса, сутність основного питання філософії та його дві сторони.
10. Проаналізуйте та порівняйте точку зору І.Канта та Ф.Енгельса з приводу сутності основного питання філософії.
11. Дайте аналіз вислову К.Маркса: «Усяка істинна філософія є духовна квінтесенція свого часу ... вона являє собою живу душу культури».
12. Проаналізуйте, чому в періоди суспільної нестабільності на перший план висувається саме така функція філософії як функція інтелектуальної терапії.

### **Тематика доповідей та рефератів**

1. Філософія як спосіб пізнання світу.
2. Структура філософського знання.
3. Статус філософії та її взаємовідносини з наукою.
4. Філософія та мистецтво.
5. Роль та місце філософії в житті сучасного суспільства.
6. Основні функції філософії.
7. Соціально-культурне призначення філософії.

## ТЕМА 2. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ КОСМОЦЕНТРИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ

**Зміст теми:** 1. Загальна характеристика античної філософії. 2. Космогонічні і натурфілософські ідеї досократиків. 3. Класичний період античної філософії. 4. Елліністичний та римський період.

### Загальна характеристика античної філософії

Антична філософія – це філософія Древньої Греції і Древнього Риму. Вона зародилася наприкінці VII – початку VI ст. до н.е. в Давній Греції і проіснувала до VI ст. н.е. (529), тобто приблизно 1200 років. Спочатку давньогрецька філософія була тісно пов’язаною з досить зрілою міфологією, в якій антропоморфні образи богів символізували різні явища природи і розглядалось питання про те, хто породив усе суще. Але дуже швидко філософія протиставляється міфології, починаючи з’ясовувати, з чого виникає це суще, тобто першооснова відшукується не в якихось міфологічних образах, а в самій природі. Найбільш характерні риси античної представлені в Таблиці 1.

Таблиця 1.

<b>Онтологізм</b>	прагнення виявити <i>першооснову</i> , побудувати <i>вчення про буття</i> , знайти <i>єдине</i> для усього джерело; на місце міфологічного уявлення про породження світу стає філософське вчення про природну його першооснову
<b>Космоцентризм</b>	уявлення про природу, космос (грець. – порядок) як вищу реальність, в яку включалося все
<b>Антропоцентризм</b>	постійне співвідношення природи з людиною, природних об’єктів – з людським тілом як ідеалом; навіть богів греки уявляли собі в людському образі, тому що не знаходили більш довершеної форми
<b>Раціоналізм</b>	уявлення про розум як вищу пізнавальну властивість людини і основний шлях пошуку істини, яка перестає вже бути предметом віри, а розглядається як продукт розумного пошуку, дискусії, обґрунтування фактами
<b>Агональність дух змагальності, полемічності</b>	змагання в промовах, боротьба думок і свобода критики були ідейно-духовною атмосферою, що стимулювала активну діяльність і творчі пошуки; культ слави, гостре бажання зберегти своє ім’я в пам’яті нащадків були для греків однією з вищих цінностей: славне ім’я було нетлінним і переважало будь-яку матеріальну вигоду
<b>Споглядальність</b>	філософи не прагнули змінити світ, а тільки насолоджувались його розумінням, спогляданням істини як засобом досягнення безтурботності духу. «Метою життя є <i>теоретичне пізнання</i> і свобода, що впливає з цього» (Анаксагор)

Ці специфічні риси античної філософії були визначені такими основними *факторами*:

– по-перше, *полісною демократичною організацією громадського життя*, яке проходило в постійних «всенародних дискусіях», ораторських змаганнях, де авторитет визначався не ступенем родовитості, а умінням довести і переконати інших. Це дало поштовх розвитку раціонального мислення. Відкрите обговорення законів привело до десакралізації суспільних порядків, що сприяло «розкнутості» грецького духу, розвитку критичної рефлексії.

– по-друге, особливостями давньогрецьких *релігійно-міфологічних* уявлень, де божества розглядалися не як надприродна сила, а лише як уособлення сил природи, вони не подавляли людей своєю незбагненністю та могутністю, між ними і людьми не було прірви, що сприяло формуванню високої самооцінки людини, розкнутості мислення.

Найважливіші *етапи* розвитку античної філософії, основні школи та мислителі кожного етапу представлені в Таблиці 2.

Таблиця 2.

Основні етапи	Основні школи і визначні представники
<i>Досократівська</i> філософія, зародження та формування філософії: VII-V ст. до н.е.	<i>Мілетська школа</i> : Фалес, Анаксимандр, Анаксимен; <i>Геракліт</i> з Ефесу; <i>Елейська школа</i> : Ксенофан, Парменід, Зенон з Елеї; <i>Піфагорійська школа</i> : Піфагор, Філолай, Ксенофіл; <i>Емпедокл</i> ; <i>Анаксагор</i> ; <i>Атомісти</i> : Левкіпп, Демокрит
Філософія <i>класичного</i> періоду, зрілість та розквіт філософії: з середини V ст. до першої половини IV ст. до н.е.	<i>Софісти</i> : Протагор, Горгій; <i>Сократ</i> ; <i>Платон</i> ; <i>Арістотель</i>
<i>Пізноантична</i> філософія, яка підрозділяється на: а) <i>елліністичну</i> – кін. IV – II ст. до н.е. б) <i>римську</i> – I ст. до н.е. – V ст.	<i>Епікурійська школа</i> : Епікур, Лукрецій Кар; <i>Скептицизм</i> : Піррон, Тімон, Секст Емпірик, Агріппа; <i>Стойцизм</i> : Зенон з Кітія, Клеанф, Хрісіпп, Сенека, Марк Аврелій, Епіктет <i>Неоплатонізм</i> : Плотін, Прокл, Ямвліх

Для досократичної філософії характерна переважна орієнтація на пошуки *першооснови*, прагнення зрозуміти сутність природи, з'ясувати, з якого стану перебуває світ (у стані руху чи нерухомості).

Для класичного періоду, коли розквітає полісна культура, поряд з розробкою космологічної й онтологічної проблематики, виникає нова орієнтація – *поворот до дослідження людини, її свідомості, пізнання*.

Пізньоантичний період починається в елліністичну епоху, коли грецька культура поширюється як на Схід, так і на Захід – на Рим. Головним предметом уваги філософії цього періоду стає *суб'єктивний світ особистості, шлях досягнення особистої волі і щастя*. У римський період відбувається повернення до ідей класики, розвиваються традиції грецьких шкіл. Взаємодія зі східними культурами привела до часткового відходу від раціоналізму і звертання до містицизму (неоплатонізм).

### **Космогонічні і натурфілософські ідеї досократиків**

Досократівська філософія включає:

- іонійську філософію – Мілетська школа, Геракліт;
- італійську – піфагорійці, елеати, Емпедокл;
- філософію давньогрецьких атомістів – Левкіпп, Демокрит.

*Іонійська філософія*. Засновник Мілетської школи – **Фалес** (біля 625–547 до н.е.) – був першим математиком і фізиком. Свої первісні знання він здобув у Вавілонії, Єгипті і Фінікії. Як основу усього існуючого Фалес розглядав воду, яку вважав одушевленим началом. За Фалесом, усе має душу, як, наприклад, магніт, що притягає залізо. Фалес передбачив сонячне затемнення. Учень Фалеса **Анаксимандр** (біля 610–540 до н.е.) в якості начала і основи усього вважав – *апейрон* – невизначене, необмежене. Поняття «апейрон» Анаксимандра вже знаходиться на шляху звільнення мислення від образно-метафоричної форми, конкретно-почуттєвої образності. **Анаксимен** (біля 588–525 до н.е.) – учень і послідовник Анаксимандра – першоосновою вважав *повітря*, оскільки воно найбільш безякісне, усепроникливе. Таким чином він у своїх поглядах знову перейшов до конкретно-наочних уявлень про першооснову, не змігши втриматись на висоті абстрактного мислення вчителя. Представники мілетської школи зробили рішучі кроки до *деміфологізації* античного світогляду.

**Геракліт** з Ефесу (біля 544–483 до н.е.) основою космосу він вважав *вогонь* і першим в античній філософії висунув і обґрунтував ідею про *розвиток* світу, вказуючи на причину його вічного відновлення, становлення, розвитку – *боротьбу протилежних начал*. Світові процеси Геракліт пояснював ритмічною пульсацією вічно живого вогню, його розміреним розгоранням і згасанням. Ідея боротьби протилежних начал сполучалася в Геракліта з думкою про *вічність змін*, що відбуваються у світі, символом яких є образ потоку, плину ріки. Діалектика

Геракліта ще не була виражена в поняттях, а будувалася на основі наочних, гранично конкретних, чуттєво достовірних образах-поняттях, смислообразах. Стали хрестоматійними його висловлювання: «Усе те, що, усе змінюється», «У ту ж саму річку не можна ввійти двічі».

*Італійська філософія.* З Іонії центр духовного життя грецького світу переміщується на далекий Захід – у Велику Грецію; так іменувалися колонії, що утворилися на узбережжі Південної Італії і Сицилії: Неаполь, Елея, Кротон, Сіракузи. Засновник *піфагорійської* школи був **Піфагор** (біля 580-500 до н.е.) – математик, філософ, морально-релігійний мислитель, який створив свій союз у Південній Італії (Кротон). В якості основи світу піфагорійці висунули *кількісні співвідношення*: підґрунтям всього є *число*, числові співвідношення складають саму сутність природи. Таким чином, вчення піфагорійців про першооснову було *більш абстрактним*, ніж у філософів Мілетської школи й у Геракліта. Вони зробили важливий крок у напрямку *звільнення* мислення від образно-метафоричної форми. Значне місце філософських пошуках піфагорійців займали проблеми правильного способу життя. Ідеалом життя піфагорійського братства був принцип *аскези*; в братстві була прийнята особлива *ієрархія цінностей*: на першому місці в житті – *прекрасне і благоприсойне* (наука, знання), на другому – *вигідне і корисне*, на третьому – *приємне*. Вище од усього цінувався споглядальний спосіб життя мудреця. В основі піфагорійської етики – угамування пристрастей, культ дружби і товариства, шанування старших.

Головні представники школи *елеатів* – **Парменід** (біля 540-470 до н.е.) і **Зенон** (480 – 430 р. до н.е.). Парменід *уперше розробив філософське поняття «буття»*. Він також порушив питання про те, *як можна мислити буття*. У центрі уваги Парменіда – проблеми співвідношення буття і небуття, буття і мислення. На питання про співвідношення буття і небуття Парменід відповідав: *буття є, а небуття немає*. Він уперше застосував *докази* для обґрунтування своєї тези. Те, що є, можна виразити в думці; те, чого нема, виразити в думці не можна. Небуття невимовне, непізнаване, недоступне для думки, тому воно і є небуття. За Парменідом, *«буття і думка є одне і те ж»*. На відміну від поглядів Геракліта, він висунув ідею про *незмінність, нерухомість буття*. Буття – це те, що завжди є; його головні ознаки полягають в тому, що воно єдине і вічне. Зенон у своїх *aporіях*: дихотомія, Ахіллес і черепаха, Стріла, Стадіон – намагався довести неможливість руху.

*Давньогрецькими атомістами* були **Левкіпп** (500-440 до н.е.) і **Демокрит** (460-370 до н.е.). Демокрит вважається основоположником *матеріалістичного* напрямку в філософії. Основні положення його вчення: матеріальний світ складається з *атомів* – найдрібніших непо-

дільних пероцеглин усього суцього – і *порожнечі*; всі речі, в тому числі й душа – лише тимчасові комбінації атомів; атоми знаходяться у вічному русі у нескінченному просторі, утворюючи нескінченну безліч світів; усе у світі відбувається *відповідно до необхідності*, випадковість неможлива; на основі уявлення про атоми розробляється і *теорія пізнання*: від речей відокремлюються тонкі оболонки (образи) речей, котрі впливають на органи відчуття, але чуттєве сприйняття дає лише «темне» знання. «Світле» знання фіксує *сутність* речей, яку можна отримати *через розум*; саме розум встановлює існування невидимих атомів та пустоти, тобто атоми недоступні чуттєвому пізнанню, вони осягаються лише *розумом*.

Демокриту належить розробка концепції *евдемоністичної* етики, згідно з якою єдиним або вищим людським благом є *щастя*. Для людини природно прагнути до щастя – безтурботного, спокійного, радісного стану духу. Щастя, за Демокритом, доступне лише добродійній людині. Умова щастя – виховання таких чеснот як *мудрість* і *почуття міри*. Тільки завдяки мудрості, що дозволяє добре мислити, добре говорити і добре вчиняти, людина може звільнитися від усього випадкового, минушого і марного. Прагнення до суєтних і уявних благ – багатства, слави, пошестей, влади – позбавляють людину справжнього спокою. Вона стає жадібною, боязливою, заздрісною, перебуває в постійній тривозі за себе і за своє майно, втрачає почуття міри. *«Не тілесні сили і не гроші роблять людей щасливими, але правота і всебічна мудрість»*. Моральний ідеал Демокрита – мудрець, який нехтує суєтністю життя, відрізняється помірністю, адже для підтримки здорового стану тіла і духу він потребує небагато.

Таким чином, моральна позиція Демокрита характеризується, з одного боку, *раціоналізмом* – мудрість розглядається як вища чеснота, а розум є критерієм моральної поведінки; з другого боку, *утилітаризмом* – добром вважається те, що корисно, а злом – те, що шкідливо. Закладені Демокритом основи індивідуалістичної етики були розвинуті софістами, гедоністичні і аполітичні мотиви – Епікуром. Ідеї Демокрита відіграли видатну роль в подальшому розвитку філософії, етики та природознавства.

### **Класичний період античної філософії**

Першими повернення філософської проблематики від пізнання природи (космосу) в напрямі *людини* (мікрокосму) та реалій її буття здійснили *софісти* – платні вчителі мудрості, риторики, логіки. Софістів справедливо називають представниками *грецького Просвітництва*: вони не тільки уособлювали собою критичне ставлення до всього того,



що було предметом віри, а й популяризували знання в широких колах своїх численних учнів. Але софісти поставили на перший план *суб'єктивний* момент у ставленні людини до світу. **Протагор** (480-410 до н.е.) у своїй праці «Про істину» сформулював знамениту тезу: «Людина є міра всіх речей: існуючих, що вони існують, не існуючих, що вони не існують». Це означало, що судити потрібно не просто про речі, а про існування речей «через людину», що привело софістів до *релятивізму*, згідно з яким знання, закони, моральні принципи носять *відносний*, умовний характер, а значить, і загальнообов'язкове знання *неможливе*.

Саме проти цього виступив **Сократ** (470-399 до н.е.) – один з найбільш відомих філософів Стародавньої Греції. Відмовившись від пізнання природи, вважаючи, що світ речей не повинен цікавити справжнього філософа, Сократ зосередив основну увагу на питанні, що таке *людина* та її *свідомість*, на *самопізнанні*. Предметом філософії може бути лише те, що доступне людині, тобто її *душа*, духовне начало. «*Пізнай самого себе*» – улюблений вислів Сократа.

Зосередившись на дослідженні *етичних* проблем, Сократ вважав філософію вченням про те, як *належить жити*, і основне завдання її вбачав у виявленні того, що таке *добро* і *зло*. Аморальні вчинки людей, згідно Сократу, є результатом *незнання* істини, доброго: якщо людина знає, що таке добро, вона ніколи не здійснить злого вчинку. Саме *розум* здатний дати вище загальнообов'язкове знання, яке є джерелом морального удосконалювання людини. Така позиція отримала в історії філософії назву *етичного раціоналізму*.

Але знання, за Сократом, не можна отримати у *готовому* вигляді, одержати ззовні, проголосити. Людина має прикласти значні зусилля, щоб набути його, воно народжується в процесі *діалогу* між людьми, що спільно шукають істину, у процесі зіткнення протилежних думок і точок зору. *Метод* Сократа, який на його честь був названий в історії філософії сократичним, сам автор іменував «*майевтикою*» (грець. – повивальне мистецтво). Він полягав у тому, щоб допомагати істині *народитися* в ході спілкування. Вихідне начало методу – *іронія*, за допомогою якої Сократ будив у людей *сумнів* у загальноновизнаних істинах і тим самим запрошував їх до міркування.

Сократ не фіксував письмово своїх думок, вважаючи, що думка має *жити в діалозі*, живому спілкуванні. Зміст його думок відомий через вчення його учнів, зокрема Платона. Сократ звернув увагу на те, що істина є *процес*, а філософія – не сама по собі мудрість, а *прагнення* до неї. Він любив говорити: «*Я знаю лише те, що я нічого не знаю, але інші не знають навіть і того*».

Сократ є основоположником *евдемоністичної* традиції: він вважав, що вище благо для людини – досягнення *щастя*. Щастя не у багатстві і розкоші, а у добродійному житті, що досягається на шляху помірності і розумного керування потребами, пристрастями і почуттями. Тому головними моральними добродійностями він вважав *мудрість, справедливість, помірність, мужність*.

Сократа вважають *усобленням* філософії. Він жив так, як філософствував, а філософствував так, як жив. Коли у 399 р. Сократ за хибним звинуваченням був засуджений до страти, він не прийняв пропозицію своїх учнів втекти з в'язниці, оскільки завжди проповідував необхідність підкорятися законам держави, а втеча б означала відмову від переконань. Своім життям і смертю Сократ символізує призначення філософії: *знайти міцну опору в самому собі, у своєму розумі*.

Продовжувачем філософського вчення Сократа був його учень **Платон** (427-347 р. до н.е.) – творець системи *об'єктивного ідеалізму*. У Платона, як і у Сократа, провідною темою залишається *морально-етична*, а найважливішими проблемами філософських пошуків – *людина, суспільство та держава*. Значне місце також належить вченню про *буття*, згідно якому реальність розпадається на дві сфери: *світ ідей і світ речей*. Кожен предмет має *свою* ідею, своєрідний еталон, відповідно до якого він «виготовлений». Матеріальний світ – «тінь» світу ідей, вторинний; ідеями-еталонами є також найважливіші *етичні* принципи. Ідеї утворюють *ієрархію*: від менш загальних – до більш загальних, на вершині якої – поняття *блага, добра*. Матерія, за Платоном, є чимось невизначеним, безформним, що не має самостійного існування, що псує ідеї, є лише можливістю, а не дійсністю.

Відмінність між світом ідей і світом речей представлена в Таблиці 3.

Платон розробив так звану *«теорію спогадів»*, що є основою його гносеологічної концепції. Людина складається з безсмертної душі, що належить до царства ідей, і смертного тіла – в'язниці душі. Виходячи з віри у *переселення душі* (метемпсихоз), Платон вважав, що душі людей зберігають у собі *спогади* про істинний потойбічний світ ідей, звідки вони прийшли. До того як вселитися в людське тіло, душа перебувала у своєму чистому ідеальному стані, і їй був відкритий світ ідей. Вона вільно споглядала і фіксувала його. Вселившись же у матеріальне тіло, душа забуває те, що раніше знала. Проте сприйняття речей виступають стимулом для пригадування їх справжньої сутності: в результаті виникають *загальні поняття*. Тобто пізнання – процес пригадування душею знань, що зберігаються в ній. Щоб душа в ході переселень залишилася в царстві ідей, тобто звільнилася від тіла, необхідно досягти вищої досконалості: підкорити чуттєві потяги вищому розумному прагненню до блага. Спогади тим сильніші й інтенсивніші, чим більшою мірою душі

вдається позбавитися тілесності. «Ідеї», таким чином, пізнаються за допомогою *розуму*, незалежно від чуттєво даного зовнішнього світу, який не може дати справжнього знання, істини, а лише думку про неї.

Таблиця 3.

Ідеї (ейдоси)	Речі
вічні	тимчасові
незмінні	мінливі
безтілесні	тілесні
нематеріальні	результат взаємодії ідей з матерією
досконалі	недосконалі
первинні	вторинні
існують самостійно	не мають самостійного існування
умосяжні, надчуттєві	сприймаються чуттєво
зразки речей	копії, тіні ідей
істинне буття	несправжнє буття

*Етико-політичне вчення* Платона передбачає певне розуміння ним сутності людини. Душу людини він уподібнює візнику, що керує парою коней. Душа складається з двох рівнів: *розумної* (візник), здатної пізнавати світ ідей і прагнути до блага, і *чуттєвої* (пари коней), зв'язаної з тілом. Чуттєва частина душі поділяється на *афективну*, зв'язану зі шляхетними пристрастями – хоробрістю, мужністю, відчуттям обов'язку; *пристрасну* (*хтиву*) душу, котру характеризують низькі і грубі почуття, занадто великий зв'язок з тілесним світом. На основі цього Платон поділяє усіх людей на *три категорії* – в залежності від того, яка частина душі в них переважає:

– люди з *переважаючою розумною душею* – мудреці, філософи; вони здатні споглядати красу і порядок ідей, схильні до справедливості, помірності, прагнуть до вищого блага; у своїй ідеальній державі він відводить їм *роль правителів*;

– люди *афективного типу*, зі шляхетними пристрастями, здатні підкоряти прагнення обов'язку; вони, за Платоном, повинні виконувати роль охоронців держави;

– люди *пристрасного типу*, найважливіша чеснота яких розсудливість, повинні займатися фізичною працею – селяни і ремісники.

Таким чином, за Платоном, кожному стану притаманна своя добродієність: мудрість – правителям, мужність – воїнам, помірність – селянам та ремісникам.

За Платоном, якщо кожен клас буде чітко виконувати свої функції, то в державі буде порядок. Для Платона благо держави вище, ніж благо особистості. *Панування загального над індивідуальним*, характерне для його онтології, характеризує і його теорію держави. Він виділяє сім типів держави: *ідеальну* і шість *реально* існуючих. У свою чергу, реально існуючі він поділяє на *правильні* – монархія й аристократія і *неправильні* – тімократія (грець. тімос – ціна, обумовленість прав майновим станом), олігархія – влада небагатьох (військових чи багатіїв), демократія і тиранія. Платон не відчував симпатій до демократії. Коли, на його думку, народ має занадто велику свободу, вибираючи зі свого середовища недостойних правителів, вирішує справи держави, кидаючись з крайності в крайність, то в такій державі кожний думає про власну користь, а не про загальне благо.

**Арістотель** (384-322 р. до н.е.) – найбільш видатний філософ античності, учень Платона. Арістотель характеризувався енциклопедичним розумом. У коло його інтересів, окрім власне філософських питань, входили логіка, психологія, фізика, зоологія, етика, політика, педагогіка та ін., об'єднані в єдине філософське вчення.

В роботі «Метафізика» Арістотель визначив, що *філософія є особливою наукою про первоначала*, першопричини всього суцього, яка вивчає не природу, а те, що існує поза нею – надчуттєві вічні сутності, що досягаються розумом. Він першим з античних мислителів став відрізняти філософське знання від конкретно-наукового. Власне філософію Арістотель називав «метафізикою», або першою філософією, тоді як фізика – вчення про природу, теж була філософією, але другою.

Арістотель вважав, що вивчення буття можливо за допомогою *логіки*, Створення логіки як знаряддя пізнання дійсності (в роботі «Органон») – історична заслуга Арістотеля. Не випадково його називають «батьком логіки». Він розробляє теорію про закони і правила формально-логічного мислення, про методи наукового дослідження, створює класифікацію категорій. Метод виведення загального Арістотель назвав *індукцією*. Він також розробив теорію *дедуктивного* доказу. В роботі «Категорії» Арістотель формулює систему *категорій*, куди включає десять категорій: сутність, якість, кількість, відношення, місце, час, положення, стан, дія, страждання.

У книзі «Фізика» Арістотель викладає своє вчення про сутність природи – *фізику*. Частиною Арістотелевської фізики виступає *космологія* – вчення про будову космосу. Вона *геоцентрична*, тобто, згідно Арістотелю, у центрі космосу знаходиться Земля, вона нерухома і являє

собою кулю. Навколо неї обертаються Місяць, Сонце, планети і зірки. Первинне джерело руху – нерухомий першодвигун, форма усіх форм, – бог. Важливий елемент фізики Арістотеля – вчення про *доцільність*, приклади якої він вбачає в інстинктах тварин, взаємоузгодженості частин тіла тощо. Критикуючи атомістичне навчання, Арістотель стверджує, що природа не терпить порожнечі.

Арістотель критикує теорію ідей Платона, заперечуючи самостійне існування загальних понять – ідей. Він вважає, що неможливо, щоб сутності речей існували окремо од самих речей, в особливому світі. А тому, згідно Арістотелю, *реальними є тільки самі речі*. Тільки матеріальний світ існує, а окремих від нього ідей немає.

Арістотель розробив вчення про *чотири першопричини* всього існуючого:

– *формальну* – форма речі, активне начало, що структурує пасивну матерію. Відповідно до Арістотеля, це не занебесна сутність, вона знаходиться в самій речі. Розвиток природних явищ – це безупинний процес оформлення матерії;

– *матеріальну* – те, з чого складаються всі речі, це *пасивне* начало.

– *рушійну* – джерело руху;

– *цільову* – те, заради чого відбувається рух.

Усе у світі підкоряється вищій меті – кінцевій причині, яку Арістотель назвав *«формою усіх форм»*, першопричиною і першодвигуном усього – це Світовий Розум, бог. Таким чином, вчення про вище буття виступає у Арістотеля як вчення про бога, тобто як *теологія*. Але цей бог – не особистість, як це матиме місце пізніше у християнстві, а *безособовий розум*, думка, яка сама себе мислить. Вищий розум поєднає в собі формальну, рушійну і цільову причину. Його вища мета – благо. Тим самим вчення Арістотеля виступає як об'єктивна *телеологія*, тобто вчення про загальну доцільність усього. При телеологічному погляді на світ пояснення будується не як відповідь на питання «чому?», а як відповідь на питання «для чого?». *Пізнання*, за Арістотелем, є пошук причин існування кожної речі. Виникнення ж речей визначається метою – тим, заради чого вони існують. Реальні речі можна пізнати емпіричним шляхом, через органи почуття. У результаті такого пізнання реальних речей люди створюють *загальні поняття*.

Найбільш досконалою істотою матеріального світу Арістотель вважає людину. «Матерія» людини – це її тіло, «форма» – її душа. Як «матерія» *тіло – це можливість душі*. Вчення про зв'язок душі і тіла викладено в роботі «Про душу». Душа людини, за Арістотелем, складається з трьох частин:

– *рослинної* – функції харчування, росту;

– *тваринної* – функції відчуття, потяги;

– розумної – здатна осягати загальне – вищої.

Перші дві частини нерозривно зв'язані з життям тіла і тому смертні, розумна частина – *безсмертна*, після смерті вона зливається з вищим Розумом. Арістотель визначає людину як *суспільну (політичну) тварину*, яка не може існувати поза суспільством – державою, що є формою співжиття громадян. Мета держави – загальне благо.

В роботі «Політика» Арістотель дає *класифікацію типів держави*. Вона представлена в Таблиці 4.

Таблиця 4.

Правильні форми держави – реалізують мету держави: загальне благо	монархія	влада одного найкращого
	аристократія	аристократія – влада деяких гідних
	політія (республіка)	влада більшості, здатної до військової служби
Неправильні форми держави – спотворюють мету держави, служать лише корисливим інтересам	тиранія	влада одного, здобута шляхом насильства
	олігархія	влада деяких багатих
	демократія	влада маси

За Арістотелем, з правильних найкращими є монархія й аристократія. З неправильних найприйнятнішою є демократія – за умови, що здійснюється влада закону, а не юрби.

У своєму вченні про державу Арістотель не шукав, як Платон, абсолютної справедливості. Усвідомлюючи всю недосконалість існуючих законів, він підкреслював, що влада закону краще, ніж влада якоїсь особистості. Правління на основі закону не може бути цілком справедливим, але все ж такі воно менше зло, ніж сваволя і прирастаті, властиві особистості «при владі». Ця ідея Арістотеля пізніше ввійшла у фундамент західноєвропейської демократії. Арістотель також відкинув платонівську ідею знищення родини, спільності дітей, майна, він виступає за збереження приватної власності.

Арістотелем було остаточно завершено оформлення етики як наукової дисципліни в працях – «Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика». Він розглядав етику (якій він перший дав нинішню назву) як самостійну дисципліну в системі філософського знання. Якщо теоретична філософія орієнтується на знання як таке, тобто на *споглядання вічного, незмінного*, то практична філософія вчить *правильним вчинкам*. Практична філософія вивчає вольову діяльність, тобто таку, що передбачає *свободу вибору*. Усе, що здійснюється мимоволі, тобто за примусом або в силу незнання, випадає з поля зору практичної філо-

софії. Таким чином, за Арістотелем, етика – це *особлива практична наука про добродійність*, мета якої – навчити людину, як стати добродійною і щасливою. Вона складається з *трьох* частин: вчення про вище благо, вчення про природу чеснот і вчення про конкретні чесноти.

Вищим благом, за Арістотелем, є *щастя*, в якому він виділяв дві складові: внутрішню (душевну) досконалість – те, що залежить від самої людини, та зовнішню (матеріальне благополуччя) – те, що не залежить від людини. Вони співвідносяться таким чином, що душевні якості людини – її добродійність – суттєвою мірою зумовлюють її щастя. Добродійність являє собою суспільно значиму (похвальну) і *набуту* якість душі. Вона не є природженою, а *виховується* на основі природних передумов.

Арістотель поділяє усі добродійності на діаноетичні та етичні. *Діаноетичні* – це інтелектуальні, теоретичні чесноти: мудрість, розумність і розсудливість. Вони здобуваються шляхом *навчання*. *Етичні* добродійності теж базуються на розумі, але не тільки на ньому. Добродійність, вважає Арістотель, не можна ототожнювати зі знанням, як вважав Сократ. Мати знання про добро і користатися ним – не одне й те ж. Потрібна ще природна *схильність* до доброго, бажання слідувати благу, *зусилля волі* і *практика*, щоб перетворити благодійність в звичку. Тільки тоді добродійність може стати міцним і незмінним станом душі, тобто етичні добродійності здобуваються шляхом *виховання*. Для характеристики добродійностей суттєвим є вчення Арістотеля про *золоту середину*. Добродійність являє собою *середину* між надлишком і нестачею певної якості. Наприклад, мужність – це середина між боягузством і божевільною відвагою. Особливу увагу Арістотель приділяє такій добродійності як *справедливість*.

Таким чином, у вченні Арістотеля узагальнено досвід усієї попередньої античної думки. В його творах ціла культура, цивілізація підводять свій підсумок.

Праці Арістотеля були вершиною не тільки класичного періоду античної філософії, вони одержали друге життя на Сході: його вчення стає основою світогляду видатних арабських мислителів – Ібн-Сіні та Ібн-Рушда.

### **Елліністичний та римський період**

Філософія завершального циклу античної філософії була чітко орієнтована на захист окремого індивіда в умовах поступового руйнування класичного античного полісу. Пізня антична філософія поставала *індивідуалістичною*, суб'єктивно забарвленою.

Елліністичну філософію характеризують такі головні філософські школи: епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм. Цим школам передувала філософія кініків, основоположниками якої були учень Сократа **Антисфен** (біля 445-360 до н.е.) і **Діоген** (біля 412-323 до н.е.). Хоча вони і були сучасниками філософів афінської школи, але за проблематикою і самим духом філософствування вже не належали до класичної епохи. Кініки переосмислили призначення філософії, яка, на їхню думку, повинна займатися не відстороненим умоспогляданням вічних істин, а *показувати людині шлях до добродесного життя*. Кініки проповідували убогість і повну відмову від задоволень, оскільки сама природа визначила той мінімум, який потребує людина. Один з представників цієї школи Кратет повчав своїх учнів «обходитися малим ... це зближує нас з богами, противне ж віддаляє, і вам, що займають середнє місце між богами і нерозумними тваринами, стане можливим уподобатись вищому роду, а не нижчому». Сам Кратет, за порадою Діогена, усі свої землі віддав під пасовища, а усі свої гроші викинув у море і став вести кінічний образ життя.

Дух філософії кінізму виразився в повній, *нічим не обмеженій свободі*: свободі від тілесних потреб, зведених до мінімуму, свободі від людських пороків, від марнославства, гордині, жадібності, свободі від умовностей загальноприйнятих норм поведінки. Кініки проповідували *спрощення життя*; відкидаючи цінності сучасного йому суспільства, вони зберігали при цьому *почуття власної гідності*. За легендою, Діоген на питання Олександра Македонського, що він (Олександр) може для нього корисного зробити, отримав відповідь: «Відійди і не закривай мені сонце». Вражений цією відповіддю Олександр промовив: «Якби я не був Олександром, я хотів би бути Діогеном». Діоген взагалі прославився своєю епатажною, аскетичною поведінкою, дотепним розумом, тому особистість цього філософа оточена легендами (наприклад, як він з ліхтарем в руках вдень шукав людину тощо). Хоча етика кініків носила індивідуалістичний і суб'єктивний характер, але вона ґрунтувалася на силі духу, на неабиякій здатності до незалежного існування. Кініки поставили ряд важливих проблем: про свободу дійсну і уявну, внутрішню і зовнішню, про моральну автономію і відповідальність перед суспільством, про моральний ідеал бідняка.

**Епікуреїзм** був притаманний так само індивідуалістичний характер. **Епікур** (342-271 до н.е.) заснував філософську школу у своєму саду в Афінах, що ввійшла в історію як «Сад Епікура». На воротах цієї школи було написано: «Мандрівник, тут тобі буде добре, тут вище благо – насолода». Пізніше, в римській імперії, послідовником Епікура став **Лукрецій Кар** (біля 99-55 рр. до н.е.).



Епікур написав багато творів, такі як «Лист до Менекея», «Про природу», «Про долю», «Про любов», «Про кінцеву мету», «Головні думки» та ін. Головне у вченні Епікура – *етика поведінки як спосіб досягнення щастя*. Філософію він розумів як практичне вчення, що забезпечує людині щасливе безтурботне життя, вільне від людських страждань: «Порожні слова того філософа, що не лікують ніякі страждання людини. Як від медицини немає ніякої користі, якщо вона не виганяє хвороби тіла, так і від філософії, якщо вона не виганяє хвороби душі». Він також зазначав у листі до Менекея: «Нехай ніхто в молодості не відкладає занять філософією і нехай не стомлюється від неї в старості. Адже ніхто не може бути нездорим чи незрілим для здоров'я душі. І хто говорить, що час для філософії ще не настав чи вже відлетів, той уподібнюється тому, хто каже, що час для щастя ще не прийшов чи вже не існує. Тому філософія необхідна і старцю, і юнаку: першому, щоб на схилі років він оновлювався благами, радіючи минулому, другому, щоб він, будучи юнаком, і разом з тим був подібним людині похилого віку по безстрашшю перед майбутнім».

Говорячи про щастя і задоволення, Епікур має на увазі *окремого індивіда*, а не суспільство. З його точки зору, суспільний союз не є вищою метою, а тільки засобом для досягнення благополуччя індивіда. Епікур зазначав, що для того, щоб стати щасливою, людина повинна пізнати закони природи. Етика Епікура заснована на *атомістичній натурфілософії* і *матеріалістичному сенсуалізмі*. Продовжуючи атомістичну традицію Левкіппа-Демокрита, він вважав реальним лише буття окремих атомів, а всі речі і космос розглядав як такі, що носять вторинний характер, являючи собою різні комбінації атомів. Душа також складається з атомів.

Епікур висуває оригінальне положення, що вносить суттєву корекцію в атомістичну теорію Демокріта: рух атомів, хоча і підпорядкований необхідності, обумовлений також і їх внутрішньою властивістю – вагою та деякими іншими особливостями, тому виявляється можливим *спонтанне відхилення атомів від траєкторії* їхнього руху. Це уявлення про здатність атому до саморуку являє собою *онтологічне обґрунтуванням свободи індивіда* від суспільної необхідності.

Епікурейська етика *гедоністична* (від грець. *hedone* – задоволення), саме задоволенню епікурійство надавало значення мети життя. Але епікурійці при цьому мали на увазі не чуттєве задоволення, не грубу тваринну насолоду. Епікур підкреслював, що «коли ми говоримо, що насолода є кінцевою метою, то ми розуміємо аж ніяк не насолоди чуттєвості чи розпусту, як думають ті, хто не знають, не розділяють чи погано розуміють наше вчення, – ні, ми маємо на увазі свободу від страждань тіла і сум'яття душі». Епікур має на увазі таку істинну душе-

вну рівновагу, коли людина зберігає *свободу від усяких пристрастей – і від надмірних радощів, і від надмірної скорботи*. Щастя – це стан духовної стабільності (*атараксії*), який може виробити в собі лише мудрець, здатний перебороти *страх перед богами і страх смерті*.

Практична допомога людині в *подоланні страху перед смертю* – найважливіше завдання філософії. Душа людини, за Епікуром, помирає разом з тілом, тому що вона, як і тіло, складається з атомів. Смерті не слід боятися, тому що, поки ми є, – смерті немає, а коли вона приходить, то нас вже немає. А значить смерті немає ні для живих, ні для мертвих. Також не слід боятися і *богів*, які живуть у просторі між світами і насолоджуються блаженством, тому вони не втручаються в хід явищ природи і людські справи, оскільки це порушило б їхнє безтурботне існування.

Оригінальними є і судження Епікура *про потреби і бажання людей*. Є три види бажань: природні і необхідні для життя; природні, але для життя не необхідні; не необхідні для життя і не природні. Мудрець прагне тільки до першого виду бажань і утримується від інших. Результатом такої помірності є досягнення повної незворушності або безтурботності, що і являється щастям філософа. Епікуру приписують правило – «живи непомітно», тобто в тісному колі близьких друзів, не беручи участі у гучному суспільному житті.

Великим авторитетом в елліністичну епоху також користувалося вчення *стоїків*, засновником якого був **Зенон з Кітія** (336-265 до н.е.). Назва школи «Стоя», тобто портик, пішло від назви місця, де він викладав своє вчення, – так званого «Строкатого Портуку» в Афінах. Інші найбільш відомі представники *грецького стоїцизму*: **Панецій Родоський** (біля 185-110 до н. е.), **Посідоній** (біля 135-51/50 до н.е.). Стоїцизм знайшов своє блискуче продовження і в римську епоху.

Стоїки розуміли філософію як *вчення і вправу, що приводять до благополучного добродійного життя*. Їх філософія ділиться на три частини: *логіка, фізика, етика*, які не можна відірвати одну від одної. Етика заснована на певному світогляді, логіка визначає основи мислення, а також пізнання дійсності, а останнє – обґрунтовує етичну поведінку. Усе у світі відбувається у відповідності з необхідністю, підкоряється *логосу*. Вища мета людини, як і в епікурейців, досягнення щасливого життя.

Головна складова частина вчення стоїків – *етика*. Чесноти стоїки вбачали у вправах розуму, порок – у діях, якими керують нерозумні пристрасті. Порок – це пристрасть, що ігнорує розум. Та людина, що нездатна керуватися розумом, не є вільною. Шлях до щастя, згідно стоїків, лежить через *apatію* (від грець. *а* – заперечувальна частка, «*pathos*» – пристрасть), тобто через викорінення жагучих почуттів, афе-

ктів. Тут видно близькість стоїчного поняття «апатії» і епікурейського поняття «безтурботність духу». Але вчення стоїків характеризує принципово новий момент: вони вводять поняття *фатуму, долі*, – залежності людського життя від необхідного ходу речей. Людина не владна змінити свою долю, але вона *владна щодо свого відношення до неї*. Доля веде того, хто згодний з нею, а незгодного – тягне.

Оскільки людина – частина суспільства і часточка космосу, то людське прагнення до самозбереження може піднятися до турботи про державу і про світове ціле. Тому, згідно стоїкам, *справжній мудрець вище од особистого блага ставить благо держави і може для нього пожертвувати життям*. Силою своєї волі мудрець домагається незалежності від пристрастей, бажань, не боїться навіть смерті. Від стоїків йде розуміння *філософії як науки вмирати*. Абсолютний раціоналізм стоїцизму, строгість його моральних принципів виявився дуже привабливим для римської державності. Невипадково, що серед усіх філософських шкіл саме стоїцизм набув самого широкого поширення в Римській імперії.

Суперечливість поглядів різноманітних шкіл у найважливіших питаннях життя приводила до розчарування в можливостях пізнання, до **скептицизму** (назва течії походить від грець. *skēptikos* – той, хто критикує, зважує). Вчення скептиків було радикальним сумнівом щодо істинності знання. Його основні представники: в Греції – **Піррон** (360-270 до н.е.), **Тімон** (320-230 до н.е.), **Енесідем** з Кноса (1 ст. до н.е.), **Секст Емпірик** (біля 200-250); в Римі – **Агріппа** (I-II ст.).

Засновник скептицизму **Піррон** (360-270 до н.е.) стверджував, що єдиний належний філософу спосіб ставлення до речей може полягати тільки в *утримуванні від будь-яких категоричних суджень*. Філософ-скептик нічому не повинний був надавати правдивого, безумовно істинного значення. Обґрунтування своєї позиції утримання від категоричних суджень, тому що ніяке судження не може визнаним за істинне пов'язане з формулюванням так званих *«тропів»*. Тропи, тобто «повороти» думки, являють собою аргументи, спрямовані проти всіх суджень про реальність, що ґрунтуються на безпосередніх враженнях. **Енесідему** належить формулювання перших десяти «тропів»:

– в силу різноманітності *істот*, різниці в їхньому походженні і в їхній тілесній будові, однакові речі викликають у них *неоднакові образи*;

– тілесні і моральні розходження, які, безсумнівно, існують *між людьми*, вимагають і в цьому випадку утримання від суджень про природу самих речей. Та сама їжа, прийнята різними людьми, здійснює на них різний вплив;

– навіть одній і тій же людині різниці в будові органів чуттєвого сприйняття. Власні враження, що походять від різних органів відчуття,

говорять різне про одні й ті ж речі Так, картина живописця породжує враження глибини і рельєфу для ока, але для дотику вона постає плоскою і гладкою;

– одні й ті ж самі предмети сприймаються по-різному в залежності від віку, від руху чи спокою, від ненависті чи любові, від голоду чи ситості, від хоробрості чи боягузтва;

– судження залежать від положення предмету, що сприймається, від відстані і місця. Так, одне й те ж саме весло здається надламаним, якщо розглядати його у воді, і здається прямим, якщо розглядати його на суші;

– судження залежать від «домішок»: предмети, про які висловлюються, ніколи не сприймаються відокремлено, самі по собі, а завжди лише в поєднанні з яким-небудь іншим, тому не можна судити про те, яким є предмет в «чистому вигляді»;

– судження залежать від співвідношення величини і від будови предметів, що підлягають визначенню. Так, піщинки, розглянуті кожна окремо, здаються твердими, зібрані ж у велику піщану купу, вони роблять враження м'якості і т.д.;

– усі явища відносні. Кожна річ існує завжди стосовно чого-небудь і тому скоріше здається такою-то, ніж по природі є така, якою вона нам представляється;

– судження залежать від того, постійно чи рідко зустрічається явище, що розглядається. Та сама річ визнається коштовною чи не має ціни не на підставі її дійсної природи, а в залежності від своєї поширеності. Так, Сонце за своєю природою повинне було б вражати нас багатоманітніше, ніж, наприклад, комета. Тут слід зазначити, що з цим аргументом античних часів перегукується з аргументацією маржиналістського напрямку в економічній науці про те, що цінність благ для людини залежить від кількості цих благ в її розпорядженні, зменшуючись по мірі збільшення кількості цих благ і насичення потреб;

– судження залежать від звичаїв, законів, особливо вірувань і догматичних забобонів.

Поставлені в тропях теоретико-пізнавальні проблеми зберігають своє значення і для сучасності, створюючи «інтелектуальне напруження» в гносеологічних дослідженнях.

В період **римської філософії** були доведені до логічного завершення основні тенденції розвитку античної філософської думки. Власне давньоримська філософія в змістовному плані не виробила принципово нових концепцій, вона або розвивала ідеї грецької філософії, або намагалася створити еkleктичні філософські системи шляхом синтезу «кращих» ідей різних філософських шкіл і напрямків. Найбільшого поширення в Римській імперії набула філософія *стоїцизму*. Саме в Римі він

знайшов свою другу батьківщину. Римляни – воїни, завойовники – були стоїками майже від народження, тому філософія «героїчного песимізму», як ще характеризують стоїцизм, була співзвучною їх світовідчуттю.

Найбільш видним представником *римського стоїцизму* були **Сенека** (біля. 4 р. до н. е. – 65 р.), **Епіктет** (біля 50-138) і **Марк Аврелій** (121-180).

Сенека був видним суспільним діячем, вихователем майбутнього імператора Нерона. Пізніше, обвинувачений у підготовці змови, він був змушений покінчити життя самогубством. Найбільш видатні роботи Сенеки: «Листи Луцілію», «Міркування про провидіння», «Про стійкість філософа», «Про гнів», «Про щасливе життя», «Про вільний час», «Про чесноту» і т.д. За винятком «Питань природи», усі його роботи присвячені *етичним проблемам*.

Згідно Сенеці, все у світі підкоряється владі строгої необхідності. Бог – внутрішня правляча сила природи, що панує над розумом (логосом). Душа безсмертна, тіло – кайдани душі. Як основні принципи достойного життя, філософ виділяє: принцип згоди з природою і принцип підпорядкованості людини долі. Дія долі неминуча і неблаганна. Тому людині не варто впадати у відчай, адже змінити долю неможливо. Він казав: «Того, хто бажає, доля приваблює, того, хто не бажає – штовхає». Гідне для людини ставлення до будь-чого – спокій, незворушність, збереження внутрішньої автономії. Сенека, полягає в досягненні абсолютного душевного спокою. Однієї з основних передумов цього є подолання страху перед смертю.

*Епіктет* спочатку був рабом, після того, як його відпустили на волю, цілком присвятив себе філософії. Сам він не залишив ніяких робіт. Його думки зафіксував його учень Арріан з Нікомедії в трактатах «Міркування Епіктета» і «Керівництво Епіктета». Епіктет обстоював точку зору, відповідно до якої філософія є не тільки пізнанням, але вона повинна знайти застосування у практичному житті. Людина не повинна бажати того, чого вона не може осилити. Епіктет зазначає: «Якщо хочеш, щоб твої діти, твоя дружина і твої друзі жили постійно, то ти чи божевільний, чи хочеш, щоб речі, що не знаходяться у твоїй владі, були б у твоїй владі і щоб те, що є чужим, було твоїм». А якщо змінити об'єктивний світ і суспільство людині не під силу, то звідси випливає, що не слід і прагнути до цього. Центральний мотив його філософії – *примирення з даною реальністю*. Дійсною сутністю людини Епіктет вважав розум. Завдяки йому людина бере участь у загальному порядку світу. Тому слід піклуватися не про добробут, зручності і взагалі про тілесні задоволення, але тільки – про свою душу. Свободу і незалежність, яким він надавав великого значення, Епіктет обмежує лише *духовною* свободою, свободою примирення з дійсністю.

Марк Аврелій Антонін – римський імператор, під час правління якого кризові явища в імперії стають ще більш інтенсивними. Імператор у міркуваннях «До самого себе» проголошує, що «єдине, що перебуває під владою людини, – це її думки». «Заглянь у самого себе! Там, усередині, джерело добра, що здатне бити не висихаючи, якщо до нього постійно докопуватися». Світ він розуміє як вічно плинний і мінливий. Основною метою людських прагнень повинно бути досягнення чесноти, тобто підпорядкування «розумним законам природи в згоді з людським еством».

Стоїчне вчення, зокрема підкреслення необхідності «підкорити себе» світовому розуму (логосу – богу), проповідь смиренності багато в чому вплинули на формування раннього християнства.

Найбільш яскраве і глибоке вчення пізньої античності – **неоплатонізм**. Представники: **Плотін** (205-270), **Порфирій** (234- біля 305), **Ямвліх** (біля 245-330), **Прокл** (412-485). Неоплатонізм став виразником найглибших характеристик своєї епохи: її універсалізму і катастрофізму. Катастрофізм останніх століть Римської імперії викликав наполегливі спроби піти, відсторонитися від усього земного, що було характерно не тільки для філософського вчення неоплатонізму, але і для християнства, що набирало вже силу.

Плотін був послідовником філософії Платона, але він збагатив платонізм новими ідеями. Його ріднить із Платоном протиставлення реальності надчуттєвого світу ілюзорному світу видимості – чуттєвому буттю. «Назад, до милої громади!» – вигукував Плотін, маючи на увазі небеса, вічне божественне буття. Вищою ступінню буття за Плотіном, його субстанцією є не ідеї, як у Платона, а *божественне Первоедино або Єдине*, котре може бути визначене тільки як самодостатня першооснова, позбавлена усяких властивостей. Повнота буття Первоединого приводить до творення (еманації, виливання): при цьому Єдине не применшується, воно залишається Єдиним, що володіє всією повнотою буття. Бог у неоплатонізмі – це щось невимовне, про нього неможливо ніяке знання. Першим продуктом Єдиного постає світовий Розум, у деяких тлумаченнях – Дух. Дух виливається у світову Душу, котра оживляє усе суще, роблячи світ внутрішньо пов'язаним. Через душу все, що існує, прагне повернутися до вищого – до Єдиного, бо там його вихідна батьківщина, його корені. Людина ж являє собою уособлення світобудови, бо до її ества входять тіло, душа та розум; останній і дає людині спрямування – прагнути до Єдиного, до блага. Рух людської душі до Бога полягає через очищення, звільнення від плоті, злиття з Богом у містичному екстазі. За видимим хаосом, розвалом, злом і жорстокістю Плотін бачив прекрасний світ божественного творіння.

Найбільш значимі з філософських ідей Плотіна: *ціннісний* підхід до буття на основі його ієрархічного поділу; визнання вищого буття як *творчого* начала; ідея творіння вищим буттям нижчого, трактоване як його *еманація*. Цим ідеям, найбільш близьким до християнської теології, визначено було довге життя. Філософія Плотіна є одночасно *кінцем античної філософії* і *початком християнської теології*.

Погляди основних філософських шкіл пізнього періоду античної філософії можна зобразити за допомогою такої порівняльної Таблиці 5.

**Таблиця 5.**

<b>Основний зміст вчення</b>	<b>Основи світобудови в їх значенні для людини</b>	<b>Висновки для людини з такого розуміння світобудови</b>	<b>Життєві завдання людини</b>
<b>Епікуреїзм</b>	Смерті не існує, тому що в основі світу лежать невмирущі атоми	Позбутися життєвих страхів	Досягнення атараксії – душевної незворушності
<b>Скептицизм</b>	Кожна річ є не більше такою, ніж іншою	Треба утримуватися від будь-яких суджень про речі	Зберігати стан автаркії – самовладності
<b>Стоїцизм</b>	Світ пронизаний божественною пневмою, у ньому панує фатум, невблаганний закон долі	Не варто опиратись фатуму: того, хто бажає, доля вабить, хто не бажає – тягне	Треба зберігати мужність духу, тому що дух автономний стосовно обставин життя
<b>Неоплатонізм</b>	Світ є послідовним «виливанням» божественного Єдиного	Слід намагатися наблизитися до Бога	Треба прямувати шляхом духовного самовдосконалення

Стоїчне вчення, зокрема підкреслення необхідності «підкорити себе» світовому розуму (логосу – богу), проповідь смиренності багато в чому *вплинули на формування раннього християнства*.

### **План семінарського заняття**

1. Основні етапи розвитку античної філософії та їх загальна характеристика.
2. Досократівський період розвитку античної філософії:
  - а) погляди різних шкіл давньогрецької філософії на першооснову світу, на сутність буття (Мілетська школа, Геракліт, Піфагор, Демокрит);
  - б) діалектичні та метафізичні погляди на світ (Геракліт, Парменід);
  - в) евдемоністична етика Демокрита.

3. Класичний період розвитку античної філософії:
  - а) філософські погляди софістів;
  - б) Сократ: його життя та основні ідеї;
  - в) Платон: вчення про ідеї та пізнання, про людину та державу;
  - г) Арістотель – систематизатор давньогрецької філософії.
4. Пізньоантичний період розвитку філософії:
  - а) чинники, що обумовили етичну спрямованість елліністичної філософії;
  - б) гедоністична етика Епікура;
  - в) філософсько-етичні погляди стоїків.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Розкрийте основні риси філософствування давніх греків (за роботою Кессиди Ф.Х. «К проблеме греческого чуда»).
2. Проаналізуйте соціокультурні умови, що сприяли формуванню унікальних особливостей давньогрецького мислення (за роботою Вернана Ж.-П. «Духовный мир полиса»).
3. Співставте погляди різних шкіл ранньогрецької філософії на першооснову світу.
4. Проаналізуйте, чому філософію Сократа характеризують як «етичний раціоналізм».
5. Проаналізуйте вчення Платона про пізнання і його зв'язок з його вченням про ідеї та про людину.
6. Окреслити особливості діалектичного мислення давніх греків, спираючись на роботу Ф.Енгельса «Старое предисловие к Анти-Дюрингу».
7. Поясніть, чому К. Маркс назвав Арістотеля «...першим енциклопедичним розумом серед греків».
8. Розкрийте причини того, що в елліністичний період на перший план в філософії виходять проблеми етики.
9. Охарактеризуйте, в чому схожість і відмінність шляхів досягнення частя з позицій епікуреїзму та стоїцизму.
10. Проінтерпретуйте висловлювання Ф.Енгельса: «В многообразных формах греческой философии уже имеются в зародыше, в процессе возникновения, почти все позднейшие типы мировоззрений» (робота Ф.Энгельса. Старое предисловие к Анти-Дюрингу. О диалектике).
11. Охарактеризуйте основні положення евдемоністичної етики Демокрита.
12. На питання, звідки він, Діоген відповідав: «Я – громадянин світу». Як Ви вважаєте, чи актуальна його позиція в наш час?
13. Дати характеристику етичним поглядам Епікура (за роботою Епікура «Эпикур приветствует Менекея»).
14. Проаналізуйте основні положення етики стоїків (за роботами А.Л. Сенеки «О счастливой жизни» та Эпиктета «В чем наше благо»).



**Тематика доповідей та рефератів**

1. Цивілізація і культура Древньої Греції – основа виникнення філософії.
2. Філософські школи досократиків.
3. Геракліт Ефеський: біля витоків діалектики.
4. Атомістичні ідеї в античній філософії: від Левкіппа до Лукреція.
5. Евдемонізм Демокрита.
6. Життя і філософські погляди Сократа.
7. Філософія Платона як система об'єктивного ідеалізму.
8. Платонівське вчення про суспільство і державу.
9. Вчення Арістотеля про людину і суспільство.
10. Арістотель – енциклопедичний розум древності.
11. Арістотель про практичну філософію.
12. Етичне вчення Епікура.
13. Стоїки та їх етична концепція.
14. Антична діалектика.
15. Вчення римських стоїків.

**ТЕМА 3.**

**ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ**

*Зміст теми: 1. Філософія епохи Середньовіччя. 2. Головні риси філософії епохи Відродження.*

**Філософія епохи Середньовіччя**

Поява та утвердження християнства в Європі призвели до радикальної *духовної революції* у розвитку європейської цивілізації. Це можна побачити досить виразно через порівняння античного та середньовічного світоглядів за їх основними характеристиками, представлене в Таблиці 6.

**Таблиця 6.**

Античний світогляд	Середньовічний світогляд
політеїзм (багатобожжя)	монотеїзм (єдинобожжя)
боги є частиною природи або уособленням природних стихій	Бог є духовною сутністю, яка перебуває за межами світу (трансцендентальність)
вихідні якості богів: сила, могутність	вихідна якість Бога – любов до людини
боги впорядковують світ	Бог творить світ із нічого
космос, природа – загальні умови існування богів і людей	природа не має власної сутності і не може існувати без припливу божественної енергії
людина спирається у своїх вчинках на знання	людина в усьому покладається на віру в Бога
головне життєве завдання людини – здійснення подвигу	головне життєве завдання людини – спасіння душі
у сприйнятті дійсності увага акцентується на зовнішньому; внутрішнє проявляє себе лише через зовнішнє	у сприйнятті дійсності увага акцентується на внутрішньому; зовнішнє скоріше заважає правильно зрозуміти внутрішнє
люди порівнюються за етнічними та родовими ознаками	всі люди є рівними перед Богом
панування натуралістичного світогляду	панування символічного світосприйняття

В період Середньовіччя – з V по XV ст. – в умовах домінування християнської релігії і всевладдя церкви філософія була позбавлена статусу самостійної області знання і опинилась в положенні «*служниці богослов'я*». Середньовічна філософія вищою реальністю вважала не природу, як антична, а персоніфіковане духовне начало – Бога і розвивалась, перш за все, як *пізнання Бога*. Тому вона характеризується як *теоцентрична*. Філософія розглядалась не як спосіб дослідження реалі-

льності, а як пошук раціональних шляхів доказу істин віри, котрі вже дані в Священному тексті.

В розвитку середньовічної філософії виділяють *два* основних етапи: період *патристики* та *схоластики*. Період патристики (від лат. *патер* – батько) – це період розробки вчень *батьків церкви*, які формували християнські догмати на основі тлумачення Священного писання. В епоху схоластики (від гр. *сколастікос* – шкільний, вчений; в переносному значенні – вчення, що відірване від життя) основним завданням філософії стає *раціональне обґрунтування і доведення церковних догматів*, надання їм ясності і переконливості. Основні етапи розвитку Середньовічної філософії та її видатні представники відображені в Таблиці 7.

Таблиця 7.

Основні етапи, їх хронологічні рамки	Видатні представники
<b>Патристика</b> II-VIII ст.	
а) апологетика II-III ст.	Ориген, Тертуліан, Климент Александрійський
б) систематизація церковного вчення IV-V ст.	на латинському Заході – Аврелій Августин; на грецькому Сході – Псевдо-Діонісій Ареопажит, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Нісський
в) стабілізація догми кінець V-VIII ст.	на Заході – Боецій; на Сході – Леонтій Візантійський, Іоанн Дамаскін
<b>Схоластика</b> IX-XIV ст.	
а) становлення IX-XII	Іоанн Скот Еріугена, Ансельм Кентерберійський, Росцелін, Абелья
б) зріла XII-XIII	Альберт Великий, Тома Аквінський, Сігер Брабантський
в) пізня XIII-XIV	Іоанн Дунс Скот, Уільям Оккам

На відміну від грецької філософії, котра була пов'язана з язичницьким багатобожжям, філософська думка середніх віків базується на християнському *монотеїзмі*, основу якого утворюють *два* важливих принципи: ідея божественного *творіння* (креаціонізм) та ідея божественного *одкровення*. Ідея творіння стала основою середньовічної *онтології*: Бог як абсолютне буття створив природу і людину із нічого, одним лише своїм волевиявом.

Ідея одкровення стала основою *гносеології*: Бог відкриває себе людині через священні тексти, трактування яких вважалося шляхом бого-

пізнання. Істину не потрібно шукати, вона вже є в тексті. Важливою теоретико-пізнавальною проблемою стало питання про природу загальних понять – *універсальій*. Щодо цієї проблеми склалось дві теорії – *реалізм і номіналізм*. Реалісти вважали, що загальні поняття існують *реально*, до появи конкретних речей і є причинами, що їх породжують. Номіналісти вважали, що реально існують тільки одиничні речі, дані у відчуттях, а загальні поняття – це лише *імена* речей.

Однією з центральних проблем гносеології також була проблема співвідношення *віри і розуму* в пізнанні. В період раннього Середньовіччя переважав погляд про *несумісність* віри і раціональних доказів, який був виражений Тертуліаном в принципі: *«вірую, тому що абсурдно»*. З часом під впливом росту наукових знань став переважати погляд про можливість *поєднання* віри і розуму: *«вірую, щоб розуміти»* (Августин, Ансельм) а також *«розумію, щоб вірити»* (Абеляр). Розвиваючи цю думку, Т.Аквінський створив вчення про *гармонію віри та розуму* як способів пізнання, основні положення якого представлені в Таблиці 8; ним також сформульовані *п'ять раціональних доказів* існування Бога.

Таблиця 8.

<i>Умови симфонії розуму та віри за Т. Аквінським</i>
існують істини, які можна осягнути природним розумом – царина науки та філософії
існують істини, які перевищують людські можливості: вони даються лише в божественному одкровенні і торкаються питань створення світу, спасіння та безсмертя душі
існують істини, що їх можна розуміти як з допомогою розуму, так і з допомогою віри – тут філософія і теологія повинні співпрацювати, але філософія повинна узгоджуватись із теологією.

*Теологія* (богослов'я) – ідейна частина релігії, що покликана узгоджувати між собою усі основні релігійні догмати. Взаємодію філософії, теології та релігії в Середні віки можна представити Таблицею 9.

Значне місце в середньовічній філософії належить християнській *антропології* та *етиці*. Людина вважається не лише *створеною* Богом, але й *подібною* до нього. Природа людини *подвійна*: в ній є божественне, духовне начало – свобода волі, розум і тілесне, гріховне, яке повинно бути підпорядковане духовному началу. Християнське вчення про свободу волі покладає на людину відповідальність за результати свого вільного свідомого *вибору*.

Таблиця 9.

<i>Філософія</i>	<i>Теологія</i>	<i>Релігія</i>
розробляла інтелектуальний інструментарій для теології	сприяла: – філософізації релігії – сакралізації філософії – підпорядкуванню розуму вірі	вимагала сприймати свої догмати на віру
вчила християн розмовляти «філософською мовою»		ініціювала нову філософську проблематику
раціоналізувала релігійні догмати		верифікувала істини філософії
осягала абсолютну істину засобами людського розуміння		приписувала людині, як діяти, жити

Особлива увага приділялась *внутрішньому* життю людини, *внутрішній людині*, її *самопізнанню*, зверненому до Бога через сповідь, в цей час розвивається *самосвідомість* особистості, формується загострене відчуття власного «Я». *Смисл* земного життя людини – у порятунку душі для вічного неземного життя, у єднанні з Богом. Ідея Бога як морального абсолюта задає жорсткі межі тлумаченню всієї моральної проблематики, в яку вводяться нові категорії: *гріх, провина, страждання, спокута, покаяння, відплата, спасіння*. Християнство звертається до тих, хто потребує зовнішньої точки опори, тобто до більшості, пропонуючи *втіху – спокуту страждань і вічне блаженство* у потойбічному світі.

*Есхатологічна* установка, тобто очікування кінця світу, визначила значною мірою погляд на *історію* в середньовічній філософії, що знайшло найбільш яскраве відображення в роботі Августина Блаженного «Про град Божий». Ним була вироблена *ідея соціального розвитку*, поступального руху від недосконалого «Граду земного» до ідеального «Граду небесного», а також вперше започатковується *ідея історичного часу*.

Середньовічна філософія зробила істотний *внесок* в розробку ряду ключових понять і проблем філософії, зокрема, категорій віри і розуму, ідей соціального розвитку та історичного часу, а також зробила значний крок в розробці етичної проблематики, створивши вчення про духовний світ людини та загальнолюдські цінності, що є актуальними і сьогодні.

### **Головні риси філософії епохи Відродження**

Зародження капіталістичних відносин в країнах Західної і Центральної Європи в XIV-XVI століттях приводить до формування нової сис-

теми ціннісно-світоглядних орієнтацій, до появи історично *нового типу особистості*. Сутнісними рисами Ренесансу стали антифеодальна спрямованість, світський антиклерикальний характер, гуманізм та антропоцентризм, згідно з якими людина постає як центр та вища мета світобудови. Гуманізм відкидає аскетичну ідеалізацію страждань і ніцості людини і відстоює її право на радість і насолоду реальним земним життям. На відміну від Середньовіччя, філософія епохи Відродження перетворила живу людину в предмет поклоніння. Відродилась гуманістична орієнтація філософії, закладена в античності. В Італії сформувався гуманізм як могутня ідейна течія, представлена в літературі і філософії.

В епоху Відродження відбувається зміна моральних орієнтирів: відроджуються ідеї *гедонізму* і *евдемонізму*. Гуманісти відкинули жорсткі рамки середньовічної догматики і закликали звернутися до самого життя, до людини, що діє і сповнена сил. Звичайно, фігура Бога все ще присутня в творчості діячів Відродження, але вона вже – на другому плані. На авансцену етичної думки виходить тілесний, активний вільний і творчий індивід. В трактаті **Лоренцо Валли** «Про насолоду» стверджується, що саме *насолода* є головним законом людського життя: в радощах та насолоді, а не в аскезі людина знаходить сама себе. Лоренцо Валла дотримується яскраво вираженого принципу *індивідуалізму*, що було тоді знаменням часу. **Піко дела Мірандола** (1463-1494) в своїй «Промові про гідність людини» стверджує, що доля людини є наслідком її природної вільної активності. Людина є особливий «мікрокосмос», і вона має виключне право на те, щоб творити своє буття за власною волею і вибором. Отже, центральна ідея вчення Мірандоли: особливе положення людини у світобудові в силу того, що вона причетна до усього земного і небесного, від нижчого до найвищого. У поєднанні зі свободою волі це дає людині космічну незакріпленість, *творчу здатність до самовизначення*, що уподібнює її Богу.

*Оригінальність, яскрава індивідуальність* стають в цей час особливими важливими в системі моральних цінностей. Людина Відродження виступає в якості *творця свого життя та долі*, сама визначає своє місце в світі і свої відносини з ним. Ці тенденції знайшли свій вираз також в творчості *Данте, Петрарки, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Сервантеса, Шекспіра, Еразма Роттердамського*.

Вчення про свободу людини стало основою філософської антропології *Дж. Пікко делла Мірандоли*. Людина – це особливий світ космосу. Їй не притаманна власна природа, вона має зробити себе сама в умовах вільного, а значить, *відповідального вибору*. У свободі вибору мислитель вбачає вище щастя людини, котрій дано володіти тим, чим забажає і бути тим, ким хоче. Схожу позицію розділяє і *Джаноццо Манетті*,

який у трактаті «Про гідність і вищість людини» стверджує, що людина сама є творцем, подібним Богу, і навіть перевершує його. Він приходить до крайньої для ортодоксальної релігії думки, що створення Богом світу було лише «початковим і ще не закінченим» і тільки пізніше «все було винайдено, виготовлено і доведено до досконалості нами», оголошуючи саме людину (а не Бога) справжнім владикою світу: «людина є найбагатшою і наймогутнішою, оскільки вона може користуватись власною волею, панувати над усім і владарювати». Такими ж гуманістичними ідеями пронизана творчість видатних письменників епохи Відродження від Данте до Сервантеса.

Слід відзначити, що філософія епохи Відродження з її духом титанізму (богоборчества), утверджуючи ідею всемогутності і всесилля людини, котрій начебто усе дано і усе доступно, не тільки підносила людину, але і посіяла в ній зерна *безмірної гордині* і *безмежного індивідуалізму*.

В епоху Відродження філософія знову повертається до *вивчення світу*. Успіхи в розвитку природознавства визначили характер філософських міркувань. Провідним напрямком філософської думки XVI ст. стає *натурфілософія*, найвидатнішими представниками якої були Дж. Бруно, М. Кузанський, Г. Галілей, М. Копернік. Вчення про божественне творення світу, його замкненість, змінюється вченням про нескінченність і несотворимість світу. Для філософських поглядів на природу характерний *пантеїзм* (від грець. pan – все, theos – бог) – вчення, згідно котрому бог немовби зливається з природою, розчиняється в ній. Тим самим пантеїсти утверджували ідею спорідненості абсолютного буття (Бога) і буття речей природи, заперечуючи теологічне вчення про існування Бога як сутності, що відокремлена від природи. В епоху Відродження починається формування *нової науки*, яка, звільнившись від пут середньовічної схоластики, починає спиратись на досвід та експеримент, на практику матеріального виробництва.

Особливе місце займали *соціальні вчення*. Відомий італійський державний діяч і мислитель Нікколо Макіавеллі у своїй широко відомій праці «Государ» описує способи створення сильної і могутньої держави. Він вперше розділяє мораль та політику. Вважаючи силу і цілісність держави вищим благом, він навіть припускав використання будь-яких засобів заради утвердження необмеженої влади за принципом: *мета виправдовує засоби*. З його точки зору влада, політика являють собою явища *позаморального плану*; тому він вважає, що для успішного вирішення політичних проблем прийнятні усі засоби: обман, хитрість, підступництво і насильство.

В цей час деякі філософи зосередили увагу на створенні проектів *ідеальної* держави, але вони були відірвані від реальності, тому увійшли в історію як соціалісти-утопісти (Т.Мор, Т.Кампанелла).

Епоха Відродження, коли почався процес звільнення людини від середньовічного світогляду, пов'язана у нашій свідомості з ідеалами гуманізму і просвітництва. Заслуга мислителів Ренесансу – в подоланні середньовічної схоластики та у створенні засад філософії Нового часу.

### **План семінарського заняття**

1. Особливості, основні проблеми та персоналії середньовічної християнської філософії.
2. Філософські погляди Августина Блаженного.
3. Філософія історії Августина.
4. Проблема співвідношення віри та розуму в добу Середньовіччя.
5. Формування «внутрішньої людини» в епоху Середньовіччя.
6. Сутність середньовічного номіналізму та реалізму.
7. Філософські погляди Т.Аквінського.
8. Етичні погляди європейського Середньовіччя.
9. Антропоцентричний характер філософської думки Відродження.
10. Сутність і провідні ідеї ренесансного гуманізму.
11. Образ людини в гуманістичній філософії Відродження.
12. Проаналізуйте думку мислителя Піко делла Мірандоли, що людина – творець самої себе, що її доля – наслідок її вільної активності.
13. Натурфілософія епохи Відродження: М.Кузанський, М.Копернік.
14. Проаналізуйте, чим відрізняється уява про людину в епоху Відродження від традиційних уявлень Середньовіччя.
15. Етичні погляди епохи Відродження.
16. Порівняльна характеристика середньовічного та ренесансного світогляду.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Співставте ціннісно-світоглядні орієнтації людини епохи Античності та Середньовіччя.
2. Охарактеризувати сутність суперечки номіналістів та реалістів.
3. Дати пояснення, як і чому змінився статус філософії в епоху Середньовіччя у порівнянні з Античністю.
4. Проаналізуйте, які основні світоглядні ідеї формуються в епоху Середньовіччя.
5. Дайте характеристику раціональних доказів буття Бога, що їх навів Тома Аквінський.



6. Дати аналіз поглядів Т.Аквінського щодо співвідношення розуму та віри (за роботами «Сумма теології» та «Сумма против язычников»).
7. Які з біблейських принципів Ви вважаєте більш прийнятними для себе:  
– «Люби ближнього твого і ненавидь ворога твого» (Старий Заповіт) чи «Любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто вас проклинає, благотворіть тих, хто вас ненавидить» (Новий Заповіт);  
– «Око за око, зуб за зуб» (Старий Заповіт) чи «Не протився злому. Але хто вдарить тебе в праву щоку твою, поверни до нього і другу» (Новий Заповіт).
8. Назвіть основні категорії християнської етики і проаналізуйте, чим була обумовлена їх поява в епоху Середньовіччя.
9. Проаналізуйте, чим відрізняється уява про людину в епоху Відродження від традиційних уявлень Середньовіччя.
10. Проаналізувати, які античні погляди на людину відроджує ренесансний гуманізм.
11. Прокоментуйте погляди Піко делла Мірандоли про місце і призначення людини, використовуючи роботу «Речь о достоинстве человека».
12. Проаналізуйте, які нові моральні орієнтири висунуті італійськими гуманістами у порівнянні з середньовічною філософією.
13. Поясніть смисл висловлювання М.Монтеня: «Кожному живеться добре чи погано в залежності від того, що він сам з цього приводу думає».
14. Задоволеним є не той, кого інші вважають задоволеним, а той, хто сам про себе так думає». Чи згодні Ви з ідеєю, що міститься в цьому висловлюванні? Обґрунтуйте свою думку.
15. Проаналізувати, як співвідноситься мораль і політика у вченні Макіавеллі.
16. Проаналізуйте, використовуючи роботу М.Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», як етика протестантизму сприяла становленню капіталістичних відносин.

### **Тематика доповідей та рефератів**

1. Релігійно-філософська система Августина Блаженного.
2. Проблема співвідношення віри та розуму в середньовічній філософії.
3. Тома Аквінський як систематизатор середньовічної схоластики.
4. Вчення про людину в середньовічній філософії.
5. Етичні вчення епохи Середньовіччя.
6. Особливості італійського гуманізму XIV- XV ст.
7. Натурфілософські погляди епохи Відродження.
8. Філософські погляди М.Монтеня.
9. Утопічні вчення Т.Мора і Т.Кампанелли.

#### ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

**Зміст теми:** 1. Передумови та основні риси філософії Нового часу. 2. Проблема методу наукового дослідження в філософії XVII ст. 3. Філософія епохи Просвітництва. 4. Німецька класична філософія. 5. Філософія марксизму.

#### **Передумови та основні риси філософії Нового часу**

Епоха Нового часу – це період формування і утвердження в Європі *капіталістичних* суспільних відносин. В результаті буржуазних революцій в Нідерландах (XVI ст.), а потім в Англії (XVII ст.) утвердилося політичне панування буржуазії та прошарків обуржуазненого дворянства. В житті суспільства відбуваються *суттєві зміни*: формування *національних держав*; зміщення центру життя у міста, де бурхливо розвиваються різноманітні форми промислової діяльності; прискорення *темтів* суспільного життя; *послаблення впливу церкви*; *швидкий розвиток наукового знання* на основі машинного виробництва перетворює науку у провідний чинник суспільних змін.

При цьому відбувається переворот в самій науці: складається наука нового типу – *експериментально-математичне природознавство*, що змінило споглядальну натурфілософію епохи Відродження. В основі відношення людини до світу в цей період постає *знання*, причому перевага віддається *позитивному* знанню, що спирається на *досвід і експеримент*. Вважається, що знання потрібне для того, щоб панувати над природою, отримувати практичну користь.

Пов'язані з новою епохою істотні зрушення в способі життя, системі цінностей, духовному світовідчутті знайшли своє відображення в *новій проблематиці і стилі* філософствування. Якщо у Середні віки філософія виступала служницею богослов'я, а в епоху Відродження знаходилась у союзі з мистецтвом і гуманітарним знанням, то в епоху Нового часу вона спирається, перш за все, на *науку*. На філософію покладається, насамперед, роль *систематизатора* науки, вона орієнтується, перш за все, на дослідження наукового знання і способів його отримання. На перший план в ній виступає *гносеологія*, розробка *методу* наукового дослідження.

Європейська культура Нового часу, що охоплює XVII-XIX ст., являє собою *єдність*, тому що базується на буржуазному способі виробництва і має спільні *духовні орієнтири*: раціоналізм, сцієнтизм, антропоцентризм, прогресизм (непохитна віра в необмежений прогрес, у можливість перетворення світу і суспільства на розумних началах),

європоцентризм. В цю епоху філософські пошуки охоплюють велике проблемне поле, характеризуються розмаїттям видатних постатей. Але кожне століття цієї епохи має *своє* культурне обличчя, що, природно, знаходить відображення у відповідних філософських концепціях.

### **Проблема методу наукового дослідження в філософії XVII ст.**

У зв'язку з полемікою щодо природи і джерел достовірного знання в XVII ст. сформувались дві крупні філософські течії: емпіризм та раціоналізм. Емпіризм (від грець. *εμπειρία* – досвід) – напрямок філософської думки, що орієнтується на досвідне природознавство і вважає джерелом знання і критерієм його істинності досвід, насамперед, науково організований досвід, або експеримент. Раціоналізм (від лат. *ratio* – розум) – напрямок філософської думки, що орієнтується на математику, розглядаючи розум як джерело знання і вищий критерій його істинності. Найбільш яскравими виразниками цих напрямків стали англійський філософ Ф. Бекон і французький філософ Р. Декарт.

**Френсіс Бекон** (1561-1626) у своїх роботах «Новий Органон» та «Велике Відновлення Наук» обґрунтував *індуктивний метод* дослідження – такий шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формування загальних ідей і законів, коли від суджень про окремі факти переходять до загальних суджень про них. Критикуючи наукову безплідність схоластичного умоглядного методу мислення, він вважав *індукцію оптимальним методом* пізнання, оскільки вона «рачується з даними відчуттів і осягає природу, спрямовуючись до практики». Використовуючи алегорію, Бекон вважав, що не слід уподібнюватись ні *раціоналісту-«павуку»*, що виводить істину із самого розуму і зневажає фактами, ні *мурасі (емпірику)*, що підбирає усе, що, що трапляється на її шляху (факти), не роблячи узагальнень, а рухатись *шляхом бджоли*, котра не лише збирає нектар – інформацію, але й переробляє її в мед – істину.

Експериментальні знання, за Беконом, повинні відкривати шлях до оволодіння законами природи, пізнання причинних зв'язків і тим самим забезпечувати панування людини над нею. Ф.Бекону належить гасло: «Знання – сила». При цьому Бекон розрізняв *два* види знання: «*плодоносне*», що приносить безпосередню користь, та «*світлоносне*» – що збільшує можливості пізнання.

Безумовною заслугою англійського мислителя є і розробка вчення про *очищення інтелекту від «примар»*, оман розуму, які перешкоджають руху думки до істини. Він виділяє *чотири* види таких примар (ідолів), що відображено у Таблиці 10.

Таблиця 10.

«Ідоли роду»	загальні помилки, притамані людському сприйняттю і мисленню, що обумовлені тим, що людині властиво примішувати до природи речей <i>свою власну природу</i> (наприклад, прагнення людини витлумачувати природу за аналогією із самою собою)
«Ідоли печери»	помилки, пов'язані з <i>індивідуальними</i> особливостями людей: кожний дивиться на світ зі свого суб'єктивного внутрішнього світу – немовби із своєї печери.
«Ідоли ринку»	омани, пов'язані з людським спілкуванням, неправильним використанням мови, некритичним ставленням до інформації.
«Ідоли театру»	орієнтація на авторитети, хибні вчення, які своєю зовнішньою досконалістю вводять нас в оману. Ф. Бекон проголошує: «Істина – донька часу, а не авторитету».

Таким чином, значення філософії Ф. Бекона полягає у критиці споглядального підходу до світу, характерного для попередньої філософії, та формуванні методу нової дослідної науки. Його філософія стала виразом духу експериментального природознавства.

Основи альтернативної емпіризму *раціоналістичної* традиції були закладені французьким філософом та математиком **Рене Декартом** (1596-1650). Наукова революція XVI-XVII ст. привела до систематичного застосування в природознавстві *математичних* методів. І особливості раціоналізму XVII ст. пов'язані саме з орієнтацією на математику як ідеал наукового знання. Раціоналізму XVII ст. притаманна віра у всесилля розуму і у його можливості досягнення абсолютної істини.

Для Декарта, як і для Бекона, на першому місці була необхідність *реформи* наукового мислення на основі володіння правильним методом, але джерелом усякого знання він вважав не досвід, а *розум*. У своїх працях «Міркування про метод» і «Начала філософії» Декарт закладає основи *дедуктивно-раціоналістичного методу* пізнання, виступаючи фундатором філософського раціоналізму. Пояснення світу має будуватися на основі *дедукції*, і щоб відшукати з її допомогою істину, слід керуватися наступними *правилами*: 1) приймати за істину те, що *самоочевидне*, сприймається ясно і чітко і не дає приводу до сумніву; 2) правило *аналізу* – кожную складну річ розділяти на прості складові, доходячи до самоочевидного; 3) правило *синтезу* – йти від елементарного до більш складного; 4) вимога *повноти* перерахування та систематизації. В якості зразка він вважав хід математичного доведення від аксіоми до теореми, тобто для наукового пояснення фактів потрібна *«всезагальна математика»* як правильний спосіб їх осмислення. Тобто раціональні, логічні ознаки достовірного знання, його загальність і необхідність Декарт вбачав у математиці і її аксіомах. В нашому мисленні закладено ба-

гато ідей, які мають високу очевидність. Ці ідеї не даються у досвіді, а взяті із самого розуму, тобто є природженими йому, чим і пояснюється ефект ясності і виразності, дієвості інтелектуальної інтуїції – своєрідного внутрішнього зору, властивого нашому розуму.

Переймаючись проблемою пошуку очевидних істин, що лежать у основі всього нашого знання, Декарт стає на позиції радикального скептицизму, який носить методологічний характер, тобто потрібний тільки для того, щоб прийти до абсолютно достовірної істини. Будь-яке твердження про світ, Бога і людину, розмірковує Декарт, може викликати сумнів. Безсумнівним є лише одне положення: «*Coqito ergo sum*» – «Мислю, отже, існую». Саме його Декарт вважає відправним пунктом, відштовхуючись від котрого і базуючись на якому можна конструювати усе інше знання.

Протилежність методологічних позицій Ф.Бекона і Р.Декарта відображає Таблиця 11.

Таблиця 11.

	Методологічна позиція Ф.Бекона: емпіризм	Методологічна позиція Р.Декарта: раціоналізм
Вихідна основа пізнання	факти, експеримент	діяльність розуму, інтелектуальна інтуїція
Метод пізнання	індукція	дедукція
Вихідне гасло	«Знання є сила»	«Мислю, отже існую»

Таким чином, філософія XVII століття, розвиваючись у діалозі з наукою, приділила значну увагу дослідженню методу істинного пізнання для підвищення надійності й ефективності науки.

Окрім цієї провідної проблеми, філософи цього періоду досліджували і інші важливі питання. Так, голландський мислитель **Бенедикт Спіноза** (1631-1677), робить акцент не на методі пошуку істини, а на системі знань про світ. В центрі його уваги етичні проблеми; головна праця – «Етика». Світогляд Спінози за своїм ставленням до Бога, долі, необхідності і смерті певною мірою близький вченню стоїків. Оскільки ніщо не може зробити людину безсмертною, марно витрачати час на страхи і стогони з цього приводу. Мучитися страхом смерті – вид рабства. Такі принципи поведінки впливають з вчення Спінози про абсолютну необхідність, що панує у світі, в результаті чого людська воля нездатна щось змінити. Він вважав, що людина може лише пізнати хід світового процесу, щоб погодити з ним своє життя, і приходить до такого стану, коли вона не плаче і не сміється, а розуміє необхідність і минулий характер перипетій свого буття. Спіноза логічно обгрунтував тезу про те, що свобода є усвідомлена необхідність.

Продовжуючи традиції пантеїзму, Спіноза центральним пунктом свого вчення про світ зробив положення про єдність Бога і Природи,

яку вважав єдиною вічною і безкінечною субстанцією. Вона є *causa sui*, тобто причиною самої себе. Тобто у Спінози природа створена, співпадає з природою, що творить. Увесь Всесвіт виступає як цілісна система, підпорядкована *причинній* (каузальній) необхідності.

До проблеми людини в XVII столітті звернувся також французький філософ та математик **Блез Паскаль** (1623-1662), але із зовсім інших, ніж Спіноза, методологічних підстав. Паскаль *розчарувався* в принципах раціоналізму і гостро поставив питання про межі науки, відзначаючи, що «*доводи серця*» виступають більш переконливими від «доводів розуму». Тим самим він став попередником *ірраціоналістичної* тенденції в філософії, яка пізніше знайде свій яскравий вираз в екзистенціалізмі. Паскаль у своїх творах, зокрема в «Думках», стверджує ідею трагічності і крихкості буття людини, котра постійно охоплена тривоگوю і відчаєм перед лицем мовчання безмежних просторів Космосу. Тому стан людини, вважав він, – це *несталість, туга і занепокоєння*. Одночасно Паскаль стверджує тезу про *гідність* людини, котра полягає у здатності мислити: «*Людина – мисляча тростина*».

Слід зазначити, що в центрі уваги філософів XVII століття були також проблеми дослідження *соціальних процесів* і такого важливого соціального інституту як *держава*. Найбільш плідно вони були розроблені відомим англійським філософом **Томасом Гоббсом** (1588-1679) у його творі «Левіафан». Гоббс спробував пояснити походження і функції держави, виходячи з необхідності переходу від так званого «природного стану» до цивілізованого суспільства. Під природним він розуміє досупільний стан, коли поміж людей ішла невинна війна всіх проти усіх. Виходом з цього становища стала «*суспільна угода*» про добровільну передачу громадянами *частини своїх прав* спеціально створеному «великому Левіафану» – державі (Левіафан – чудовисько). Хоча Гоббс був прихильником абсолютистської державної влади, але його концепція суспільства глибоко *демократична*, тому що виходить з рівності всіх людей як вихідного принципу договірних стосунків. Своєю концепцією Гоббс заклав основи *новевропейського вчення про суспільство*. Його ідеї мали великий вплив на видатних представників французького Просвітництва – Руссо і Вольтера, вплинули на французький матеріалізм XVIII століття, на теоретичне оформлення ідеології буржуазного лібералізму.

### **Філософія епохи Просвітництва**

XVIII століття увійшло в історію як століття Просвітництва. Просвітництво – філософсько-політичний рух, що об'єднав усіх прогресивно мислячих політиків, філософів, юристів, діячів культури, природо-

знавців, який найбільшого розвитку набув у Франції, куди в той час перемістився центр європейської філософії. Найвидатнішими його представниками були **Франсуа Марі Вольтер** (1694-1778), **Дені Дідро** (1713-1784), **Жан Жак Руссо** (1712-1778), **Поль Гольбах** (1723-1789), **Шарль-Луї Монтеск'є** (1689-1755), **Клод-Адріан Гельвецій** (1715-1771).

Одна з центральних тез філософії XVII ст. – думка про *«розумність» світу* – в XVIII ст. трансформується в ідею, що *освіта* є головною рушійною силою історії, джерелом і головним засобом досягнення людством *рівності, братерства і свободи*, тобто стану відповідності вимогам розуму. Усе – релігія, розуміння природи, державний лад – зазнавало нещадної критики з позицій розумності. Гасло епохи Просвітництва: «Май мужність користуватися власним розумом» – запропоноване І.Кантом в роботі «Ответ на вопрос: Что такое Просвещение?» (1784). За Кантом, Просвітництво – це вихід людини із стану неповноліття, в якому вона знаходиться за власною виною, за нестачею рішучості і мужності користуватися розумом без керівництва з боку когось іншого. Людину слід *навчити* користуватися власним розумом, звільнити від марновірства, догм і забобонів шляхом критичного перегляду усіх цінностей. Особливість епохи Просвітництва в тому, що вона більшою мірою, ніж попередні формувала *новий тип особистості*, громадянина, котрий свідомо служить суспільству, виходячи із *власних*, а не нав'язаних йому ізовні спонукань.

Просвіттелі підкреслювали, що людина є, насамперед, *продуктом* оточуючого її середовища і тим самим закликали до радикальної зміни суспільних порядків і влаштування їх «по-людськи», тобто розумно і гуманно. Адже людина народжується від природи ні доброю і ні злою, вона стає такою лише в суспільстві. Правильно вихована, тобто освічена, людина займе позицію *розумного егоїзму*.

Утверджуючи, що до новітніх досягнень науки і філософії, в першу чергу, слід залучати *правителів*, просвіттелі формували ідеал *«освіченого правління»*. Важливу роль у вдосконаленні суспільства вони відводили *філософії*, вважаючи її світлом розуму, законів і гуманності.

Оскільки знання про природу і суспільство суперечили тому, що стверджувалося релігією, то одну з найважливіших своїх задач просвіттелі бачили в *критиці релігії*, у боротьбі з релігійними догмами, що обумовило *антиклерикальну* спрямованість їх поглядів, що доходить у деяких просвіттелів (Дідро, Гольбаха) до *атеїстичної*. Традиційній релігії просвіттелі протиставили концепцію *«природної релігії»*, що не суперечить людській природі і містить у собі загальні для всього людства принципи моральності. Універсальна мораль виражалася в принципі: *«Вчиняй так, як ти хотів би, щоб вчиняли стосовно тебе»*.

Просвітительська філософія була переважно *матеріалістичною*, тому що основною теоретичною установкою просвітителів було прагнення пояснити матеріальний світ з нього самого. Але так само, як і в XVII ст., французький матеріалізм XVIII ст. носив *механістичний* характер. Так, *Жюльєн Ламетрі*, наприклад, розглядає людський організм як *складну машину*, тобто навіть людина уявлялась високоорганізованою матерією, яка підкоряється законам механіки. Для матеріалізму XVIII ст. також був притаманний *ідеалізм у поясненні суспільних явищ*: головною рушійною силою історії вони вважали свідомість і пристрасті, настрої людини, уявлення і волю видатних особистостей, підкреслюючи, що *«думки правлять світом»*.

Французькі просвітителі підготували Велику французьку революцію 1799-1783 р. Вона висунула й обґрунтувала такі принципи цивільного суспільства, як свобода, рівність, братерство, соціальна справедливість і гуманізм. Філософія французького Просвітництва вселяла соціальний оптимізм і змогла утвердити на довгі десятиліття віру в *прогрес*, у можливість перебудови суспільства на засадах справедливості і гуманізму.

### **Німецька класична філософія**

Німецька класична філософія охоплює порівняно короткий період – з другої половини XVIII по першу половину XIX ст. І хоча вона не являла собою цілісного напрямку, проте її характеризує певна тематична єдність, загальні ідейно-теоретичні корені, наступність у постановці і вирішенні проблем. Центральною темою німецької класичної філософії є *людина*. Видатні її представники – І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л.Фейєрбах – зробили істотний внесок у постановку і розробку проблеми *активності суб'єкта*, що пізнає, *діяльності*, розробку *діалектичного методу* пізнання.

Родоначальником німецької класичної філософії є **Іммануїл Кант** (1724 -1804), який здійснив корінний переворот у постановці й рішенні філософських проблем. У середньовічній філософії й філософії епохи Відродження на першому плані було вчення про буття – *онтологія*; філософи Нового часу – Бекон, Декарт, Берклі і Юм, французькі матеріалісти – перенесли акцент на загальні проблеми *гносеології*, але при аналізі питання про взаємодію суб'єкта й об'єкта докантивська філософія акцентувала увагу на аналізі *об'єкта* пізнання. Кант же робить предметом філософії специфіку *суб'єкта*, що пізнає. Суб'єкт, на думку Канта, визначає спосіб пізнання.

Кант поділяє філософію на *теоретичну* й *практичну*. Предметом *теоретичної* філософії є дослідження пізнавальної діяльності, законів



людського розуму і його меж. Теоретична філософія відповідає на питання: «Що я можу знати?» У «Критиці чистого розуму» Кант спробував засобами розуму обґрунтувати умови й можливості людського пізнання. Високо оцінюючи науку і силу філософського розуму, він все ж приходив до висновку про існування *меж* пізнання.

Теоретична філософія поділяє світ на дві частини: «*світ явищ*», або чуттєвий світ, і «*світ сутностей*», тобто світ «речей у собі». Ми пізнаємо світ не таким, яким він є насправді, а таким, яким він нам *являється*. За Кантом, своєрідність пізнавальних здібностей людини (чуттєвості та розсудку) так впливають на наш досвід, що картина світу *ніколи* не буде відповідати самій дійсності. Зовнішній світ впливає на наші відчуття, наповнюючи їх хаосом вражень, але після того, як цей хаос впорядковується формами чуттєвості та категоріями розсудку, ми вже маємо справу з *власним* досвідом, і він свідчить не лише про існування зовнішнього світу, але і про особливості наших пізнавальних здібностей. Таким чином, Кант протиставив наші знання дійсності, визначивши перші як *феномен*, а друге як *ноумен*. В наших знаннях (феномен) *ніколи не буде адекватно відображений* світ речей (ноумен). Тобто нашому пізнанню доступні лише *прояви* сутності, а сама сутність – непізнана, є «*річчю у собі*». Там, у «світі речей у собі» знаходяться Бог, Душа, Свобода. І тому людина не в змозі розкрити таємниці людського буття – довести існування Бога, безсмертя душі тощо. Проте Кант вважає, що у нас є всі підстави стверджувати, що Бог, Душа, світ в цілому виступають в ролі *регулятивних ідей*.

Таким чином, людський розум може пізнати лише «світ явищ». Обмеження Кантом розуму отримало згодом назву «*агностицизм*». Сам термін з'явився тільки в середині XIX століття, тобто після Канта, але вживається в сучасній літературі для характеристики саме кантівської філософії. Кант вважав, що в пошуках об'єктивної істини *наука* не повинна виходити за межі наявного досвіду, будь-яке наукове знання можливе лише в його межах. А там, де воно виходить за ці межі – неминуче пусте фантазування і суперечності, котрі Кант називає *антиноміями* (грець. суперечність до закону) чистого розуму. Антиномії *розуму* – рівнообґрунтовані судження, що взаємовиключають одне одного. Вони виникають в результаті неминучого бажання людського розуму перейти межу досвіду, за котрою приховується гранична підстава *сущого*. Але цю межу розум перейти не у змозі. У формі антиномії, таким чином, проявляється і *сила*, і *безсилля* розуму. Він настільки сильний, щоб дійти до цієї межі, і в той же час, не настільки сильний, щоб її перейти. Але в самому прагненні розуму досягти надчуттєву основу світу Кант бачить позитивний смисл. Саме *метафізика*, на відміну

від науки, прагне вийти за межі нашого досвіду і осягти надчуттєві основи буття.

Кант виділяє чотири антиномії, що відображено у Таблиці 12.

Таблиця 12.

<i>Теза</i>	<i>Антитеза</i>
Світ має межу в часі і просторі.	Світ у часі і просторі є безмежним.
Все у світі складається з простого.	Немає нічого простого. Все складне.
У світі існує свобода.	Ніякої свободи нема, усе здійснюється за законами природи.
У світі існує необхідність.	Все у світі випадкове.

Кант зазначає, що оскільки реальний досвід ніколи не дасть нам остаточної відповіді на ці *метафізичні* питання, то певні ідейні позиції ми обираємо, спираючись лише на *віру*. Звідси знаменита теза Канта: «Мені довелося обмежити (окреслити межі) розуму, щоб звільнити місце для віри». Вчення Канта про межі пізнання було спрямоване не проти науки, а проти сліпої переконаності в її безмежних можливостях, в тому, що можна вирішити будь-яку проблему науковими методами. Ці погляди Канта є актуальними для нашого часу, коли розвиток науки і техніки привів до загострення протиріч сучасної цивілізації, ставлячи від загрозу саме існування людства.

За Кантом, існують три різновиди віри. *Прагматичною* є віра людини в свою правоту в тому чи іншому одиничному випадку. Віру в загальні положення Кант називає *доктринальною*. Найважливішою є *моральна віра*, яка здійснюється у відповідній *поведінці* людини.

Проблеми визначення принципів людської поведінки, за Кантом, сфера *практичної філософії*, яка відповідає на питання: *що я маю робити?* Канту належить заслуга обґрунтування *автономної моралі*. Людина, за Кантом, *житель двох світів*: світу природи, що сприймається чуттєво, і світу свободи, що є умосяжним. Свобода – це незалежність від чуттєвого світу. У сфері свободи діє не теоретичний, а *практичний* розум. Практичний розум – це *розумна воля* людини, яка керує вчинками і встановлює принципи моральних діянь. Людська воля *автономна*: вона визначається не зовнішніми причинами – природною необхідністю або божественною волею, а своїм власним законом, який вона ставить над собою.

Без свободи, за Кантом, немає морального вчинку. Там, де ми діємо за законами природної необхідності, ми і не діємо, оскільки там діє природа. Мораль з'являється лише там, де закінчується природа, і починається *культура*. Основна відмінність кантівської етики у порівнян-

ні з етипою просвітників полягає в тому, що у них моральне відчуття – це природне відчуття людини. Кант же вважає, що в основі людської свободи лежить здатність людини самій визначати свої вчинки і робити власний вибір. Але моральне відчуття має бути опосередкованим *обов'язком*, обмежено ним. *Обов'язок* – щось безумовне і самодостатнє. Моральна поведінка не може мати зовнішніх мотивів, не може бути обумовлена розрахунком, вигодою, прагненням до щастя чи насолоди. В якості єдиного внутрішнього мотиву поведінки він визнає лише *обов'язок*; морально людина вчиняє лише тоді, коли вона діє всупереч розрахунку, схильності тощо.

Головна моральна вимога, *категоричний імператив* (веління) говорить: «Вчиняй так, щоб максима твоєї волі могла в той же час мати силу принципу загального законодавства». Інше формулювання категоричного імператива: «Вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства у своїй особі, і в особі всякого іншого, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу».

Маючи на увазі категоричний імператив, Кант з пафосом говорить: «Дві речі наповнюють душу все новим і зростаючим подивом і благоговінням, чим частіше, чим довше ми розмірковуємо про них, – зоряне небо наді мною і моральний закон у мені». Кант закликає: визнач себе сам, проймиє усвідомленням морального обов'язку, слідує йому завжди і усюди, сам відповідай за свої вчинки. Така квінтесенція кантівської етики, строгої і безкомпромисної. Саме обов'язок перед людством, перед своєю совістю змушує нас поводити себе морально. Вчення І. Канта було спрямоване на виявлення позаісторичних і позачасових характеристик моралі і було адресоване усьому людству, а не якомусь класу чи народу.

Глибокими і повчальними були ідеї Канта щодо *руху історії*. Вони зберігають свою актуальність і донині. Розум рухає людські дії, а також визначає прямування історії до справедливого, розумно організованого *громадянського суспільства*, де повинні запанувати закон і рівність, справедливість та загальний *мир*. Прагнучи до самозбереження і спираючись на добру волю, держави самі в ході історії відмовляться від рішення питань військовим шляхом. Людина прагне до щастя, і тому вона зацікавлена у вічному мирі. А досягти його можна або шляхом договору, що забороняє війни, або «вічний мир» встановиться на всесвітньому кладовищі після чергової війни.

Вплив ідей Канта на сучасників і нащадків величезний. Його роботи породили суперечки і дискусії, сформували цілі напрямки послідовників і супротивників. Але що є символічним? Кант вмер і був похований у своєму рідному місті. Його співвітчизники на цьому місці створили меморіал. Багато воєн пронеслось над містом. Але символічним є те,

що єдиною спорудою, яка збереглась в цьому вогняному смерчі, була могила Канта.

**Георг Гегель** (1770-1831 рр.) підводить своєрідний підсумок розвитку німецької класичної філософії. Він створює всеосяжну систему *об'єктивного ідеалізму*, ідеалістичної діалектики. Його основні праці: «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Основи філософії права», «Енциклопедія філософських наук», «Філософія історії».

Згідно філософії Гегеля, в основі світу лежить ідеальне розумне начало – об'єктивно існуючий світовий розум, *«абсолютна ідея»*, основними *рисами* якої є активний і діяльний характер, постійний рух і розвиток. Ця діяльність полягає в мисленні, в самопізнанні. Гегель називає свою філософську систему абсолютним ідеалізмом, оскільки прагне охопити увесь світ одним поняттям – поняттям «абсолютна ідея», яка є першоосновою (субстанцією) усіх речей. Мета існування «абсолютної ідеї» – *пізнання самої себе*. Зробити це вона може за *посередництвом людської свідомості*, мислення, філософії, через діяльність людських поколінь на протязі усєї *всесвітньої історії*.

Світовий розум живе і розвивається у відповідності з об'єктивними *законами діалектики*: єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення, переходу кількісних змін в якісні. Породжуючи в собі протилежності, перетворюючись «у своє інше», дух потім долає цю протиставленість, інтегрує протилежності у новій єдності, тобто «знає» їх, переходячи на новий ступінь розвитку.

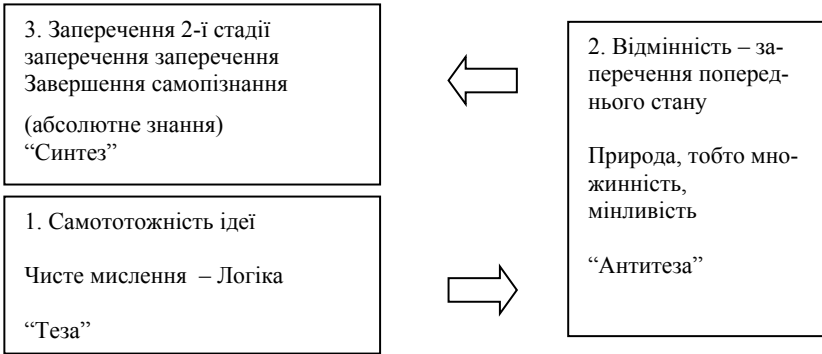
У своєму розвитку абсолютна ідея проходить *три етапи*:

– розвиток ідеї у сфері *«чистого мислення»* – *логіка*, де ідея розкриває свій зміст в системі взаємопов'язаних категорій, що переходять одна в одну;

– розвиток ідеї у формі її «інобуття» – *природи*, що є необхідним засобом у розвитку абсолютної ідеї: перетворюючись у природу, вона *опредмечує себе*, постаючи у вигляді чуттєвих одиничних речей; природа створюється для того, щоб з неї виникла людина, а разом з нею і *людський дух*;

– розвиток ідеї *в мисленні і історії*, що є найвищим етапом втілення «абсолютної ідеї»; тут вона пізнає свій зміст в різних видах людської свідомості; дух досягає найвищого рівня в *філософії* як абсолютній істині. Саме філософія виявляє справжню суть і смисл буття, в той час як мистецтво, релігія лише наближають нас до істинного знання. Життєвий цикл Абсолютної ідеї в філософії Гегеля представлений на Схемі 1.

Схема 1.



Важливим досягненням Гегеля є розробка *діалектики*. Згідно Гегелю, в основі усіх речей лежать *поняття*, а джерелом усякого розвитку – як суспільства, так і людського мислення – виступає *саморозвиток поняття*. Будь-який розвиток відбувається за певною схемою: ствердження чогось – *теза*, заперечення цього ствердження – *антитеза* і нарешті – *синтез*, заперечення заперечення, тобто гармонійне сполучення тези і антитези у вищій єдності. Такий ритм руху характеризується як принцип *тріади*. У Гегеля *діалектика понять визначає діалектику розвитку речей*, тобто носить *ідеалістичний* характер.

Гегелівський діалектичний метод вступає в протиріччя з вимогою системи. Гегель вважав, що всяка система повинна бути завершеною, тобто давати остаточні відповіді на поставлені питання. Система Гегеля виступає довершеною. Він вважав, що в його філософії досягається абсолютна істина, усі протиріччя дійсності вирішуються і досягається абсолютно істинний стан. Якщо виходити з гегелівського діалектичного методу, то можливості людського розуму безмежні, але з точки зору його системи у нашого пізнання є межі, обумовлений задачею самопізнання абсолютного духу. Оскільки в філософській системі Гегеля людство прийшло до пізнання абсолютної істини, остільки виходило, що час і місце, де творив Гегель – Німеччина часів кайзера Вільгельма являє собою вищий етап історичного розвитку. Таке виправдання дійсності, що його вимагала гегелівська система, суперечило діалектичному методу невинного перетворення існуючої дійсності.

Філософія Гегеля виявилася останнім грандіозним втіленням *класичного* типу філософії, що базувалась на ряді основоположних принципів: безмежній вірі в розум – як людський, так і світовий, переконаності в тому, що світ в цілому побудований впорядковано, розумно і є доступним для раціонального пізнання.

**Людвіг Фейербах** (1804-1872 рр.) – філософ, який здійснив *поворот до матеріалізму* в німецькій класичній філософії. Основні праці: «До критики філософії Гегеля», «Сутність християнства» і «Основні положення філософії майбутнього».

Сутність основних положень *матеріалістичної* філософії Фейербаха полягають в наступному:

– природа, матерія – основа, реальність, котра з необхідністю породжує мислячий дух, розум; *природа, матерія існує незалежно від мислення, свідомості*;

– свідомість є *продуктом* матерії, нерозривно пов'язана з діяльністю людського мозку, з матеріальними процесами;

– природа – *джерело* усіх наших знань; початок пізнання – *відчуття*: «моє відчуття суб'єктивне, але його основа або причина – об'єктивна»;

– людське пізнання *безмежне*: «те, чого ми ще не пізнали, пізнають наші нащадки»; тим самим Фейербах виступає проти агностичної теорії пізнання І.Канта;

– не абсолютний дух повинен бути предметом філософії, а *людина* – «єдиний універсальний і вищий предмет філософії».

Цікава еволюція філософських ідей Л. Фейербаха: «*Моєю найпершою думкою був бог, другою – розум, третьою й останньою – людина*». Справжньою філософією він вважав антропологічну філософію, у якій Бог і теологія повністю розчиняються у вченні про людину.

Фейербах вбачав своє важливе завдання в *критиці релігії*, протилежній філософії за своєю суттю: в основі релігії лежить віра в догмати, в основі філософії – знання. Він аналізує *причини* виникнення релігії: релігія втлює віковічні людські мрії та ідеали; змальовує досконалий світ; виконує функції компенсації людської немічності, недосконалості та страждання.

Антропологія Фейербаха ліквідує поняття Бога в його християнському розумінні і ставить на місце Бога – людину. Якщо релігія – це любов до Бога, то нова філософія Фейербаха *пропагує любов до людини*.

Слід зазначити, що людина у тлумаченні Фейербаха виступає як *позаісторична і позасуспільна* істота. Підкреслюючи біологічну природу людини, розглядаючи її як суто *природну* істоту, він говорить про людину як щось незмінне, абсолютне, тобто у сферу його досліджень не потрапляє ні дійсний світ людини, ні її реальні стосунки з іншими людьми, ні духовна, ні виробнича її діяльність. Незважаючи на цю обмеженість в розумінні людини, погляди Л.Фейербаха мали величезний вплив на формування філософії марксизму.

## Філософія марксизму

Філософія, створена **Карлом Марксом** (1818-1883) та **Фрідріхом Енгельсом** (1820-1895) в 30-40-х роках ХІХ століття, увібрала в себе багато досягнень європейської філософської думки, стала однією з багатьох спроб теоретичного відображення глибинних змін в усіх сферах західноєвропейського суспільства.

Основні передумови формування і розвитку філософії марксизму:

– *соціально-економічні* – утвердження буржуазних суспільних відносин, структурна поляризація суспільства, загострення класових суперечностей, вихід пролетаріату на політичну арену і його потреба в теоретичному усвідомленні своєї історичної місії;

– *теоретичні* – англійська політична економія (Д.Рікардо, А.Сміт), німецька класична філософія (Гегель, Фейєрбах), соціологічна концепція французьких та англійських соціалістів (А.Сен-Симон, Ш.Фурьє, Р.Оуєн);

– *природничо-наукові* визначаються досягненнями в галузі природничих наук, зокрема три великих відкриття в природознавстві, що підтвердили *діалектичний* характер природних процесів: відкриття законів *збереження енергії* і речовини Майєром, Гельмгольцем та Джоулем, відкриття *клітинної будови* живих організмів Шванном, Шлейденом і Горяніновим, еволюційна теорія Дарвіна.

Таким чином, марксизм являє собою закономірне явище в розвитку світової суспільної думки.

Основні ідеї марксизму викладені в таких роботах:

– в *«Економічно-філософських рукописах 1844 р.»* -гуманістична концепція людини, її сутності і способу існування; людина як соціально-продукуюча істота і універсальна перетворююча сила; концепція відчуження та умов його подолання;

– в *«Тезах про Фейєрбаха»* і *«Німецькій ідеології»* концепція *прак-тики*;

– в роботах *«Діалектика природи»* та *«Анти-Дюрінг»* – розробка з матеріалістичних позицій *проблем діалектики*;

– в *«Маніфесті Комуністичної партії»*, *«Громадянській війні у Франції»*, *«18 Брюмера Луї Бонапарта»* – обґрунтування *всесвітньо-історичного покликання пролетаріату*.

Вихідним моментом марксистської філософії є *вчення про людину*. Природне, соціальне і духовне в людині, згідно марксизму, утворюють єдність. Людей відрізняє від тварин спосіб існування. Людина – *істота творча, вона перетворює природу*, в той час як тварини тільки пристосовуються до природних умов, і саме на цій основі людина виділяє себе з природи. Крім того, людина – *істота універсальна*. Якщо поведінка

тварин носить «спеціалізований» характер, пристосована до певного, строго визначеного для кожного виду комплексу природних умов, то людина може поводити себе за *мірками будь-якого виду*, вона «усю природу перетворює на своє *неорганічне тіло*»: все може стати предметом і знаряддям її життєдіяльності. Вихідною, базисною формою існування і характеристикою людини виступає *праця* – процес, «в якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою».

Відтворити своє життя шляхом перетворення природи люди можуть *тільки спільно*, вступаючи у певні відносини один з одним. Специфічно людський спосіб життєзабезпечення – праця – вже за своїм походженням є колективною спільною діяльністю. В «Тезах про Фейєрбаха» К.Маркс формулює положення про *соціальну сутність людини*: «...Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. У своїй дійсності вона є ансамблем усіх суспільних стосунків». Оскільки в різні епохи матеріальне відтворення людського життя здійснюється різними способами, то відповідно і *змінюється характеристика людини*. Люди – *суспільно-історичні істоти*. Усі їхні специфічні характеристики формуються в ході розвитку предметно-практичної діяльності. Узи, що поєднують людей в суспільстві, носять, головним чином, не природний характер, а є, перш за все, *соціально-виробничими зв'язками людей*. Таким чином, людина, відповідно до марксизму, істота *суспільно-продукуюча*.

Матеріальне виробництво як творчість, у якій втілені фізичні і духовні здібності людини, позначається в марксистській філософії поняттям *практики* як специфічного, предметно-перетворюючого, соціально-організованого і опосередкованого духовними структурами способу включення людини в оточуючий природний світ. Основні види практики, за Марксом: *матеріально-виробнича* («обробка природи людьми») і *соціально-перетворююча* («обробка людей людьми»).

В «Економічно-філософських рукописах 1844 року», висиупаючи на захист гуманізму, Маркс розробляє концепцію *відчуження* людини, його різні види (від природи, від суспільства) і перспективи *подолання*. Він вважав, що в основі усіх форм відчуження лежить *відчуження праці в умовах приватної власності*, тому в основі його подолання лежить ліквідація приватної власності.

Однією з основних заслуг марксизму є також концепція концепції матеріалістичного розуміння історії, розробка якої дана в роботах «*Німецька ідеологія*», «*До критики політичної економії*», «*Капітал*». Маркс і Енгельс уперше поширили матеріалізм на пояснення суспільного життя. Маркс дав стисле формулювання суті матеріалістичного розуміння історії в передмові «*До критики політичної економії*».



Найважливішими *категоріями*, що виражають матеріалістичне розуміння громадського життя, стали категорії «*суспільне буття*» і «*суспільна свідомість*». Суспільне буття – це матеріальні відносини людей до природи і один до одного, що виникають у процесі становлення людського суспільства й існують незалежно від суспільної свідомості. Суспільна свідомість – духовна сторона історичного процесу. Марксизм виходить з того, що суспільна свідомість, з одного боку, є *відображенням* суспільного буття, а, з іншого боку, має *відносну самостійність*. Вона виявляється в тому, що суспільна свідомість може відставати від суспільного буття, наприклад, у вигляді пережитків у свідомості, але може також випереджати суспільне буття, що виявляється у науковому передбаченні. Відносна самостійність суспільної свідомості виявляється й у її *активності*. Але, згідно марксизму, *визначальна роль у кінцевому підсумку належить суспільному буттю*.

Важливою категорією матеріалістичного розуміння історії, розробленою марксизмом, є категорія «*суспільно-економічна формація*», за допомогою якої розвиток суспільства став розглядатися як *природно-історичний процес*. Для вироблення цієї категорії Маркс уперше виділив два види суспільних відносин, що розрізняються по їхньому відношенню до суспільної свідомості: *відносини матеріальні і відносини ідеологічні*. Матеріальні відносини – ті, котрі складаються, не проходячи попередньо через суспільну свідомість. Такими є виробничі відносини. Ідеологічні відносини формуються на основі матеріальних, залежать від суспільної свідомості, складаються, проходячи попередньо через суспільну свідомість. Ідеологічні стосунки, згідно марксизму, виявляються *вторинними і залежними* від відносин первинних, визначальних – виробничих.

У цьому зв'язку в марксизмі були вироблені категорії *базису і надбудови*. Базис – це економічний лад суспільства, система виробничих відносин. Над базисом піднімається відповідна йому *надбудова*, що *включає* суспільну свідомість, ідеологічні відносини та суспільні установи й організації, що закріплюють ідеологічні відносини.

Виділення матеріальних відносин у якості базисних дозволило Марксові знайти загальні, повторювані риси в різних суспільствах, що знаходяться на одній стадії розвитку, і віднести їх до деякого єдиного суспільного типу – *суспільно-економічної формації*. Суспільно-економічна формація – це конкретно-історичний тип суспільства, взятий у його цілісності, що функціонує і розвивається відповідно до властивих йому об'єктивних законів на основі певного способу виробництва. Кожна формація – цілісна соціальна система з властивими їй базисом і надбудовою.

Маркс здійснив поділ історичного процесу на етапи й обґрунтував історично минулий характер кожної із суспільно-економічних формацій. У результаті вся історія людства постала як *закономірний процес розвитку і зміни суспільно-економічних формацій*. Послідовна зміна формацій, за Марксом, обумовлена протиріччями між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, що на певному ступені перетворюються з форми розвитку продуктивних сил – в їх окови. Марксистське вчення про формацію дає *ключ до розуміння єдності і розмаїття історії людства*.

Вплив марксистських ідей на західну філософсько-соціологічну думку не підлягає сумніву. В XIX ст. це було пов'язане, перш за все, з його економічними працями Маркса, з його роллю в формуванні *широкого соціал-демократичного руху*. Маркс виступає в цей час головним чином як соціальний мислитель і, незалежно від згоди чи незгоди з його поглядами, посідає місце *одного з класиків соціальної науки Заходу*. Інтерес до марксизму приходить переважно вже у XX ст. Його ідеї і творчість стали важливим елементом еволюції духовної культури західної цивілізації. Багато філософських течій XX ст. – від екзистенціалізму до структуралізму – відчули на собі вплив марксистського вчення. В сучасному світі існує живий інтерес до Маркса-філософа, що визначається глибиною його ідей.

### **План семінарського заняття**

1. Проблема методу наукового дослідження в філософії XVII ст.
2. Філософське вчення Ф.Бекона та його обґрунтування емпіризму. Вчення Ф.Бекона про примари розуму.
3. Раціоналізм Р.Декарта та його принцип сумніву.
4. Просвітництво, його основні ідеї та видатні представники.
5. Основні філософські ідеї І.Канта.
6. Філософська система і діалектика Г.Гегеля.
7. Антропологічний матеріалізм Л.Фейербаха.
8. Основні ідеї марксистської філософії:
  - а) вчення про людину, її відчуження і перспективи його подолання;
  - б) матеріалістична трактовка суспільного життя.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Охарактеризуйте чинники, що визначили провідну роль гносеологічної проблематики в філософії Нового часу.
2. Охарактеризуйте розуміння місця науки в житті суспільства, виражене гаслом Ф.Бекона: «Знання – сила».

3. Дайте характеристику примар, що заважають, згідно Ф.Бекону, оволодінню істиною (за роботою «Новий Органон»). Як Ви вважаєте, чи зберігає актуальність це вчення Ф.Бекона в сучасну епоху?
4. Дайте характеристику методологічної позиції Р.Декарта, вираженої у вислові: «Я мислю, отже, існую».
5. Порівняйте основні методологічні ідеї Ф.Бекона і Р.Декарта та їх роль в розробці ідейних засад новоєвропейської науки.
6. Розкрийте зміст етичної концепції «розумного егоїзму» та висловіть своє ставлення до неї. Як Ви вважаєте, чи може принцип «розумного егоїзму» слугувати надійним моральним орієнтиром в житті?
7. Сформулюйте своє ставлення до поглядів Ж.-Ж.Руссо про суперечливий характер розвитку цивілізації.
8. Проаналізуйте основні поняття кантівської теорії пізнання.
9. Прокоментуйте твердження І.Канта, що є дві основоположні цінності – «зоряне небо наді мною і моральний закон у мені».
10. Розкрийте смисл кантівської етики обов'язку і її гуманістичний характер.
11. Дати характеристику основним етапам самопізнання Абсолютної ідеї в філософії Гегеля.
12. Розкрити сутність протиріччя між системою та методом у філософії Гегеля (за роботою: *Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Введение*).
13. Охарактеризувати внесок Г.Гегеля в розвиток європейської філософської думки.
14. Дати характеристику матеріалістичних поглядів Л.Фейербаха.
15. Проаналізувати, як критика Л.Фейербахом релігії пов'язана з його антропологічним матеріалізмом.
16. Охарактеризуйте соціально-економічні, природничо-наукові і теоретичні передумови виникнення філософії марксизму.
17. Визначити, які філософські ідеї Г.Гегеля та Л.Фейербаха вплинули на формування марксистської філософії.
18. Визначте основні категорії, що виражають сутність матеріалістичного розуміння історії (за роботою К.Маркса «К критике политической экономии. Предисловие».)
19. Охарактеризувати корінну відмінність діалектичного методу Г.Гегеля та К.Маркса (за роботами: К. Маркс «Капитал. Предисловие ко второму изданию»; Ф.Энгельс. «Старое предисловие к Анти-Дюрингу»).
20. Проаналізувати, в чому, за К.Марсом, полягає сутність відчуження людини (за роботою К.Маркса «Экономическо-философские рукописи 1844 г.»).

***Тематика доповідей та рефератів***

1. Філософія Нового часу: пафос розуму і науки.
2. Філософське вчення Ф.Бекона та його обґрунтування емпіризму.
3. Вчення Р.Декарта про природжені ідеї та дедуктивний метод.
4. Раціоналізм Р.Декарта та його принцип сумніву.
5. Вчення про природні права і суспільну угоду у Т.Гоббса і Дж.Локка.
6. Раціоналізм як умонастрій та методологія епохи Просвітництва.
7. Французькі просвітники про людину і суспільство.
8. Соціально-філософські ідеї Ж.-Ж.Руссо.
9. Ф. Вольтер: життя та погляди.
10. Матеріалізм XVII-XVIII століть: основні представники та ідеї.
11. І.Кант: особистість і творчість.
12. Світ моралі і категоричний імператив за Кантом.
13. Система і метод філософії Гегеля.
14. Антропологічний матеріалізм Л.Фейербаха.
15. Вплив філософських поглядів Г.Гегеля та Л.Фейербаха на формування марксистського вчення.
16. Вчення К.Маркса про людину.
17. Марксистська концепція практики.
18. Внесок марксистизму в розробку вчення про суспільство.

## ТЕМА 5.

### ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ

**Зміст теми:** 1. Основні етапи розвитку філософської думки в Україні. 2. Філософське вчення Григорія Сковороди. 3. Філософія П.Юрковича

#### **Основні етапи розвитку філософської думки в Україні**

Українська філософська думка розвивалась в тісному зв'язку з загальносвітовим філософським процесом, ніколи не випадала з контексту європейської культури, виступаючи її складовою частиною. В той же час вона органічно вписана в історію українського народу та його духовної культури. Оскільки ідеї філософії завжди найбільш глибоко виявляють душу народу, його духовний досвід, українська філософія постає концентрованою формою виразу *особливостей національного характеру та світосприйняття* українців, їх самоусвідомлення та ціннісних орієнтацій.

Тому видатний дослідник історії української філософії Д.Чижевський в роботі «Нариси з історії філософії на Україні» в найбільш загальному вигляді дав опис *рис національного характеру українського народу, що відобразились у специфіці українського філософствування*. Серед них він, зокрема, виділяє такі як *емоціоналізм та ліризм, сентименталізм та естетизм, неспокій та психічна рухливість, індивідуалізм та прагнення до свободи, релігійність*. При цьому він зазначає, що ці риси можуть мати як позитивні, так і негативні прояви.

Означені риси національного характеру та особливості світосприйняття українців позначились і на певних *особливостях* української філософії: тяжіння до *морально-етичної* проблематики, зверненість, передусім, до *вищих духовних цінностей*, до осмислення глибин душі людини, наявність суттєвого *релігійного* забарвлення.

Хоча в українській філософії розроблялись також проблеми філософського матеріалізму, діалектики, теорії пізнання, проблеми соціальних перетворень, але найбільш яскраво специфічність української філософської традиції виражається в зосередженості на морально-етичній проблематиці, її *кордоцентризмі* (від лат. corde – серце). На всіх етапах розвитку української філософії – в Київській Русі, в XIV-XVI століттях, в творчості визначних представників Києво-Могилянської академії, а також в XIX-XX століттях – плідно розроблялись ці питання. Це дає підставу зупинитись, переважно на характеристичі тих філософів та їх

поглядів, котрі зробили значний внесок в розробку кордоцентричної проблематики.

Перш за все, слід розглянути зародження цієї традиції *в рамках культури Київської Русі*. Вагомий вплив на розвиток Київської Русі мало хрещення Русі, яке залучило її до світової культури. Ця подія привела до того, що через Візантію в культуру давніх русичів входить антична філософія, християнська література. Проте християнські та античні автори були відомі лише вузькому колу суспільства, духовній еліті. Основна ж маса населення продовжувала вірити у традиційних язичницьких богів. Все це зумовило той факт, що філософія Київської Русі на перших етапах розвитку мала, перш за все, *просвітницький* характер, тому давньоруські автори писали свої твори не у формі наукових трактатів, а у вигляді *послань, проповідей, звертань* і т.п. Основною проблемою філософії цього періоду є *людина*, смисл її буття, розуміння людського щастя та шляхів його досягнення, співвідношення Бога і людини.

Для киево-руського «любомудрія» *характерні такі риси:*

- домінування *екзистенціальних* мотивів, *гостро-емоційне* переживання поточного моменту життя, *лірико-поетичне* сприйняття природи;
- своєрідний *антропоцентризм*: головним предметом філософствування виступає з'ясування сенсу існування людини;
- пріоритет «серця» над «головою» тобто *кордоцентризм* – органом збагнення істини тут виступає «серце».

Філософська думка періоду Київської Русі виражена в ряді *джерел*, таких як «Повість временних літ» (кін. X ст.), «Слово о полку Ігореві», «Ізборники Святослава» 1073 і 1076 рр., «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона (1051), який вперше розглядає проблему *смислу* людського життя, *свободи* людини у світі.

Однією з найяскравіших постатей серед діячів культури Київської Русі XII ст. є *Кирило єпископ Туровський*, який у своїх творах, зокрема, в «Притчі про людську душу» також звертається до *проблеми людини*. Він обґрунтовує позицію *християнського антропоцентризму*, котра полягає в тому, що кожна людина – праведник і грішник – є предметом Божої уваги. Бог відкриває істину людині, вказуючи їй шлях до обоження, але при цьому *не позбавляє її свободи волі* у виборі між добром і злом. Душа є витоком Божого духу, життєвим началом людини, від неї витікають добродійні вчинки. Але якщо душа підкоряється тілесному началу, то це веде людину на шлях гріха. Кирило Туровський чільне місце у пізнанні та житті людини відводить *серцю*, як осередку, що сполучає воедино почуття, розум, волю і добродійність людини. Лише завдяки серцю людина здатна приєднатися до сакрального, вищого сві-

ту. Ці ідеї Кирила Туровського мали *суттєвий вплив* на подальший розвиток всієї української філософії.

В період *XIV-XVI* століть в результаті постійних руйнувань і насильства, в свідомості стало домінувати уявлення про *минущість матеріально-земних благ*. Поруч з образом *козака – захисника Вітчизни* – в народних думках виникає також образ *«героя духу»* – святого, котрий виявляє *стійкість перед лицем «тлінності» світського буття*. В українських землях поширюється *агіографічна література* (життя святих); центральний герой «життя» – святий, що бореться з дияволом, який його спокушає, і досягає святості. В агіографічній літературі виражається одна з найяскравіших рис української світоглядної ментальності – *екзистенціальна орієнтація на внутрішнє, на духовне життя людини* та поширюються також ідеї *ісіхазму* (грець. – спокій, німота) – безпосереднього ірраціонального єднання людини з богом шляхом *внутрішнього самозаглиблення, очищення розуму*.

Розробка екзистенціально-гуманістичних мотивів, проблем моральної філософії знаходить своє продовження в Києво-Могилянській академії, яка виникає на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря, які були об'єднані зусиллями митрополита Петра Могили у 1632 році. *Києво-Могилянська академія* – перший вищий навчальний заклад східних слов'ян. Тут вперше в Україні філософія починає викладатись окремо від теології, завершується становлення *професійної філософії* як складової частини цілісної української духовної культури. Більшість мислителів Академії тяжіли до *антропологічної проблематики*, що знайшло своє відображення в курсах *етики*, яка стає самостійною галуззю знань у вітчизняній філософській думці. Центральні проблема в цей період – проблема духовного світу людини, ідея громадянського гуманізму, в основу якої покладена теза про *загальне благо* як критерій всіх моральних оцінок. З цим пов'язаний інтерес до однієї з найбільш складних проблем – *проблеми свободи волі*, що передбачає *відповідальність* людини за власну долю і за свої вчинки, яку вона несе не тільки *перед Богом* у потойбічному світі, а й тут, на Землі – *перед собою та суспільством*. Було поставлено питання про *міру і можливість свободи* людини у межах природної необхідності.

### **Філософське вчення Григорія Сковороди**

Гуманістичний мотив, тяжіння до розкриття внутрішнього духовного світу людини, кордоцентризм, що пронизують *усі* етапи розвитку української філософії, знаходить свій найбільш яскравий вираз в філософії видатного вихованця Києво-Могилянської Академії **Григорія Сковороди** (1722-1794). Маючи високу філософську освіту, він створив

власну, цілісну і багато в чому оригінальну філософську концепцію, сповнену духовних прагнень, відроджуючи традиції давньоруського філософствування, спрямованого на органічне поєднання життя та філософської мудрості.

Головна проблема його філософії – *проблема людини*. Його філософія *практична*, оскільки він цікавиться, перш за все, моральною проблематикою. Своє завдання Сковорода вбачає в тому, щоб донести до простих людей істинні уявлення про світ, про людину, її щастя і шляхи його досягнення. Тому усі твори Сковороди написані у художній формі: у вигляді віршів, діалогів і байок.

Основними положеннями філософської системи Сковороди є вчення про *дві натури* та *три світи*. Все існуюче, на думку Сковороди розділяється на три специфічні види буття (світи):

– один величезний, безкінечний – *Макрокосм*, Всесвіт;  
– другий малий, людський – *Мікрокосм*, який зосереджує в собі усі особливості Макрокосма;

– третій – *символічний*, «символічна реальність» – Біблія. Призначення світу символів – пізнання невидимої природи – Бога. Через цей світ Бог являється людині. За словесними знаками, які мають тілесну природу, треба вміти побачити втаємничений духовний зміст.

Кожний із трьох світів складається з *двох* натур: *видимої*, чуттєвої, але не справжньої і не першої за суттю – створеного світу – і *невидимої*, духовної, вічної та чистої, а тому справжньої основи будь-чого, тобто Бога. Вони нерозривно пов'язані між собою, хоча мають неоднакове значення. Невидима натура – Бог – визначає *сутність* усього суцього, є рушійною силою і основою усіх речей. Натура видима є немов би *тінню*, що нерозривно пов'язана з тим, відбиттям чого вона є. У знаходженні невидимої природи через видиму полягає, згідно Сковороді, основна проблема людського існування.

На протигагу Просвітництву і раціоналізму XVIII ст. Григорій Сковорода створив свою *«філософію серця»*, звертаючи увагу на *обмеженість розуму*, його схематизм та однобокість у пізнанні світу, неможливість збагнути живий зв'язок людини зі світом і головне – саму людину. Він вважав, що головне в людині – не стільки її «теоретичні» пізнавальні можливості, скільки *емоційно-вольове єство її духу* – серце, з якого виростає і думка, і прагнення, і світловідчужання. «Вищу істину», вважав Сковорода, можна пізнати не розумом, а *серцем*, душею у ширшому, відвертому спілкуванні з іншими людьми.

Таким чином, Сковорода розробляє *вчення про серце як основне знаряддя пізнання*. Пізнаючи себе, людина, в першу чергу, пізнає своє серце, яке є, таким чином, органом самопізнання та самовдосконалення. І кожна людина має своє серце, свій духовний світ, в якому виражена її



істинність. Воно є осередком духовного життя в людині, саме воно єднає раціональні й почуттєві складники світу людини, а також *гармонізує знання та віру*, що дає опору людині в плинному і непевному світі. Людина у власному серці повинна знайти останній критерій, основу пізнання і життя. Більше їх ніде шукати. Сковорода ототожнював серце з душею як рушійною силою людини. Керуючись «чистим серцем», людина може творити власне буття через *здійснення свободи* вибору між добром та злом.

Розробляючи свою філософську антропологію, Григорій Сковорода велику увагу приділяє розумінню *людського щастя* та загальних засад моральності. Зміст буття людини не може бути нічим іншим як «пошуком себе», пошуком щастя, досягнення якого залежить тільки від самої людини. Усі люди створені для щастя, але не всі отримують його. Сковорода *спростував примарне розуміння щастя*, що вбачається в опануванні речами світу. Люди шукають спокою і миру самими немирними засобами, в зовнішньому світі. Ті, хто задовольнився багатством, почеснями, владою та іншими зовнішніми атрибутами земного існування, отримують не щастя, а його привид. Прагнення до чинів, багатства є джерелом нещастя, духовного занепокоєння і незадоволеності людей. *Справжнє щастя незалежне від зовнішніх факторів життя*: «Не ищи щастя за морем..., не странствуй по планетам, не волочись за дворцями». Насправді його треба шукати *усередині* людини. Досягти щастя можна лише через моральне самовдосконалення кожної людини, через пізнання Бога.

Щастя не приходить саме. Для усвідомлення його необхідно оволодіти вищою з усіх наук – *філософією*, яка і є наукою про людину, про людське щастя, вона дає «життя духу нашому, шляхетність серцю, світло думкам». «Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія», – стверджував Сковорода.

Досягти щастя означає досягти *душевного спокою*. Про це йдеться у діалозі «Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни». Щастя полягає у відповідності власній природі, в творчості, в праці над *самовизначенням* в житті. Людське щастя втілюється не тільки в духовних шуканнях, не тільки у сердечній радості, а й у *праці*, яка приносить внутрішнє задоволення, душевну гармонію, є обов'язковою умовою самореалізації людини. Сенс буття він бачив у праці, а істинне щастя – у *вільній праці за покликанням*, у «сродній праці». Цю концепцію Сковорода виклав у роботі «Алфавіт, або буквар світу». Досягти щастя можна, пізнавши свою власну природу. *Поглянь у себе, тобто пізнай себе* – головна вимога філософії Сковороди. У кожну людину Бог вкладає «тайний закон сродности» – призначений тільки для неї, персональний

шлях до щастя та душевного спокою, котрий полягає у праці, що найбільшою мірою відповідає її природним нахилам, здібностям.

Структурним принципом філософії Сковороди є *діалог*. Майже все своє життя Сковорода подорожував по світу, і скрізь, де б він не був, доносив до людей своє одухотворене вчення, розмовляючи з ними простою доступною їм мовою. Мандрівного філософа Сковороду по праву вважають *«українським Сократом»* за його невтомну подвижницьку просвітницьку діяльність, головною метою якої було залучення людей до філософії, допомога кожному у його духовному народженні. Порівняння Сковороди з Сократом є доречним ще й тому, що Григорій Савич і у своєму повсякденному житті завжди твердо дотримувався своїх переконань, демонстрував їх істинність та дієвість на своєму *власному досвіді*. Протягом свого життя Сковорода поступово позбавлявся всього, що могло поневолити його дух, волю до постійного самовдосконалення, вів мандрівне життя, рішуче відмовляючись від будь-яких офіційних посад. Це знайшло відображення в епітафії: «Мир ловил мене, но не поймал».

Сковорода – засновник української класичної філософської традиції, – мав величезний вплив на подальший розвиток української філософії. Його можна вважати також попередником європейського *інтуїтивізму* та *екзистенціалізму*.

### **Філософія П. Юркевича**

Кордоцентричні та екзистенціальні мотиви знайшли своє втілення також у філософських поглядах **Памфіла Юркевича** (1826-1874 рр.), який був – поруч з В.Карповим, О.Новицьким, Й.Михневичем, С.Гогоцьким – представником *Київської релігійно-філософської школи* середини XIX століття. Центральною у цій школи стала проблема *співвідношення віри і знання*, питання про місце і роль філософії в духовному житті. Прагнучи поєднати ідеї просвітництва і романтизму, київські філософи відзначали, що *не слід абсолютизувати роль розуму* в духовній діяльності людини і акцентують увагу на великому значенні *почуттів, людських переживань*. Вони протистояли *панлогізму і панраціоналізму*, які утвердилися на початку XIX ст. в європейській філософській думці. Ці течії намагалися все духовне життя людини звести до *логічного мислення* як основи усіх духовних здібностей людини. Юркевич, котрий, як мислитель, сформувався на «філософії серця» Сковороди і увібрав найістотніші риси української духовності, протистоїть такій позиції, вважаючи її однобічною і помилковою. Саме на критиці раціоналістичної тенденції у європейській філософії, релігії та моралі і створює він свою систему, яку називає *«філософією серця»*.

У своїх роботах, зокрема в праці «Серце і його значення в духовно-життєвій людині, за вченням слова Божого» П.Юркевич розглядає серце трояко: як центр людської тілесної організації; як центр духовної діяльності людини; як осередок морального життя людини. Коли б наше духовне життя обмежувалося лише мисленням, зауважує Юркевич, то світ здавався б нам впорядкованим, але неживим, він був би для нас якоюсь математичною величиною, а не природою і людиною у всьому їх багатстві. Людину в її моральній і духовній свободі неможливо пояснити, виходячи із наукових законів, бо вона є неповторною, унікальною особою. Тому, вважає Юркевич, *не в розумі, а у серці* «людини міститься джерело для таких явищ, які виявляють себе в особливостях, що не випливають із жодного загального поняття або закону». Саме серце є зосередженням усіх дій душі, освітлює й забарвлює дійсність, воно визначає обрії життєвого світу людини. *Не розум, а серце є джерелом морального діяння*. Розум, голова керує, диригує нашим життям, але *породжує* його наше серце.

Однак це не свідчить про те, нібито Юркевич відкидає чи ігнорує значимість наукового, раціонального знання в житті людини. У практичному повсякденному житті таке знання є абсолютно необхідним для життєдіяльності людини й суспільства. Але ним не можна вичерпати все цілісне життя людини, його ціннісно-сміслові засади, її духовність.

Юркевич дотримується думки, що людина, яка не розуміє власне серце, не вміє бачити і слухати себе саму – така людина дивиться на світ чужими очима. І лише те знання, яке торкнулося нашого серця, залишається в ньому назавжди, лише це знання крізь час буде хвилювати нас, не полишаючи у спокої.

На відміну від І.Канта, згідно з яким поведінка людини має визначатися холодним усвідомленням обов'язку, Юркевич розробляє *філософію особистої відповідальності* кожної людини за своє майбутнє, філософію морального подвигу. Ці ідеї про зв'язок моральної поведінки з людською долею є вельми співзвучними вимогам нашого часу.

Таким чином, у світогляді Юркевича, в його «філософії серця» виявляється характерне для української духовності усвідомлення неповноти й недостатності виключно раціоналістичного погляду на людину і світ людського буття. В його вченні продовжується традиція української класичної філософії, започаткована ще Іларіоном, К.Туровським, згідно з якою *серце є витоком всього людського життя*.

Стійка *екзистенціально-кордоцентрична* світоглядна домінанта, що сформувалась і на протязі тривалого часу розвивалась в українській філософії, поширювалась також через літературу в особі геніальних діячів української духовності – М.Гоголя, Т.Шевченка, Л.Українки, М.Коцюбинського.

І в сучасну епоху українська філософія продовжує цю традицію. Починаючи з 60-х років ХХ століття, центром розвитку філософських досліджень в Україні стає Київський державний університет ім.Т.Шевченка та Інститут філософії. Великий внесок в розвиток філософської думки зробили П. Копнін, В.Шинкарук, І.Бичко, М.Попович, зосередивши увагу на дослідженні *світоглядної проблематики*.

### **План семінарського заняття**

1. Загальна характеристика основних етапів розвитку філософської думки в Україні.
2. Розвиток філософії у Києво-Могилянській Академії.
3. Григорій Сковорода: його життя та філософські погляди.
4. Внесок П. Юркевича в розвиток української філософської думки.
5. Філософські погляди представників української революційної демократії.
6. Філософські погляди Д.Чижевського.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Проаналізуйте основні етапи історико-філософського процесу в Україні.
2. Охарактеризуйте особливості розвитку філософії в Києво-Могилянській Академії.
3. Розкрийте сутність вчення Г. Сковороди про «дві натури» та «три світи» (роботи: «Диалог: имя ему – потоп Змиин»; «Начальная дверь к христианскому добронравию»);
4. Проаналізуйте, як вчення Сковороди про «сродну працю» пов'язане з пошуками людиною щастя. Чи згодні Ви з поглядами українського філософа?
5. Часто підкреслюють: «Сковорода – це український Сократ». Зробіть порівняльну характеристику поглядів цих двох мислителів: що у них було спільного, а що – відмінного.
6. Проаналізуйте, яке місце відводиться серцю в філософській концепції П.Юркевича.
7. Розкрийте погляди Д.Чижевського на психологічні риси українського народу.
8. Порівняйте погляди на оцінку ролі розуму в поведінці людини в західноєвропейській та українській філософській традиції. Якими чинниками, на Вашу думку, обумовлені ці розбіжності?

### **Тематика доповідей та рефератів**

1. Філософські ідеї в духовній культурі Київської Русі.

2. Філософія Києво-Могилянської академії: представники і напрямки.
3. Г.Сковорода – український Сократ.
4. Г.Сковорода: життя та філософські погляди.
5. Вчення про «стродний труд» у філософії Г.Сковороди.
6. П.Юркевич та його «філософія серця».
7. Філософські ідеї в літературній спадщині Т.Шевченка та Л.Українки.
8. Філософські погляди І.Франка.
9. Історико-філософська концепція Д.Чижевського.
10. Розвиток філософської думки в Україні в контексті європейської філософської традиції.

ТЕМА 6.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ

**Зміст теми:** 1. Філософія неопозитивізму і постпозитивізму. 2. Прагматизм. 3. Герменевтика. 4. Філософія життя. 5. Філософські проблеми психоаналізу: фрейдизм і неофрейдизм. 6. Філософія екзистенціалізму. 7. Соціально-критичний напрямок у філософії ХХ століття: філософія «неомарксизму». 8. Постмодернізм.

**Філософія неопозитивізму і постпозитивізму**

Перетворення науки в ХІХ-ХХ столітті на один з провідних чинників суспільного розвитку в області філософії відобразилось у вигляді виникнення філософії *позитивізму* (від лат. *positivus* – позитивний), яка заперечувала цінність традиційної філософії і визнавала єдиним джерелом «позитивного» знання лише спеціальні науки, що спираються на емпіричний досвід. Позитивістський напрямок пройшов у своєму розвитку кілька стадій: *класичний позитивізм*, або так званий «перший позитивізм» ХІХ ст., «*другий позитивізм*», або емпіріокритицизм кінця ХІХ – початку ХХ ст. і третій – *неопозитивізм*, або логічний позитивізм. Позитивізм був оформлений в працях **Огюста Конта** (1798-1857), який вважається його засновником, **Джона Стюарта Мілля** (1806-1879), **Герберта Спенсера** (1820-1903).

У своїй роботі «Курс позитивної філософії» О.Конт аналізує *три* стадії *історичного* розвитку людства:

– *теологічну* – усі явища пояснюються надприродними силами, панує *релігійна* свідомість і яка відповідає богословсько-військовій цивілізації;

– *метафізичну* – коли в явищах виявляються недоступні сприйняттю сутності і причини, панує *філософія* – «метафізика» і яка відповідає метафізично-правовій цивілізації; спільним для релігійної і метафізичної стадії є те, що людський розум прагне отримати *абсолютне* знання про світ;

– *наукова, або позитивна* – коли знання спирається на факти, людство відмовляється від нерозв’язних теологічних і метафізичних питань і стає на шлях *наукового* пізнання і яка відповідає науково-промисловій цивілізації.

Істинний дух науки, за Контом, полягає не в пошуках кінцевих причин – не у відповіді на питання «*чому*» відбувається явища, а в *описуванні* того, «*як*» вони відбуваються. Через спостереження і збирання фактів наука може прийти до *відкриття законів*, що виражають зако-

номірні зв'язки і відносини між явищами. Хоча філософія як метафізичне знання, згідно Конту, у позитивний період і пережила себе, вона не повинна відмерти зовсім, оскільки перед нею виникають нові завдання *інтеграції, узагальнення результатів спеціальних наук*.

Наука не потребує якоїсь філософії, що стоїть над нею, тому що не має справи з метафізичними проблемами. Кредо Конта: *«наука повинна бути сама собі філософією»*, тому всі проблеми традиційної філософії необхідно відкинути як псевдопроблеми. Таким чином, позитивізм Конта *заперечував* роль філософії у розвитку теоретичного мислення, виробленні понять, з'ясуванні світоглядних проблем науки. *Завдання науки* – поступово накопичувати факти і поширювати принципи емпіричного природознавства на усі сфери життя, а *філософії* – інтегрувати та узагальнювати результати спеціальних наук.

Наприкінці XIX століття виникає філософія емпіріокритицизму (філософія критичного досвіду), яку називають також *«другим позитивізмом»*. Їїо творцями стали німецький фізик і філософ **Ернст Мах** (1838-1916) і філософ **Ріхард Авенаріус** (1843-1896), які прагнули «очистити» досвід від зайвих допущень, що привносяться *суб'єктом*, не впливаючи із самого досвіду. Свою позицію очищення досвіду від завантаженості його «об'єктивністю», «причинністю» вони обґрунтували принципами *економії мислення* (Мах) та *найменшої трати сил* (Авенаріус).

Починаючи з 20-х років XX сторіччя, виникає і розвивається третя історична форма позитивізму – **неопозитивізм**, або логічний позитивізм. Біля його витоків стояли представники так званого «Віденського гуртка» **Моріц Шлік** (1882-1936) та **Рудольф Карнап** (1891-1970) в Австрії, англійський неопозитивізм представлений **Людвігом Вітгенштейном** (1869-1951), що емігрував з Австрії, та **Бертраном Расселом** (1872-1970), Львівсько-Варшавську школу представляють **К.Твардовський** (1866-1938), **Я.Лукаsevич**, **А.Тарський**.

Філософія, на їх думку, тільки тоді буде вартою чогось, коли вона стане *науковою*, тобто орієнтованою на строгі зразки природничонаукового математичного знання. Традиційна філософія є наддосвідним знанням, зв'язок якого з практикою дуже важко простежити. «Позитивні» ж знання – це знання обґрунтовані, надійні, які можна *перевірити*, вони виступають основою ефективної раціональної дії. Тому філософію, на думку представників неопозитивізму, треба перевірити на науковість, і для цього було розроблено процедуру *«верифікації»* (від лат. *veritas* – істина) – перевірки положень теорії на істинність шляхом зіставлення їх з даними експерименту чи спостереження, тобто з *чуттєвим досвідом суб'єкта*.

Критерієм об'єктивності знання виявляється *інтерсуб'єктивність*, тобто визнання тих чи інших положень *науковим співтовариством* – не окремим, а саме колективним суб'єктом. Поняття інтерсуб'єктивності, поряд з поняттями верифікації, є одним з основних у філософії неопозитивізму.

Справжнім предметом філософії, на думку неопозитивістів, повинна стати розробка *методології* наукового пізнання: логічного аналізу мови науки, прояснення змісту наукових висловлень, очищення її від позбавлених сенсу понять і суджень, не перевірених досвідом. На місце традиційної філософії, стверджували неопозитивісти, повинна стати логіка науки.

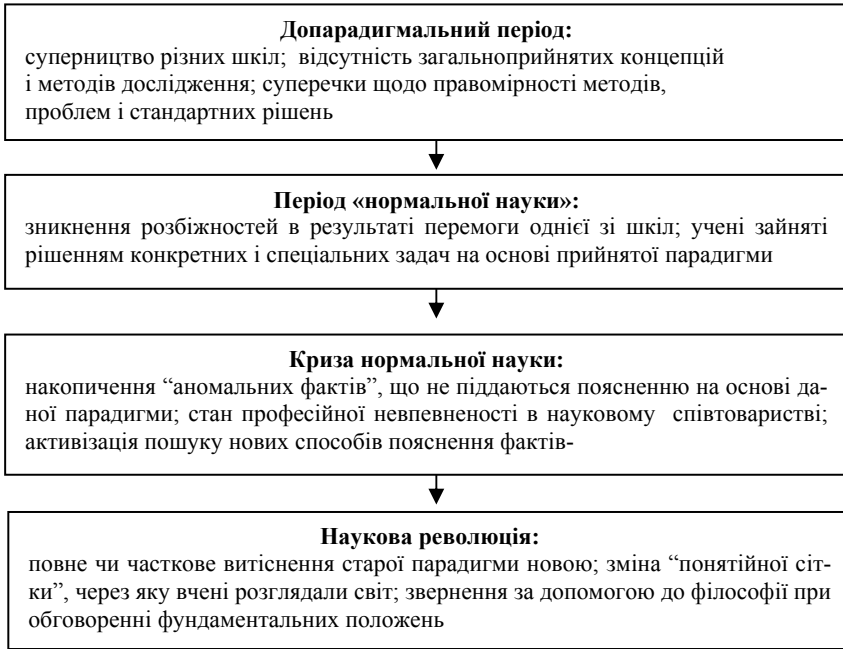
Однак, при спробі послідовно застосувати процедуру верифікації виникли нездоланні труднощі: виявилось, що не тільки багато філософських, але й багато наукових теоретичних висловлювань не можуть бути зведені до досвіду. Згодом для врятування ідеї відділення наукових знань від ненаукових К.Поппер («Логіка наукового дослідження») ввів послаблену версію принципу верифікації – *принцип фальсифікації*. Ідея фальсифікації пропонувала вважати, що наукове знання не є завершеним, а тому воно може бути *піддане спростуванню*, ненаукове ж знання спростувати неможливо. Ще одна послаблена версія процедури перевірки на науковість пов'язана з ідеєю *конвенціональності* (від лат. *conventio* – угода) – коли вихідні положення науки приймаються за згодою переважної більшості членів наукового співтовариства.

Хоча неопозитивізм відіграв *позитивну роль* в історії науки і філософії ХХ століття, сприяючи вдосконаленню мови науки, розробці математичної логіки, його мета, позбаватися повністю «метафізичних понять», тобто елімінувати філософію з науки виявилася нездійсненною, безперспективною. На зміну неопозитивізму приходять *постпозитивізм*, який розвивається у 60-70 рр. ХХ століття. Якщо неопозитивісти займалися, головним чином, логікою і структурою *готового* знання, не цікавилися проблемою *розвитку* наукового знання і не розробляли її, то постпозитивізм якраз звернувся до виявлення закономірностей *діяльності по виробництву наукового знання*.

*Натхненником* постпозитивізму виступив англійський філософ **Карл Поппер** (1902-1994), який почав розглядати закономірності *росту* наукового знання шляхом зміни однієї теорії іншою. Видатні представники постпозитивізму – **Томас Кун** (1922-1955), **Імре Лакатос** (1922 – 1974), **Пол Фейсрабанд** (1924-1994), **Стефан Тулмін** (р.1922).



**Схема 2.**



Історична динаміка знання, яке розвивається, одержала розробку у фундаментальній роботі Т. Куна «*Структура наукових революцій*». Кун запропонував відмовитися від образу науки (що панував у неопозитивізмі) як системи знань, підпорядкованої у своєму розвитку канонам методології і логіки, і замінити його образом *науки як діяльності наукових співтовариств*. Виходячи з центрального для його концепції поняття «*парадигма*» – концептуальна схема, що протягом певного часу визнається науковим співтовариством як основа його практичної діяльності. Кун запропонував специфічну схему історико-наукового процесу, яка представлена нижче Схемою 2.

Представники постпозитивізму зробили значний внесок у філософське осмислення науки, поглибили уявлення про її розвиток і діяльність вчених.

### **Прагматизм**

Основи філософії прагматизму були закладені в 70-х роках ХІХ сторіччя американським філософом, математиком і логіком **Чарльзом**

**Пірсом** (1839-1914). Остаточо ж прагматизм як філософська течія склався на початку ХХ століття. Основні його *представники*: **Вільям Джемс** (1842-1910), **Джон Дьюї** (1859-1952), **Сідні Хук** (1902-1989), **Фердінанд Шіллер** (1864-1937). Назва течії пов'язана з грецьким словом «прагма», що в перекладі означає справу, дію, тому представники цієї школи називають своє вчення ще «*філософією дії*». Прагматизм – суто *американська форма розвитку позитивізму*, його виникнення зазвичай пов'язують з бурхливим промисловим і науково-технічним розвитком США на рубежі ХІХ і ХХ сторіч. У середовищі ділових людей типовим поглядом стає *утилітаризм* (від лат. utilitas – користь, вигода) – принцип оцінки всіх явищ з погляду їхньої корисності, можливості служити засобом для досягнення якоїсь мети. Філософським обґрунтуванням такої життєвої позиції і став прагматизм.

В якості головної мети існування людини прагматизм висуває *індивідуальне благополуччя і можливість досягнення багатства і щастя*. Центральною дійовою особою філософії прагматизму є *ділова людина* – енергійна, вольова, пройнята духом *індивідуалізму* і прагнення до *вигоди*. Така людина у своїй поведінці керується не якимось вченням, а переважно інстинктом, інтуїцією. Американці звикли в усьому спиратися на власні сили, вони виховувались на принципах вміння швидко і ефективно діяти, не розмірковуючи довго над принципами своїх дій. Важлива лише енергія і практична винахідливість, тверде переконання у своїй здатності справитися з будь-якою проблемою.

Ідеї прагматизму набули в США широкого поширення саме завдяки тому, що вони виявилися цілком *співзвучними* умонастрою середньої людини з її неохильністю до складних розмірковувань, практицизмом і культом успіху. Прагматизм оголосив програму «*реконструкції філософії*», звинувативши всю колишню філософію у відриві від життя, абстрактності, споглядальності. В центр філософствування була поставлена висунута Джемсом моральна заповідь: «*робити те, що окупається*».

Істину прагматисти тлумачать як *відповідність думки і дії*. Науковою істиною виступає тоді, коли вона являє собою *корисну робочу гіпотезу*. Як тільки істина перестає «працювати» на нас, вона перестає бути істиною. Тим самим прагматизм *заперечує об'єктивність істини* і наукової теорії. *Критерієм* істини він оголосив «*користь*», або «*зручність*», тобто індивідуальний успіх. З цієї точки зору релігія істинна, якщо вона приносить комусь користь, наприклад, заспокоєння віруючій людині. Тим самим прагматизм *заперечує принципову різницю між наукою і релігією*: кожна по-своєму приносить людям користь. Ідеї й теорії, з точки зору прагматизму, виступають «інструментами» нашої діяльно-

сті, служать знаряддями для успішного вирішення напружених ситуацій. Тому Дьюї назвав своє вчення «інструменталізмом».

Висуваючи критерій користі на перший план, прагматизм тим самим санкціонує будь-який *аморальний* вчинок, аби останній не приніс шкідливих наслідків для того, хто його здійснює. Джемс висуває ідею про неповторність моральної ситуації, тому доктрину прагматизму часто називають *ситуативною етикою*. З такої *релятивістської* точки зору впливає уява про *плюралізм* моральних цінностей. Таким чином, *фундаментальними* етичними принципами прагматизму виступають положення про те, що добро не є абстрактним поняттям, а завжди відповідає певній людській потребі; кожна моральна ситуація є неповторною, тому не існує «абсолютних істин», і всякий раз людина мусить знаходити нове рішення.

### **Герменевтика**

*Герменевтика* (від грець. *hermeneuein* – тлумачити, витлумачувати, інтерпретувати) як напрямок у філософії досліджує теорію і практику *тлумачення, інтерпретації, розуміння* тексту. Витоки герменевтики сягають *античності* і пов'язані з дослідженням класичних текстів; В епоху *християнства* мистецтво і теорія тлумачення розглядалися як інструмент правильного розуміння Біблії, а в період *Відродження* вперше починають розрізняти тлумачення священних текстів – *hermeneutika sacra* – і текстів «профанних», що не відносились до Священного писма – *hermeneutika profana*. В епоху Нового часу продовжується процес перетворення герменевтики з монополії вузького кола богословів у проблему, яка хвилює все більшу кількість людей. Це завершується на початку XIX століття, коли Фрідріх Шлейєрмахер (1768–1834) – філософ і протестантський теолог створює власну філософську герменевтику. У своїй роботі «Монологи» в якості предмету герменевтики мислитель розглядає, насамперед, *тексти*, що відокремлені від дослідника великою *часовою, історичною, культурною дистанцією*. Це створює безліч бар'єрів для їхнього правильного розуміння, усувати які і покликана герменевтика. Розуміння можливе, за Шлейєрмахером, за умови *спорідненості душі* автора і читача. Якщо автор занадто далекий від читача, то текст ніколи не буде зрозумілим до кінця, а при цілковитій подібності автора і читача в тексті не залишиться прихованого змісту і його не треба буде тлумачити. Таким чином, для того, щоб розуміння було можливим, необхідна певна міра «стороннього» і «рідного» між автором і читачем. Розуміння здійснюється двома шляхами або їхньою сукупністю: шляхом *дивінації* – «*вживання*» в душу автора твору; шляхом *порівняння* – зіставлення фактів, інших даних. Причому він

ставив завдання до такої міри «вжитися» у текст, щоб зрозуміти його зміст «краще, ніж сам автор».

Важливий етап в подальшому розвитку герменевтики пов'язаний з ім'ям німецького філософа Вільгельма Дільтея (1833– 1911), який розглядає герменевтику як специфічний методом наук, що займаються вивченням культури й історії – «*наук про дух*».

У ХХ сторіччі одним з найвідоміших представників філософської герменевтики виступає Ганс Гадамер, який в своїй роботі «Істина і метод» виходить з того, що найпершим предметом і джерелом герменевтичної дослідження є мова як структурний елемент культурного цілого, без якої неможливі ні життя, ні свідомість, ні мислення, ні почуття, ні історія, ні суспільство. Вона є *способом буття людини*, її сутнісною властивістю, умовою пізнавальної діяльності. Принципом і джерелом дійсного розуміння і взаєморозуміння є *діалог, розмова*. Звідси випливає, що інтерпретація є *відкритим* процесом, який ніколи не може бути цілком завершеним. Крім того, розуміння тексту виявляється невіддільним від *саморозуміння інтерпретатора*.

Найважливішими *поняттями* герменевтики виступають:

– *розуміння* – реконструкція і осягнення смислового змісту явищ історичної і соціокультурної реальності; розуміння – головна герменевтична задача;

– *інтерпретація* – операція мислення, що полягає в наданні смислу будь-яким проявам духовної діяльності людини, об'єктивованим у знаковій чи чуттєво-наочній формі, інтерпретація *підпорядкована* задачі розуміння;

– «*герменевтичний трикутник*» – взаємини між *автором* тексту, самим *текстом* і *читачем*;

– «*герменевтичне коло*», яке виражає циклічний характер процесу розуміння: розуміння цілого складається з розуміння окремих частин, а для розуміння частин необхідне розуміння цілого. З цього погляду *розуміння тексту є рух по колу* від цілого до частини і від частини до цілого. Завжди існує певне *перед-розуміння* – первинне розуміння, що передедує подальшому заглибленню в зміст тексту. Розробка попереднього начерку змісту тексту і його *послідовний перегляд* і є процесом розуміння смислу тексту.

Значення герменевтики в сучасну епоху обумовлено потребою забезпечити взаєморозуміння між людьми різних культур та релігій, необхідністю пошуку шляхів до діалогу і єднання людства.

## **Філософія життя**

«Філософія життя» – напрямок, що склався в останній третині ХІХ – початку ХХ ст. головним чином у Німеччині і Франції. Основні пред-

ставники: **Ф. Ніцше** (1844-1900), **В. Дільтей** (1833-1911), **А. Бергсон** (1859-1941), **О. Шпенглер** (1880-1936). Джерелами «філософії життя» стали традиції німецького романтизму, який виступив проти раціоналізму Просвітництва та філософія А. Шопенгауера. Теоретики цього напрямку звернулися до *життя як первинної реальності*: у Ніцше вона виступає у формі *«волі до влади»*, у Бергсона – як космічний *«життєвий порив»*, у Дільтея – як потік переживань. В усіх трактуваннях життя являє собою *цілісний процес творчого становлення*, розвитку, що протистоїть усім механічним, неорганічним утворенням, усьому визначеному, застиглому і «сталому». Науковому раціональному пізнанню «філософії життя» протиставляє *позаінтелектуальні, інтуїтивні, образно-символічні* способи осягнення ірраціональної у своїй основі життєвої реальності: *інтуїцію, переживання, розуміння*. Найбільш адекватним засобом збагнення і вираження життя розглядається мистецтво, інтуїтивно-несвідоме вираження життя в міфі.

**Артур Шопенгауер** (1788-1860) у своїх роботах «Світ як воля і уявлення» та «Про підставу моралі» абсолютною першоосновою світу вважає *«волю до життя»* – нескінченне безцільне прагнення до активності і зміни, що творить світ і людину. Ця воля роздірюється в безлічі втілень, між якими йде неупинна боротьба, що пронизує усі рівні живої і неживої природи, в тому числі і людину. Людина – *раба волі*, яка змушує її жити, яким би безглуздим і жалюгідним не було людське існування. Але в людині бере начало прагнення до звільнення від підпорядкування безглузді «волі до життя», до подолання егоїстичних імпульсів. До цього ведуть два шляхи. Перший – *через мистецтво*: завдяки спогляданню прекрасного відбувається відмова людини від нескінченного потоку бажань, рабського служіння волі; переживаючи зустріч з піднесеним, людина більше не вважає себе єдиним центром Всесвіту, автономним суб'єктом. Другий шлях – *через жалість, співчуття*, що звільнюють індивіда від тягаря турботи про власне життя і породжує в ньому турботу про *чуже* благо, перетворення чужого страждання у *власне*. Жалість – первородна глибина людського «Я», в якій відкривається значимість людини як особистості. Таким чином, призначення і сенс життя людини, за Шопенгауером, в *естетичному і моральному звільненні від «волі до життя»* шляхом подолання ілюзій про внутрішню автономію індивіда і усвідомлення надіндивідуальної значимості життя.

А. Шопенгауер першим у XIX столітті створив філософське обґрунтування *песимізму*. Усе життя – суцільні розчарування і страждання, що кореняться в самій «волі до життя», з її *безглуздістю і вічною незадоволеністю*. Людина під впливом волі увесь час чогось бажає: комфорту, здоров'я, продовження життя, які щодня потрібно завойовувати нев-

пинною працею, постійною боротьбою з нестатками. Але бажання ніколи не задовольняються, а якщо задовольняються, то приносять із собою байдужість і нудьгу. Та й життя ми намагаємося зберегти, постійно маючи в перспективі смерть. Життя є щось таке, що треба «відстраждати», щастя ілюзорне, тому Шопенгауер називав існуючий світ *«найгіршим з можливих»*.

Ідеї Шопенгауера далі розвинув **Фрідріх Ніцше** в своїх роботах «По той бік добра і зла», «Так говорив Заратустра», «Антихрист», «Воля до влади». Звертаючись до генези людського суспільства і культури, Ніцше виділяє *інтелект і фантазію* як головні властивості фізично слабкого «зоологічного виду» – тобто людини, за допомогою яких він вирішує практичні задачі виживання. Але логічне мислення, мова, наука ведуть до принципового перекручення дійсності, до повної підміни життя закономірністю – певним стійким і регулярно повторюваним началом. Інший важливий компонент людської культури, що набагато ближче, ніж наука, стоїть до життя – це *мистецтво* – «добровільне прагнення до ілюзії», що втілює в собі *конструктивне начало* культури. На ранніх етапах людської цивілізації мистецтво, в порівнянні з наукою, відіграло провідну роль у житті суспільства. Надалі ж співвідношення змінилося на користь науки. Справжня культура, за Ніцше, існувала в досократівській Греції, де була *рівноправність* двох начал: *діонісійного* з його вільною грою життєвих сил і *аполонівського* з його розміреністю, оформленістю. Однак, починаючи із Сократа, а потім Платона, усе більше виявляється тенденція до усунення з життя всякої нерозумності, безпосередності; в ще більшій мірі це виразилося в християнстві. В результаті європейська культура пішла у своєму розвитку по шляху придушення діонісійного начала «розумом», «істиною», «Богом», в ній взяло гору прагнення до перетворення світу в *суцільну впорядкованість*. Повсякденне життя строго регламентується, в ньому залишається усе менше місця для героїзму, все більше тріумфує пересічність. Згідно Ніцше, філософія, християнська релігія й аскетична мораль відривають людину від джерел самого існування – від життя. Однак часи цих вчень, констатує філософ, пройшли – потрібні нові ідеї. На місце прагнення до осягнення сутності і порядку слід поставити життя як вічний рух, становлення, постійний плин, у якого немає мети, єдності, яку не можна оцінювати як істинне чи помилкове, добре чи зле. За Ніцше, усі процеси як фізичного, так і духовного життя – це різні модифікації *волі до влади, до могутності – найважливішої властивості життя як такого*.

Поняття волі, як основи всього існуючого, Ніцше запозичив у Шопенгауера, але надав йому іншого відтінку. Життя є не що інше як «воля до влади», воно прагне до максимуму відчуття влади. Ніцше вважає,

що раціональна діяльність паралізує волю до влади, підмінюючи активність, діяльність – розмірковуваннями. Загальноприйнята мораль також підриває «волю до влади», проповідуючи любов до ближнього. «Воля до влади» – основа *права сильного*, котрий стоїть вище од усіх моральних, релігійних і інших нормативних установлень. Саме таким правом повинна керуватися справжня людина у всіх сферах своєї життєдіяльності. Згідно Ніцше, протягом всієї історії раби у вигляді духовної помсти намагалися нав'язати свою мораль панам. Найвищого розвитку цей процес набув у християнстві. Іудео-християнська мораль перешкоджає повному самовираженню людини. Необхідно провести *переоцінку цінностей*.

Своїм *етичним* вченням Фрідріх Ніцше здійснив радикальний розрив з класичною традицією європейського раціоналізму. Він був найбільш незвичайним з усіх моралістів, що стверджував мораль через її критику і навіть радикальне заперечення. Він вважав себе першим «аморалістом», «справжнім безбожником», «антихристом», динамітом, що покликаний *підірвати болото звичних уявлень*. Ніцше нещадно критикує цінності традиційного гуманізму, висуваючи гасло «переоцінки усіх цінностей». Ніцше проводить фундаментальну різницю між двома типами моралі: *мораллю панів* і *мораллю рабів*. Під мораллю рабів Ніцше має на увазі мораль, що сформувалась під впливом християнської релігії, яка поневолює душі людей, паралізує їх творчу енергію, перетворює їх на покірних долі і лицемірних. Рабська мораль, претендуючи на всезагальність, є мораллю юрби, а не особистості. Ця мораль тлумачиться Ніцше як «воля до заперечення життя», що виростає з рабського стану.

За Ніцше, загальноприйнята мораль підриває «волю до влади», яка є *основою права сильного*, котрий стоїть вище всіх моральних, релігійних і інших нормативних установлень. В основі «моралі панів» повинні бути наступні *принципи*: єдина безумовна цінність – «життя»; люди нерівні – у них різні життєві сили і «воля до влади»; сильна людина вільна від моральних зобов'язань, не зв'язана ніякими нормами. Усім цим вимогам, за Ніцше, задовольняє суб'єкт моралі панів – *надлюдина* («білява бестія»). По суті справи в міркуваннях Ніцше *надлюдина займає місце Бога*. «Бог помер. Ми його вбили», – сповіщає Ніцше вустами Заратустри. І на його місце повинна прийти надлюдина.

Таким чином, погляди Ніцше цілком перевернули принципи традиційної класичної етики, орієнтованої на ідеали гуманізму і прогрес розуму. «Мораль панів» – це мораль сили і егоїзму, котра теж має певні обов'язки, але *тільки стосовно подібних до себе*. Позбавлена «моралістичних забобонів», випущена Ніцше на свободу «білява бестія» викликала справжнє захоплення у середовищі естетизованої європейської ін-

телігенції кінця XIX – початку XX століття, бо відкривала для неї нові виміри особистої свободи. Але трапилось так, що ідеї нічим не стримованого активізму, ірраціонального прагнення до утвердження свого життя, цинічна зневага до гуманістичних цінностей дуже швидко перейшли зі сфери рафінованого філософствування в практичну площину обробки мас, були використані ідеологами німецького фашизму. Коли Гітлер звільняв своїх вояків від моральних сумнівів і химери совісті, він лише посилював руйнівну інерцію цих фатальних думок Ніцше.

### **Філософські проблеми психоаналізу: фрейдизм та неофрейдизм**

Важливу роль у формуванні сучасного погляду на людину відіграв у XX столітті *фрейдизм*. Перш за все, слід зазначити, що Фрейд, предметом свого дослідження зробив *несвідоме*, на відміну від культу розуму, притаманного Новому часу. Він своїм вченням завдав найбільш сильного удару по самозакоханості людини, показавши, що *свідоме Я не є господарем у власному домі*, тим самим розвінчавши ілюзії гіпертрофованого раціоналізму. Свої основні ідеї Фрейд виклав у роботах «Я і Воно», «Тотем і табу», «Глумачення сновидінь», «Психопатологія повсякденного життя». Як вже зазначалось, за Фрейдом, психіка людини складається немов би з *трьох рівнів* – Я, Воно, Над-Я.

Розумна частина нашої особистості – «Я» немовби балансує між «над-Я» і «Воно», знаходиться «між молотом і наковальнею». Воно постає як «нешчасне Я». Згори на нього тиснуть вимоги суспільства – мораль, усякого роду обмеження; знизу – комплекси й інстинкти. Останні не можна цілком придушити або цілком підкорити «над-Я»; це, як правило, приводить до неврозів і навіть до розладу психіки. Страшна внутрішня напруга здатна зруйнувати людську особистість. Способом «розвантаження» психіки виступають форми *сублімації*; аособливо важливими її видами Фрейд вважає релігію і мистецтво.

Вчення Фрейда називають психоаналізом, тому що він, вживаючи процедуру *психотерапії*, ретельно розробляв методику ідентифікації проявів несвідомого, наприклад, через аналіз сновидінь, невимушених обмовок для того, щоб легалізувати заблоковану силу, хоча б в словах

Таким чином, за Фрейдом, енергія несвідомого багато в чому *визначає роботу свідомості* людини і її зовнішню поведінку. Хоча вплив фрейдизму на світову громадську думку у 20-30-і роки XX століття був величезний, але це надмірне акцентування дії в психіці людини, перш за все, та переважно сексуального інстинкту, викликало з боку багатьох вчених та мислителів негативну оцінку. Це привело, в кінцевому підсу-



мку до виникнення *неофрейдизму*. Його основні представники – Карл Густав Юнг, Альфред Адлер, Еріх Фромм та інші.

Одним з найближчих соратників Фрейда і популяризатор його вчення швейцарський психолог, засновник аналітичної психології *Карл Густав Юнг* (1875-1961), пізніше виступив з *критикою* його вчення. З його погляду, несвідоме містить у собі не тільки особисте несвідоме, яке, за Фрейдом, є результатом життя індивіда, але і *колективне* несвідоме, яке походить із глибокого минулого як результат колективного досвіду людського роду і складається з *архетипів* – «прототипів-символів». Особливу увагу Юнг приділяє таким архетипам: «Персона», «Тінь», «Аніма», «Анімус», «Самість».

*Альфред Адлер* (1870-1937), як і Юнг, не погодився з перебільшенням ролі сексуального в поведінці людей. Він підкреслив роль *соціальних факторів* у формування людини. Характер людини виростає з її «життєвого стилю», що є системою цілеспрямованих прагнень, які формуються в дитинстві і реалізують *потребу в перевазі* над іншими, самоствердженні, компенсуючи *почуття неповноцінності*. Адлер вважав, що почуття неповноцінності бере свій початок у дитинстві. Дитина відчуває тривалий період залежності від батьків, що викликає глибоке переживання неповноцінності у порівнянні з іншими людьми. З цього починається тривала боротьба за досягнення переваги над оточуючими. Це прагнення переваги, за Адлером, є основною мотиваційною силою в житті людства. Фактично все, що робить людина, має за мету подолання відчуття власної неповноцінності і зміцнення почуття переваги. Але у окремих людей відчуття неповноцінності може стати надмірним. В результаті формується комплекс неповноцінності.

Основний представник неофрейдизму – *Еріх Фромм* (1900-1980), який сконцентрувався на перетворенні психоаналізу в *соціальну філософію*. Його погляди розглянуто в параграфі, присвяченому неомарксизму.

### **Філософія екзистенціалізму**

Одним з впливових напрямків сучасної західної філософії є *екзистенціалізм*. Його назва походить від лат. ex(s)istentia – існування, тому цей напрямок також називають «*філософією існування*». Екзистенціалізм, на противагу раціоналістичній філософії, став розглядати людину як переживаючу, страждаючу і трагічну істоту, що має свободу вибору і є відповідальною за свої вчинки.

Екзистенціалізм зародився в 20-і роки ХХ сторіччя між двома світовими війнами, розроблявся також під час і після другої світової війни. Катастрофічні історичні потрясіння, загибель мільйонів людей особливо гостро дали відчуття крихкості людського буття, загострили

питання про його сенс. Згідно екзистенціалізму, щоб встояти в такому світі, потрібно, насамперед, розібратися у своєму внутрішньому світі, головна увага приділяється духовній *стійкості людини перед лицем ворожого світу*.

Основні *представники* екзистенціалізму: у Німеччині – **Мартін Хайдеггер** (1889-1976), **Карл Ясперс** (1883-1969); у Франції – **Габрієль Марсель** (1889-1973), **Жан-Поль Сартр** (1905-1980), **Альбер Камю** (1913-1960), **Моріс Мерло-Понті** (1908-1961); в Іспанії близький до цієї течії **Хосе Ортега-і-Гасет** (1883-1955). *Духовними попередниками* екзистенціалізму вважаються французький філософ XVII сторіччя **Б. Паскаль**, датський філософ XIX ст. **С.К'єркегор**, російський письменник **Ф.М.Достоевський**, представники напрямку «філософії життя» – **Ф. Ніцше**, **А. Бергсон**, **В. Дільтей**. Систематичне впорядкування ідей екзистенціалізму належить **М. Хайдеггеру** («Буття і час»), **К. Ясперсу** («Філософія»), **Ж.-П. Сартру** («Буття і ніщо»). В рамках екзистенціалізму склалися *два напрямки*: атеїстичний – Хайдеггер, Сартр, Камю; християнський – Ясперс, Марсель.

Видатним попередником екзистенціалізму, який і заклав по суті його основи, став **Серен К'єркегор** (1813-1855). У своїх роботах «Страх і тремтіння», «Або – або», «Стадії життєвого шляху» він наголошував на тому, що першим і єдиним предметом, гідним уваги філософії, може бути тільки людина, яку можна пізнати лише *через внутрішнє переживання і самозаглиблення*. К'єркегор уперше використав термін «*екзистенція*» для позначення таких особливостей людського буття як неповторність, унікальність, його суто суб'єктивний характер, прагнення вийти за будь-які межі. Саме слово «екзистенція», означаючи латиною існування, крім того, вказує і на інший смисл – *вихід за межі усталеного*. Саме ці якості і характеризують, за К'єркегором, глибинний вимір людського буття.

Першим теоретиком екзистенціалізму був **М.Хайдеггер**, який у своїй роботі «Буття і час» поставив проблему закинутості людини в чужий їй світ. На думку Хайдеггера, традиційна європейська філософія «забула» таку важливу для людини проблему як питання «*про смисл буття*», яке можна вирішити шляхом *аналізу людського буття*, адже тільки людині буття «відкрито». *Існування людини у світі може бути охарактеризоване як «власне» і «невласне»*. «Невласне» – це життя по «типу інших». Інші люди виступають для нас у формі предметів. Дивлячись на них, ми і самі починаємо розглядати себе як предмет. Погляд на людину як на предмет означає, що її можна «замінити». Виникає *несправжнє буття в «пересічності»*, яке виражається Хайдеггером за допомогою екзистенціалу «*Ман*» (man – займенник у німецькій мові, що вказує на те, що хтось невизначений щось робить). В *несправжньому бутті* люди-

на занурена в суще, воно безособове, тому людина не пам'ятає про свою смерть. «Власне буття» пов'язане з усвідомленням своєї смертності. У смерті людина вже не виступає як функція, як предмет серед предметів. Тут вона *унікальна*.

*Ж.-П. Сартр* зосереджується на внутрішньому самовідчутті людини, переживанні нею свого буття. Вихідною властивістю людини він вважає *свободу*. Не існує сили, яка б змусила людину діяти чи жити тільки певним чином; у кінцевому підсумку, що б не відбувалося, людина *сама обирає*, що прийняти, що відкинути. Чому люди не реалізують своєї свободи? Тому що страх смерті змушує їх ховатися від неї, живучи «*як всі*». А свобода вимагає *відповідальності* за наслідки обраних дій.

Таким чином, вихідний принцип екзистенціалізму – розглядати людину не іззовні, не як об'єкт спостереження та вивчення, а *із середини* її духовного світу. Якщо філософи класичного напрямку намагалися пояснити людське буття на основі законів природи, об'єктивного світу, то екзистенціалісти підкреслюють, що людське «Я» не можна звести до тілесних і психічних процесів, до якихось універсальних психічних чи фізіологічних складових. Людина – *особливе буття* – єдине буття, що здатне *запитувати* про самого себе і про буття взагалі. Для опису людського буття екзистенціалісти вживають не категорії об'єктивної науки, а суб'єктивні, емоційно-забарвлені поняття – *екзистенціали*: «турбота», «покинутість», «відчуженість», «страх», «абсурдність», «смерть». Екзистенціали характеризують не світ у відриві від людини, а *єдність світу і людини*.

Для екзистенціалізму питання про самостійне існування природи малоцікаве. З його позицій для людини світ існує постільки, оскільки людина *надає* йому значення і смислу. Буття-у-світі розкривається через невіддільне від людини «роблення», а воно, у свою чергу, розкривається через «турботу». Ці положення екзистенціалізму дуже важливі *сьогодні*, коли саме турбота людини і людства про збереження буття планети, цивілізації, природного середовища повинна протистояти деструктивним тенденціям, що вирвалися з-під контролю.

Екзистенціалізм виходить з того, що *людина творить сама себе*, в ній *існування передує сутності*. Дитина, народившись, вже існує, але їй ще належить віднайти свою людську сутність, *стати* людиною. Це означає, що немає *наперед заданої*, «готової» людської природи. Людина – свого роду «*проект*», що живе, розгортається, реалізує чи не реалізує себе. Процес знаходження людської сутності індивідом триває все його життя. Доля людини – завжди бути в дорозі, тобто постійно піклуватися про знаходження своєї сутності, причому саме *людської* сутності. Людина *обирає* себе в кожний момент свого існування, вона *приречена на свободу*. Ми «*закинуті*» у певну епоху і у певний соціальний стан, але те, який ми зро-

бимо вибір, ким себе зробимо – залежить від нас. *Ніяка зовнішня сила* (Бог, суспільство, природа), ніхто, окрім даного індивіда, не може за нього здійснити його перетворення в людину. І саме він *несе відповідальність*, якщо це перетворення так і не відбудеться.

Свобода, вибір невідривні від *тривоги, занепокоєння і відповідальності*. Зроблений людиною вибір має безліч наслідків, за які вона несе відповідальність як перед самою собою, так і перед іншими, і зовсім нелегко постійно нести *тягар* цієї відповідальності. Екзистенціалісти виступають проти віри в якийсь *засдалегідь гарантований* прогрес. Така віра в ХХ столітті є не просто наївною, але і винятково небезпечною. Як відзначає Х. Ортега-і-Гасет, ідея прогресу «приспала» у європейців і американців те *радикальне почуття небезпеки, що і є субстанцією людини*. Бо, якщо людство прогресує з неминучістю, то з цього випливає, що ми можемо *перестати бути насторожі*, втратити пильність, звільнити себе від усякої відповідальності і надати можливість об'єктивному ходу історії робити свою справу.

Особливе місце в пізнанні людиною самої себе, згідно екзистенціалізму, належить *маргінальним (пограничним) ситуаціям*, коли людина знаходиться перед обличчям смерті, у ситуації втрати, любові, страждання, провини. Саме в ці критичні моменти найбільш повно *відкривається її власна справжня сутність*, людина розкривається такою, якою вона є дійсно, *без «маски»* – не тільки для інших, але і для самої себе.

Екзистенціальна філософія визначає життя як *«буття до смерті»*. Смертні усі істоти, чому ж тільки людина задається подібним питанням? Тому що вона знає про власну смерть. Тварини теж смертні, але вони цього не знають і тому безтурботні. Людина – найтрагічніша і нещасна істота, якій дісталася найбільш незavidна доля: *і бути смертною, і знати про це*. Але у самій основі людського життя закладений парадокс: будучи неминуче смертною і знаючи про це, людина кожно миттю свого життя *заперечує* смерть. Цю трагічну і парадоксальну людську сутність дуже добре осягли і виразили в міфічних символах ще давні греки. Згадаємо Сізіфа, що був засуджений богами скочувати на гору важкий камінь. Як тільки він досягає з неймовірними зусиллями вершини гори, камінь зривається і з гуркотом падає вниз, а нещасний Сізіф спускається до підніжжя, щоб знову котити його, і так продовжується вічно. Цей сюжет був використаний А. Камю в його роботі «Міф про Сізіфа», де формулюється центральне, на його думку, філософське питання: *чи варте життя того, щоб бути прожитим*. Камю створив свій варіант філософського осмислення переживання людиною свого буття як *«буття в абсурді»*. Людині в цьому світі нема на що сподіватися, окрім самої себе. Але вона може знайти силу протистояти абсурду, безнадії. Камю вбачав гуманістичну задачу філософії в тому,

щоб допомогти людині, яка знаходиться на межі розпачу, зберегти життя. Допомога філософії повинна полягати не в добросердно-оптимістичних запевненнях, що життя прекрасне. Камю вважає, що людина повинна дивитися на життя «відкритими очима», без ілюзій: світ абсурдний, так само, як абсурдні дії Сізіфа. І все-таки життя, навіть у ситуації абсурду, є *найвищою цінністю*. Таким чином, Камю від *трагічного абсурдизму* приходиться до *трагічного оптимізму*.

В нашу епоху гранична ситуація між життям і смертю стала не тільки індивідуальною, але *загальнолюдською проблемою*. Людство вперше в історії не абстрактно, а цілком реально стало перед загрозою смерті. Найважливіший крок, який повинно зробити сучасне людство – усвідомити те, що сучасна ситуація дійсно граничною, і страх перед глобальною катастрофою повинен послужити справі виживання людства.

Філософія екзистенціалізму яскраво проявляє себе в літературі і мистецтві. Вона не втрачає свого значення, оскільки торкається найприхованіших глибин людської душі, виражає загальнолюдські цінності.

### **Соціально-критичний напрямок у філософії ХХ столітті: філософія «неомарксизму»**

Під неомарксизмом розуміють сукупність марксистськи орієнтованих філософських течій, *критично* налаштованих як до капіталізму, так і до реального соціалізму і його офіційної ідеології, яка характеризується неомарксистами як догматичний марксизм. Але, відкидаючи ортодоксальний марксизм, представники цього напрямку використовують тією чи іншою мірою марксистські пояснювальні моделі, ідеї, а саме: *критика* буржуазних відносин; важливість *подолання* відчуження і самовідчуження людини; роль *практики* як способу існування світу для людини; *діалектичні* принципи. Усі ці ідеї концентруються навколо розробленої Марксом концепції *радикального гуманізму*.

Основні *представники* неомарксизму: Д'єрдь Лукач, Антоніо Грамші, Вільгельм Райх, Ернст Блох, а також особливо мислителі так званої *Франкфуртської школи* (іноді термін «неомарксизм» вживається саме для позначення основних принципів дослідження представників цієї школи) – Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Юрген Хабермас, Герберт Маркузе, Еріх Фромм. Зупинимось детальніше на поглядах Г.Маркузе і Е.Фромма.

*Герберт Маркузе (1898-1979)* в своїх основних роботах «Ерос і цивілізація», «Есе про звільнення», «Одномірна людина», «Контрреволюція і повстання мас» розробляє концепцію *«одномірної людини»* і *«сексуальної революції»*. Він вважав, що криза капіталістичного суспільства викликана не економіко-технологічними, а культурно-

антропологічними причинами. У ХХ ст. стали домінувати *репресивні, авторитарні* тенденції, які укорінені у певному способі переживання світу. Змінити відносини можна, лише змінивши це бачення світу. Справжня революція, за Маркузе, повинна не стільки змінювати політичні і економічні відносини панування, а *радикально змінити свідомість*. Необхідна *«тотальна революція»* – повний перегляд відношення людини до світу і самої себе. Репресивний тип культури пов'язаний, перш за все, з *репресією людської чуттєвості*, із соціальною практикою придушення властивих людині потягів. Важливе завдання революції полягає в *подоланні «одномірної людини»*. В однойменній роботі Маркузе зазначає, що «одномірна людина» являє собою особливий тип особистості – *конформіста*, який втратив соціально-критичне відношення до дійсності, втягнутий у споживацьку гонку через нав'язані йому «хибні» потреби. Революційна ініціатива в сучасному світі, вважає Маркузе, переходить від робітничого класу, інтегрованого в капіталістичну систему, до неінтегрованих маргінальних шарів суспільства, до «аутсайдерів» – люмпенів, переслідуваних національних меншин, безробітних тощо, а також до радикальних шарів студентства і гуманітарної інтелігенції. У світовому масштабі носіями революційної ініціативи мають виступити знедолені маси «бідних» країн, що прогистоять «багатим».

**Еріх Фромм (1900-1980)**, досліджуючи відчуження людини в буржуазному суспільстві, у своїх роботах: «Шлях з хворого суспільства», «Втеча від свободи», «Людина для самої себе», «Мати чи бути?» – запропонував ідею *«гуманістичного психоаналізу»*. Задачі «гуманістичного психоаналізу» полягають в тому, щоб допомогти людині усвідомити недійсність свого існування в суспільстві тотального відчуження, знайти справжнє «Я» замість «мнимого Я», відродити життєстверджуючий світогляд, відновити гармонію між особистістю і суспільством.

Фромм підкреслює, що для кожного історичного періоду був характерний прогресивний розвиток індивідуальності по мірі того, як люди боролись за досягнення більшої особистої *свободи* в розвитку всіх своїх потенційних можливостей. Але значна ступінь автономії і свободи вибору були досягнуті ціною втрати почуття безпеки і зростаючим почуттям особистої невпевненості та малозначущості. Небачена свобода від соціальних обмежень потребує *компенсації* у вигляді почуття безпеки і належності до соціуму. Як же люди долають цей конфлікт? Один з шляхів до цього полягає у *відмові від свободи і подавленні своєї індивідуальності*. Фромм виділяє три стратегії «втечі від свободи»:

– *авторитаризм*, що проявляється як в мазохістських, так і в садистських тенденціях;

– *деструктивність*, коли людина прагне подолати відчуття неповноцінності шляхом знищення, або підкорення інших;

– *конформізм* – шлях абсолютного підкорення соціальним нормам, коли індивід перестає бути самим собою і перетворюється на такого, яким його хочуть бачити оточуючі. Фромм вважав, що подібна втрата індивідуальності є характерною для більшості сучасних людей.

На протигагу цим трьом механізмам втечі від свободи є також досвід *позитивної свободи*. Її досягнення здійснюється через *спонтанну активність* в житті – в любові і праці.

Згідно Фромму, в природі людини закладені унікальні *екзистенціальні потреби*, що можна представити Таблицею 13.

Таблиця 13.

Потреба	Зміст потреби	НАСЛІДКИ	
		Задоволення потреби	Не задоволення потреби
<i>У встановленні зв'язків з іншими</i>	Щоб подолати відчуття ізоляції людям необхідно про когось піклуватись, нести за когось відповідальність	Ідеальним шляхом задоволення цієї потреби є продуктивна любов, що допомагає людям працювати разом, зберігаючи при цьому свою індивідуальність	Якщо ця потреба не задовольняється, то людина набуває нарцисичного характеру, відстоюючи тільки свої егоїстичні інтереси, не довіряючи іншим
<i>В подоланні</i>	Усі люди потребують подолання своєї пасивної тваринної природи, щоб стати активними творцями свого життя	Це досягається шляхом творчості – в сфері мистецтва, в створенні матеріальних цінностей, або вихованні дітей	Якщо ця потреба не знаходить свого задоволення, то результатом є <i>деструктивна</i> поведінка
<i>Потреба у вкоріненості</i>	Це потреба в стабільності, захищеності.	Формується відчуття стабільності, безпеки, відчуття цілісності і свободи	Відчуття нестабільності та незахищеності.
<i>Потреба в ідентичності</i>	Це потреба у збереженні своєї несхожості, індивідуальності	Формується образ «Я». Індивід з чітким і ясным усвідомленням своєї індивідуальності сприймає себе як господар своєї долі.	Копіювання чийсь поведінки приводить до конформізму.
<i>Потреба в системі світоглядних поглядів</i>	Необхідність пояснити складність світу	Дає можливість цілеспрямовано діяти і адекватно сприймати дійсність	Люди без світоглядної орієнтації нездатні цілеспрямовано діяти, знаходяться в тупику.

Розглядаючи ці потреби в економіко-політичному контексті, Фромм стверджує, що вираження і задоволення цих потреб залежить від типу соціальних умов. В залежності від характеру суспільних стосунків формується структура особистості, яку Фромм називає основними «орієнтаціями характеру», які, як і у Фрейда, вважаються стабільними в часі.

Фромм виділив п'ять типів соціального характеру. З них *чотири – непродуктивних і один продуктивний* (здоровий). Непродуктивні типи:

– *рецептивний* тип вважає, що джерело усього хорошого в житті знаходиться у зовнішньому світі і єдиний спосіб отримати бажане – це шлях одержання його як *дарунку ззовні*. Представники цього типу залежні та *пасивні*, нездатні щось робити без зовнішньої допомоги. Їх основне завдання в житті – скоріше бути любимим, ніж любити самому. Рецептивних індивідів можна характеризувати як довірливих, пасивних і сентиментальних;

– *експлуаторський* тип, як і рецептивний, не здатний до творчості, і тому прагне отримати усе, що йому треба, *із зовнішнього світу* – силоміць чи обманом. Негативні риси цього типу – *агресивність, самонадіяність, егоцентризм*. До позитивних рис відносяться почуття власної гідності, імпульсивність і впевненість у собі;

– *накопичувальний* тип характеризується недовірою до всього, що може бути отримане ззовні і тяжіє до нагромадження і збереження накопиченого, до скнарості, орієнтується на минуле. Негативні риси цього типу – підозрілість і впертість; позитивні – стриманість і завбачливість;

– *ринковий* тип – за Фроммом, є продуктом сучасного капіталістичного суспільства. Для людей цього типу характерне ставлення до усього як до товару, цінність якого визначається міноюю вартістю. Відносини з іншими людьми носять поверховий характер. Їх основне гасло: «Я такий, яким ви хочете мене бачити». Негативними рисами виступають нерозбірливість у засобах, безцільність, опортуністичність, безтактність. Позитивними – відкритість, щедрість, допитливість.

– *продуктивний тип* – здоровий тип – характеризується активною взаємодією зі світом на основі сили розуму, творчості, щирої любові. Його основні риси: *самостійність, незалежність, чесність, спокій, любов, творчість*. Здатність до любові – справжня цінність людини. Повага до життя, почуття ідентичності, потреби в єднанні зі світом стають переважаючими, тим самим сприяючи переходу від егоїзму до альтруїзму, *від модусу володіння до модусу буття*. Сила продуктивної любові дає можливість людям цього типу палко любити усе живе на Землі, тобто їх характеризує біофілія, яку Фромм визначав за допомогою таких якостей як *турбота, відповідальність, повага*. Це кінцева мета в розвитку людини.



## Постмодернізм

Для позначення глобальних змін в інтелектуальному кліматі високорозвинених країн Заходу, соціокультурної трансформації в них, що відбулась в останню третину ХХ століття, вживається термін «*постмодерн*». В рамках постмодернізму сьогодні працюють багато філософів, соціологів, лінгвістів, філологів, мистецтвознавців. До найвидатніших представників цього напрямку слід віднести *М.Фуко, Ж.-Ф.Ліотара, Ж.Бодрійяра, Ж.Лакана, Ж.Делеза, Ж.Дерріду, Ф.Гваттарі, Ф.Джеймисон* та ін.

Постмодернізм виник у середині ХХ століття як реакція на інформаційно-технологічний переворот в культурі, що призвело до краху тоталітарного мислення і паралічу раціонально-розумових і сприймальних здібностей людини у зв'язку з надлишковою інформацією, а також як наслідок *розчарування* в ідеалах і цінностях доби Відродження і Просвітництва. Буквально постмодерн означає: те, що слідує після *модерну* – епохи, що охоплює період від початку Нового часу до середини ХХ століття. Для епохи модерну було характерне *універсалістське* бачення світу, прорив до граничних підстав буття, культ розуму і необхідність його просвіти, віра в абсолютну *істину* і *безмежність* людських можливостей, впевненість в існуванні *єдності* усього суцього, історизм, що визнає домінантою історичного розвитку *прогрес*.

Основними *рисами* постмодерну в *естетичному* контексті є відмова від уявлення про художника як творця, стирання меж між «високою» та «масовою» культурою, зміщення акценту з породження нового – на гру із уже створеним. Наслідком цієї переорієнтації, як відомо, стає *еклектизм*, примаат пародії та колажу.

Окрім естетичного, виділяють ще два основних виміри соціокультурної трансформації постмодерну – *соціальний* та *інтелектуально-теоретичний* (при цьому філософія постмодерну не являє собою якогось єдиного напрямку), яким притаманні ряд *загальних характеристик*.

В *соціальному* плані ситуація постмодерну проявляється в фундаментальних змінах сучасних західних суспільств, які характеризуються як постіндустріальні, інформаційні. В цих суспільствах величезних масштабів досягло так зване *символічне* виробництво, тобто переорієнтація з виробництва матеріальних речей на продукування нематеріальних знаків. Постмодерністська картина світу складається з *симулякрів*. Особлива роль в розробці цього поняття належить Жану Бодрійяру в роботах «Система речей», «Симулякри і симуляції», де було проаналізовано формування *симулятивної реальності* в сучасному суспільстві. Світ сучасної людини – це світ, в якому все більше замість обміну реальними

предметами відбувається обмін знаками (наприклад, у вигляді рекламних образів), які стають *самодостатніми* і вже не репрезентують дійсних речей. В рамках симулятивної реальності *зникає* межа між дійсним та фіктивним. Світ дійсності постає як *світ симулякру*. Тобто постмодерністи переключились на *суб'єктивність* індивідів, знявши саму проблему *об'єктивної* реальності. На їх думку, об'єктивна реальність *зникає*, а її місце займає *розмаїття* знаково-символічних картин світу. Гносеологічною передумовою даної позиція є те, що постмодерністи задовольняються світом симулякрів (слідів, що позначають), котрі *позбавлені* зв'язку з предметами, які вони позначають. В результаті світ сприймається як *умовність*, за якою не можна відшукати ніяких джерел, ніяких прообразів. Це дало підставу розглядати дійсність як *можливість* її реалізації, як щось уявне, ілюзорне. Внаслідок цього виникає «слідове сприйняття» постмодернізму як *рух суб'єкта по «поверхні»* явищ, без розуміння їх сутності.

Про докорінну трансформацію соціальної реальності, але в інших термінах, говорить і американський філософ Ф.Джеймісон. Він зазначає, що усі аспекти соціального життя, наприклад, політичні, економічні та інші процеси постають перед сучасною людиною, будучи *опосередкованими образами*, що створюються мас-медіа і формують наші уявлення про значимість тих чи інших подій. Суспільні події, що переживаються не у реальній соціальній взаємодії, а «на екрані», *втрачають* свою життєво-практичну значущість. Таким чином, *соціальне зникає*. Це проявляється і у *фрагментації* соціального життя світу постмодерну: у втраті традиційних соціальних зв'язків, що поєднували людей в суспільстві, і перетворенні суб'єктів в *ізольовані соціальні атоми*. Відбувається і фрагментація самого *суб'єкта* – індивіди втрачають стійку самоідентичність, постійно змінюючись під впливом влади і мас-медіа.

Ж.Делез і Ф.Гваттарі вказали на характерне для ситуації постмодерну *детериторіалізацію* – появу цілих соціальних груп, що втрачають своє місце в ієрархії культурних і соціальних інститутів, перетворюючись у «масу» без постійного місця. Важливою рисою ситуації постмодерну є також *децентрація* – коли *зникає* поняття центру як зосередження і символу влади, позбавляються смислу бінарні опозиції, притаманні ментальності попередніх епох. Децентрація в *економічній* сфері виражається в децентрації виробництва, а в сфері культури – у *відмові від етноцентризму* – тим самим підкреслюється *поліфонічність різних культурних світів*, що існують в децентрованому культурному просторі, *зникає* протиставлення «високої» і «низької» культури. Найбільш драматично децентрація проявляється по відношенню до *особистості*: фрагментація суб'єкта приводить до кризи особистісного начала.

Особливості постмодернізму в *інтелектуально-теоретичному* вимірі полягають, перш за все, у *відмові* від онтології, тобто описання світу таким, яким він є – *без інтерпретацій*. З позиції постмодернізму, що особливо виразно сформульовано Ліотаром в книзі «Ситуація постмодерну», усяке знання, вчення, теорія – лише *наррації* (фр. *parution* – історія, оповідання, розповідь), які не відображають ніякої справжньої реальності. Вчені, історики, філософи – носії цих вчень – лише розповідають нам історії, які *самі* і придумали, і за якими *не стоїть* ніяка справжня реальність. Тому Ліотар проголошує *втрату довіри* до вчень, що містять у собі претензії на *всеохоплююче* пояснення світу та *загальнообов'язковість*. Він називає їх великими *нарраціями*, або *метанарраціями*. До числа таких ідеологій відносяться будь-яка світоглядна система – наукова, просвітницька, релігійна. Такими є, зокрема, *наррація спасіння* (християнство), *наррація емансипації* (марксизм).

Претендуючи на статус єдино істинних і прагнучи усунути усі інші альтернативи, такі системи несуть у собі *тоталітарний заряд*, привласнюють право визначати спосіб суспільного устрою, що неминуче веде до насильства над інакомислячими. Та й постійна *зміна* однієї ідеології іншою підтверджує, що віра в панування розуму і соціальний прогрес підірвана. Криза цінностей та ідеалів Просвітництва, модерну означає відхід від тотальності всезагального і повернення до самоцінності *індивідуального* досвіду. Слід відмовитись від *метанаррацій* і прийняти положення, що світ є *радикально плюралістичним*, являє собою *розмаїття* *наррацій* – способів мислення, способів життя, які можуть мирно уживатись лише за умови, коли жодна не буде прагнути стати єдино вірною.

Постмодерністська філософія, за Ліотаром, має роз'яснювати ситуацію множинності світу і *репресивний* характер усякої єдності. На зміну впорядкованому, універсалістському баченню світу приходять розгляд його як *плюралістичного і фрагментарного, гетерогенного і рухливого*. Соціальне ціле розпадається на множину світоглядів, ідеологій, способів життя. Плюралістичний світ людини постмодерну не можна звести ні до якого об'єднуючого принципу, що знайшло, зокрема, своє відображення в теорії катастроф та синергетиці.

З точки зору постмодерністів, розум вже завів людство в глухий кут глобальних проблем і поставив його на межу загибелі, отже, розуму, науці не можна довіряти. Людина має жити емоціями, інтуїцією, грою. Для постмодернізму головне – *свобода у всьому*: в творчості, в культурі; свобода, яка переходить майже в хаос.

Для постмодернізму характерним є ставлення до світу як до об'єкту усвідомлення, результати якого фіксуються у *текстах*, тому світ виступає текстом. Самосвідомість особистості – теж «сума текстів», що

взаємодіють з іншими текстами, котрі утворюють культуру. Таким чином, уся культура – серія текстів. Ж.Дерріда, який вважається творцем філософії деконструкції, зазначає: «Ніщо не існує поза текстом». В текстах постійно переплітаються значення. Увесь світ постає як нескінченний текст, а діяльність людини являє собою різні мовні ігри. Осмислення інтерпретацій текстів потребувало особливого методологічного підходу – «деконструкції», спрямованої на руйнування впевненості в тому, що текст наділений єдиним і фіксованим значенням. Деконструкція працює в напрямку пошуку одного тексту всередині іншого, виявлення в ньому *прихованих* інколи навіть від самого автора залишкових смислів, що успадковані від мовних практик минулого і закріплених у мові у формі *неусвідомлюваних мислительних стереотипів*.

В цілому постмодернізму притаманна *антираціоналістична* та *антициєнтістська* установка. Його центральним смисловим стрижнем є негативне ставлення до наукового мислення, а в більш широкому контексті – до раціоналістичної традиції в цілому, яка розглядається постмодерністами як *парадигма*, нав'язана людству в період панування класичної традиції в філософії.

### **План семінарського заняття**

1. Філософія неопозитивізму і постпозитивізму.
2. Прагматизм: концепція істини.
3. Герменевтика.
4. Філософія життя: основні представники та ідеї.
5. Філософські проблеми психоаналізу: фрейдизм і неофрейдизм.
6. Філософія екзистенціалізму: вихідні принципи та категорії.
7. Соціально-критичний напрямок у філософії ХХ століття: концепція гуманістичного психоаналізу Е.Фромма.
8. Постмодернізм.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Проаналізуйте, в чому полягає відмінність між аналітичним і антропологічним напрямками в сучасній філософії.
2. Обґрунтуйте, в чому проявляється песимістичний характер вчення А.Шопенгауера.
3. Проаналізувати, які ідеї А.Шопенгауера були розвинуті в філософії Ф.Ніцше.
4. Охарактеризувати етичні погляди Ф.Ніцше, його ставлення до традиційної моралі.
5. Проаналізувати вчення Ф.Ніцше про «надлюдину».

6. Проаналізуйте, які питання соціальної філософії були розглянуті Е.Фроммом.
7. Дайте характеристику запропонованої Е.Фроммом класифікації екзистенціальних потреб людини. Яку з потреб Ви вважаєте для себе найважливішою?
8. Розкрийте сутність вчення Е.Фромма про типи соціального характеру.
9. Проаналізувати основні проблеми, що складають предмет дослідження філософії екзистенціалізму.
10. Розкрити зміст основних категорій філософії екзистенціалізму.
11. Поясніть, як Ви розумієте тезу екзистенціалізму про людину як «проект».
13. Розкрити проблему співвідношення свободи і відповідальності (за роботою Ж.-П.Сартра «Екзистенціалізм – это гуманізм»).
14. Як Ви вважаєте, чи є екзистенціальна філософія гуманістичною?
15. Сформулюйте Ваше ставлення до висловів: «свобода є усвідомлена необхідність» (Б.Спіноза) та «людина, народжена свободною, приречена на свободу» (Ж.-П.Сартр).

### **Тематика доповідей та рефератів**

1. Шопенгауер А. – теоретик вселенського песимізму.
2. Філософія надлюдини Ф.Ніцше.
3. Програма «переоцінки усіх цінностей» та «імморалізм» Ф.Ніцше.
4. Гуманістичний психоаналіз Е.Фромма.
5. Аналіз проблеми свободи в філософії Е.Фромма.
6. Вчення С.К'єркегора про екзистенцію.
7. Проблема свободи в філософії екзистенціалізму.
8. Екзистенціальна свобода: вибір і відповідальність.
9. Провідні ідеї Ж.-П.Сартра в праці «Екзистенціалізм – це гуманізм».
10. Філософські погляди Ж.-П.Сартра.
11. «Я бунтую – це означає, що я існую» (А.Камю).
12. Абсурд і свобода в філософії А.Камю.

## ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

### I РІВЕНЬ

Завдання 1-286 мають варіанти відповідей, серед яких необхідно вибрати **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**.

**1. Зміст світогляду визначають:**

- а) знання про світ, вироблені природознавством;
- б) знання, принципи, переконання, що виконують функцію життєвого орієнтування;
- в) політичні, економічні, соціальні програми;
- г) ті уявлення про дійсність, які є виключно індивідуальним надбанням людини.

**2. Зміст світогляду ґрупується довкола відношення:**

- а) природне – соціальне;
- б) природні речі – штучні речі;
- в) людина – світ.

**3. Філософія – це:**

- а) наука про мудрість;
- б) прагнення до мудрості;
- в) володіння мудрістю;
- г) мудрість.

**4. Вперше поняття «філософія» використав:**

- а) Конфуцій;
- б) Піфагор;
- в) Сократ;
- г) Демокріт.

**5. Міфологічний світогляд передбачає:**

- а) поділ усього суцього на матеріальне і духовне;
- б) раціональне пояснення своїх тверджень;
- в) виділення людини із природи;
- г) синкретизм.

**6. Філософський світогляд:**

- а) формується і функціонує стихійно;
- б) характеризується наявністю догматів та священних текстів;
- в) знаменує виділення людини із природи;
- г) пояснює свої твердження раціонально.

**7. Філософія як вищий тип світогляду зароджується в:**

- а) Давньому Єгипті;
- б) Давній Греції;
- в) Давньому Китаї;
- г) Давній Індії.

**8. Із наведених питань філософським є:**

- а) Які шляхи вирішення екологічної кризи?
- б) У чому сенс існування людини?
- в) Чи можливі небілкові форми життя?
- г) Як вирішити продовольчу проблему людства?

**9. Судження, що є філософським:**

- а) Вічний двигун неможливий.
- б) Кількість енергії в замкнутій системі зберігається.
- в) Основою світу є світовий розум.
- г) Обмін – це процес руху матеріальних благ та послуг.

**10. Представнику матеріалізму належить судження:**

- а) Закони природи створюються мисленням людини.
- б) Свідомість є первинною.
- в) Основою світу є світовий розум.
- г) Матерія існує незалежно від якої б то не було свідомості.

**11. Представнику ідеалізму належить судження:**

- а) Матерія – первинна, свідомість – вторинна.
- б) Свідомість – властивість, продукт матерії.
- в) Основа світу – світовий розум.
- г) Матерія існує незалежно від свідомості.

**12. Основне питання філософії за Фрідріхом Енгельсом:**

- а) про буття суцього;
- б) про сенс життя;
- в) про основні закони суспільства, природи і мислення;
- г) про відношення мислення до буття.

**13. Питання, у якому, за Фрідріхом Енгельсом, розкривається сутність другої сторони основного питання філософії:**

- а) Чи здатне людство пізнати абсолютно все у світі?
- б) Чи може людство досягнути повного і вичерпного знання про все матеріальне у світі?
- в) Чи всі об'єкти дійсності стануть предметами нашого пізнання?
- г) Чи здатна людська свідомість пізнати сутність речей, закони об'єктивного світу?

**14. Давньогрецький філософ, якому належать слова: «...займатися філософією слід і молодому, й старому: першому для того, щоб він і до старості залишався молодим, залишаючи добру пам'ять про минуле, другому—щоб він був і молодим, і старим, не відчуваячи страху за майбутнє»:**

- а) Платон;
- б) Арістотель;
- в) Епікур;
- г) Сенека.

**15. Філософ Нового часу, якому належать слова:** «...Філософія...одна тільки відрізняє нас від дикунів і варварів і що кожний народ характеризується більшою громадськістю і освіченістю, чим краще в ньому філософствують; тому немає для держави більшого блага, ніж мати справжніх філософів»:

- а) Рене Декарт;
- б) Бенедикт Спіноза;
- в) Жан-Жак Руссо;
- г) Імануїл Кант.

**16. Філософ Нового часу, якому належать слова:** «Філософія є наука про граничні цілі людського розуму. Це високе поняття надає філософії гідності, тобто абсолютної цінності»:

- а) Рене Декарт;
- б) Френсіс Бекон;
- в) Жан-Жак Руссо;
- г) Імануїл Кант.

**17. Філософ Нового часу, якому належить цей вислів:** «Філософія є вищий цвіт, вона є поняття усього образу духу, свідомість і духовна сутність усього стану народу, дух часу як мислячий себе дух... вона цілком тотожна зі своєю епохою»:

- а) Рене Декарт;
- б) Готфрід Лейбніц;
- в) Георг Гегель;
- г) Імануїл Кант.

**18. Філософ, який вважав, що справжня філософія є не та, що досліджує об'єкти, а та, що боліє сенсом життя та особистою долею:**

- а) Артур Шопенгауер;
- б) Микола Бердяєв;
- в) Імануїл Кант;
- г) Альбер Камю.

**19. Німецький філософ, який вважав, що філософія – це «знання заради спасіння» на протизвагу «знанню заради панування»:**

- а) Імануїл Кант;
- б) Георг Гегель;
- в) Макс Шелер;
- г) Карл Ясперс.

**20. Метафорична характеристика філософії як «Нічийної Землі» належить:**

- а) Ерїху Фромму;
- б) Жан-Поллю Сартру;
- в) Миколі Бердяєву;
- г) Бертрану Расселу.

**21. Такі важливі філософські терміни як «філософія», «космос», «гармонія» були запроваджені:**

- а) Гераклітом;
- б) Піфагором;
- в) Арістотелем;
- г) Томою Аквінським.

**22. Соціальний фактор, що сприяв виробленню у давніх греків передумов раціонального філософського мислення:**

- а) полісна демократія;
- б) рабовласницький уклад;
- в) релігійна ідеологія;
- г) міфологічна свідомість.



**23. Слово «космос» у давніх греків означало:**

- а) безповітряний простір;
- в) нерухомі зірки;
- б) безконечність;
- г) порядок.

**24. Представник мілетської школи:**

- а) Діоген;
- в) Парменід;
- б) Піфагор;
- г) Фалес.

**25. Першооснова світу, згідно з Фалесом, – це:**

- а) атоми;
- в) вода;
- б) повітря;
- г) вогонь.

**26. Згідно з вченням Анаксимандра, началом нашого світу є:**

- а) повітря;
- в) матерія;
- б) вогонь;
- г) апейрон.

**27. Першооснова світу, на думку Анаксимена:**

- а) ефір;
- в) повітря;
- б) вогонь;
- г) безкінечність.

**28. Усі речі, на думку Піфагора, узгоджуються з:**

- а) душею;
- в) простором;
- б) космосом;
- г) числом.

**29. Піфагор вважав, що після смерті душа ...**

- а) переселяється в інше тіло;
- в) розчиняється у світовому дусі;
- б) припиняє існування;
- г) існує окремо від тіла.

**30. Слова: «Цей космос, один і той же для всіх, не створив ніхто з богів, ніхто з людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що рівномірно спалахує, рівномірно згасає» – належать:**

- а) Геракліту;
- в) Фалесу;
- б) Анаксимену;
- г) Парменіду.

**31. Згідно з Гераклітом, керує усіма речами та існує вічно:**

- а) апейрон;
- в) логос;
- б) космос;
- г) квінтесенція.

**32. Першим в історії філософії питання про буття поставив:**

- а) Геракліт;
- в) Сократ;
- б) Парменід;
- г) Фалес.

**33. Суть «закоу збереження буття» – головного пункту вчення елейців, що було сформульовано Меліссом:**

- а) із небуття виникає буття;
- б) буття єдине й однорідне;
- в) із нічого ніколи не може виникнути щось;
- г) буття вічне в часі: воно було, є і буде.

**34. Автор тези: «...є буття, а небуття не існує»:**

- а) Горгій;
- б) Демокріт;
- в) Ксенофан;
- г) Парменід.

**35. Суть думки Парменіда: «Мислення та буття – одне і те ж»:**

- а) існує світ, який чуттєво сприймається;
- б) буття є, а небуття немає;
- в) існує лише те, що можна мислити;
- г) будь-яка думка є думкою про щось таке, що існує, і таке, що не існує.

**36. Судження, що розробив Зенон Елейський на підтримку вчення Парменіда:**

- а) апорії;
- б) афоризми;
- в) софізми;
- г) трюїзми.

**37. Апорії Зенона пояснюють, що:**

- а) рух взагалі не існує;
- б) не те, що руху немає, а лише те, що він немислимий;
- в) руху немає, але не в чуттєвому, а в мисленому світі;
- г) суттєвим є не те, чи є рух, чи його немає, а те, як його висловити в логіці понять.

**38. Поняття «світового розуму» («нусу») для пояснення походження речей застосував:**

- а) Анаксимандр;
- б) Анаксагор;
- в) Демокріт;
- г) Емпедокл.

**39. Неможливість поділу речей до безкінечності обґрунтував:**

- а) Анаксагор;
- б) Демокріт;
- в) Зенон Елейський;
- г) Парменід.

**40. Згідно з Демокрітом, «справжнім» знанням є:**

- а) інтуїтивне;
- б) містичне;
- в) раціональне;
- г) чуттєве.

**41. Вищим благом для людини Демокріт вважав:**

- а) багатство;
- б) знання;
- в) задоволення;
- г) добрий настрій.

**42. Античний філософ, що вважав вірогідним існування множини речей із чотирьох начал – вогню, повітря, води та землі:**

- а) Парменід;
- б) Зенон;
- в) Анаксагор;
- г) Емпедокл.

**43. Філософом досократичного періоду античної філософії є:**

- а) Арістотель;
- б) Геракліт;
- в) Епікур;
- г) Зенон з Кітія.

**44. Протагору належить вислів:**

- а) «В одну і ту ж річку не можна увійти двічі»;
- б) «Я знаю, що я нічого не знаю»;
- в) «Людина є міра усіх речей»;
- г) «Знання – сила».

**45. Діоген із запаленим ліхтарем вдень шукав:**

- а) мудрість;
- б) справедливість;
- в) щастя;
- г) людину.

**46. Сократ основну увагу у своїх міркуваннях приділяв:**

- а) космосу та закону його розвитку;
- б) політичному устрою держави;
- в) людині та внутрішнім чинникам її дій;
- г) співвідношенню світу ідей та світу речей.

**47. Наполягання на тому, що справжнє знання є основою правильних моральних вчинків було характерним для:**

- а) Геракліта;
- б) Сократа;
- в) Марка Аврелія;
- г) Сенеки.

**48. Вислів: «Заговори, щоб я побачив тебе» – належить:**

- а) Діогену;
- б) Геракліту;
- в) Платону;
- г) Сократу.

**49. Поділ філософії на практичну й теоретичну здійснив:**

- а) Піфагор;
- б) Геракліт;
- в) Платон;
- г) Арістотель.

**50. Представник школи софістів:**

- а) Епікур; в) Парменід;  
б) Протагор; г) Діоген.

**51. Автор вислову: «Я знаю, що нічого не знаю»:**

- а) Арістотель; в) Платон;  
б) Епікур; г) Сократ.

**52. Сократівське поняття «майєвтика» означає:**

- а) мистецтво суперечки; в) міркування;  
б) пізнання; г) сповивальне мистецтво.

**53. Образ бранців у печері для ілюстрації сутності процесу пізнання використовує:**

- а) Демокрит; в) Платон;  
б) Зенон з Елеї; г) Арістотель.

**54. Платон віддавав перевагу:**

- а) наївному стихійному матеріалізму;  
б) об'єктивному ідеалізму;  
в) скептицизму;  
г) суб'єктивному ідеалізму.

**55. Згідно з Платоном, найважливішою є ідея:**

- а) блага; в) краси;  
б) істини; г) справедливості.

**56. Основоположник «лінії матеріалізму» у філософії:**

- а) Сократ; в) Сенека;  
б) Демокрит; г) Арістотель.

**57. Основоположник «лінії ідеалізму» у філософії:**

- а) Епікур; в) Геракліт;  
б) Демокрит; г) Платон.

**58. Згідно з Платоном, ідеям притаманна:**

- а) недосконалість; в) тілесність;  
б) первинність; г) мінливість.

**59. Пізнання, згідно з Платоном – це:**

- а) конституювання світу у свідомості суб'єкта;  
б) відображення об'єктивної реальності;  
в) пригадування того, що відомо ще до народження;  
г) формування ейдосів у самосвідомості.

**60. Знання ідей, згідно з Платоном, виникає внаслідок:**

- а) споглядання ідей у період безтілесного існування;
- б) узагальнення чуттєвого досвіду;
- в) осягнення містичною інтуїцією;
- г) осягнення раціональною інтуїцією.

**61. Автор концепції ідеальної держави:**

- а) Демокрит;
- б) Платон;
- в) Арістотель;
- г) Сократ.

**62. Перипатетичну школу в Афінах заснував:**

- а) Сократ;
- б) Платон;
- в) Арістотель;
- г) Протагор.

**63. Перша філософія у Арістотеля:**

- а) діалектика;
- б) аналітика;
- в) логіка;
- г) метафізика.

**64. Карл Маркс назвав Олександром Македонським грецької філософії:**

- а) Сократа;
- б) Платона;
- в) Арістотеля;
- г) Епікура.

**65. Благо людини, за Арістотелем, полягає в:**

- а) апатії, відсутності страждань і незворушності духу;
- б) діяльності душі відповідно до добродетельності;
- в) любові до вищих неземних цінностей;
- г) задоволенні.

**66. За визначенням Арістотеля людина є:**

- а) міра всіх речей;
- б) мікрокосмос;
- в) суспільна істота;
- г) боже творіння.

**67. Згідно з Арістотелем, загальне благо реалізує:**

- а) тиранія;
- б) демократія;
- в) монархія;
- г) олігархія.

**68. До класичного періоду античної філософії відноситься:**

- а) Епікур;
- б) Геракліт;
- в) Платон;
- г) Діоген.

**69. До пізньоантичного періоду античної філософії відноситься:**

- а) Арістотель;
- б) Епікур;
- в) Піфагор;
- г) Фалес.

**70. Філософські школи пізньої античності:**

- а) опікувалися докладним удосконаленням античної натурфілософії;
- б) розробляли вчення про найкращу державу;
- в) намагалися надати кожному окремому індивіду засоби життєвого самоствердження;
- г) прагнули підпорядкувати філософію теології.

**71. З точки зору Епікура, основна мета розсудливої людини:**

- а) апатія, безпристрасність;
- б) безтурботність духу;
- в) очищення душі;
- г) задоволення.

**72. Теза про бездіяльність богів внаслідок того, що вони безсмертні й блаженні, тому ніяк не впливають на людське життя, належить:**

- а) Емпедоклу;
- б) Епіктету;
- в) Епікуру;
- г) Арістотелю.

**73. Наукові знання, з точки зору Епікура, потрібні для:**

- а) незворушності духу;
- б) підкорення природи;
- в) дотримання істини;
- г) справедливого облаштування суспільства.

**74. Вчення про три види бажань належить:**

- а) Епіктету;
- б) Епікуру;
- в) Піррону;
- г) Сократу.

**75. Доля в розумінні стоїків:**

- а) бездушний, закономірний хід механізму природи;
- б) дія розуму природи як одушевленої істоти;
- в) здійснення замислу трансцендентного божества;
- г) випадковий збіг обставин.

**76. Вислів: «Того, хто бажає, доля приваблює, того, хто не бажає, – штовхає» – належить:**

- а) Епікуру;
- б) Сенеці;
- в) Сократу;
- г) Протагору.

**77. Головним принципом та ознакою скептицизму є:**

- а) утримання від суджень;
- б) заперечення всього;
- в) релятивізм;
- г) сумнів в усьому.







**96. Прихильники крайнього номіналізму стверджували, що універсалії існують...**

- а) до речей;
- б) до речей і в речах;
- в) у речах і після речей;
- г) після речей.

**97. Один із засновників крайнього реалізму в середньовічній схоластиці:**

- а) Аврелій Августин;
- б) Іоанн Росцелін;
- в) Квінт Тертулліан;
- г) Іоанн Скот Еріугена.

**98. Засновник крайнього номіналізму:**

- а) П'єр Абеляр;
- б) Ансельм Кентерберійський;
- в) Іоанн Росцелін;
- г) Іоанн Скот Еріугена.

**99. Засновник концептуалізму (помірного номіналізму):**

- а) П'єр Абеляр;
- б) Іоанн Росцелін;
- в) Тома Аквінський;
- г) Іоанн Скот Еріугена.

**100. Автор формули «розумію, щоб вірити»:**

- а) П'єр Абеляр;
- б) Ансельм Кентерберійський;
- в) Іоанн Росцелін;
- г) Іоанн Скот Еріугена.

**101. Засновник томізму:**

- а) Томас Мор;
- б) Томас Мюнцер;
- в) Тома Аквінський;
- г) П'єр Абеляр.

**102. Доступним для раціонального розуміння, на думку Томи Аквінського, є догмат про:**

- а) первородний гріх людини;
- б) існування Бога;
- в) творіння світу Богом з нічого;
- г) триєдність Бога.

**103. Тома Аквінський поклав в основу свого вчення погляди:**

- а) Платона;
- б) Арістотеля;
- в) Сократа;
- г) Епікура.

**104. Представник схоластики:**

- а) Квінт Тертулліан;
- б) Августин Блаженний;
- в) Тома Аквінський;
- г) Василій Великий.

**105. Точка зору, що загальне існує реально в самих речах, належить:**

- а) номіналізму;
- б) реалізму;
- в) поміркованому реалізму;
- г) крайньому номіналізму.

**106. Концепція, згідно з якою Бог – це безособове начало, злите з усією світотворною, називається:**

- а) деїзмом;
- б) пантеїзмом;
- в) раціоналізмом;
- г) матеріалізмом.

**107. Першим п'ять доказів існування Бога сформулював:**

- а) Аврелій Августин;
- б) Альберт Великий;
- в) П'єр Абеляр;
- г) Тома Аквінський.

**108. Епоха Ренесансу відроджує:**

- а) політеїзм давніх греків;
- б) гармонійну людину доби античності;
- в) агональність;
- г) споглядальність.

**109. Провідна риса філософії епохи Відродження:**

- а) антропоцентризм;
- б) космоцентризм;
- в) теоцентризм;
- г) раціоналізм.

**110. Представник філософії Відродження:**

- а) Піко делла Мірандола;
- б) Тома Аквінський;
- в) Томас Гоббс;
- г) Франсуа Марі Вольтер.

**111. Представник натурфілософського напрямку у філософії Відродження:**

- а) Піко делла Мірандола;
- б) Микола Кузанський;
- в) Еразм Роттердамський;
- г) Ніколо Макіавеллі.

**112. Натурфілософія Джордано Бруно була сформована під впливом:**

- а) космоцентричної системи;
- б) геоцентричної системи;
- в) теоцентричної системи;
- г) геліоцентричної системи.

**113. Ніколо Макіавеллі вважав, що государ при управлінні підданими повинен...**

- а) виходити з принципу християнської моралі;
- б) по можливості триматися добра, але могли ступити на шлях зла;
- в) зневажати всі моральні норми;
- г) строго дотримуватись установлених законів.

**114. Родоначальник філософії Нового часу:**

- |                   |                          |
|-------------------|--------------------------|
| а) Джон Локк;     | в) Рене Декарт;          |
| б) Френсіс Бекон; | г) Франсуа Марі Вольтер. |

**115. Центральна філософська проблема Нового часу:**

- |                  |                |
|------------------|----------------|
| а) антропологія; | в) онтологія;  |
| б) гносеологія;  | г) аксіологія. |

**116. Емпіризм вважає основою наукового знання:**

- |                              |                          |
|------------------------------|--------------------------|
| а) апріорні принципи розуму; | в) логіку та математику; |
| б) інтуїцію;                 | г) чуттєвий досвід.      |

**117. Представник емпіризму:**

- |                      |                     |
|----------------------|---------------------|
| а) Рене Декарт;      | в) Френсіс Бекон;   |
| б) Бенедикт Спіноза; | г) Готфрід Лейбніц. |

**118. Представник раціоналізму:**

- |                 |                   |
|-----------------|-------------------|
| а) Джон Локк;   | в) Френсіс Бекон; |
| б) Рене Декарт; | г) Томас Гоббс.   |

**119. Успішному пізнанню природи, на думку Френсіса Бекона, перешкоджають примари:**

- |           |            |
|-----------|------------|
| а) роду;  | в) печери; |
| б) сім'ї; | г) ринку.  |

**120. Омани, що виникають внаслідок безумовного підпорядкування авторитету – це:**

- |                  |                  |
|------------------|------------------|
| а) ідоли роду;   | в) ідоли ринку;  |
| б) ідоли печери; | г) ідоли театру. |

**121. Справжній учений, згідно з образним порівнянням Френсіса Бекона, повинен бути схожим на:**

- |              |            |
|--------------|------------|
| а) мурашку;  | в) бджолу; |
| б) метелика; | г) павука. |

**122. Вислів «Мислю, отже, існую» – належить:**

- |                     |                           |
|---------------------|---------------------------|
| а) Френсісу Бекону; | в) Франсуа Марі Вольтеру; |
| б) Томасу Гоббсу;   | г) Рене Декарту.          |

**123. Гасло: «Знання – сила» – належить:**

- |                           |                     |
|---------------------------|---------------------|
| а) Франсуа Марі Вольтеру; | в) Френсісу Бекону; |
| б) Джону Локку;           | г) Рене Декарту.    |

**124. Родоначальник дедуктивного методу:**

- а) Френсіс Бекон;
- б) Джон Локк;
- в) Бенедікт Спіноза;
- г) Рене Декарт.

**125. Родоначальник індуктивного методу:**

- а) Френсіс Бекон;
- б) Джон Локк;
- в) Бенедікт Спіноза;
- г) Рене Декарт.

**126. Для досягнення дійсного знання, яке дозволяє розпоряджатися силами природи, згідно з Рене Декартом, необхідним є:**

- а) життєвий досвід;
- б) вивчення мудрості древніх;
- в) науковий метод;
- г) проникливість, прозорливість.

**127. Згідно з Рене Декартом, модусом мислення є:**

- а) положення;
- б) уява;
- в) рух;
- г) сумнів.

**128. Першим із п'яти етапів дослідження, згідно з Френсісом Беконем, виступає:**

- а) співставлення кількості та якості ознак;
- б) перелік усіх проявів явища;
- в) відкидання окремих випадків;
- г) формування висновків;
- д) випадки відсутності ознак.

**129. Онтологічний дуалізм Рене Декарта подолав:**

- а) Бенедікт Спіноза;
- б) Френсіс Бекон;
- в) Джон Локк;
- г) Томас Гоббс.

**130. З точки зору Бенедикта Спінози, природа не є:**

- а) вічною і безкінечною субстанцією;
- б) такою, що потребує ідеальної причини для свого виникнення;
- в) causa sui (причиною самої себе);
- г) першоосновою світу.

**131. Субстанція, на думку Бенедикта Спінози, – це:**

- а) матерія;
- б) об'єктивна реальність;
- в) причина самої себе;
- г) те, з чого складаються усі речі.

**132. За Бенедиктом Спінозою, свобода – це:**

- а) довільне визначення людиною своєї поведінки;
- б) повна свобода волі, котра панує над природою;
- в) пізнана необхідність;
- г) свідома реалізація своєї мети відповідно до дії природних законів.

**133. Ідея прогресу – лейтмотив епохи:**

- а) Античності;
- б) Середньовіччя;
- в) Відродження;
- г) Просвітництва.

**134. Погляд, згідно з яким, Бог, створивши світ, більше не втручається в природний хід його подій:**

- а) атеїзм;
- б) деїзм;
- в) пантеїзм;
- г) теїзм.

**135. Імануїл Кант, даючи визначення епосі Просвітництва, під словом «неповноліття» мав на увазі:**

- а) невихованість;
- б) неосвіченість;
- в) нездатність користуватися своїм розсудком без стороннього керівництва;
- г) соціальну, моральну незрілість.

**136. Томас Гоббс порівняв з біблійним чудовиськом Левіафаном:**

- а) армію;
- б) державу;
- в) промисловість;
- г) церкву.

**137. Основним у філософській концепції Готфріда Лейбніца є поняття:**

- а) безкінечність;
- б) матерія;
- в) ідея;
- г) монада.

**138. Найбільш відомий філософ епохи Просвітництва:**

- а) Піко делла Мірандолла;
- б) Джон Локк;
- в) Франсуа Вольтер;
- г) Мішель Монтень.

**139. Представник французького Просвітництва XVIII ст.:**

- а) Джон Локк;
- б) Йоганн Гердер;
- в) Блез Паскаль;
- г) Жан-Жак Руссо.

**140. Філософія Просвітництва характеризується:**

- а) теоцентризмом;
- б) ірраціоналізмом;
- в) раціоналізмом;
- г) антропоцентризмом.

**141. Вислів:** «При отсутствии гражданского состояния всегда имеется война всех против всех» – **належить:**

- а) Дені Дідро;
- б) Томасу Гоббсу;
- в) Імануїлу Канту;
- г) Бенедикту Спінозі.

**142. Родоначальник німецької класичної філософії:**

- а) Георг Гегель;
- б) Імануїл Кант;
- в) Йоганн Фіхте;
- г) Фрідріх Шеллінг.

**143. Основні етапи в діяльності Імануїла Канта:**

- а) доантропологічний та антропологічний;
- б) етичний та післяетичний;
- в) докритичний та критичний;
- г) природничий та антропологічний.

**144. Вислів:** «Зоряне небо наді мною і моральний закон у мені» – **належить:**

- а) Йоганну Фіхте;
- б) Фрідріху Шеллінгу;
- в) Імануїлу Канту;
- г) Георгу Гегелю.

**145. Матеріалістичну традицію в німецькій класичній філософії відновив:**

- а) Фрідріх Ніцше;
- б) Імануїл Кант;
- в) Людвіг Фейєрбах;
- г) Карл Маркс.

**146. Знання, які, на думку Імануїла Канта, «безумовно незалежні від усякого досвіду»:**

- а) апостеріорні;
- б) апіорні;
- в) аналітичні;
- г) синтетичні.

**147. Згідно з Імануїлом Кантом, ознаки апіорного знання:**

- а) інтуїтивна очевидність;
- б) логічна несуперечливість;
- в) залежність від досвіду;
- г) необхідність і всезагальність.

**148. Імануїл Кант у межах своєї гносеологічної концепції:**

- а) висуває космогонічну гіпотезу про виникнення та розвиток Всесвіту;
- б) відокремлює апіорні та апостеріорні форми пізнання;
- в) обґрунтовує автономію моралі;
- г) формулює категоричний імператив як моральний закон.

**149. Пізнавальна здібність, яка, на думку Імануїла Канта, притаманна людині:**

- а) інстинкт;
- б) абстрагування;
- в) розсудок;
- г) воля.

**150. Твердження, що виражає агностицизм Імануїла Канта:**

- а) між явищами – «речами для нас» та «речами у собі» існує єдність;
- б) «речі у собі» – це не тільки дані досвіду, а й форми пізнання, які організують наш досвід;
- в) між цими двома світами – «речами для нас» та «речами у собі» – лежить прірва, котру суб'єкту пізнання подолати не під силу.

**151. Згідно із твердженням Імануїла Канта предмет та річ-в-собі співвідносяться таким чином:**

- а) вони є тотожними;
- б) предмет постає синтезом відчуттів, викликаних речами-в-собі, та форм розсудку;
- в) предмет непізнаваний, а річ-в-собі сприймається відчуттями;
- г) у сфері речей-в-собі діє принцип причинності, а в предметній сфері панує свобода.

**152. Згідно з Імануїлом Кантом, предметом наукового пізнання є:**

- а) речі самі по собі (речі у собі);
- б) ноумени;
- в) судження про речі;
- г) чуттєві образи речей (явища, феномени).

**153. Сформульована Імануїлом Кантом антиномія, у якій ідеться про людину:**

- а) *Теза*: Світ має початок (межу) у часі і просторі. *Антитеза*: Світ нескінченний у часі і просторі.
- б) *Теза*: Усе у світі складається з простого. *Антитеза*: Немає нічого простого, все є складним.
- в) *Теза*: У світі існує свобода. *Антитеза*: Немає ніякої свободи, усе здійснюється лише за законами природи.
- г) *Теза*: У ряді причин світу є певна необхідна сутність. *Антитеза*: У цьому ряді немає нічого необхідного, усе в ньому випадкове.

**154. Імануїл Кант писав, що йому прийшлося обмежити знання, щоб звільнити місце для:**

- а) абсурду;
- б) віри;
- в) любові;
- г) надії.

**155. Основною умовою морального закону Імануїл Кант вважав:**

- а) божественну заповідь;
- в) суспільство;
- б) природний порядок речей;
- г) свободу.

**156. Згідно з Імануїлом Кантом, усвідомлення свободної волі людиною можливе завдяки:**

- а) божественному одкровенню;
- в) моральному закону;
- б) інтроспекції;
- г) правильному вихованню.

**157. Слід ставитися як до мети, а не як до засобу, згідно з Імануїлом Кантом, до:**

- а) бога;
- в) прогресу людства;
- б) живої істоти;
- г) людини.

**158. Вчинок, який, на думку Імануїла Канта, здійснюється згідно з обов'язком, проте без відчуття обов'язку, а виходячи з якихось інших спонукань:**

- а) аморальний;
- в) моральний;
- б) легальний;
- г) доцільний.

**159. Основне питання філософії як питання: «Що таке людина?» – визначав:**

- а) Френсіс Бекон;
- в) Імануїл Кант;
- б) Рене Декарт;
- г) Людвіг Фейєрбах.

**160. Георг Гегель сформулював закони:**

- а) природи;
- в) діалектики;
- б) пізнання;
- г) моралі.

**161. Принцип розвитку (як і теорія розвитку) був найбільш продуктивно розроблений:**

- а) Імануїлом Кантом;
- в) Георгом Гегелем;
- б) Йоганном Фіхте;
- г) Людвігом Фейєрбахом.

**162. Метод, яким користувався Георг Гегель при побудові своєї філософської системи:**

- а) аксіоматичний;
- в) діалектичний;
- б) гіпотетико-дедуктивний;
- г) індуктивний.





**172. Критикуючи гегелівський ідеалізм, Людвіг Фейєрбах у той же час недооцінив його:**

- а) онтологію;
- б) антропологію;
- в) діалектику;
- г) раціоналізм.

**173. Слова: «Моєю найпершою думкою був бог, другою – розум, третьою й останньою – людина» – належать:**

- а) Імануїлу Канту;
- б) Георгу Гегелю;
- в) Карлу Марксу;
- г) Людвігу Фейєрбаху.

**174. Суть перевороту, зробленого Карлом Марксом у філософії, полягає в розробці:**

- а) матеріалістичного розуміння історії;
- б) концепції практики;
- в) теорії істини;
- г) теорії прогресу.

**175. Сутність людини, за визначенням Карла Маркса:**

- а) чуттєвість;
- б) сукупність усіх суспільних відносин;
- в) здатність до активності;
- г) здатність до адаптації.

**176. Згідно з Карлом Марксом, головний недолік усього попереднього матеріалізму:**

- а) абстрактність;
- б) необ'єктивність;
- в) споглядальність;
- г) утилітарність.

**177. Найбільший вплив на формування марксистської філософії мали погляди:**

- а) Френсіса Бекона;
- б) Дені Дідро;
- в) Георга Гегеля;
- г) Бенедикта Спінози.

**178. Одна з основних філософських ідей марксистського світогляду:**

- а) матеріалістична ідея практики;
- б) проблема ірраціонального;
- в) проблема людини як суб'єкта історії;
- г) проблема свободи людини.

**179. Автор висловлювання:** «Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість»:

- а) Георг Гегель;
- б) Людвіг Фейєрбах;
- в) Карл Маркс;
- г) Жан-Жак Руссо.

**180. Основа розвитку, згідно з Карлом Марксом, соціально-економічного життя:**

- а) класові суперечності;
- б) виробничі сили;
- в) виробничі відносини;
- г) товарно-грошові відносини.

**181. Одна з основних категорій марксистської філософії:**

- а) прогрес;
- б) розвиток;
- в) суспільно-економічна формація;
- г) субстанція.

**182. Спосіб подолання, згідно з Карлом Марксом, відчуження людини від її сутності:**

- а) виховання людей у дусі колективізму;
- б) знищення експлуататорів;
- в) скасування християнської релігії;
- г) скасування приватної власності на засоби виробництва.

**183. Найважливіший критерій істини в марксистській теорії пізнання:**

- а) логічна узгодженість знань;
- б) очевидність вихідних принципів;
- в) практика;
- г) чуттєвий досвід.

**184. Представник неомарксизму:**

- а) Зігмунд Фрейд
- б) Мартін Хайдеггер;
- в) Жан-Поль Сартр;
- г) Еріх Фромм.

**185. Характерна риса філософії Київської Русі:**

- а) Спрямованість на вирішення актуальних питань суспільного буття.
- б) Домінування духовно-практичної форми освоєння світу.
- в) Основна увага до питань суспільної практики, проблем людини, пізнання, смисложиттєвої проблематики.

**186. За своїми найпершими особливостями рання українська філософська думка тяжіла до:**

- а) морального повчання та життєвої настанови;
- б) вибудовування абстрактно-теоретичних конструкцій;
- в) містико-афористичної символіки;
- г) космоцентризму та натурфілософії.

**187. Для ідейного спрямування українського гуманізму характерно:**

- а) реабілітація цінності земного життя та інтерес до суспільно-історичної проблематики;
- б) підвищений інтерес до природознавства та точних наук;
- в) застосовувати дані точних наук до вивчення людини.

**188. Перший вищий навчальний заклад на теренах України:**

- а) Острозька академія;
- б) Києво-Могилянська академія;
- в) Лаврська школа;
- г) Київська братська школа.

**189. До філософів Києво-Могилянської академії належить:**

- а) Петро Могила;
- б) Григорій Кониський;
- в) Ісає Копинський;
- г) Інокентій Гізель.

**190. Філософські курси Києво-Могилянської академії – це:**

- а) оригінальні філософські концепції, розроблені її професорами;
- б) курси пізньої західно-європейської схоластики, запозичені українськими мислителями;
- в) типові курси західно-європейських університетів із вкрапленням новітніх даних науки та в інтерпретації, що відповідала традиціям українського менталітету.

**191. До складу філософських курсів Києво-Могилянської академії входили такі дисципліни:**

- а) фізика, метафізика, логіка, етика;
- б) фізика, математика, поетика, риторика;
- в) метафізика, музика, астрономія;
- г) метафізика, поетика, риторика та логіка.

**192. До філософського курсу в Києво-Могилянській академії не входила:**

- а) логіка;
- б) діалектика;
- в) метафізика;
- г) фізика.

**193. Вчення про дві натури та три світи належить:**

- а) Памфілу Юркевичу;
- б) Івану Франку;
- в) Григорію Сковороді;
- г) Олександрю Потебні.

**194. Світ символів, згідно з Григорієм Сковородою, – це:**

- а) Біблія;
- б) мова;
- в) логіка;
- г) міф.

**195. Основна ідея філософської системи Григорія Сковороди:**

- а) антропоцентризм;
- б) космологізм;
- в) натуралізм;
- г) раціоналізм.

**196. Античний мислитель, з яким порівнювали видатного українського філософа Григорія Сковороду:**

- а) Арістотель;
- б) Протагор;
- в) Сократ;
- г) Сенека.

**197. Концепція «сродної праці» розроблена:**

- а) Михайлом Драгомановим;
- б) Дмитром Чижевським;
- в) Тарасом Шевченком;
- г) Григорієм Сковородою.

**198. Гасло, що є співзвучним поглядам Григорія Сковороди:**

- а) «Проживи непомітно»;
- б) «Пізнай самого себе»;
- в) «Добре прожив той, хто добре ховався».

**199. Неправильно, що Григорій Сковорода:**

- а) розвивав «філософію серця»;
- б) був матеріалістом;
- в) розвивав теорію «спорідненої праці»;
- г) створив теорію «трьох світів».

**200. Основа неповторності людини за Памфілом Юркевичем:**

- а) розум;
- б) знання;
- в) серце;
- г) уява.

**201. Автор твору: «Серце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия»:**

- а) Теофан Прокопович;
- б) Памфіл Юркевич;
- в) Григорій Сковорода;
- г) Дмитро Чижевський.

**202. Слова: «Ми мусимо навчатися чути себе українцями» – належать:**

- а) Михайлу Драгоманову;
- б) Лесі Українці;
- в) Михайлу Грушевському;
- г) Івану Франку.

**203. Представник української академічної філософії:**

- а) Теофан Прокопович;
- б) Григорій Сковорода;
- в) Тарас Шевченко;
- г) Орест Новицький.

**204. Ментальна риса українського народу, що, на думку Дмитра Чижевського, відобразилась у специфіці української філософії:**

- а) емоційність;
- б) колективізм;
- в) раціоналізм;
- г) схильність до абстрактного теоретизування.

**205. Вислів: «Світ ловив мене та не впіймав» – належить:**

- а) Памфілу Юркевичу;
- б) Григорію Сковороді;
- в) Дмитру Чижевському;
- г) Тарасу Шевченку.

**206. Автор першого достатньо виваженого та авторитетного дослідження історії філософії в Україні:**

- а) Памфіл Юркевич;
- б) Григорій Сковорода;
- в) Володимир Вернадський;
- г) Дмитро Чижевський.

**207. До загальних особливостей філософії ХХ століття можна віднести:**

- а) її відданість традиціям класичної філософії;
- б) актуалізація нею попередніх форм та напрямів філософії;
- в) її негативне ставлення до історично попередньої філософії;
- г) її надзвичайну тематичну та методологічну строкатість.

**208. До напрямів сцієнтистської філософії ХХ століття належать:**

- а) неопозитивізм;
- б) антропологія;
- в) неотомізм;
- г) неокантіанство.

**209. Одне з основних понять філософії життя:**

- а) воля до влади;
- б) турбота;
- в) сублімація;
- г) відповідальність.

**210. Слова: «Людина приречена бути вільною. Приречена тому що не сама себе створила, і все ж вільна, тому що, колись закинута у світ, відповідає за все, що робить» – належать:**

- а) Жан-Полю Сартру;
- б) Анрі Бергсону;
- в) Максу Шелеру;
- г) Еріху Фромму.

**211. Теза: «Наука сама собі філософія» – була проголошена:**

- а) Карлом Марксом;
- б) Фрідріхом Ніцше;
- в) Фрідріхом Енгельсом;
- г) Огюстом Контом.



**220. Згідно з Огюстом Контом, головна мета позитивної науки:**

- а) накопичення та опис фактів;
- б) пізнання апріорних законів розуму;
- в) пізнання сутності явищ;
- г) передбачення явищ на основі пізнаних законів.

**221. Мислення, що, за Огюстом Контом, претендує лише на відносне, а не абсолютне знання:**

- а) абстрактне;
- б) метафізичне;
- в) наукове;
- г) теологічне.

**222. Згідно з Огюстом Контом, одна з частин соціології:**

- а) соціальна статистика;
- б) соціальна динаміка;
- в) соціальна прагматика;
- г) соціальна практика.

**223. «Принцип економії мислення» та «принцип найменшої трати сил» пропонує:**

- а) позитивізм;
- б) емпіріокритицизм;
- в) неопозитивізм;
- г) постпозитивізм.

**224. Представник неопозитивізму:**

- а) Герберт Спенсер;
- б) Бертран Рассел;
- в) Імре Лакатос;
- г) Пол Фейєрабенд.

**225. Критерій, що, на думку учасників Віденського гуртка, засвідчує дійсність тієї чи іншої уяви:**

- а) даність апріорі;
- б) логічна виводимість із аксіом;
- в) наявність у чуттєвому сприйнятті;
- г) узгодженість із загальною системою досвіду.

**226. Перший із кроків процедури верифікації, що була розроблена представниками неопозитивізму:**

- а) співставлення атомарних суджень з атомарними фактами;
- б) виділення провідних положень певної теорії;
- в) виділення у реальності атомарних фактів;
- г) зведення провідних положень певної теорії до простих, далі неподільних «атомарних суджень».



**227. Термін, яким у логічному позитивізмі позначається процес установлення істинності твердження шляхом його емпіричної перевірки:**

- а) апперцепція;
- б) верифікація;
- в) конотація;
- г) фальсифікація.

**228. Метод розвитку знань, який Карл Поппер вважав найважливішим:**

- а) сходження від абстрактного до конкретного;
- б) індукції;
- в) логічного аналізу;
- г) спроб і помилок.

**229. Суспільство, у якому, згідно з Карлом Поппером, люди критично ставляться до табу, приймають особистісні рішення та засновують їх на спільному обговоренні та можливостях свого інтелекту:**

- а) закрите суспільство;
- б) відкрите суспільство;
- в) республіка вчених;
- г) республіка геніїв.

**230. Поняття «парадигма», «нормальна наука», «наукова революція», «наукове співтовариство», «концептуальний добір» сформульовані:**

- а) позитивізмом;
- б) неопозитивізмом;
- в) екзистенціалізмом;
- г) постпозитивізмом.

**231. Представник постпозитивізму:**

- а) Огюст Конт;
- б) Герберт Спенсер;
- в) Рудольф Карнап;
- г) Пол Фейєрабенд.

**232. Автор книги «Структура наукових революцій»:**

- а) Томас Кун;
- б) Імре Лакатос;
- в) Карл Поппер;
- г) Пол Фейєрабенд.

**233. Філософський напрям, що вважає критерієм істини «користь» або «зручність»:**

- а) «філософія життя»;
- б) екзистенціалізм;
- в) прагматизм;
- г) неотомізм.

**234. Принцип «фальсифікації» запропонував:**

- а) Рудольф Карнап;
- б) Людвіг Вітгенштейн;
- в) Карл Поппер;
- г) Бертран Рассел.

**235. Заключний етап історико-наукового процесу за Томасом Куном:**

- а) період нормальної науки;
- б) допарадигмальний період;
- в) наукова революція;
- г) криза нормальної науки.

**236. Термін, яким Томас Кун назвав загально визнані протягом якогось часу концепції, котрі дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення:**

- а) канон;
- б) норма;
- в) парадигма;
- г) еталон.

**237. Згідно з Томасом Куном, дослідницька діяльність, що спирається на зразкові минулі наукові досягнення (парадигми):**

- а) аномальна наука;
- б) асиміляція;
- в) копіляція;
- г) нормальна наука.

**238. Термін, яким Томас Кун назвав групу людей, що дотримуються однієї наукової парадигми:**

- а) когорта;
- б) колегія;
- в) наукове співтовариство;
- г) секта.

**239. Згідно з Томасом Куном, явища, котрі не вкладаються в пояснювальні можливості парадигми:**

- а) аномалії;
- б) контрадикції;
- в) трансценденталії;
- г) феномени.

**240. Наукова революція, за Томасом Куном, це:**

- а) нове рішення вічних проблем;
- б) відкриття справжньої сутності явищ;
- в) відкриття, що веде до зміни технологій;
- г) зміна парадигм, понятійної сітки.

**241. Філософський напрямок, що досліджує теорію і практику тлумачення, інтерпретації та розуміння тексту:**

- а) феноменологія;
- б) психоаналіз;
- в) герменевтика;
- г) неопозитивізм.

**242. Для представників неопозитивізму філософські проблеми є:**

- а) нерозв'язними;
- б) позбавленими змісту;
- в) псевдопроблемами;
- г) вічними проблемами.

**243. З точки зору неопозитивізму, критерієм істини є:**

- а) очевидність;
- б) практика;
- в) рішення наукового співтовариства;
- г) користь.

**244. Предметом філософії, на думку неопозитивістів, повинна стати:**

- а) розробка методології наукового пізнання;
- б) пошук сутності явищ;
- в) розробка онтологічних проблем;
- г) виявлення абсолютного знання про світ та людину.

**245. Наука, згідно з Томасом Куном, це:**

- а) система знань, яка підпорядкована певній методології та логіці дослідження;
- б) сталі теорії, принципи, закони, які абсолютні та незмінні;
- в) діяльність наукових співтовариств, які визнають певну парадигму.

**246. Представник постпозитивізму, що запропонував ідеї «раціональної ініціативи», «концептуального добору», «матриці розуміння»:**

- а) Імре Лакатос;
- б) Пол Фейерабенд;
- в) Стефан Тулмін;
- г) Томас Кун.

**247. Думка про те, що сенс життя полягає в тому, щоб знайти зручне місце в житті, а для цього підходять будь-які засоби запропонована:**

- а) позитивізмом;
- б) прагматизмом;
- в) екзистенціалізмом;
- г) фрейдизмом.

**248. «Робити те, що окупається» – моральний принцип:**

- а) філософії життя;
- б) герменевтики;
- в) прагматизму;
- г) фрейдизму.

**249. З точки зору прагматизму, людина – це:**

- а) раціональна істота, дії якої мотивовані та осмислені;
- б) ірраціональна істота, поведінка якої залежить від зовнішніх стимулів;
- в) біологічна істота, яка являє собою суму звичок, інстинктів і моторних реакцій;
- г) соціальна істота, поведінка якої детермінована інтересами соціуму.

**250. Життєва позиція, яку філософськи обґрунтовує прагматизм:**

- а) раціоналізм;
- б) еґоїзм;
- в) утилітаризм;
- г) альтруїзм.

**251. Найважливіше поняття герменевтики:**

- а) герменевтична пряма;
- б) герменевтичний трикутник;
- в) герменевтичний квадрат;
- г) герменевтичний прямокутник.

**252. Герменевтичне коло – це:**

- а) операція мислення, що полягає в наданні смислу будь-яким проявам духовної діяльності людини;
- б) взаємини між автором тексту, самим текстом і читачем;
- в) принцип розуміння тексту, заснований на взаємозв'язку частини і цілого.

**253. Вислів: «Людина є істота, буття якої полягає в розумінні» – належить:**

- а) Вільгельм Гумбольдт;
- б) Фрідріх Шлейєрмахер;
- в) Вільгельм Дільтей;
- г) Ганс Гадамер.

**254. Згідно з Артуром Шопенгауером, звільнитися від безглуздої «волі до життя» можна за допомогою:**

- а) інтелекту;
- б) мистецтва;
- в) релігії;
- г) фантазії.

**255. Автор книги «Світ як воля та уявлення»:**

- а) Георг Гегель;
- б) Імануїл Кант;
- в) Фрідріх Ніцше;
- г) Артур Шопенгауер.

**256. Філософія Артура Шопенгауера належить до:**

- а) волюнтаризму;
- б) інтелектуалізму;
- в) пантеїзму;
- г) позитивізму.

**257. Згідно з Артуром Шопенгауером, воля до буття як єдина за-сада світу:**

- а) постає тотожною розуму;
- б) діє в єдності із розумом;
- в) підпорядкована розуму;
- г) є принципово позарозумною.

**258. Етика Артура Шопенгауера носить переважно:**

- а) песимістичний характер;
- б) оптимістичний характер;
- в) спирається на християнські заповіді;
- г) спирається на вимоги розуму.

**259. Світ, згідно з Артуром Шопенгауером, являє собою:**

- а) інобуття ідеї;
- в) сукупність усього сушого;
- б) моє уявлення і мою волю;
- г) творіння бога.

**260. Сутність людини, згідно з Артуром Шопенгауером:**

- а) воля;
- в) розум;
- б) життя;
- г) екзистенція.

**261. Воля, згідно з Артуром Шопенгауером, прагне до:**

- а) влади;
- в) ніщо;
- б) життя;
- г) свободи.

**262. Згідно з Фрідріхом Ніцше, життя – це:**

- а) спосіб існування білкових тіл;
- в) воля до влади;
- б) довге сновидіння;
- г) страждання.

**263. «Надлюдина», згідно з Фрідріхом Ніцше, це:**

- а) той, хто безжалісно ставиться до слабких і хворобливих;
- б) повелитель над черню;
- в) представник вищої раси, що наділений надмогутністю;
- г) той, хто усвідомив волю до влади як граничну підставу цінностей.

**264. Абсолютну істину, на думку Анрі Бергсона, можливо досягнути на підставі:**

- а) досвіду;
- в) переживання;
- б) інтелекту;
- г) інтуїції.

**265. Анрі Бергсон критикує людський розум за те, що він:**

- а) нездатний проникнути у сферу трансцендентного, а тому в усьому потрібно покладатись лише на віру;
- б) базується на досвіді, а досвід, у свою чергу, є лише комплексом наших власних (суб'єктивних) відчуттів;
- в) звертає увагу лише на типові, стандартні, ігноруючи органічні складові «життя».

**266. Згідно з Анрі Бергсоном, суспільство зі «статичною мораллю», орієнтацією на авторитарне правління:**

- а) автохтонне;
- в) відкрите;
- б) закрите;
- г) традиціоналістське.

**267. Згідно з Анрі Бергсоном, суспільство з «динамічною мораллю», орієнтацією на прогрес, творчість, свободу:**

- а) буржуазне;
- в) комуністичне;
- б) закрите;
- г) відкрите.

**268. Представники філософської антропології закликали:**

- а) вивчати людину всебічно, засобами різних наук;
- б) вивчати людину в контексті світового еволюційного процесу;
- в) розглядати людське буття через його внутрішнє переживання;
- г) розглядати людину як результат соціально-культурного процесу.

**269. У галузі філософського осмислення дійсності заслуга Зігмунда Фрейда полягає в тому, що він:**

- а) підпорядкував несвідоме свідомому;
- б) вперше вжив поняття несвідомого;
- в) ініціював розгортання так званої «сексуальної революції» у ХХ столітті;
- г) завдяки дослідженню несвідомого зумів пояснити багато явищ культури.

**270. Витіснення, на думку Зігмунда Фрейда:**

- а) потяг до смерті;
- б) заміщення одного задоволення іншим;
- в) переключення сексуальної енергії на соціально значиму мету;
- г) видалення зі свідомості патогенних переживань.

**271. Сублимація, на думку Зігмунда Фрейда, – це:**

- а) умертвіння плоті;
- б) перехід речовини з твердого в газоподібний стан, минаючи рідкий стан;
- в) перехід лібідо на несексуальну мету;
- г) сексуальне розкріпачення.

**272. Причина людської творчості, на думку Зігмунда Фрейда:**

- а) відсутність у сфері підсвідомого прихованих сексуальних комплексів;
- б) природний шлях реалізації людиною свого «лібідо»;
- в) нездатність реалізувати своє «лібідо» звичайним шляхом;
- г) відсутність тиску на «Воно» з боку «над-Я».

**273. Відмінність теорії неофрейдиста Еріха Фромма від теорії його вчителя:**

- а) заперечує домінанту підсвідомого в поведінці людини і розглядає її як суто раціональну істоту;
- б) заперечує домінанту «лібідо» в поведінці людини;
- в) наголошує на тому, що поведінка людини визначається історичним досвідом минулих поколінь;
- г) наголошує на тому, що людська поведінка визначається історичним досвідом минулих поколінь, котрий існує в «знятій формі» у підсвідомому.

**274. Філософія екзистенціалізму зосереджувалася, перш за все, на окресленні людського буття:**

- а) за допомогою науки та наукової термінології;
- б) через його відношення до світу природного буття;
- в) в його соціальних та психологічних якостях;
- г) через його внутрішнє людське сприйняття та переживання.

**275. Теза: «Існування передує сутності» – сформульована:**

- а) неотомістами;
- б) Зігмундом Фрейдом;
- в) Мартіном Хайдеггером;
- г) Жан-Полем Сартром.

**276. Філософське вчення, що використовує такі поняття як «свобода», «відповідальність», «гранична ситуація», «турбота», «закинутість», «буття до смерті», «абсурд»:**

- а) психоаналіз;
- б) екзистенціалізм;
- в) неотомізм;
- г) феноменологія.

**277. Поняття екзистенції було вперше запроваджене як характеристика особливостей людського буття:**

- а) Імануїлом Кантом;
- б) Мартіном Хайдеггером;
- в) Сереном К'єркегором;
- г) Артуром Шопенгауером.

**278. Поняття екзистенціального відчаю відіграло велику роль у філософії:**

- а) Артура Шопенгауера;
- б) Карла Маркса;
- в) Серена К'єркегора;
- г) Фрідріха Ніцше.

**279. Назва основної філософської праці Жан-Поля Сартра:**

- а) «Буття і ніщо»;
- б) «Буття і час»;
- в) «Матерія і пам'ять»;
- г) «Слова і речі».

**280. Теза, що на думку Жан-Поля Сартра, є спільною для різних варіантів екзистенціалізму:**

- а) буття є, небуття немає;
- б) існування не має сенсу;
- в) існування передує сутності;
- г) сутність передує існуванню.

**281. Згідно з Жан-Полем Сартром, співвідношення свободи та сутності людини:**

- а) свобода випливає із сутності людини;
- б) свобода передує сутності людини;
- в) свобода людини обумовлена пізнанням нею своєї сутності;
- г) людина вільна до того моменту, поки не розуміє своєї сутності.

**282. Згідно з Жан-Полем Сартром, поняття відповідальності людини за свої вчинки:**

- а) неможливість не обирати свій вчинок самому;
- б) неминучість воздаяння кожному за його справами;
- в) необхідність зв'язати свої вчинки з моральними нормами;
- г) суд власної совісті, від якої не сховаєшся.

**283. Настрій, що дозволяє, згідно з Жан-Полем Сартром, людині усвідомити свою свободу:**

- а) радість;
- б) тривога;
- в) зневіра;
- г) лють.

**284. Самопізнання людини, відкриття нею свого «Я», з точки зору Жан-Поля Сартра, стає можливим завдяки:**

- а) «заключенню світу в дужки»;
- б) погляду іншого;
- в) інтуїції «я мислю, отже, існую»;
- г) усвідомленню свого мислення.

**285. За визначенням Жан-Поля Сартра, гуманізм:**

- а) погляд на людину як на вінець творіння;
- б) погляд на людину як на вищу цінність;
- в) погляд, згідно з яким у людини немає іншого законодавця, окрім неї самої;
- г) милостиве ставлення до людей.

**286. Основне питання філософії, згідно з Альбером Камю:**

- а) про вищу цінність;
- б) про критерії істини;
- в) про сенс життя;
- г) про відношення мислення до буття.



## II РІВЕНЬ

Завдання 287-410 є тестами відкритого типу і потребують установлення відповідності між рядами у вигляді комбінації цифр і літер, відтворення правильної послідовності або ж продовження логічного ряду; виконуючи ці завдання, студент демонструє знання структури матеріалу, логічних зв'язків між його частинами.

**287. Доповніть логічний ряд основних структурних компонентів світогляду:**  
пізнавальний, ....., .....

**288. Установіть логічний зв'язок між історичними формами світогляду та особливостями, що їм притаманні:**

- |                  |  |
|------------------|--|
| 1. міфологічний; | а) символізує єдність людини з природою;                             |
| 2. релігійний;   | б) характеризується поділом усього суцього на матеріальне і духовне; |
| 3. філософський. | в) виступає авторською формою мислення та інтелектуальної творчості; |
|                  | г) раціонально пояснює свої твердження;                              |
|                  | д) формується і функціонує стихійно;                                 |
|                  | е) характеризується наявністю догматів та священних текстів.         |

**289. Установіть логічний зв'язок між сферами духовного життя суспільства та рисами, що їм притаманні:**

- |               |   |
|---------------|---|
| 1. філософія; | а) елементами цього знання є факти, закономірності, теорії;         |
| 2. наука.     | б) висновки не підлягають емпіричній перевірці;                     |
|               | в) розглядає не світ у цілому, а лише його фрагмент, певну сторону; |
|               | г) відповідає на запитання – «для чого?»;                           |
|               | д) являє собою «знання заради спасіння»;                            |
|               | е) характеризується плюралізмом систем, течій, шкіл;                |
|               | ж) знання носять особистісний і суб'єктивний характер;              |
|               | з) еволюціонує по типу природно-історичного прогресу.               |

**290. Установіть логічний зв'язок між філософськими напрямками та судженнями, що віддзеркалюють їх зміст:**

- |                 |  |
|-----------------|--|
| 1. матеріалізм; | а) Закони природи створюються мисленням людини.              |
| 2. ідеалізм.    | б) Світ існує поза свідомістю людей.                         |
|                 | в) Свідомість є властивістю, продуктом матерії.              |
|                 | г) Основою світу є світовий розум.                           |
|                 | д) Буття визначає свідомість.                                |
|                 | є) Матерія існує незалежно від якої б то не було свідомості. |

**291. Установіть логічний зв'язок між історичними формами матеріалізму та їх представниками:**

- |                               |                     |
|-------------------------------|---------------------|
| 1. стихійний матеріалізм;     | а) Геракліт;        |
| 2. механістичний матеріалізм; | б) Демокріт;        |
| 3. діалектичний матеріалізм.  | в) Жюльєн Ламетрі;  |
|                               | г) Карл Маркс;      |
|                               | д) Клод Гельвецій;  |
|                               | є) Фалес;           |
|                               | ж) Френсіс Бекон;   |
|                               | з) Фрідріх Енгельс. |

**292. Установіть логічний зв'язок між різновидами ідеалізму та їх представниками:**

- |                           |                     |
|---------------------------|---------------------|
| 1. об'єктивний ідеалізм;  | а) Георг Гегель;    |
| 2. суб'єктивний ідеалізм. | б) Девід Юм;        |
|                           | в) Джордж Берклі;   |
|                           | г) Йоганн Фіхте;    |
|                           | д) Платон;          |
|                           | є) Тома Аквінський. |

**293. Установіть логічний зв'язок між філософськими вченнями та їх визначеннями:**

- |               |  |
|---------------|--|
| 1. монізм;    | а) філософське вчення, згідно з яким дух та матерія, ідеальне та матеріальне – два незалежних начала, що не обумовлюють одне одного; |
| 2. дуалізм;   | б) філософська концепція, за якою існує кілька або безліч незалежних субстанціональних першоначал або видів буття;                   |
| 3. плюралізм. | в) філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або духу.                                 |

**294. Установіть логічний зв'язок між розділами філософського знання та проблемами, що досліджуються в їх межах:**

- |                  |  |
|------------------|--|
| 1. онтологія;    | а) дослідження закономірностей художнього освоєння світу людиною;                |
| 2. гносеологія;  | б) філософське вчення про цінності;  |
| 3. логіка;       | в) дослідження найбільш загальних питань буття;                                  |
| 4. методологія;  | г) дослідження найбільш загальних питань пізнання;                               |
| 5. антропологія; | д) аналіз загальних питань буття людини;   |
| 6. аксіологія;   | є) дослідження законів і форм правильного мислення;                              |
| 7. естетика.     | ж) дослідження принципів і засобів побудови теоретичної і практичної діяльності. |

**295. Установіть логічний зв'язок між специфічними рисами античної філософії та їх визначеннями:**

- |                     |   |
|---------------------|---|
| 1. онтологізм;      | а) уявлення про природу як вищу реальність, у яку включалося все;                               |
| 2. космоцентризм;   | б) змагання в промовах, боротьба думок і свобода критики;                                       |
| 3. раціоналізм;     | в) прагнення побудувати вчення про буття, знайти єдине для всього джерело;                      |
| 4. антропоцентризм; | г) постійне співвідношення природи з людиною, природних об'єктів – з людським тілом як ідеалом; |
| 5. агональність.    | д) уявлення про розум як вищу пізнавальну властивість людини та основний шлях пошуку істини.    |

**296. Установіть логічний зв'язок між етапами розвитку античної філософії та їх представниками:**

- |                    |                |
|--------------------|----------------|
| 1. досократичний;  | а) Арістотель; |
| 2. класичний;      | б) Геракліт;   |
| 3. пізньоантичний. | в) Демокріт;   |
|                    | г) Епікур;     |
|                    | д) Платон;     |
|                    | є) Сенека;     |
|                    | ж) Сократ;     |
|                    | з) Фалес.      |

**297. Установіть логічний зв'язок між школами досократичного етапу розвитку античної філософії та їх представниками:**

- |                   |                 |
|-------------------|-----------------|
| 1. мілетська;     | а) Анаксимандр; |
| 2. елейська;      | б) Анаксимен;   |
| 3. піфагорійська; | в) Демокріт;    |
| 4. атомісти.      | г) Зенон;       |
|                   | д) Парменід;    |
|                   | є) Піфагор;     |
|                   | ж) Фалес.       |

**298. Установіть логічний зв'язок між представниками досократичного етапу розвитку античної філософії та їх уявленням про першооснову світу:**

- |                 |             |
|-----------------|-------------|
| 1. Анаксимандр; | а) апейрон; |
| 2. Анаксимен;   | б) атом;    |
| 3. Геракліт;    | в) вода;    |
| 4. Демокріт;    | г) вогонь;  |
| 5. Піфагор;     | д) повітря; |
| 6. Фалес;       | є) число.   |

**299. Доповніть логічний ряд складових ієрархії цінностей піфагорійського братства:**  
прекрасне, ....., .....

**300. Установіть логічний зв'язок між сферами реальності на які, згідно з онтологічним ученням Платона, розпадається світ та їх рисами:**

- |          |                      |
|----------|----------------------|
| 1. ідеї; | а) вічні;            |
| 2. речі. | б) мінливі;          |
|          | в) первинні;         |
|          | г) нематеріальні;    |
|          | д) тілесні;          |
|          | є) умосяжні;         |
|          | ж) несправжнє буття. |

**301. Установіть логічний зв'язок між класами соціальної ієрархії Платона та частинами душі, що переважають у їх представників:**

- |                        |  |
|------------------------|--|
| 1. правителі;          | а) люди афективного типу, зі шляхетними пристрастями, здатні підкоряти прагнення обов'язку;  |
| 2. охоронці;           | б) люди пристрасного типу, найважливіша чеснота яких розсудливість;  |
| 3. селяни і ремісники. | в) люди з переважаючою розумною душею, здатні споглядати красу і порядок ідей, схильні до справедливості, помірності, що прагнуть до вищого блага. |

**302. Установіть логічний зв'язок між типами держави, які вивділяє Платон у своєму соціально-філософському вченні та формами правління:**

- |                 |                  |
|-----------------|------------------|
| 1. правильні;   | а) аристократія; |
| 2. неправильні. | б) демократія;   |
|                 | в) монархія;     |
|                 | г) олігархія;    |
|                 | д) тимократія;   |
|                 | є) тиранія.      |

**303. Доповніть логічний ряд частин, із яких складається душа людини, згідно з ученням Платона:**

розумна, ....., .....

**304. Доповніть логічний ряд категорій, що були сформульовані Арістотелем:**

сутність, ....., ....., відношення, ....., .....,  
положення, стан, дія, страждання.

**305. Доповніть логічний ряд чотирьох першопричин усього існуючого, що були розроблені Арістотелем:**

формальна, матеріальна, ....., .....

**306. Доповніть логічний ряд частин, із яких складається душа людини, згідно з ученням Арістотеля:**

розумна, ....., .....

**307. Установіть логічний зв'язок між представниками класичного етапу розвитку античної філософії та частинами, із яких складається душа людини, згідно з їх філософськими поглядами:**

- |                |                |
|----------------|----------------|
| 1. Платон;     | а) афективна;  |
| 2. Арістотель. | б) розумна;    |
|                | в) рослинна;   |
|                | г) пристрасна; |
|                | д) тваринна.   |

**308. Установіть логічний зв'язок між доброчинностями та їх типами, що було запропоновано в етичній концепції Арістотеля:**

- |                 |                    |
|-----------------|--------------------|
| 1. діаноетичні; | а) мудрість;       |
| 2. етичні.      | б) мужність;       |
|                 | в) розсудливість;  |
|                 | г) розумність;     |
|                 | д) справедливість; |
|                 | є) чесність.       |

**309. Установіть логічний зв'язок між типами держави, які виділяє Арістотель у своєму соціально-філософському вченні, та формами правління:**

- |                 |                  |
|-----------------|------------------|
| 1. правильні;   | а) аристократія; |
| 2. неправильні. | б) демократія;   |
|                 | в) монархія;     |
|                 | г) олігархія;    |
|                 | д) політія;      |
|                 | є) тиранія.      |

**310. Установіть логічний зв'язок між представниками античної філософії та їх висловами:**

- |              |   |
|--------------|---|
| 1. Геракліт; | а) «Людина є міра всіх речей»;                |
| 2. Протагор; | б) «Пізнай самого себе»;                      |
| 3. Сократ.   | в) «Усе тече, усе змінюється»;                |
|              | г) «У ту ж саму річку не можна ввійти двічі»; |
|              | д) «Я знаю лише те, що я нічого не знаю».     |

**311. Установіть логічний зв'язок між школами пізньоантичного етапу розвитку античної філософії та їх представниками:**

- |                  |                  |
|------------------|------------------|
| 1. епікуреїзм;   | а) Агріппа;      |
| 2. скептицизм;   | б) Епіктет;      |
| 3. стоїцизм;     | в) Епікур;       |
| 4. неоплатонізм. | г) Лукрецій Кар; |
|                  | д) Марк Аврелій; |
|                  | є) Піррон;       |
|                  | ж) Плотін;       |
|                  | з) Сенека.       |

**312. Установіть логічний зв'язок між представниками пізньоантичного етапу розвитку античної філософії та їх висловами:**

- |                  |  |
|------------------|--|
| 1. Епікур;       | а) «Обходитися малим ... це зближує нас з богами, противне ж віддаляє»;  |
| 2. Кратет;       |  |
| 3. Марк Аврелій; | б) «Порожні слова того філософа, що не лікують ніякі страждання людини»; |
| 4. Сенека.       | в) «Того, хто бажає, доля приваблює, того, хто не бажає – штовхає»;      |
|                  | г) «Єдине, що перебуває під владою людини, – це її думки».               |

**313. Установіть логічний зв'язок між школами пізньоантичного етапу розвитку античної філософії та життєвими завданнями людини, що містяться в їх ученнях:**

- |                  |  |
|------------------|--|
| 1. епікуреїзм;   | а) досягнення атараксії – душевної незворушності;                            |
| 2. неоплатонізм; | б) збереження стану автаркії – самовладності;                                |
| 3. скептицизм;   | в) збереження мужності духу, тому що дух автономний стосовно обставин життя; |
| 4. стоїцизм.     | г) прямування шляхом духовного самовдосконалення.                            |

**314. Доповніть логічний ряд трьох видів бажань, що були розроблені Епікуром:**

природні й необхідні для життя, .....,  
.....

**315. Доповніть логічний ряд складових частин філософії, що були виділені стоїками:**

логіка, ....., .....

**316. Установіть логічний зв'язок між філософами та їх уявленнями про людину:**

- |                         |                      |
|-------------------------|----------------------|
| 1. Августин Блаженний;  | а) міра всіх речей;  |
| 2. Арістотель;          | б) мікрокосмос;      |
| 3. Піко дела Мірандола; | в) суспільна істота; |
| 4. Протагор.            | г) боже творіння.    |

**317. Установіть логічний зв'язок між формами світогляду та їх основними характеристиками:**

- |                    |   |
|--------------------|---|
| 1. античний;       | а) політеїзм;   |
| 2. середньовічний. | б) Бог є духовною сутністю, яка перебуває за межами світу;    |
|                    | в) вихідна якість Бога – любов до людини;                     |
|                    | г) Бог творить світ із нічого;                                |
|                    | д) космос, природа – загальні умови існування богів і людей;  |
|                    | є) головне життєве завдання людини – здійснення подвигу;      |
|                    | ж) у сприйнятті дійсності увага акцентується на внутрішньому; |
|                    | з) панування символічного світосприйняття.                    |

**318. Установіть логічний зв'язок між етапами розвитку Середньовічної філософії та їх представниками:**

- |                |                         |
|----------------|-------------------------|
| 1. патристика; | а) Аврелій Августин;    |
| 2. схоластика. | б) Альберт Великий;     |
|                | в) Іоанн Скот Еріугена; |
|                | г) Квінт Тертулліан;    |
|                | д) П'єр Абеляр;         |
|                | є) Северин Боецій;      |
|                | ж) Тома Аквінський;     |
|                | з) Уільям Оккам.        |

**319. Установіть логічний зв'язок між представниками Середньовічної філософії та їх висловами щодо співвідношення віри та розуму:**

- |                      |                               |
|----------------------|-------------------------------|
| 1. Квінт Тертулліан; | а) «Вірую, тому що абсурдно»; |
| 2. Аврелій Августин; | б) «Вірую, щоб розуміти»;     |
| 3. П'єр Абеляр.      | в) «Розумію, щоб вірити».     |

**320. Установіть логічний зв'язок між поняттями Середньовічної філософії та їх визначеннями:**

- |                     |   |
|---------------------|---|
| 1. есхатологія;     | а) визнання пріоритету віри над розумом;  |
| 2. креаціонізм;     | б) релігійне вчення про кінцеву долю світу і людини;  |
| 3. провіденціалізм; | в) вчення про створення світу, живої і неживої природи в єдиному творчому акті;                                       |
| 4. фідеїзм.         | г) теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу – як наперед визначеного наміру Бога. |



**321. Доповніть логічний ряд станів душі людини, що були запропоновані у філософській концепції Августина Блаженного:**

пам'ять,....., .....

**322. Установіть логічний зв'язок між станами душі і станами часу, що були запропоновані в філософській концепції Августина Блаженного:**

- |                |               |
|----------------|---------------|
| 1. очікування; | а) минуле;    |
| 2. пам'ять;    | б) теперішнє; |
| 3. увага.      | в) майбутнє.  |

**323. Установіть логічний зв'язок між напрямками Середньовічної філософії, що виникли в результаті суперечки про природу загальних понять та судженнями щодо цього питання:**

- |                          |   |
|--------------------------|---|
| 1. крайній реалізм;      | а) загальне існує до речей і незалежно від них;       |
| 2. поміркований реалізм; | б) загальне існує реально і в самих речах;            |
| 3. крайній номіналізм;   | в) носієм загального є слово як ім'я речі;            |
| 4. концептуалізм.        | г) загальне існує не тільки в слові, але й у понятті. |

**324. Установіть логічний зв'язок між напрямками Середньовічної філософії, що виникли в результаті суперечки про природу загальних понять, та їх представниками:**

- |                          |                              |
|--------------------------|------------------------------|
| 1. крайній реалізм;      | а) Ансельм Кентерберійський; |
| 2. поміркований реалізм; | б) Іоанн Росцелін;           |
| 3. крайній номіналізм;   | в) П'єр Абеляр;              |
| 4. концептуалізм.        | г) Тома Аквінський.          |

**325. Установіть логічний зв'язок між філософами епохи Відродження та їх працями:**

- |                         |                                      |
|-------------------------|--------------------------------------|
| 1. Джаночцо Манетті;    | а) «Государ»;                        |
| 2. Лоренцо Валла;       | б) «Досвіди»;                        |
| 3. Мішель Монтень;      | в) «Промова про гідність людини»;    |
| 4. Микола Копернік;     | г) «Про гідність і вищість людини»;  |
| 5. Нікколо Макіавеллі;  | д) «Про колообертання небесних тіл»; |
| 6. Піко дела Мірандола. | є) «Про насолоду».                   |

**326. Установіть логічний зв'язок між основними поняттями філософії епохи Відродження та їх визначеннями:**

- |                     |  |
|---------------------|--|
| 1. гуманізм;        | а) система поглядів, що визначає людину як вищу цінність, її право на свободу, щастя тощо;   |
| 2. антропоцентризм; | б) один із філософських і світоглядних принципів, згідно з яким людина ставиться в центр світу, розглядається як творчий суб'єкт, відіграє ключову роль у пізнанні світу та його перетворенні; |
| 3. пантеїзм.        | в) філософське-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним із нею або з її субстанцією.  |

**327. Установіть логічний зв'язок між філософами епохи Відродження та їх антропологічними поглядами:**

- |                         |   |
|-------------------------|---|
| 1. Джанотто Манетті;    | а) людина сама є творцем, подібним Богу, і навіть перевершує його;  |
| 2. Лоренцо Валла;       | б) насолода є головним законом людського життя: у radoцax та насолоді, а не в аскезі людина знаходить сама себе;        |
| 3. Мішель Монтень;      | в) доля людини є наслідком її природної вільної активності;   |
| 4. Піко дела Мірандола. | г) особисте індивідуальне життя є пріоритетним, людська особистість, що керується у своєму житті розумом, є самоцінною. |

**328. Установіть логічний зв'язок між різновидами релігійного світогляду та їх змістом:**

- |              |  |
|--------------|--|
| 1. атеїзм;   | а) система ідей, поглядів, переконань, що заперечують існування Бога;  |
| 2. деїзм;    | б) світогляд, в основі якого лежить розуміння Бога як особи, що створила світ і втручається в його події;                  |
| 3. пантеїзм; | в) вчення, згідно з яким Бог є першопричиною світу, але потім не втручається в протікання природних і суспільних процесів; |
| 4. теїзм.    | г) вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним із нею або з її субстанцією.              |

**329. Установіть логічний зв'язок між представниками філософії Нового часу та їх висловами:**

- |                      |  |
|----------------------|--|
| 1. Бенедикт Спіноза; | а) «Я мислю, отже, існую»;                   |
| 2. Блез Паскаль;     | б) «Не сміятися, не проклинати, а розуміти»; |
| 3. Рене Декарт;      | в) «Знання – це сила»;                       |
| 4. Френсіс Бекон.    | г) «Людина – мисляча тростина».              |

**330. Установіть логічний зв'язок між філософами епохи Нового часу та їх працями:**

- |                      |                                 |
|----------------------|---------------------------------|
| 1. Бенедикт Спіноза; | а) «Думки»;                     |
| 2. Блез Паскаль;     | б) «Етика»;                     |
| 3. Рене Декарт;      | в) «Левіафан»;                  |
| 4. Томас Гоббс;      | г) «Новий Органон»;             |
| 5. Френсіс Бекон.    | д) «Розмірковування про метод». |

**331. Установіть логічний зв'язок між підходами до тлумачення співвідношення чуттєвого і раціонального в пізнанні та їх представниками:**

- |                 |                      |
|-----------------|----------------------|
| 1. емпіризм;    | а) Рене Декарт;      |
| 2. раціоналізм. | б) Бенедикт Спіноза; |
|                 | в) Френсіс Бекон;    |
|                 | г) Готфрід Лейбніц.  |
|                 | д) Джон Локк;        |
|                 | є) Томас Гоббс.      |

**332. Доповніть логічний ряд примар розуму, що було виділено Френсісом Беконем:**

ідоли роду, ідоли печери, ....., .....

**333. Установіть логічний зв'язок між примарами розуму, що було виділено Френсісом Беконем та їх змістом:**

- |                  |   |
|------------------|---|
| 1. ідоли роду;   | а) загальні помилки, притаманні людському сприйняттю і мисленню;                                  |
| 2. ідоли печери; | б) помилки, пов'язані з індивідуальними особливостями людей;                                      |
| 3. ідоли ринку;  | в) омани, пов'язані з людським спілкуванням;  |
| 4. ідоли театру. | г) орієнтація на авторитети, хибні вчення, які своєю зовнішньою досконалістю вводять нас в оману. |

**334. Установіть логічний зв'язок між шляхами пізнання, що було алегорично зображено Френсісом Беконем та їх змістом:**

- |                  |   |
|------------------|---|
| 1. шлях павука;  | а) спроба розуму виводити істини з самого себе – абстрактний раціоналізм;             |
| 2. шлях мурашки; | б) однобічний емпіризм, який зводить пізнання до нагромадження чистих фактів;         |
| 3. шлях бджоли.  | в) перетворення емпіричних фактів за допомогою раціональних методів у наукову істину. |

**335. Доповніть логічний ряд модусів мислення, що було запропоновано Рене Декартом:**

уява, ....., .....

**336. Установіть логічний зв'язок між атрибутами субстанцій та їх модусами:**

- |                 |               |
|-----------------|---------------|
| 1. мислення;    | а) уява;      |
| 2. протяжність. | б) фігура;    |
|                 | в) бажання;   |
|                 | г) почуття;   |
|                 | д) положення; |
|                 | є) рух.       |

**337. Установіть логічний зв'язок між філософами епохи Просвітництва та державами, які вони представляли:**

- |               |                     |
|---------------|---------------------|
| 1. Англія;    | а) Готфрід Лейбніц; |
| 2. Німеччина; | б) Джон Локк;       |
| 3. Франція.   | в) Джон Толанд;     |
|               | г) Йоганн Гердер;   |
|               | д) Жан Жак Руссо;   |
|               | є) Франсуа Вольтер. |

**338. Установіть логічний зв'язок між філософами епохи Просвітництва та їх працями:**

- |                     |  |
|---------------------|--|
| 1. Дені Дідро;      | а) «Про суспільний договір, або принципи політичного права»; |
| 2. Жан Жак Руссо;   | б) «Людина-машина»;  |
| 3. Жюльєн Ламетрі;  | в) «Філософські листи»;                                      |
| 4. Йоганн Гердер;   | г) «Листи про заохочення гуманності»;                        |
| 5. Франсуа Вольтер. | д) «Думки про пояснення природи».                            |

**339. Установіть логічний зв'язок між представниками німецької класичної філософії та їх працями:**

- |                     |   |
|---------------------|---|
| 1. Георг Гегель;    | а) «Критика чистого розуму»;                |
| 2. Імануїл Кант;    | б) «Феноменологія духу»;                    |
| 3. Йоганн Фіхте;    | в) «Сутність християнства»;                 |
| 4. Людвіг Фейєрбах; | г) «Система трансцендентального ідеалізму»; |
| 5. Фрідріх Шеллінг. | д) «Науковчення».                           |

**340. Установіть логічний зв'язок між формами знання, носієм яких, на думку Імануїла Канта, виступає суб'єкт пізнання, та їх змістом:**

- |                  |   |
|------------------|---|
| 1. апріорне;     | а) знання, котре ми отримуємо на підставі власного досвіду; |
| 2. апостеріорне; | б) знання, що безумовно незалежне від усякого досвіду.      |

**341. Установіть логічний зв'язок між частинами, на які поділив світ Імануїл Кант у своїй теоретичній філософії та їх змістом:**

- |              |                          |
|--------------|--------------------------|
| 1. ноумени;  | а) речі самі по собі;    |
| 2. феномени. | б) чуттєві образи речей. |

**342. Установіть логічний зв'язок між основними поняттями гносеологічної концепції Імануїла Канта та їх визначеннями:**

- |                       |  |
|-----------------------|--|
| 1. трансцендентальне; | а) всезагальні визначення, котрі жодним чином не є пов'язаними з досвідом; виконують функцію формальних передумов пізнання, які організують науковий досвід; |
| 2. трансцендентне.    | б) знання, що виходять за межі людського розуму, є недоступними теоретичному пізнанню, являються виключно предметом віри.                                    |

**343. Доповніть логічний ряд здатностей до пізнання, що на думку Імануїла Канта, притаманні людині:**

чуттєвість, ....., .....

**344. Установіть логічний зв'язок між апріорними формами розсудку – категоріями, які, на думку Імануїла Канта, упорядковують хаотичний чуттєвий досвід та їх класами:**

- |                           |  |
|---------------------------|--|
| 1. категорії кількості;   | а) єдність, множина, цілісність;   |
| 2. категорії якості;      | б) реальність, заперечення, обмеження;   |
| 3. категорії відношення;  | в) субстанція і приналежність, причина і наслідок, взаємодія;                        |
| 4. категорії модальності. | г) можливість і неможливість, існування і неіснування, необхідність і випадковність. |

**345. Установіть логічний зв'язок між видами вчинків людини, які були виділені Імануїлом Кантом, та їх змістом:**

- |                |  |
|----------------|--|
| 1. аморальний; | а) вчинок, котрий здійснено згідно з обов'язком, проте без відчуття обов'язку, а виходячи з якихось інших спонукань; |
| 2. легальний;  | б) вчинок, який здійснено тому, що людина слідує обов'язку;  |
| 3. моральний.  | в) вчинок, який здійснено всупереч голосу обов'язку.   |

**346. Доповніть логічний ряд розділів, що складають систему гелівського абсолютного іdealізму:**

логіка, ....., .....

**347. Доповніть логічний ряд законів діалектики, що було сформульовано Георгом Гегелем:**

закон єдності і боротьби протилежностей, ....., .....

**348. Доповніть логічний ряд структурних елементів тріадичного циклу розвитку, який, згідно з Георгом Гегелем, проходить кожне поняття, явище у природі, суспільстві, духовному житті людини:**

теза, ....., .....

**349. Установіть логічний зв'язок між елементами тріадичного циклу розвитку, що було розроблено Георгом Гегелем, та їх змістом:**

- |              |  |
|--------------|--|
| 1. теза;     | а) заперечення заперечення, тобто зняття протилежностей; |
| 2. антитеза; | б) ствердження, або покладання чогось;                   |
| 3. синтез.   | в) заперечення цього ствердження.                        |

**350. Доповніть логічний ряд етапів, які, на думку Георга Гегеля, проходить абсолютна ідея у своєму розвитку:**

розвиток у сфері «чистого мислення», ....., .....

**351. Установіть логічний зв'язок між етапами, які, на думку Георга Гегеля, проходить абсолютна ідея у своєму розвитку та їх функціональним змістом:**

- |   |  |
|---|--|
| 1. розвиток у сфері «чистого мислення»; | а) опредмечує себе, постаючи у вигляді чуттєвих одиничних речей;                         |
| 2. розвиток у формі «інобуття»;         | б) пізнає свій зміст в різних видах людської свідомості;                                 |
| 3. розвиток в мисленні та історії.      | в) розкриває свій зміст в системі взаємопов'язаних категорій, що переходять одна в одну. |

**352. Установіть логічний зв'язок між представниками німецької класичної філософії та їх висловами:**

- |                     |   |
|---------------------|---|
| 1. Імануїл Кант;    | а) «Все існуюче – розумне, все розумне – існує»;                                  |
| 2. Георг Гегель;    | б) «Зоряне небо наді мною і моральний закон у мені»;                              |
| 3. Людвіг Фейербах. | в) «Моєю найпершою думкою був бог, другою – розум, третьою й останньою – людина». |

**353. Доповніть логічний ряд видів людського відчуження, що, згідно з Карлом Марксом, перешикоджують реалізації вільної, універсальної творчої сутності людини:**

від природи, від своєї власної родової сутності, ....., .....

**354. Установіть логічний зв'язок між основними ідеями марксизму та роботами, у яких вони викладені:**

- |  |   |
|--|---|
| 1. гуманістична концепція людини, концепція відчуження;          | а) «Анти-Дюрінг»;                             |
| 2. обґрунтування всесвітньо-історичного покликання пролетаріату. | б) «Діалектика природи»;                      |
| 3. концепція практики;   | в) «Економічно-філософські рукописи 1844 р.»; |
| 4. розробка матеріалістичних позицій проблем діалектики;         | г) «Маніфест Комуністичної партії»;           |
|  | д) «Німецька ідеологія»;                      |
|  | е) «Тези про Фейербаха»;                      |
|  | ж) «18 Брюмера Луї Бонапарта».                |

**355. Доповніть логічний ряд основних суспільно-економічних формацій, що було виділено в марксизмі:**

первіснообщинна, рабовласницька, ....., ....., .....

**356. Установіть логічний зв'язок між основними категоріями марксизму та їх змістом:**

- |               |   |
|---------------|---|
| 1. базис;     | а) суспільна свідомість, ідеологічні відносини та суспільні установи й організації, що закріплюють ідеологічні відносини; |
| 2. надбудова. | б) економічний лад суспільства, система виробничих відносин.  |

**357. Установіть логічний зв'язок між видами практики, що було виділено Карлом Марксом та їх змістом:**

- |                            |                              |
|----------------------------|------------------------------|
| 1. матеріально-виробнича;  | а) «обробка природи людьми»; |
| 2. соціально-перетворююча. | б) «обробка людей людьми».   |

**358. Установіть логічний зв'язок між основними етапами розвитку філософської думки в Україні та їх представниками:**

- |   |                        |
|---|------------------------|
| 1. філософія періоду Київської Русі;                              | а) Володимир Юринець;  |
| 2. українська філософія XIV-XVI ст.;                              | б) Володимир Шинкарук; |
| 3. філософія у Києво-Могилянській академії;                       | в) Григорій Сковорода; |
| 4. класичний період розвитку української філософії: XVII-XIX ст.; | г) Іван Вишенський;    |
| 5. українська «університетська» філософія XIX ст.;                | д) Інокентій Гізель;   |
|   | е) Кирило Туровський;  |
|   | ж) Памфіл Юркевич;     |
| 6. новітня українська філософія XX ст.                            | з) Теофан Прокопович.  |

**359. Доповніть логічний ряд складових філософського курсу Києво-Могилянської академії:**

логіка, ....., .....

**360. Доповніть логічний ряд специфічних видів буття – світів, на які, згідно з Григорієм Сковородою, розділяється все існуюче:**

макрокосм, ....., .....

**361. Установіть логічний зв'язок між видами буття, що було виділено Григорієм Сковородою в його вченні про три світи та їх змістом:**

- |                           |             |
|---------------------------|-------------|
| 1. макрокосм;             | а) Біблія;  |
| 2. мікрокосм;             | б) Всесвіт; |
| 3. символічна реальність. | в) людина.  |

**362. Доповніть логічний ряд складових «серця», що представлені у «філософії серця» Памфіла Юркевича:**

центр людської тілесної організації, ....., .....

**363. Установіть логічний зв'язок між представниками української філософії та їх поглядами:**

- |                        |  |
|------------------------|--|
| 1. Григорій Сковорода; | а) вважав унікальним та неповторним у людині серце, яке виступає джерелом морального діяння;                               |
| 2. Дмитро Чижевський;  | б) вбачав сенс буття у праці, а істинне щастя – у вільній праці за покликанням, у «сродній праці»;                         |
| 3. Олександр Потебня;  | в) виділив риси національного характеру українського народу, що відобразились у специфіці української філософії;           |
| 4. Памфіл Юркевич;     | г) досліджував мову в контексті таких понять, як «народ» і «нація»;  |
| 5. Теофан Прокопович.  | д) трактував слова як знаки об'єктивних речей, значення яких виникає в процесі спілкування людей на підставі домовленості. |



**364. Установіть логічний зв'язок між представниками української філософії та їх висловами:**

- |                        |   |
|------------------------|---|
| 1. Григорій Сковорода; | а) «Благодарение блаженному Богу о том, что нужное сделал нетрудным, а трудное ненужным»;   |
| 2. Памфіл Юркевич.     | б) «З раціоналістичної точки зору назавжди залишиться незрозумілим, звідки, з якого джерела випливають ті діла, які виявляються відповідними до морального закону»; |
|                        | в) «Не ищи счастья за морем, не проси его у человека, не странствуй по планетам, не вольчись по дворцам...»;  |
|                        | г) «Сердце есть средоточие нравственной жизни человека... скрижаль, на которой записан естественный нравственный закон».  |

**365. Установіть логічний зв'язок між представниками української філософії та їх працями:**

- |                        |   |
|------------------------|---|
| 1. Григорій Сковорода; | а) «Нариси з історії філософії України»;                                      |
| 2. Дмитро Чижевський;  | б) «Притча про людську душу і тіло»;  |
| 3. митрополіт Іларіон; | в) «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира»;                          |
| 4. Кирило Туровський;  | г) «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого»; |
| 5. Памфіл Юркевич.     | д) «Слово про Закон і Благодать».   |

**366. Доповніть логічний ряд стадій, які пройшов позитивістський напрямок у своєму розвитку:**

класичний позитивізм, ....., .....

**367. Установіть логічний зв'язок між стадіями розвитку позитивізму та їх представниками:**

- |                          |                        |
|--------------------------|------------------------|
| 1. класичний позитивізм; | а) Бертран Рассел;     |
| 2. емпіріокритицизм;     | б) Герберт Спенсер;    |
| 3. неопозитивізм.        | в) Ернст Мах;          |
|                          | г) Людвіг Вітгенштейн; |
|                          | д) Моріц Шлік;         |
|                          | є) Огюст Конт;         |
|                          | ж) Ріхард Авенаріус;   |
|                          | з) Рудольф Карнап.     |

**368. Установіть логічний зв'язок між представниками аналітичного напрямку у філософії XIX-XX століть та їх працями:**

- |                    |  |
|--------------------|--|
| 1. Бертран Рассел; | а) «Відкрите суспільство і його вороги»; |
| 2. Карл Поппер;    | б) «Історія західної філософії»;         |
| 3. Огюст Конт;     | в) «Курс позитивної філософії»;          |
| 4. Томас Кун.      | г) «Структура наукових революцій».       |

**369. Установіть логічний зв'язок між стадіями історичного розвитку людства, що було сформульовано Огюстом Контом та їх змістом:**

- |                 |  |
|-----------------|--|
| 1. метафізична; | а) у явищах починають вбачати недоступні сприйняттю сутності і причини, панує філософія; |
| 2. позитивна;   | б) знання спирається на факти, людство стає на шлях наукового пізнання;                  |
| 3. теологічна.  | в) усі явища пояснюються надприродними силами, панує релігійна свідомість.               |

**370. Доповніть логічний ряд стадій історичного розвитку людства, що було сформульовано Огюстом Контом у його праці «Курс позитивної філософії»:**

теологічна, ....., .....

**371. Установіть логічний зв'язок між представниками емпіріокритицизму та принципами, що обґрунтували їх позицію очищення досвіду від завантаженості його «об'єктивністю», «причинністю»:**

- |                      |                                   |
|----------------------|-----------------------------------|
| 1. Ернст Мах;        | а) «принцип економії мислення»;   |
| 2. Ріхард Авенаріус. | б) «принцип найменшої трати сил». |

**372. Установіть логічний зв'язок між процедурами перевірки знання на істинність, що були розроблені представниками аналітичного напрямку у філософії XIX-XX століть та їх змістом:**

- |                         |  |
|-------------------------|--|
| 1. верифікація;         | а) установлення істинності наукових тверджень у процесі їх емпіричної перевірки;   |
| 2. фальсифікація;       | б) спосіб перевірки наукових результатів через спростування положень, які їм суперечать;                                       |
| 3. інтерсуб'єктивність. | в) критерієм об'єктивності знання виявляється визнання тих чи інших положень науковим співтовариством – колективним суб'єктом. |

**373. Доповніть логічний ряд складових процедури «верифікації», яка була розроблена представниками неопозитивізму для перевірки знання на істиність:**

виділення провідних положень певної теорії, зведення положень до простих неподільних «атомарних суджень», .....,  
.....

**374. Установіть логічний зв'язок між діями процедури «верифікації», яка була розроблена представниками неопозитивізму для перевірки знання на істиність та їх послідовністю:**

- |                  |  |
|------------------|--|
| 1. перша дія;    | а) співставлення «атомарних суджень» із «атомарними фактами»;    |
| 2. друга дія;    | б) виділення в реальності відповідних «атомарних фактів»;        |
| 3. третя дія;    | в) зведення положень до простих неподільних «атомарних суджень»; |
| 4. четверта дія. | г) виділення провідних положень певної теорії.                   |

**375. Установіть логічний зв'язок між типами суспільства, що було виділено Карлом Поппером у його праці «Відкрите суспільство і його вороги» та їх рисами:**

- |                          |   |
|--------------------------|---|
| 1. відкрите суспільство; | а) характеризується плюралізмом в економіці, політиці, культурі, розвиненими соціальними структурами, громадянським суспільством і правовою державою; |
| 2. закрите суспільство.  | б) характерними рисами є незмінність соціальних форм функціонування, тоталітаризм, примат колективу над особистістю, ідейний догматизм.               |

**376. Доповніть логічний ряд основних елементів «дисциплінарної матриці», що була запроваджена Томасом Куном для пояснення значення терміна «парадигма»:**

символічні узагальнення, «метафізичні уявлення», .....,  
.....

**377. Доповніть логічний ряд фаз, із яких, згідно з Томасом Куном, складається історико-науковий процес:**

допарадигмальний період, період «нормальної науки», .....,  
.....

**378. Установіть логічний зв'язок між фазами, із яких, згідно з Томасом Куном, складається історико-науковий процес та їх характерними рисами:**

- |                               |  |
|-------------------------------|--|
| 1. допарадигмальний період;   | а) відбувається витіснення старої парадигми новою;   |
| 2. період «нормальної науки»; | б) відбувається накопичення «аномальних фактів», що не піддаються поясненню на основі даної парадигми; |
| 3. криза нормальної науки;    | в) виникає суперництво різних шкіл;  |
| 4. наукова революція.         | г) зникають розбіжності в результаті перемоги однієї зі шкіл.  |

**379. Установіть логічний зв'язок між представниками аналітичного напрямку у філософії XIX-XX століть – герменевтики та їх працями:**

- |                         |                                    |
|-------------------------|------------------------------------|
| 1. Вільгельм Гумбольдт; | а) «Виникнення герменевтики»;      |
| 2. Вільгельм Дільтей;   | б) «Істина і метод»;               |
| 3. Ганс Гадамер;        | в) «Монологи»;                     |
| 4. Фрідріх Шлейермахер. | г) «Про порівняльне вивчення мов». |

**380. Установіть логічний зв'язок між представниками аналітичного напрямку у філософії XIX-XX століть – герменевтичного дослідження:**

- |                         |   |
|-------------------------|---|
| 1. Вільгельм Гумбольдт; | а) усе багатство мови, яка розглядається як «робота духу», що творить артикульовані звуки, придатні для вираження думки і її розуміння;             |
| 2. Ганс Гадамер;        | б) мова як структурний елемент культурного цілого, без якої неможливі ні життя, ні свідомість, ні мислення, ні почуття, ні історія, ні суспільство; |
| 3. Фрідріх Шлейермахер. | в) тексти, що відокремлені від дослідника великою часовою, історичною, культурною дистанцією.   |

**381. Установіть логічний зв'язок між представниками аналітичного напрямку у філософії XIX-XX століть – герменевтики та їх інтерпретацією герменевтичної процедури «розуміння»:**

- |                         |  |
|-------------------------|--|
| 1. Вільгельм Дільтей;   | а) можливе за умови спорідненості душ автора і читача шляхом дивінації та порівняння;  |
| 2. Мартін Хайдеггер;    | б) розглядається не стільки як спосіб пізнання, скільки як спосіб буття;   |
| 3. Фрідріх Шлейєрмахер. | в) можливе за умови звернення до внутрішнього світу автора тексту, що виступає проявом чужого індивідуального буття, до його психології, мотивів, способу життя і думки. |

**382. Доповніть логічний ряд основних понять герменевтики:**  
розуміння, інтерпретація, .....

**383. Установіть логічний зв'язок між основними поняттями герменевтики та їх змістом:**

- |                                |  |
|--------------------------------|--|
| 1. інтерпретація;              | а) циклічний характер процесу розуміння: розуміння цілого складається з розуміння окремих частин, а для розуміння частин необхідне розуміння цілого; |
| 2. «герменевтичний трикутник»; | б) взаємини між автором тексту, самим текстом і читачем;   |
| 3. «герменевтичне коло»;       | в) операція мислення, що полягає в наданні смислу будь-яким проявам духовної діяльності людини, об'єктивованим у знаковій чи чуттєво-наочній формі;  |
| 4. розуміння.                  | г) реконструкція й осягнення смислового змісту явищ історичної і соціокультурної реальності.   |

**384. Установіть логічний зв'язок між представниками антропологічного напрямку у філософії XIX-XX століть – філософії життя та їх працями:**

- |                      |                               |
|----------------------|-------------------------------|
| 1. Анрі Бергсон;     | а) «Присмерк Європи»;         |
| 2. Артур Шопенгауер; | б) «По той бік добра і зла»;  |
| 3. Освальд Шпенглер; | в) «Світ як воля і уявлення»; |
| 4. Фрідріх Ніцше.    | г) «Творча еволюція».         |

**385. Установіть логічний зв'язок між представниками антропологічного напрямку у філософії XIX-XX століть – філософії життя та їх інтерпретацією життя як первинної реальності:**

- |                       |                        |
|-----------------------|------------------------|
| 1. Анрі Бергсон;      | а) «воля до влади»;    |
| 2. Вільгельм Дільтей; | б) «життєвий порив»;   |
| 3. Фрідріх Ніцше.     | в) «потік переживань». |

**386. Установіть логічний зв'язок між представниками антропологічного напрямку у філософії XIX-XX століть – філософії життя та їх поглядами:**

- |                      |  |
|----------------------|--|
| 1. Анрі Бергсон;     | а) «воля до життя» – нескінченне безцільне прагнення до активності і зміни, що творить світ і людину;                                  |
| 2. Артур Шопенгауер; | б) існуючий світ є «найгіршим із можливих»;  |
| 3. Фрідріх Ніцше.    | в) «життєвий порив», що є первинною життєвою реальністю, можливо пізнати тільки на підставі інтуїції – інтелектуальної симпатії;       |
|                      | г) мистецтво – «добровільне прагнення до ілюзії», що втілює в собі конструктивне начало культури;                                      |
|                      | д) призначення і сенс життя людини в естетичному і моральному звільненні від «волі до життя»;  |
|                      | є) усі процеси як фізичного, так і духовного життя – це різні модифікації «волі до влади» – найважливішої властивості життя як такого. |

**387. Доповніть логічний ряд шляхів звільнення від підпорядкування безглуздій «волі до життя», що було виділено у філософії пессимізму Артура Шопенгауера :**

через мистецтво, .....

**388. Доповніть логічний ряд рівноправних начал культури, що було виділено Фрідріхом Ніцше в його роботі «Народження трагедії з духу музики»:**

аполлонівське, .....

**389. Установіть логічний зв'язок між двома рівноправними началами культури, що було виділено Фрідріхом Ніцше в його роботі «Народження трагедії з духу музики» та їх змістом:**

- |                   |  |
|-------------------|--|
| 1. аполлонівське; | а) ірраціональність, вільна гра життєвих сил;            |
| 2. діонісійне.    | б) раціональність, порядок та критичне сприйняття світу. |

**390. Доповніть логічний ряд типів моралі, що було презентовано в етичному вченні Фрідріха Ніцше:**

мораль панів, .....

**391. Установіть логічний зв'язок між типами суспільства та типами моралі, які були протиставлені Анрі Бергсоном у його роботі «Два джерела моралі і релігії»:**

- |                            |                      |
|----------------------------|----------------------|
| 1. «відкрите» суспільство; | а) динамічна мораль; |
| 2. «закрите» суспільство.  | б) статична мораль.  |

**392. Установіть логічний зв'язок між представниками фрейдизму і неофрейдизму та їх працями:**

- |                   |                                       |
|-------------------|---------------------------------------|
| 1. Зігмунд Фрейд; | а) «Архетипи і колективне несвідоме»; |
| 2. Карл Юнг;      | б) «Мати чи бути?»;                   |
| 3. Еріх Фромм.    | в) «Тотем і табу».                    |

**393. Установіть логічний зв'язок між представниками фрейдизму і неофрейдизму та їх досягненнями у сфері психоаналізу:**

- |                   |   |
|-------------------|---|
| 1. Зігмунд Фрейд; | а) завдяки дослідженню несвідомого зумів пояснити багато явищ культури; |
| 2. Карл Юнг;      | б) запропонував ідею «гуманістичного психоаналізу»;                     |
| 3. Еріх Фромм.    | в) розробив концепцію архетипів колективного несвідомого.               |

**394. Установіть логічний зв'язок між рівнями людської свідомості, що було виділено Зігмундом Фрейдом та їх визначеннями:**

- |               |   |
|---------------|---|
| 1. Его;       | а) несвідома інстанція морального контролю, що містить культурні вимоги, суспільні заборони, і обмеження потягів;   |
| 2. Ід;        | б) розумна частина нашої особистості постає як «нещасне Я»: на нього тиснуть вимоги суспільства, а також комплекси й інстинкти, котрі не можна цілком придушити або цілком підкорити «над-Я»; |
| 3. Супер-Его. | в) сукупність інстинктів, найзначніші з яких статевий інстинкт та інстинкт агресії, комплексів, витиснутих переживань.  |

**395. Доповніть логічний ряд рівнів людської свідомості, що було виділено Зігмундом Фрейдом:**

Ід, ....., .....

**396. Доповніть логічний ряд понять, які були введені Зігмундом Фрейдом для пояснення фундаментальних потягів людини:**

Ерос, .....

**397. Установіть логічний зв'язок між поняттями, які були введені Зігмундом Фрейдом для пояснення фундаментальних потягів людини та їх змістом:**

- |             |   |
|-------------|---|
| 1. Ерос;    | а) інстинкт життя, що носить конструктивний характер, тяжіє до всякого органічного життя;   |
| 2. Танатос. | б) інстинкт смерті – фундаментальна деструктивна сила, що веде до руйнувань і вбивств, обумовлює тяжіння людей до повернення усього живого в неорганічний стан. |

**398. Доповніть логічний ряд основних архетипів колективного несвідомого, які були виділені Карлом Юнгом:**

«Персона», «Тінь», «Аніма», ....., .....

**399. Установіть логічний зв'язок між основними архетипами колективного несвідомого, які були виділені Карлом Юнгом та їх змістом:**

- |               |  |
|---------------|--|
| 1. «Аніма»;   | а) внутрішній образ жінки в чоловікові, несвідома жіноча сторона особистості чоловіка;     |
| 2. «Анімус»;  | б) внутрішній образ чоловіка в жінці, несвідома чоловіча сторона особистості жінки;        |
| 3. «Персона»; | в) подавлена, темна, погана і тваринна сторона особистості;                                |
| 4. «Самість»; | г) серцевина особистості, навколо якої організовані всі інші елементи;                     |
| 5. «Тінь».    | д) це наше публічне обличчя, тобто те, як ми проявляємо себе у відносинах з іншими людьми. |

**400. Установіть логічний зв'язок між основними архетипами колективного несвідомого, які були виділені Карлом Юнгом та їх символами:**

- |               |                  |
|---------------|------------------|
| 1. «Аніма»;   | а) Діва Марія;   |
| 2. «Анімус»;  | б) Ісус Христос; |
| 3. «Персона»; | в) Мандала;      |
| 4. «Самість»; | г) Маска;        |
| 5. «Тінь».    | д) Сатана.       |



**401. Доповніть логічний ряд екзистенціальних потреб людини, які були виділені Еріхом Фроммом:**

у встановленні зв'язків з іншими, в подоланні, у вкоріненості,  
.....

**402. Доповніть логічний ряд типів характеру людини, які формуються, згідно з Еріхом Фроммом, залежно від специфіки суспільних стосунків:**

рецептивний, експлуаторський, накопичувальний, ....., .....

**403. Установіть логічний зв'язок між типами характеру людини, які формуються, згідно з Еріхом Фроммом, в залежності від специфіки суспільних стосунків та їх змістом:**

- |                     |  |
|---------------------|--|
| 1. експлуаторський; | а) вважає, що джерело всього цінного в житті знаходиться у зовнішньому світі і єдиний спосіб отримати бажане – це шлях одержання його як дарунку ззовні; |
| 2. накопичувальний; | б) прагне отримати все, що йому треба, із зовнішнього світу – але не як дарунок, а силоміць чи обманом;  |
| 3. рецептивний;     | в) характерна активна взаємодія зі світом на основі сили розуму, творчості, щирої любові;  |
| 4. ринковий;        | г) характерні недовіра до всього, що може бути отримане ззовні і тяжіння до нагромадження, орієнтація на минуле;   |
| 5. продуктивний.    | д) характерне ставлення до усього як до товару, цінність якого визначається міноюю вартістю;   |

**404. Установіть логічний зв'язок між типами характеру людини, які формуються, згідно з Еріхом Фроммом, залежно від специфіки суспільних стосунків та їх характерними рисами:**

- |                     |   |
|---------------------|---|
| 1. експлуаторський; | а) агресивність, самонадіяність, егоцентризм – почуття власної гідності, імпульсивність і впевненість у собі; |
| 2. накопичувальний; | б) довірливість, пасивність і сентиментальність;  |
| 3. рецептивний;     | в) нерозбірливість у засобах, безцільність, безтактність – відкритість, щедрість, допитливість;               |
| 4. ринковий;        | г) підозрілість і впертість – стриманість і завбачливість;  |
| 5. продуктивний.    | д) самостійність, незалежність, чесність, спокій, любов, творчість.   |

**405. Установіть логічний зв'язок між представниками фрейдизму і неофрейдизму та їх працями:**

- |                   |                                       |
|-------------------|---------------------------------------|
| 1. Зігмунд Фрейд; | а) «Архетипи і колективне несвідоме»; |
| 2. Карл Юнг;      | б) «Мати чи бути?»;                   |
| 3. Еріх Фромм.    | в) «Тотем і табу».                    |

**406. Установіть логічний зв'язок між напрямками екзистенціалізму та їх представниками:**

- |                   |                      |
|-------------------|----------------------|
| 1. атеїстичний;   | а) Альбер Камю;      |
| 2. християнський. | б) Габріель Марсель; |
|                   | в) Жан-Поль Сартр;   |
|                   | г) Карл Ясперс;      |
|                   | д) Мартін Хайдеггер. |

**407. Установіть логічний зв'язок між представниками екзистенціалізму та їх працями:**

- |                      |                      |
|----------------------|----------------------|
| 1. Альбер Камю;      | а) «Буття і час»;    |
| 2. Жан-Поль Сартр;   | б) «Філософія»;      |
| 3. Карл Ясперс;      | в) «Буття і ніщо»;   |
| 4. Мартін Хайдеггер. | г) «Міф про Сізіфа». |

**408. Доповніть логічний ряд трьох стадій самопізнання та самозаглиблення, які, на думку Серена К'єркегора, проходить людина на шляху пізнання через внутрішнє переживання і самозаглиблення:**  
естетична, ....., .....

**409. Установіть логічний зв'язок між трьома стадіями самопізнання та самозаглиблення, які, на думку Серена К'єркегора, проходить людина на шляху пізнання через внутрішнє переживання і самозаглиблення та їх змістом:**

- |               |   |
|---------------|---|
| 1. естетична; | а) людина відчуває виправданість своєї індивідуальності прямим відношенням до Бога; |
| 2. етична;    | б) людина прагне набувати нових і нових зовнішніх життєвих вражень;                 |
| 3. релігійна. | в) людина стабілізує своє життя дотриманням моральних норм.                         |

**410. Доповніть логічний ряд суб'єктивних, емоційно-забарвлених понять – екзистенціалів, що вживаються представниками екзистенціалізму для опису людського буття:**

«турбота», «покинутість», «відчуженість», «страх», ....., .....

### III РІВЕНЬ

**Завдання 411-475 є тестами відкритого типу, використовуються для виявлення знань термінів, понять категорій.**

**411.** ..... протилежний матеріалізові філософський напрям, який намагається довести, що дух свідомість, мислення, ідеальне є первинним, а буття, природа, матеріальне – вторинним.

**412.** ..... протилежний ідеалізові філософський напрям, який виходить з того, що природа, буття, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух – вторинними.

**413.** ..... протилежний дуалізові та плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або духу.

**414.** ..... філософське вчення, згідно якому дух та матерія, ідеальне та матеріальне є два незалежних начала, що не обумовлюють одне одного.

**415.** ..... філософська концепція, за якою існує кілька або безліч незалежних субстанціональних першоначал або видів буття.

**416.** ..... принцип відносності людських знань; суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цій підставі заперечує об'єктивну істину, пізнаваність світу.

**417.** ..... об'єктивний процес розвитку явищ на основі виникнення, боротьби та розв'язання притаманних їм суперечностей; філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства та мислення.

**418.** ..... філософських учень про надчуттєві, недоступні досвідові начала буття; протилежний діалектиці спосіб мислення та метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їхнім внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

**419.** ..... термін, що позначає «первісні уявлення» або «універсальні форми думки»; колективне несвідоме – пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки тривалий час переживали схожі події.

**420.** ..... поняття, що виражає як момент походження, виникнення предметів і явищ, так і процес їх закономірного розвитку.

**421.** ..... уявлення про найвищу досконалість, що, як взірець, норма та найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу.

**422.** ..... позатеоретична форма світоглядного філософського осмислення дійсності та розв'язання практичних питань на основі життєвого досвіду та розуму.

**423.** ..... філософський термін, який вживався для позначення загальних понять на відміну від одиничних; широко використовувався в середньовічній схоластиці.

**424.** ..... філософський термін для позначення об'єктивного світу як цілісності, що перебуває в постійному саморусі й кожна частина якої є ланкою в нескінченному ланцюгу розвитку матерії.

**425.** ..... термін, яким позначають галузь знання про творчу діяльність, пов'язану з пошуками шляхів відкриття нового в судженнях, ідеях, способах діяння; наука, що вивчає творчу діяльність.

**426.** ..... вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці.

**427.** ..... вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети, і все в розвитку природи і суспільства є доцільним.

**428.** ..... термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, що згадує бачене нею в потойбічному світі.

**429.** ..... наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот зовнішністю і фізичними властивостями людини.

**430.** ..... стан байдужості, відсутність спонукання до будь-якої дії; в етичному вченні стоїків – безпристрастність, душевна непорушність, стан, коли почуття не заважають діяльності розуму.

**431.** ..... утруднення у вирішенні проблеми, пов'язаної з суперечністю між даними спостереження та спробами їх мисленого аналізу.

**432.** ..... поняття, яким позначають все, що має для людини позитивне значення; розрізняють блага матеріальні і духовні.

**433.** ..... механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій.

**434.** ..... позараціональне пізнання людиною внутрішнього духовного світу інших людей, що ґрунтується на співпереживанні.

**435.** ..... у філософії Арістотеля внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення; діяльне, формуюче начало.

**436.** ..... форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення.

**437.** ..... термін давньогрецької філософії, що вживається в значеннях «слово», «смысл», «судження», «пропорційність», «основа», «розум» і набуває значення об'єктивної закономірності, необхідності.

**438.** ..... пізнавальний метод, що його виробив Сократ, який порівнював свою діяльність, що допомагає народженню істини, з мистецтвом повитухи.

**439.** ..... філософська категорія для позначення кінцевої основи всієї різноманітності явищ природи та історії, якою є саморух матерії.

**440.** ..... термін, яким позначають ідеальні, науково необґрунтовані проекти взірцевого суспільного устрою.

**441.** ..... некритичне безмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, раз назавжди виробленими формулами; спосіб засвоєння та застосування знань, коли те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена вічна істина, сліпа віра в авторитети.

**442.** ..... один із провідних напрямів ідеології в епоху Середньовіччя, що мав на меті тлумачення біблійних текстів, питань теології тощо.

**443.** ..... тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії; мала на меті обґрунтування, систематизацію та захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

**444.** ..... в ідеалістичній філософії творче начало, творець Всесвіту; у теології – Бог.

**445.** ..... термін, яким позначається психіка, внутрішній світ людини, її самосвідомість; у релігії – нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі.

**446.** ..... зречення радощів життя, відлюдництво, умертвіння плоті задля досягнення моральної досконалості.

**447.** ..... вчення про створення світу, живої і неживої природи в єдиному творчому акті.

**448.** ..... релігійне вчення про кінцеву долю світу і людини.

**449.** ..... теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу – як наперед визначеного наміру Бога.

**450.** ..... один з філософських і світоглядних принципів, відповідно до якого людина ставиться в центр світу, розглядається як творчий суб'єкт, відіграє ключову роль у пізнанні світу та його перетворенні.

**451.** ..... у широкому значенні – система поглядів, що визначає людину як вищу цінність, її право на свободу, щастя тощо; у вузькому значенні – культурний рух епохи Відродження.

**452.** ..... філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією.

**453.** ..... філософське вчення, згідно з яким Бог є першопричиною світу, але потім не втручається в протікання природних і суспільних процесів.

**454.** ..... система умоглядних і часом фантастичних уявлень про природу, що розробляється у філософських вченнях переважно в епоху Відродження і Нового часу.

**455.** ..... ілюзорне усвідомлення дійсності, що обумовлене в кожний даний момент обмеженістю історичної практики.

**456.** ..... суперечність між двома твердженнями, кожне з яких однаковою мірою логічно доведене в цій системі.

**457.** ..... філософське поняття, що позначає знання, що передує досвіду.

**458.** ..... внутрішньо притаманне, на протигагу трансцендентному – зовнішньому; впливає з природи самого явища.

**459.** ..... вимога, наказ, закон; у І. Канта – загальнозначима моральна вимога на протигагу особистому принципу.

**460.** ..... одна з центральних категорій філософії Г. В. Ф. Гегеля, яка позначає одночасно знищення та збереження чогось.

**461.** ..... термін, яким позначають ідею про три-ступінчатість розвитку: теза, антитеза, синтез.

**462.** ..... поняття, що характеризує процес і результати перетворення продуктів людської діяльності, а також властивостей і здібностей людини у щось незалежне від людини і пануюче над нею; перетворення будь-яких явищ і відносин у щось інше, ніж вони є самі по собі, перекирення у свідомості людей їх реальних життєвих відносин.

**463.** ..... перетворення суб'єктивного в об'єктивне, що відбувається в процесі суспільної практики.

**464.** ..... напрямок у сучасній філософії, що проголошує єдиним джерелом істинного знання конкретні науки і заперечує пізнавальну цінність теоретичного уможливленого пошуку; за своєю суттю являє собою емпіризм.

**465.** ..... один з основних напрямів західноєвропейської філософії ХХ ст., що протиставляючи науку філософії, вважає, що єдино можливим знанням є тільки спеціально-наукове знання; єдине завдання філософії вбачає в аналізі мовних форм знання, ігноруючи всі інші проблеми філософії.

**466.** ..... установлення істинності наукових тверджень у процесі їх емпіричної перевірки.

**467.** ..... спосіб перевірки наукових результатів (гіпотез, теорій, ідей) через спростування положень, які їм суперечать.

**468.** ..... філософська концепція, за якою наукові теорії та поняття є не відображенням об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції між ученими, що укладається за принципами «зручності» й «економії мислення».

**469.** ..... сукупність теоретичних та методологічних передумов, що визначають конкретне наукове дослідження; зразок, модель для вирішення конкретно-дослідницьких задач.

**470.** ..... у класичній філології вчення про інтерпретацію рукописних і друкованих давніх текстів; у сучасній філософії метод тлумачення культурно-історичних явищ.

**471.** ..... основна категорія екзистенціалізму, яка позначає внутрішнє буття людини, те непізнаване, ірраціональне в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретно неповторною особистістю.

**472.** ..... одне з основних понять теорії психоаналізу, особливий вид відхилення інстинктів від притаманної їм спрямованості та переключення їхньої енергії на досягнення соціальних і культурних цілей.

**473.** ..... світоглядна позиція, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як найвищу культурну цінність, достатню умову орієнтації людини у світі.

**474.** ..... риса світогляду та принцип поведінки людини, коли інтереси окремого індивіда абсолютизуються, протиставляються колективові та суспільству.

**475.** ..... течія в сучасній західноєвропейській філософії, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність.





## Модуль II.

### Основні проблеми філософії

#### ТЕМА 7.

#### ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ПРОБЛЕМИ БУТТЯ. ДІАЛЕКТИКА БУТТЯ

**Зміст теми:** 1. Буття як вихідна категорія філософії.  
2. Буття як загальний зв'язок та взаємодія. Ідея розвитку.  
3. Філософські категорії як інструмент пізнання світу.  
4. Категорії діалектики. 5. Закони діалектики.

#### **Буття як вихідна категорія філософії**

Особливістю філософії як вчення є те, що вона дає найбільш узагальнене знання про те, що існує. То ж і філософське усвідомлення світу ґрунтується на узагальненому, абстрактному, теоретичному відображенні дійсності. Таке відображення здійснюється за допомогою найбільш загальних понять – категорій. Найбільш загальною категорією філософії є найдавніше поняття «буття».

Проблема буття є однією з основних тем філософських роздумів і досліджень. З XVIII століття розділ філософського знання, пов'язаний із дослідженням буття, отримав назву «онтологія».

В філософії вже за часів античності розрізняли поняття «буття» та «сущє». Сущє – це сукупність оточуючих речей. Але в розмаїтті речей можна знайти те, що являється загальним для них усіх. Така нейтральна ознака всього сущого полягає в тому, що воно *взагалі існує*. Це й виражено в понятті «буття».

В спробах дослідження буття як філософської проблеми виявляється *парадоксальність самої категорії*: з одного боку, буття зорієнтоване на гранично загальні характеристики існуючого, а з іншого – воно досягається через розмірності існуючого, його структурність та відтворюваність. Не випадково, в цьому зв'язку у філософії виникає проблема співставлення буття як *такого* та окремих його *різновидів*, аспектів і форм.

Для вирішення цієї проблеми в сучасній філософській літературі пропонується умовно відокремити «*буття світу*» від «*буття в світі*», що виражається через співвідношення *безконечного* та *конечного*. «Бут-

ти світу» має *абсолютні* характеристики – воно моністичне та невизначене. «Буття в світі» – конкретне, плюралістичне, предметне.

Філософська проблема буття передбачає розгляд співвідношення *сталості* буття та *мінливості*, тобто процесу *становлення буття*. Умовою визначення буття як гранично широкої категорії є зіставлення його з *небуттям*. Буття і небуття (ніщо) не існують одне без одного. Всі конкретні форми існування виникають із небуття (колись їх не було) і вони стають наявним буттям, тобто чимось. Їх буття завжди пов'язане з можливістю їх небуття, тобто переходу в іншу форму буття. Небуття мислиться як *відносне* поняття. В абсолютному сенсі небуття немає (спроба мислити небуття в абсолютному сенсі – марна справа). В нашій свідомості завжди будуть виникати якісь форми, якість «щось». Між буттям та небуттям стоїть *становлення*, яке в самому бутті фіксує певне протиріччя (наприклад, процес становлення особистості).

Отже, буття це філософська категорія, яка означає – все, що *реально* існує. Основними *формами* буття є:

- буття *речей і процесів*, що існують незалежно від людини та її діяльності;
- буття *духовного, ідеального*, котре розділяють на індивідуалізоване та об'єктивізоване;
- буття *людини* як існування її у світі речей і у світі духовних цінностей;
- буття *соціальне*, яке розділяють на буття окремої людини і буття суспільства в цілому.

### **Буття як загальний зв'язок та взаємодія. Ідея розвитку**

Спостерігаючи за реальною дійсністю, ми відзначаємо, що в світі все знаходиться в процесі *розвитку*, взаємного *зв'язку* та *взаємодії*. В світі немає нічого, що було б самодостатнім. Тому невипадково у філософії розроблено *принцип взаємозв'язку* (когерентності), який і є підставою для висновку про те, що всі форми буття в світі проявляються через загальний зв'язок. Зміст принципу когерентності доповнюється поняттям взаємодії, що дозволяє фіксувати процеси впливу різних явищ світу одне на одного, досліджувати їх взаємну обумовленість. Для взаємодії, як і для взаємозв'язку, характерне ускладнення в залежності від *рівня структурної організації* світу. Так, на рівні неживої природи провідними формами взаємодії є гравітаційна та електромагнітна, на рівні живої природи – енергетична та інформаційна. Тільки через взаємодію об'єктів можна виявити їх сутність, їх якісну визначеність, їх розвиток. І принцип взаємозв'язку, і принцип взаємодії підтверджують, що жодне явище світу не можна пояснити із нього са-

мого, воно розкриває свою сутність, джерело, механізм та спрямованість свого *розвитку* виключно через з'ясування зв'язків та основних форм взаємодії даного явища з іншими явищами світу.

В процесі філософського аналізу взаємозв'язку та взаємодії різних явищ, процесів в світі необхідно зосередити свою увагу на категорії «розвиток». *Розвиток* – це незворотні, спрямовані та закономірні зміни, які приводять до появи нової якості. Так, наприклад, політ стріли демонструє рух, а ріст злакового стебла – розвиток. *Незворотність* розвитку означає, що в процесі змін уже виключається можливість повернення до минулої якості. Через один і той же стан все проходить тільки один раз. В незворотності змін закладена і *спрямованість* розвитку. Це означає, що в процесі розвитку накопичуються зміни, які визначаються типом взаємодії даного явища з іншими явищами та вирішенням його внутрішніх суперечностей. Розвиток – це і *закономірні* зміни. Така характеристика свідчить, що основу розвитку складають не випадкові події, а процеси, котрі обумовлені самою суттю явища. Тому кожне явище закономірно проходить свої етапи розвитку, необхідність яких має свою основу в самому явищі, хоча і реалізуються через сукупність випадкових обставин. Зазначені характеристики розвитку орієнтовані на виникнення нової якості. Розвиток по висхідній лінії – це рух в напрямку досконалості, тобто *прогрес*, тоді як зворотній розвиток означає шлях розпаду – *регрес*. Важливою умовою здійснення розвитку являється час, на якому ґрунтується принцип *історизму*, котрий орієнтує дослідження на необхідність вивчати будь-яке явище, враховуючи, як воно виникає, які етапи пройшло в своєму розвитку, якого змісту набуло та яку прийняло форму. Принцип *розвитку в часі* акцентує увагу на необхідності розглядати явище через призму єдності його минулого, теперішнього та вірогідного майбутнього.

Загальною теорією розвитку усього суцього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах є *діалектика*. Найважливішими вимогами, або *принципами* діалектичного підходу до аналізу дійсності є, по-перше, *всебічність* аналізу; по-друге, дослідження об'єктів у розвитку, *саморусі*; по-третє, включення у повне визначення об'єкту усіх моментів, що дає *практика*; по-четверте – *конкретно-історичний* підхід, тобто врахування умов місця і часу, зв'язків і відносин, в яких знаходиться предмет у даний час. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння його сутності, відображає реальні процеси в природі, суспільстві і мисленні такими, якими вони є в дійсності. Оскільки увесь навколишній світ перебуває у русі, зміні і розвитку, діалектика неминуче має виходити з цієї загальності. Вона і відтворює у *мисленні* всі процеси дійсності в узагальненій

формі з урахуванням їхньої суперечливості, змін, плинності, взаємопереходів, становлення нового. Тому діалектика і має *категоріальний апарат*, закони і принципи, які адекватно відображають у мисленні зміни та взаємопереходи. У наш стрімкий час як ніколи необхідна нестандартність, гнучкість мислення, рухливість понять, що здатні відобразити рухливість самої об'єктивної дійсності. Діалектика як *логіка мислення* цілком відповідає цим вимогам сучасності.

### **Філософські категорії як інструмент пізнання світу**

*Категорії* – це філософські поняття, які, на відміну від простого поняття, зорієнтовані не стільки на властивості, скільки на закономірності розвитку буття. Будучи формами та організуючими принципами процесу мислення, категорії відтворюють відношення буття та пізнання в загальному і найбільш концентрованому вигляді. Категорії є *результатом практичного відношення людини до світу, інструментом його пізнання та пояснення*.

Вперше вчення про категорії запропонував *Арістотель* у своїй «Метафізиці», охарактеризувавши їх як *найбільш загальні і в той же час найпростіші типи об'єктів дійсності, форми їх відношень та властивостей*. Це своєрідний *алфавіт світу*, на основі якого можна будувати потім більш складні поняття про нього. Але як відшукати такий найпростіший алфавіт? Арістотель запропонував проаналізувати найпростіші форми висловлювань про речі і встановив, що все суще можна віднести до наступних категорій: *сутність, кількість, якість, відношення, місце (простір), час, стан, володіння, дія*. Він стверджував, що речі та явища, які відносяться до різних категорій, характеризуються *різним типом буття* – первісним та похідним, самостійним та залежним. *Самостійна* форма буття полягає в тому, що для свого існування об'єкт не потребує існування інших об'єктів. За Арістотелем, буття різноманітне, але найбільш важливою формою існування, від якої залежать усі інші, є існування *сутностей*, або *субстанцій*. Інші категорії позначають *атрибути*, тобто такі загальні властивості, які неможливі без існування самих сутностей. Арістотелівська концепція надовго визначила майбутній розвиток вчення про категорії.

Наступний принциповий крок в переосмисленні категорій був зроблений лише в XVIII ст. *І.Кантом*. Сам по собі набір категорій у Канта принципово не відрізняється від Арістотелівського, але зміст їх змінюється суттєво: із характеристик буття самого по собі вони стають *формами нашого мислення*. Цей суттєвий поворот у тлумаченні категорій мав великий вплив на подальший розвиток філософії. Саме від Канта і його послідовників йде уявлення про філософію як світогляд, що вира-

жається у категоріях. За Кантом, за допомогою категорій людський розсудок здійснює *синтез*, тобто він об'єднує розрізнені чуттєві сприйняття в систематизовані *цілісні комплекси*. Упорядкований чуттєвий досвід стає предметом суджень, в яких категорії виступають як *ап'юріорні форми розсудку*. Кант вибудовує свою систему категорій – *кількості, якості, відношення, модальності*. На його думку, ці категорії споконвічно присутні в людській свідомості як *структурні схеми організації та упорядкування первісного досвіду*. На відміну від Арістотелівських, категорії Канта – це *категорії розсудку, а не категорії буття*. Це означає, що свідомість суб'єкта, який пізнає, сприймає інформацію про світ та упорядковує її за допомогою категорій.

Подальший розвиток вчення про категорії був пов'язаний з ім'ям *Гегеля*, який поставив перед собою завдання створити таке вчення про категорії, яке б дозволило не лише вивести одні категорії з інших, але й уявити все суще як *наслідок розвитку категорій*. Втіленням такого замислу стала гегелівська система філософії. Нагадаємо, що Гегель трактує весь світовий процес як розвиток Абсолютної ідеї, яка зароджується у формі руху від простих та абстрактних категорій до все більш складних та конкретних. В цій філософській системі природа та суспільство представлені в якості закономірних стадій, форм реалізації Абсолютної ідеї, її розвитку. Його філософія, як вчення про категорії, містить у собі все потенційне багатство світу, все, що в ньому може бути осмислене. Тому для вирішення цієї проблеми Гегель суттєво збільшує число категорій. Гегелівська філософсько-діалектична система *завершує* собою епоху класичного новоєвропейського філософського раціоналізму.

В ХХ ст. проблема змісту та сенсу категорій залишається дискусійною. Склалась різні підходи до визначення природи та складу філософських категорій. Так, з *одного боку*, чітко позначився *екзистенціальний та антропологічний поворот* у філософії. Для його представників категорії – це фундаментальні поняття *людського буття* (екзистенція, абсурд, трансценденція тощо) або – *основні культурні форми*, які обумовлені розвитком людської історії. З *іншого боку*, актуалізувався *аналітичний* напрямок у філософії, котрий відводив науці центральне місце в людській культурі і відповідно основну увагу приділяв аналізу категорій *наукового мислення* (простір, час, матерія, рух, причинність, випадковість тощо).

### **Категорії діалектики**

Категорії діалектики можна класифікувати на підставі *визначеності, обумовленості та цілісності буття*.

До категорій визначеності буття відносяться: одиничне, особливе, загальне, всезагальне; зміст і форма; елемент і структура; сутність та явище.

*Одиничне, особливе, загальне, всезагальне*

В світі існує безкінечне розмаїття явищ, але усі вони **одиничні** у своєму бутті. Як казав Геракліт, усе у світі «одноразово та неповторно». Буття предметів проявляється і в тому, що вони різні всередині себе та між собою. У світі немає нічого *абсолютно* тотожного ні іншому, ні навіть самому собі. Чиста тотожність може бути лише в думці, в абстракції, як формальне (нереальне). Реальне існування предметів передбачає тотожність *конкретну*, котра містить і *різницю*. А це означає, що речі, предмети, події можуть бути *схожими*, подібними, але не *абсолютно* тотожними. *Одиничне* – це категорія, яка виражає відмежованість об'єктів один від одного у часі та просторі, з притаманними їм властивостями, що складають їх неповторну кількісну та якісну визначеність. Іншими словами, одиничне – це окремий предмет, річ, явище, подія, факт.

Однак, розмаїття в світі – це лише одна сторона проблеми. Буття у світі представляє собою якраз таке розмаїття одиничних явищ, яким притаманні особливі та загальні характеристики. Вже елементарна практика свідчить, що у світі існують ознаки ряду об'єктів, які дозволяють об'єднувати їх в певні класи. Тому *загальне* – це те, що властиве явищам одного класу, це те спільне, що притаманне безлічі одиничних, окремих предметів.

Одиничне та загальне існують у *єдності*. Загальне існує в одиничному як його момент. Наприклад, ми говоримо, Іван є людина. Вже тут є діалектика одиничного і загального. «Іван» – одиничне, «людина» – загальне. Іван має ті риси, котрі притаманні всім людям, отже він є носієм загального. Будь-яке загальне є частинкою, елементом, стороною окремого, оскільки воно відображає останнє не повністю, не цілком, а частково. Одиничне за своїм змістом, проявом *багатше* від загального, яке є абстрактним. Однак, загальне глибше розкриває зміст, сутність речі.

Проміжною категорією між одиничним і загальним є поняття «*особливе*», яке є загальним щодо одиничного і одиничним щодо загального. Наприклад, пшениця – одиничне, злакова рослина – особливе, рослина взагалі – загальне. Загальні риси, які властиві *усім без виключення* предметам, процесам певного класу, розглядаються як *всезагальне*.

Визначаючи ті чи інші властивості, слід приймати до уваги, що немає загальних та особливих властивостей взагалі, а є завжди конкретні властивості, які проявляються у певних відношеннях. Процес пізнання не є простим дзеркальним відображенням одиничного. Це складний та

тривалий процес розділення конкретного на його складові, встановлення кожної властивості окремо.

Одиничне, особливе та загальне – це *співвідносні* категорії, які виражають *взаємний перехід* процесів та явищ буття. Для розуміння діалектики розвитку буття слід мати на увазі, що будь-яке нове виступає спочатку у вигляді *одиночного виключення* із загального правила. Одиничне, будучи спочатку випадковим, поступово *стає загальним*, набуваючи силу закону. З іншого боку, і загальне переходить в одиничне. Скажімо, суспільна свідомість впливає на індивіда, особу, формує їх, таким чином, загальне переходить в індивідуальне, окреме. Діалектику загального і одиничного можна розглянути на прикладі *розвитку суспільного виробництва*, яке розвивається завдяки тому, що до *уречевленої* праці приєднується праця *жива*, безпосередня. Жива праця – це індивідуальна діяльність трудівника, а уречевлена праця – результат спільної виробничої діяльності людей. Виходить так, що індивідуальне, одиничне постійно перетворюється у загальне. З іншого боку, процес споживання продуктів праці – суто індивідуальний, залежить від кількості і якості праці людини, її професії, кваліфікації тощо. Це означає, що уречевлена праця переходить із загального рівня на індивідуальний, одиничний, окремий.

Знання взаємозв'язку загального та одиничного є необхідною умовою для теоретичної та практичної діяльності. Так, наприклад, на *основі співвідношення окремого, особливого та загального в економічній теорії* будується *вся система економічних категорій*. Якщо окреме бере участь в створенні загального, то облік та аналіз одиничних економічних явищ може забезпечити поглиблене пізнання сутності економічних процесів, знайти нові та конкретизувати відомі закономірності їх розвитку. Якщо загальне є відображенням закономірності розвитку окремих економічних явищ, то, зрозуміло, економічна теорія повинна збільшувати багатство своїх ідей, вчень, теорій. Оскільки межі загального, особливого та окремого не являються абсолютними, то це примушує чітко визначати напрямок кожного дослідження в області економічної теорії, ретельно вивчати зв'язки та відношення економічних явищ з іншими явищами соціальної дійсності.

Не слід *протиставляти* знання одиничного – знанню загального, бо це неминуче веде до помилок. Абсолютизація одиничного – шлях до емпіризму, до нагромодження фактів за принципом «дурної нескінченності» – скільки б ми їх не нагромождували, без узагальнення їх не можна зрозуміти їхньої суті. Разом з тим, не можна перебільшувати й роль загального, бо це веде до відриву від реальності, від вивчення конкретної багатоманітності фактів, речей, явищ – до суб'єктивізму.

Якщо категорії одиничного, загального та особливого репрезентують так би мовити перший крок до встановлення визначеності предмету, то категорії «*зміст*» та «*форма*» – наступний крок на цьому шляху.

Буття в світі проявляється в тому, що кожний об'єкт в ньому якийсь чином оформлений, структурно організований, змістовний. Зміст та форма несуть інформацію про внутрішню та зовнішню характеристику об'єкту. *Зміст* – це насамперед *сукупність* елементів, зв'язків, відношень, що утворюють даний предмет, явище, процес. Під *формою* слід розуміти *організацію* змісту, спосіб зв'язку частин, елементів, які складають даний предмет, явище, а також спосіб їх існування. Це зовнішнє виявлення змісту.

Як і інші філософські категорії, категорії «зміст» і «форма» мають *загальний* характер. Це значить, що ніде в світі немає таких предметів (речей, об'єктів), у яких були б відсутні зміст і форма: все, що існує, містить в собі певні процеси і тенденції, і все це певним чином оформлене, структурно організоване. Так, *зміст способу виробництва* матеріальних благ складають його взаємодіючі елементи – продуктивні сили і виробничі відносини, що у своїй єдності визначають соціальне, політичне і духовне життя людей. *Формою способу виробництва* матеріальних благ виступає система зв'язків між його елементами, тобто той зв'язок, що виявляється у законі відповідності виробничих відносин продуктивним силам. Інший приклад: *думка* як результат узагальнення певного аспекту життєдіяльності людини є змістом по відношенню до *мови*, за допомогою якої ця думка виражається, об'єктивується і тим самим стає реальністю для інших людей. Або: змістом художнього твору, наприклад літератури, є якась суспільне важлива *проблема*, що осмислюється як тема, певне коло життєво важливих аспектів життєдіяльності людей, які в голові письменника оформляються у вигляді «*поетичної ідеї*», художнього задуму, заради його органічного поєднання автор підбирає слова, фарби, матеріал, використовує різні специфічні прийоми, які й складають форму художнього твору і його структуру.

Зміст та форма існують в *єдності* та в стані *взаємної обумовленості*. Це означає, що зміст потребує своєї форми, але форма – це не якийсь додаток до змісту, а, перш за все, *спосіб його існування та прояву*. В історичному розділі ми вже зазначали, що ще в античності *Арістотель* розглядав взаємозв'язок форми та матерії: в цій єдності матерії та форми перша відповідає за потенційне буття, друга – за можливе буття, а разом вони забезпечують реальне буття. Арістотель визначає *пріоритет* форми над матерією, стверджує, що формою усіх форм є Бог як основа світу, його першодвигун. Пізніше *Ф.Бекон* висуває ідею про пріоритет змісту над формою, про їх взаємозв'язок. *І.Кант* обґрунтовує тезу про те, що форма є засобом упорядкування змісту, за-



безпечення його синтезу. Гегель йде далі, розглядаючи зв'язок форми та змісту як взаємовідношення протилежностей, їх взаємоперетворення.

У взаємозв'язку змісту і форми зміст як *провідна* сторона цілого являє собою єдність усіх складових елементів об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, суперечностей, тенденцій, а форма є *спосіб існування* і виявлення змісту. Нерозривна єдність цих категорій виявляється в тому, що певний зміст втілюється у певній формі. Головною стороною є зміст, а форма організації залежить від того, *що* організується.

Наступний розвиток філософії зробив подальший внесок у вирішення питання про співвідношення цих категорій. Передусім, відокремлюються *внутрішня* та *зовнішня* форми. Внутрішня форма змісту розглядається як спосіб зв'язку елементів цілого; зовнішня форма – байдужа до змісту, але тільки до певної межі. В умовах нормальної єдності зміст зумовлює форму, а зміна змісту веде за собою й зміну форми. Існує *відносна незалежність* та *самостійність* форми по відношенню до змісту. Так, наприклад, зміна такої форми як виробничі відносини даного суспільства відбувається не автоматично, вслід за змінами окремих елементів виробничих сил, а внаслідок певного рівня розвитку виробничих сил в цілому. Відносна самостійність форми *виявляється*, по-перше, в тому, що вона може дещо *відставати* від розвитку змісту, по-друге, той же самий зміст може набувати *різних форм* і одна і та ж форма може наповнюватись *різним змістом*. Наприклад, виробничі сили (зміст) можуть випереджати у своєму розвитку виробничі відносини як їх форму, на що вказав К.Маркс. Внаслідок відносної самостійності форми, остання може сприяти розвитку змісту, а може і перешкоджати йому. В цьому випадку виникає *протиріччя* між новим змістом та *старою* формою. Умовою розв'язання такого протиріччя виступає необхідність заміни старої форми новою, що відповідає новому змісту.

*Абсолютизація форми*, ситуація, коли перевага надається формі перед змістом у різних сферах діяльності людини, веде до *формалізму*. Наприклад, в області людських стосунків формалізм виявляється у безумовному дотриманні звичаїв, правил етикету, ритуалу навіть у тих випадках, коли життєва ситуація робить це безглуздим; у сфері соціального управління формалізм виявляється у бюрократизмі; в історії мистецтва – у відриві художньої форми від змісту і відповідно у зведенні художнього освоєння світу до абстрактної формотворчості.

Застосування категорій «зміст» і «форма» має велике значення в різних царинах знання, зокрема, в *політичній економії*. Так, Маркс в «Капіталі» проаналізував через співвідношення цих категорій процес праці. Він співставляв *зміст процесу праці* як процесу, що здійснюється між

людиною та природою, з його *суспільною формою* – з виробничими відносинами, певними відповідними формами власності. Зміст і форма визначають тут дві протилежні сторони єдиного процесу. Змістом процесу праці виступає відношення людей до природних об'єктів, котрі вони змінюють своєю працею, створюючи предмети споживання, а формою – суспільні умови, в яких реалізується зв'язок між виробниками і тим самим їх зв'язок із засобами виробництва. Поняття «виробничі сили» і «виробничі відносини» були розроблені Марксом якраз завдяки *роздвоєнню* єдиного процесу виробництва на відносини людей до природи і один до одного; причому перше, головне пов'язується з категорією змісту трудового процесу, а друге, похідне – з категорією форми. Так було розроблено одне з основних понять матеріалістичного розуміння історії – *суспільно-економічна формація*.

Наступний крок в установленні визначеності тих чи інших явищ буття у світі пов'язаний з категоріями «*система*» «*елемент*» та «*структура*». *Елемент* – це категорія, в якій мислиться далі неподільна складова системи. Що до *структури*, то під нею розуміють певний спосіб зв'язку елементів в єдину систему. *Система* – це особлива єдність структурно організованих елементів, які взаємодіють один з одним на основі принципу координації та субординації. Поняття системи має надзвичайно широку область застосування. Це і найважливіше досягнення хімії ХІХ століття – періодична система елементів Д.І.Менделєєва. Це і розробка К.Марксом погляду на капіталістичне виробництво як складну систему економічних відносин, що наділена елементами і структурою.

Системами можуть бути і *простими* і *складними*. У *складній* системі її елементи самі виступають як системи: живий організм, суспільство, Всесвіт є складними системами. Кожне явище входить в ту чи іншу систему, але не всяка сукупність явищ представляє собою систему. Так, окрема людина може розглядатись як система, але ця ж людина є і елементом, наприклад, сім'ї, великої чи малої соціальної групи, які виступають в якості системи. З іншого боку, випадкова сукупність людей (в черзі, в театрі тощо) не є системою, бо ця сукупність не носить структурно організованого характеру, тобто тут відсутні відношення субординації та координації між елементами.

Методологічне значення цих категорій полягає в тому, що вони орієнтують дослідження на необхідність врахування специфіки кожного елемента системи, виявлення його функціональних можливостей, а також потребують пильної уваги до стану корелятивних зв'язків елементів системи в цілому; потребують аналізу усєї глибини відношень субординації та координації, які забезпечують структурну організованість та функціонування системи в цілому.

*Системний аналіз* широко використовується в сучасному науковому пізнанні: досліджуються неживі та живі, матеріальні та духовні системи, їх внутрішня будова, процеси, що в них протікають. В сучасній науці вироблено такі основні принципи системного підходу: *по-перше*, це принцип *цілісності*, згідно з яким будь-яка система, складаючись з багатьох елементів, *не зводиться до їх суми*; *по-друге*, – це *ієрархічність* побудови системи; *по-третє*, елементи, що утворюють систему, знаходяться між собою у певних відношеннях, серед яких найважливіші – *системоутворюючі*, що надають системі властивість цілісності.

Ще один крок до встановлення визначеності предметів буття у світі тісно пов'язаний з філософськими категоріями «сутність» та «явище». Це категорії, що виявляють *різні* сторони речей, *ступені* пізнання, *різний рівень* глибини розуміння об'єкта.

*Сутність* – філософська категорія, яка фіксує *внутрішній зміст предмету*, сталі, глибинні, необхідні зв'язки елементів предмету як системи. Через сутність виявляється *основне, головне*, визначальне в предметі – фундаментальні властивості, зв'язки, протиріччя та тенденції його розвитку.

*Явище* – категорія, котра фіксує *зовнішні сторони існування дійсності*, виражає форму прояву сутності. Явище *багатше*, ніж сутність, бо містить у собі не тільки виявлення внутрішнього змісту, суттєвих зв'язків об'єкта, але й будь-які *випадкові* стосунки, *особливі* риси останнього.

Сутність та явище завжди *нерозривно пов'язані* між собою: немає сутності, яка ніяким чином не проявлялась би, не існує і явища, котре не було б пов'язане з сутністю. Сутність передбачає явище, а явище – сутність, тобто вони є *співвідносними* категоріями. *Сутність являється, явище суттєве*. Наше мислення рухається не тільки від явища до сутності, а й від менш глибокої до *більш глибинної* сутності. Найбільш близькою до категорії сутність є категорія *закону*, тому що пізнання сутності передбачає розкриття глибинних зв'язків, відношень, котрі визначають основні риси і тенденції розвитку – тобто законів. Сутність, як і закон – це загальне і необхідне, а явище – *одиничне і випадкове*.

Оскільки сутність *прихована*, не лежить на поверхні, наука повинна її відкрити у калейдоскопі явищ. Маркс відзначав, що «якби форма прояву і сутність речей безпосередньо *співпадали*, то усяка наука була б *зайвою*». З іншого боку, якщо б сутність не мала свого прояву через явище, наука була б *неможливою*. Великою заслугою Маркса у пізнанні капіталістичного способу виробництва є те, що він за явищем, за видимістю побачив сутність, що знайшло своє відображення в його роботі «Капітал». Згідно Марксу, основний процес, що відбувається в капіталістичній економіці, є купівля-продаж робочої сили. На *поверхні* це ви-

ступає як *рівноправна* угода, схожа на звичайну торгову угоду. Відомо, що ціна на будь-який товар завжди встановлюється в залежності від коливань попиту і пропозиції. Так і в цьому випадку: здається, що робітник продає свою робочу силу капіталісту також за ціною, що відповідає попиту і пропозиції. Але насправді робоча сила є *особливий* товар. Робітник створює *додаткову* вартість, котру привласнює капіталіст. Тобто Маркс відкрив закон додаткової вартості, виявивши такий товар, який в процесі його споживання, а саме – у сфері виробництва, створює вартість *більшу* від своєї власної, і цей товар – робоча сила. Додаткова вартість виступає як результат *неоплаченої* праці робітника, безоплатно привласненої підприємцем, вона є *надлишок вартості*, створеної працею робітника понад вартістю робочої сили.

*Агностицизм* розриває діалектичний зв'язок сутності і явища, розглядаючи сутність як непізнану «річ у собі», що не розкриває себе у явищах. Так, Кант, як Вам вже відомо, визнаючи об'єктивність сутності («речі у собі»), вважав, що вона *принципово* не може бути пізнана людиною. Слід зазначити, що погляди агностиків мають своє певне підґрунтя, тому що сутність тіл і процесів, як правило, *прихована*, недоступна для безпосереднього спостереження, живого споглядання. Більшість особливостей і властивостей конкретних предметів сутність не виявляє, вона не лежить на поверхні явищ. Інколи навіть, в силу складності пізнання виникає такий феномен як *видимість*. Цей момент блискуче був проаналізований Марксом в «Капіталі».

Таким чином, пізнання сутності являє собою процес нескінченного *заглиблення* від явища до сутності, від сутності першого рівня до сутності другого рівня. Це *якісний стрибок* від чуттєвого образу явища до *раціонального* пізнання його сутності, від емпіричного до теоретичного. Рух пізнання від явища до сутності і від сутності до явища доповнюють один одного і складають два нероздільних моменти *єдиного* процесу пізнання.

Теоретичне значення категорій «сутність» і «явище» полягає в тому, що ця пара категорій дозволяє встановити визначеність предмету, відсікаючи несуттєві зв'язки та випадкові його відношення, фіксує тільки ті суттєві відношення, які є законом його розвитку. Знання сутності позбавляє нас від необхідності досконало аналізувати всі одиничні явища, в яких вона проявляється. Більш того, знання сутності дозволяє прогнозувати її можливі прояви.

### *Категорії обумовленості та цілісності*

Розгляд категорій, які забезпечують можливість з'ясування механізму обумовленості явищ, процесів, предметів буття у світі, слід починати з категоріальної зв'язки *«причина – наслідок»*.

Все в світі взаємопов'язане та взаємообумовлене. Явища та процеси, різні події в природі, суспільстві обумовлені іншими подіями, процесами, тобто певними причинами. Положення, що усі явища у світі причинно обумовлені, виявляє *закон причинності*. Філософи, що визнають цей закон, поширюють його дію на всі явища, називають *детерміністами*. Тих, що заперечують цей закон – *індетерміністами*. *Детермінізм* – філософське вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та взаємообумовленість речей, процесів та явищ реально-го світу.

Явища обумовленості розглядали уже мислителі античності. Згадаємо, що атомісти вперше запропонували принцип причинності (Левкіпп-Демокрит), а Арістотель виділяв чотири види причин: формальну, матеріальну, рушійну та цільову, які обумовлюють існування світу. Вже тоді під *причиною* вони розуміли явище, дія якого викликає, породжує інше явище – *наслідок*. Тобто поняття причини традиційно відноситься до числа основних категорій науки та філософії. Воно широко використовується і в нашому буденному мисленні. Ми говоримо про причину, коли прагнемо пояснити, чому щось відбувається або починає існувати, в чому полягає джерело або мотив нашої дії тощо.

Втім, в історії філософії ставлення до цієї категорії було різним. Представники суб'єктивно-ідеалістичного напрямку (*Д.Юм, Е.Мач*) прийшли до висновку, що поняття причини має чисто *суб'єктивний характер* і відображає звичку людини мислити сприйняття в певному порядку та послідовності. В XVIII ст. французький вчений *Лаплас* запропонував класичну форму *механістичного детермінізму* – такого бачення світу, де немає місця випадковості. Всі речі та події в такому світі складаються з причинних зв'язків. Лаплас вважав, що, якби всезнаючий спостерігач знав положення всіх часток в певний момент часу, а також всі закони, які керують їх рухом, він міг би точно передбачити усі майбутні події у Всесвіті, а також відтворити всю його минулу історію. Тобто він вважав, що причина породжує наслідок, який можна передбачити *однозначно* (таку причину ще називають динамічною). Ставка на однозначність породила цілу низку детерміністських вчень. Так, *теологічний детермінізм* виступає як вчення про зумовленість розвитку світу Богом, *космологічний* – стверджує однозначність розвитку природи, *антропологічний* – виключає свободу людини, стверджуючи фатальність долі.

Зрозуміло, що ніхто не може дати детального описання світу, який повністю пронизаний причинними зв'язками. Строгий детермінізм пов'язаний з *механіцизмом*, згідно з яким світ – це величезний механізм, який містить безліч малих механізмів. Вплив такого підходу присутній і нині. Однак, сучасна наука свідчить, що реально в природі не

так вже і багато механізмів. Лише деякі природні системи схожі на механізми. Наприклад, наша Сонячна система. Планети, дійсно, рухаються «подібно годиннику», повторюючи одні і ті ж цикли рухів. Але урагани або виверження вулканів, які також підкоряються фізичним законам, мало нагадують роботу механізмів.

Розглядаючи проблему детермінізму, К.Поппер запропонував цікавий образ таких різних об'єктів як хмара та годинник. Годинник символізує собою фізичні системи, поведінка яких регулярно та точно передбачувана. Але хіба можна настільки точно передбачити появу та зникнення хмар або інших «примх природи»? Строгий лапласівський детермінізм стверджує, що всі «хмари» насправді «годинники». Сучасна ж наука не підтверджує таку точку зору. Світ природи керується не лише строгими законами механіки, але й закономірностями *випадку*, становленням *порядку із хаосу*, як це визначає синергетика, про яку йтиметься нижче. Ми можемо сказати, що буття у світі являється взаємопов'язаною сукупністю «хмар» та «годинників».

Засилля детермінізму породило його протилежність – *індетермінізм*, що відмовляється від визнання об'єктивного причинного зв'язку. Ця методологічна позиція заперечує цінність причинних пояснень в науці. Нагадаємо, що з точки зору німецького філософа Г.Ріккєрта, причинне пояснення доцільне в науках про природу, але виключається в науках про суспільство, де домінує випадковість. Людська воля як рушійна сила людської діяльності, а значить – і суспільного розвитку, не залежить у своїх проявах ні від якої необхідності і тим більше – від причинності. Індетермінізм, таким чином, стверджує, що існують такі стани та події, для яких причина або не існує, або її не можна визначити.

Отже, детермінізм і індетермінізм – це *крайнощі*. У світі мають місце і *динамічні* (однозначні), і *вірогідні* причинно-наслідкові зв'язки та відношення. Категоріям «причина» та «наслідок», як і всім іншим категоріям філософії, притаманний *об'єктивний зміст*; ланцюг причинно-наслідкових зв'язків об'єктивно необхідний та універсальний. Він не має ні початку, ні кінця, не переривається ні в просторі, ні в часі. Таке положення і фіксується *законом* (або *принципом*) *причинності*. Хто визнає об'єктивність причинності, вимушений визнати і її загальність. Якщо ми припускаємо явища, які позбавлені своєї причини, то ми вимушені допускати для них існування надприродної сили. *Закон причинності не знає виключень*.

Причинно-наслідкові зв'язки існують у всіх формах буття у світі. Між причиною та наслідком існує досить складний механізм взаємодії. Існує положення про те, що причина *передуює* наслідку. Але його не слід розуміти буквально, тому що причина може в окремих випадках виступати як причина лише *одночасно* зі своїм наслідком. Взаємодія причи-

ни та наслідку може також характеризуватися *принципом зворотного зв'язку*, який діє в усіх самоорганізуючих системах. Зворотній зв'язок несе в собі можливість того, що причина та наслідок міняються місцями. Причина стає наслідком, а наслідок – причиною, але при цьому зберігається часова спрямованість процесу розвитку.

Причини можна характеризувати як: *об'єктивні* – існують поза волю людини; *суб'єктивні* – проявляються в цілеспрямованих діях людини; *зовнішні* – характеризують взаємодію систем; *внутрішні* – діють в межах даної системи; *повні* – являють собою сукупність всіх подій, при наявності яких народжується наслідок; *головні* – ті, що відіграють вирішальну роль; *специфічні* – сукупність обставин, взаємодія яких викликає певний наслідок. Можна виділити ще *прості* та *складні*, *прямі* та *опосередковані* причини тощо.

Якщо враховувати зміст механізму причинності, тобто перенесення речовини, енергії або інформації, то слід виділити *матеріальні* і *ідеальні*, *енергетичні* та *інформаційні* причини. Чітке фіксування механізму причинності забезпечує можливість розрізняти причину та умови її здійснення. Якщо причина – це те, що несе у собі реальний потенціал у вигляді речовини, енергії або інформації, то її умовою є сукупність обставин, за яких можливий наслідок стає реальністю. Для реалізації даної події необхідні *умови* – такі явища, котрі необхідні для здійснення даної події, але самі по собі їй не зумовлюють. Змінюючи умови, можна змінити дію причини та характер наслідку.

Подія може здійснитися і під впливом *приводу* – зовнішнього поштовху, який сприяє прояву причини. Привід – це подія, що безпосередньо передує іншій події, робить можливим її виникнення, але не породжує, не визначає її. Хрестоматійним прикладом використання приводу як причини є вбивство австрійського ерцгерцога Фердинанда у сербському місті Сараєво в червні 1914 року, що призвело до розв'язання першої світової війни. Не даремно говориться: була б причина, а привід знайдеться.

Прояв причини може бути пов'язаним з наявністю випадкових факторів, але з цього не випливає, що при цьому «бал править» випадок, а тому і не треба шукати причину. Слід пам'ятати, що причина реалізує себе прямо чи опосередковано *через сукупну дію випадковостей*. Розуміння цього лежить в основі сучасного наукового прогнозування в процесі вивчення складних закономірностей у поведінці, наприклад, елементарних часток, біологічних явищ, психічної діяльності та суспільному житті.

З розвитком науки уявлення про статистичні закономірності і ймовірнісну природу причинно-наслідкових зв'язків *розвивається*. Певні уточнення в розуміння детермінізму внесла *синергетика* – наука про

самоорганізацію складних систем. В контексті розгляду категорій причини і наслідок слід акцентувати увагу на ряд важливих моментів. Так, цілий ряд наукових фактів привів учених до висновків, що будь-які природні процеси мають *стохастичну* складову і протікають в умовах тієї чи іншої невизначеності. Для складних систем існує, як правило, декілька *альтернативних* шляхів розвитку. Синергетика розкриває особливості прояву причинно-наслідкових зв'язків у нерівноважних системах. Їх розвиток *багатоваріантний*, при цьому можливим є не будь-який вид еволюції, а лише *певний спектр* шляхів. Нерівноважні системи *надчутливі* до зовнішніх впливів, так що навіть незначні за інтенсивністю впливи можуть стати причиною суттєвих наслідків, в тому числі катастрофічного характеру. Можливість неочікуваних поворотів в розвитку обумовлена тим, що він здійснюється через *випадкові* зв'язки.

Тому процес розвитку необхідно розглядати і крізь призму категорій «*необхідність*» та «*випадковість*». Це філософські категорії для позначення двох протилежних форм зв'язку між явищами дійсності. *Необхідність* відображає *внутрішню* закономірність у зв'язках між явищами; необхідністю є те, що *неодмінно має статися* у даних умовах і певним чином; це сталий, *істотний* зв'язок явищ, процесів, об'єктів дійсності, зумовлений усім попереднім ходом їхнього розвитку. Необхідне випливає з *сутності* речей, відображає *загальне, типово, внутрішнє*, те, що переважно витікає з глибинних, суттєвих, повторюваних зв'язків і явищ дійсності.

*Випадковість* – це такий тип зв'язку тих чи інших явищ з оточуючим світом, котрий обумовлений *зовнішніми причинами*, це те, що може статись або не статись, відбутись так чи по-іншому. Категорія випадковості відображає *поверхові, нестійкі зв'язки*, виявляє, перш за все, одичне, що є *несуттєвим* для даного явища.

В ході розвитку філософської думки формувались *різні* погляди на співвідношення категорій «необхідність» і «випадковість», причому в основному переважала *абсолютизація необхідності* і заперечення випадковості, яка визначалась як необхідність, причина якої *невідома*. Це було характерним як для античного філософа *Демокрита*, так і для філософів Нового часу – голландського філософа Спінози та матеріалістів епохи Просвітництва. Так, Гольбах вважав, що життя – це лінія, яку ми повинні *за велінням природи* описати на поверхні земної кулі. Тим самим випадковість виключалась із наукових теорій, вона вважалась *другорядним* чинником, котрий не має принципового значення. Із заперечення випадковості випливало, що все у світі є необхідним, навіть незначні події є неминучими. Ця точка зору призводить до *фаталізму* – уявлення про панування в світі тільки необхідності. Такий філософсь-



кий підхід зближувався з *релігійним* світоглядом, згідно з яким все у світі, в житті суспільства, окремої людини наперед визначено Богом.

Тільки на початку XIX століття *Гегелем*, а потім *Марксом* була проаналізована *діалектика* необхідності і випадковості, яка полягає в тому, що випадковість виступає як *форма* прояву необхідності і як її *доповнення*. Демаркаційна лінія між необхідністю та випадковістю *не є абсолютною*. Подібно до того, як сутність проявляє себе через явище, загальне – в окремому, а тим самим і у одиничному, *необхідність проявляє себе через випадкове*, у випадковому. У цьому зв'язку логіку суспільного розвитку Г.Гегель назвав «*хитрістю історичного розуму*», маючи на увазі її непередбачуваність, випадковий форми її прояву. Якби історія розвитку людей була позбавлена цієї випадковості, то від неї б віяло містичною, фатальною зумовленістю. Проте це не означає, що в історії править випадок та свавілля. Правильне розуміння співвідношення необхідності та випадковості допомагає уникнути як фаталізму так і волюнтаризму.

Необхідність *пробиває* собі дорогу через масу випадковостей. Випадковість може *прискорити* процес здійснення необхідного, а може його і *гальмувати*. Діалектика взаємодії необхідності і випадковості проявляється і в тому, що у процесі розвитку випадковість може *перетворюватись* на необхідність. Так, *випадковий* вплив на організм викликає мутацію (випадкове відхилення), але коли нові спадкоємні ознаки, один раз виникнувши, закріплюються, посилюються, то це приводить до зміни виду – формуються *необхідні* якості живого організму.

Розрізняють динамічні і статистичні закономірності. *Динамічні* закономірності – це така форма *необхідного* зв'язку, при якому взаємозв'язки між причиною і наслідком є *однозначними*. Іншими словами, знаючи початковий стан тієї або іншої системи, ми можемо точно *передбачити* її наступний розвиток. Так, передбачення явища сонячного і місячного затемнень ґрунтується на врахуванні динамічних закономірностей руху небесних тіл.

*Статистична* закономірність, на відміну від динамічної, являє собою діалектичну *єдність* необхідних і випадкових ознак. Наприклад, якщо ви купили лотерейний білет, це не означає, що ви обов'язково виграєте. Характерною особливістю статистичних законів є й те, що вони ґрунтуються на *випадковості*, що має сталість. Це означає, що вони стосуються тільки *великих* сукупностей явищ, кожне з яких має випадковий характер.

У XX столітті випадковість розглядається як один з найважливіших факторів еволюції систем. Будь-які природні процеси мають *стохастичну* складову і протікають в умовах тієї чи іншої *невизначеності*. Дослідження складних відкритих систем з нелінійним розвитком показує,

що їх розвиток здійснюється через *випадковість вибору* шляху в момент біфуркації. В синергетиці встановлено, що випадковість здійснює стійкий вплив на систему. Якщо раніше під *хаосом* розумілася альтернатива організації, порядку, він розглядався як лише нагромадження випадковостей, то в синергетиці хаос став розглядатися як *творче* начало, *конструктивний* механізм еволюції.

Слід зазначити таку загальну тенденцію: чим складніша форма руху матерії, тим відносно більшу роль у функціонуванні систем належить випадковості. Роль випадковості у житті суспільства пов'язана значною мірою з *ролю особистості*.

Основна *мета наукового пізнання* – виявити закономірне, необхідне, рухаючись через аналіз різних випадкових, одиничних фактів до певної необхідності.

Для повного виявлення співвідношення необхідності та випадковості, закономірності та свободи слід скористатися ще однією парою філософських категорій: «можливість» та «дійсність».

*Можливість* – об'єктивно існуюча тенденція виникнення предмета, що зумовлюється *певною закономірністю*; це «*потенційне буття*», що виявляє напрям перетворення предмета. Будучи реалізованою, вона перетворюється на дійсність. Можливе – це те, що мається поки що в зародку, потенційно, у вигляді *передумов*. Так, можливість таланту та геніальності особистості представлена у формі *задатків* як передумов здібностей. Можливість революцій та реформ існує завжди у вигляді певних *соціальних протиріч*. Наприклад, французька буржуазна революція кінця XVIII століття змела політично-правове панування феодалів і таким чином розчистила дорогу для повного розкриття можливостей вже існуючих капіталістичних виробничих відносин. Але аналогічна ситуація може вирішуватись не шляхом соціальних революцій, а шляхом реформ: реформа в Росії 1861 року скасувала кріпосне право, що перешкоджало розвитку відносин капіталу та найманої праці.

*Дійсність* – *реалізована* можливість, все те, що має наявне буття. В широкому сенсі слова під дійсністю мають на увазі *все актуально існуюче* – і в зародковому стані, і в зрілому, і в стані згасання. Усяка дійсність – результат закладених передумов. Вона містить у собі можливість розвитку в різних напрямках, тому можна сказати, що у будь-якої людини в юнацькому віці є багато варіантів вибору життєвого шляху, але дійсність – одна-єдина.

Процес розвитку – це *діалектична єдність* можливості і дійсності. Можливість органічно зв'язана з дійсністю. Вони взаємопроникають, адже можливість – це одна із форм дійсності в широкому розумінні слова, внутрішня, *потенціальна дійсність*. Сама можливість є лише одним з моментів того, що вже існує як реальна дійсність. На протязі ба-

гатьох тисячоліть *продукти людської праці* споживались *всередині* того господарства, де вони вироблялися, і тому не ставали товарами. Отже, продукти праці перетворюються в товари при *певних* суспільно-економічних умовах. Продукт праці стає товаром, коли він призначається для *купівлі-продажу*, тобто для ринкового обміну.

В рамках товарного виробництва продукт вироблявся відокремленими виробниками, причому кожний спеціалізувався на виробництві

Можливості можуть бути *реальними* (конкретними) і *формальними* (абстрактними). Ми називаємо можливість реальною, коли вона виявляє закономірну суттєву тенденцію розвитку об'єкта, а в дійсності *існують необхідні умови її реалізації*. Формальна можливість виявляє *несуттєву тенденцію* розвитку об'єкта, і в дійсності *відсутні умови*, необхідні для її реалізації. Формальна можливість сама по собі не суперечить об'єктивним законам. І в цьому розумінні вона докорінно відрізняється від неможливості, тобто від того, що принципово, за жодних умов не може бути реалізовано. Формальна можливість може перетворитись в реальну. Це в значній мірі залежить від певних *умов*. Наприклад, намір міфічного Ікара літати в часи античності вважався нездійсненним, для сучасної ж людини це не є надто складною проблемою; також як і можливість польоту людини в космос була колись тільки формальною, а потім стала реальною.

Кількісна міра реалізації можливості називається *імовірністю*. Якщо неможливість позначити як нуль, а дійсність як одиницю, то всі проміжні значення від нуля до одиниці будуть характеризувати *ступінь імовірності*.

У часі можливість *передує* дійсності. Але дійсність, будучи результатом попереднього розвитку, є водночас вихідним пунктом наступного розвитку. Можливість виникає в певній дійсності і реалізується в *новій* дійсності. Наприклад, з розвитком виробництва, науки і техніки розкриваються все нові властивості предметів праці і реалізуються в людській практиці. Металом, давно відомим людині, була мідь (бронзовий вік передував залізному), стародавні люди виробляли з неї домашнє начиння, зброю. Але лише через тисячоліття по тому з'ясувалось, що мідь є добрим провідником електричного струму і з неї стали виробляти електричні дроти, кабелі тощо.

Існує істотна *відмінність* у процесі перетворення можливості в дійсність у природі і в людському суспільстві: в природі перетворення можливості в дійсність відбувається в цілому *стихийно*; історію ж створюють люди і реалізація закладених у суспільному розвитку можливостей залежить від їхньої *волі, свідомості, активності*.

Для *складних систем* існує, як правило, *декілька* альтернативних шляхів розвитку. В одному і тому ж середовищі можуть виникати *різні*

структури, процес розвитку може здійснюватись *багатоваріантно*, завдяки чому можливі *несподівані* повороти в розвитку. Тому прогнози – екстраполяції від наявного – можуть бути ненадійними або просто помилковими, розвиток здійснюється *нелінійно*. Кількісне співвідношення між альтернативними можливостями може бути виражене математично як ступінь імовірності настання певної можливої події. Людина в своїй діяльності враховує реальні можливості і створює умови для їх перетворення в дійсність.

Розглянувши категорії визначеності та обумовленості буття у світі, коротко зупинимося на категоріях, що характеризують *цілісність буття*. Йдеться про філософські категорії «*ціле*» та «*частина*». В загальному плані проблема співвідношення цілого і його частин традиційно передбачає вирішення ряду питань: являє собою ціле *суму* складових його частин чи воно має *особливу якісну визначеність*? що є *похідним* – передує частина цілому чи ціле частині? *який зв'язок* між цілим і його складовими і чи має він причинний характер? пізнається ціле *через частини* чи частини можуть бути пізнані лише *на основі знання цілого*?

До вироблення системного підходу ці питання аналізувалися або з позиції емпіризму, або з позиції крайнього раціоналізму. *Емпіризм* орієнтувався на класичну механіку, де ціле розглядалося як *проста сума його складових*; знання ж про ціле екстраполювалося на його складові. Вважалося, що частина передує цілому, а ціле розумілося як щось, причинно обумовлене своїми частинами. Крайній *раціоналізм*, починаючи від Платона, віддавав *перевагу цілому*. З цієї позиції ціле – не просто сума частин, а *особлива єдність*, що передує частинам і причинно від них не залежить; щоб вирішити проблему знання частин, потрібно мати у своєму розпорядженні знання про ціле, що виступає *першореальністю*.

Наприкінці XIX – початку XX століття сформувався системний підхід, що *подолав крайнощі* емпіризму і раціоналізму, запропонувавши своє рішення зазначених питань, яке виражається у ряді наступних положень.

*По-перше*, ціле *складається* з частин, але це така єдність, що має *нову якість*, яка не впливає з його складових. Наприклад, сам по собі водень горить, а кисень підсилює цей процес, але два атоми водню й один атом кисню утворюють систему протилежної якості – воду.

*По-друге*, у співвідношенні цілого і його частин ціле виступає своєрідним *каркасом* для частин. Зміна якихось окремих частин автоматично не викликає зміни цілого. Ціле демонструє *відносну самостійність і стійкість* у порівнянні з частинами.

*По-третє*, частини цілого *структурно організовані*. Вони пов'язані відносинами як координації, так і субординації. Цей взаємозв'язок додає цілому характер *системи*. Але, склавшись як система, ціле підтри-

мує субординацію частин, забезпечує відношення координації. Через кореляційні зв'язки ціле присутнє у своїх частинах і у плані речовини, енергії та інформації.

*По-четверте*, ціле виникає, розвивається і набуває нової якості, в якій окремо взята частина поводитьсь відповідно до сутності цілого.

*По-п'яте*, недоцільно визначати – передує частина цілому чи ціле частині; частини не існують *до і поза* цілим, як і ціле не існує до і поза частинами. Усе це свідчить, що категорії цілого і частини *співвідносні*, і це співвідношення носить характер *одночасності*.

*По-шосте*, одночасність цілого і частин знімає і проблему гносеологічних пріоритетів. Пізнання частин здійснюється не в їхній відокремленості, а в їхній *співвіднесеності з цілим*, тому що без частин немає цілого, без цілого немає частин. Іншими словами, повноцінним об'єктом пізнання виступає не частина сама по собі, а *частина конкретного цілого*.

Таким чином, філософські категорії являють собою *систему знань*, суму та підсумок пізнання і практичного перетворення людиною оточуючого світу. Без оволодіння цими категоріями неможливе філософське мислення як *розмірковування* про світ, запитування про нього. Філософські категорії є *фундаментальними* науковими поняттями, оскільки на них спирається весь пізнавальний процес. Відображаючи найбільш суттєві властивості і закономірні зв'язки оточуючого світу, вони активно використовуються в усіх сферах наукового пізнання. Категорії філософії являють собою складний *синтез* знань про світ, оскільки філософія спирається на пізнавальний досвід людства, усю його довгу і суперечливу історію.

### **Закони діалектики**

Принципи взаємозв'язку, взаємодії та розвитку складають предмет дослідження *діалектики – філософського вчення про найбільш загальні принципи та закони розвитку буття в світі*. Ми вже відзначали, що вперше діалектичні ідеї були висловлені ще за часів античної філософії (Геракліт, Зенон). Значно пізніше ідеї розвитку були розроблені в філософському вченні Г.Гегеля, який і визначив діалектику як «рушійну душу всякого наукового розгортання думки і ...єдиний принцип, котрий вносить в зміст науки іманентний зв'язок та необхідність». Згодом К.Маркс і Ф.Енгельс розробили основні принципи *матеріалістичної діалектики*.

Отже, діалектика досліджує загальні закони розвитку світу. *Закон – це необхідний, суттєвий, стійкий та повторюваний зв'язок буття*. В природі закони діють як стихійні сили, а в суспільстві проявляються

в процесі усвідомленої людської діяльності. Але суспільні закони, як і закони природи, носять об'єктивний характер. Знання законів розвитку, пізнання форм їх прояву забезпечують можливість керувати процесами, які протікають як в природі, так і в суспільстві. Хоча за своєю формою закони є продуктом людського знання, але за своїм змістом вони виражають об'єктивну реальність світу. Доцільно підкреслити, що, з точки зору об'єктивного ідеалізму, закон є проявом світового розуму, втіленого в природі та суспільстві. З позицій суб'єктивного ідеалізму, закон – це ті досягнення, які привнесені в реальний світ природи та суспільства розумом мислячого суб'єкту.

Багатогранність буття виражається різними типами законів, тому їх і класифікують за *різними підставами*:

– за *сферою дії* закони поділяють на *універсальні* (закони розвитку, закон гравітації, збереження енергії) та *спеціальні* (закон статевого добору, закони суспільного життя);

– за *змістом* виділяють закони *будови, функціонування та розвитку*;

– за *формою прояву* існують *динамічні та імовірнісні закони*. Перші виражають сталі тенденції, а другі – вірогідність, статистичну закономірність. *Закономірність* – це форма прояву закону.

Г. Гегель в рамках об'єктивного ідеалізму, спираючись на принцип тотожності мислення та буття, вперше розробив *діалектичний метод*, який дозволяв розглядати будь-яке явище в процесі розвитку. Оскільки в історико-філософському розділі вже йшлося про гегелівський діалектичний метод, зараз ми зосередимо свою увагу на розкритті сутності *законів діалектики*.

Одним із основних законів діалектики є *закон взаємного переходу кількісних і якісних змін*. Він демонструє зміни якості об'єкту, процесу, явища, коли накопичення кількісних змін досягає певної межі. Закон переходу кількісних змін в якісні є об'єктивним за змістом і носить загальний характер. З'ясування сутності цього закону, його проявів і дії вимагає розкрити зміст категорій: *якість, кількість, міра та стрибок*.

Кожна річ, предмет, явище постає у сукупності своїх властивостей, у їх цілісності, що і є *якістю*. Гегель характеризував якість як *«тотожну з буттям визначеність»*. Це означає, що якість невід'ємна від предмета. Зміна якості означає, що предмет перестав існувати. Якість є те, що дає можливість відрізнити одну річ від іншої і, таким чином, об'єднувати, конструювати речі не тільки у бутті, але і у свідомості. Завдяки якості ми дізнаємося, що даний об'єкт є *саме той*, а не інший. Якість об'єкта виявляється через сукупність його властивостей, характеризує предмет як ціле, то *властивість* – це спосіб виявлення певної сторони об'єкта стосовно інших об'єктів, з яким він взаємодіє, тобто це сторона предмету, це своєрідний в кожному конкретному випадку про-

яв даного предмету в його відношенні з іншими предметами. Отже, *якість як філософська категорія* – це сукупність внутрішніх, корінних, суттєвих властивостей предмету, це його цілісна характеристика в єдності внутрішньої та зовнішньої визначеності, відносної стійкості, відмінності, а також подібності з іншими об'єктами.

**Кількість** – це філософська категорія, що відображає загальні, *зовнішні* ознаки речей, що існують: величину, число, об'єм тощо. Кількість є така визначеність предмету, котра є ніби *байдужою* до нього, оскільки її зміна *в певних межах* безпосередньо не означає перетворення даного предмету на інший. В початковий період кількісні зміни відбуваються або цілком непомітно, або з дуже малою швидкістю без значного ефекту. Як писав Гегель, кількісна зміна спочатку здається «зовсім невинною», нездатною викликати якісь серйозні зміни, і лише з часом виявляється оманливість такого враження. Отже, при порушенні певних меж настають зміни, які призводять до якісних перетворень. Тобто кількість знаходиться в *єдності* з якісною визначеністю об'єкту, що виражається в понятті «*міра*».

Міра – це рамки, інтервал, в межах яких кількісні зміни не порушують якісну визначеність предмету. Цією категорією предмет охоплюється в єдності, синтезі його кількості та якості. Порушення міри веде за собою зміну якості, а по суті – і зміну об'єкту.

Важливою категорією в розумінні закону взаємного переходу кількісних змін в якісні є стрибок, перерва поступовості. Сtribок – це процес *корінної зміни даної якості*, перетворення її в нову в результаті кількісних змін. Сtribок є об'єктивним і закономірним процесом, підготовленим попереднім розвитком. За часом стрибок може тривати від частки секунди в процесах мікросвіту до мільярдів років – в космічних процесах. На кожному рівні «буття в світі» стрибок має *свій* інтервал. Приклади *одноактних* стрибків: політичний переворот у суспільному житті, різного роду катаклізми в природі, анігіляція тощо. Приклади *поступових* якісних змін: виникнення нових видів тварин і рослин, становлення людини, становлення і розвиток мов, перехід до ринкових відносин. Поступовість якісних змін, що відбуваються у процесі переходу до ринкових відносин, полягає в тому, що в проміжних формах відбувається нагромадження елементів приватновласницьких відносин і відмирання елементів державної форми власності.

Слід відзначити, що мають місце переходи не лише кількісних змін у якісні, але і навпаки – *кількісні зміни відбуваються на основі якісних*. Наприклад, перехід індивідуальних виробників до спільної виробничої діяльності шляхом кооперування є якісною зміною. Для спільної виробничої діяльності характерні: розподіл праці між виробниками, їхні суспільні контакти, взаємодопомога, змагання, внаслідок чого підвищу-

ється продуктивність праці, виникає нова продуктивна сила, на основі якої відбувається зростання виробництва, створюється продукт у більшій кількості. Іншими словами, виробник у процесі кооперованої праці створює матеріальних цінностей більше, ніж тоді, коли він працював індивідуально, як окремих виробник. Кооперативна праця, за словами К.Маркса «об'єднує одночасно більше число робітників, отже, процес праці розширює свої розміри і дає продукту у більшій кількості». Як результат – суттєві кількісні зміни виникають на основі якісних змін.

*Другий закон діалектики, котрий розкриває джерело розвитку – закон єдності та боротьби протилежностей.* Ще Геракліт підмітив абсолютну плинність світу, де все є минуле та має свою протилежність, де всім править боротьба протилежностей – світу та п'їтьми, нового та старого тощо. Ідеї Геракліта знайшли свій подальший розвиток в історії філософії і особливо – в діалектиці Гегеля, який представив увесь природний, історичний та духовний світ у вигляді процесу *безперервного руху та змін.* За Гегелем, розвиток здійснюється завдяки тому, що внутрішній зміст світового розуму втілюється в неадекватну форму матеріальної природи, що викликає актуальну суперечність, яка і потребує свого вирішення. У «Енциклопедії філософських наук» великий німецький філософ підкреслює: *«Протиріччя – ось що насправді рухає світ, і смішно говорити, що протиріччя не можна мислити».*

Діалектика як філософське вчення передбачає вивчення протиріччя самої сутності предметів, явищ, процесів, які обумовлені їх буттям. У філософії діалектика протиріччя представлена законом єдності та боротьби протилежностей. Щоб з'ясувати суть цього закону, слід розкрити зміст категорій, за допомогою яких він виражається: ***тотожність та відмінність; протилежність; єдність протилежностей; протиріччя.***

*Тотожність* – граничний випадок ідентичності, відношення речі до самої себе. Але оскільки будь-який об'єкт, в силу постійної тенденції до зміни, кожен мить вже інший, то дослідник завжди має справу з *єдністю тотожності та відмінності*, де тотожність завжди забезпечує сталість буття, а відмінність ініціює тенденцію до його зміни. Відмінність може бути суттєвою та несуттєвою; тільки суттєва відмінність має можливість розвитку до своєї протилежності як межі, сторони якої не стільки взаємно *передбачають*, скільки взаємно *виключають* одна одну. Таким чином, тотожність виражає стійкість, відмінність – мінливість. Єдність тотожності та відмінності забезпечує стан, коли явище, перебуваючи в постійних змінах, зберігає себе в певних параметрах простору та часу.

Відмінність може розвиватися до *протилежності*, до взаємного виключення сил та тенденцій. Виникнення протилежностей свідчить про



те, що відмінність поступається місцем *протиріччю*. Однак, діалектичне протиріччя характеризується єдністю, взаємною обумовленістю протилежностей. Єдність протилежностей означає, що вони є різними сторонами одного і того ж процесу, невіддільні одна від одної, переплітаються. *Боротьба* протилежностей, які знаходяться в єдиному зв'язку і, разом з тим, виключають одна одну – це і є протиріччя. Розвиток неминуче породжує зіткнення протилежностей, їх боротьбу, а вирішення цієї боротьби протилежностей з необхідністю породжує нові протиріччя. Протиріччя в природі, суспільстві та пізнанні мають *всезагальний* характер. Це означає, що вони притаманні *усім* предметам, явищам і процесам без винятку. Протиріччя мають також *специфічний* характер: вони різні в різних формах матерії і розв'язуються різними методами. У природі це здійснюється стихійно, в суспільстві – свідомо, в результаті людської предметної діяльності. Кожне протиріччя в суспільстві вимагає конкретного вивчення, особливо на переломних етапах розвитку і функціонування суспільства. Серед важливих засобів подолання соціальних протиріч є загальні, які виробило людство: соціальна революція, реформа, компроміс тощо. В конкретних сферах суспільної діяльності, скажімо, в економічній, для подолання реальних протиріч використовуються такі засоби як роздержавлення власності, приватизація, націоналізація, акціонування, оренда тощо. Рушійною силою змін, що відбуваються в суспільстві, є людська діяльність, інтереси класів, політичних партій, соціальних груп, окремих осіб.

Таким чином, спостерігаючи дію закону єдності та боротьби протилежностей, можна виявити певну динаміку, а саме: *тотожність – відмінність – протилежність – протиріччя – діалектичний стрибок*, тобто появу іншої якості. В протиріччі, як в єдності та протистоянні протилежностей, Гегель вбачав «джерело всякого руху».

Якщо закон переходу кількісних змін у якісні розкриває механізм розвитку, а закон єдності і боротьби протилежностей – його джерело, то **закон заперечення заперечення** характеризує *спрямованість* процесу розвитку, демонструє єдність *поступальності* та *наступності* в розвитку. Цей закон, як і попередні два, був сформульований Гегелем в контексті його системи об'єктивного ідеалізму. Дія закону заперечення заперечення виявляється лише у *відносно завершеному* процесі розвитку. Зміст цього закону розкривається через категорії: **заперечення, наступність, розвиток**.

Розвиток відбувається як руйнування старої єдності елементів системи і виникнення нового предмету, що і є запереченням старого предмету. Але заперечення не є лише руйнуванням тієї чи іншої якісної визначеності: *діалектичне* заперечення передбачає *момент народження нового*, або момент розвитку. Інакше кажучи, заперечення старого є

втрата предметом своєї якісної визначеності і перехід до нової якості. Діалектичне заперечення здійснюється в різних сферах реальності *порізно*. Це залежить як від природи самого явища, так і від умов його розвитку. В неживій та живій природі процес заперечення здійснюється стихійно – як самозаперечення; у суспільстві і в мисленні – в процесі свідомої діяльності людей. Самі люди визначають, що утримувати при запереченні, а що – відкидати, які елементи старого знищити повністю, а які захищити для подальшого розвитку. Отже форми діалектичного заперечення в суспільстві мають свою специфіку.

Відоме і інше розуміння процесу заперечення, яке характеризується як *метафізичне* – це відкидання, знищення без збереження корисного, без зв'язку того, що було з тим, що є. Але створити щось суттєве без спадкоємності, на голому місці неможливо. Тим більше, коли мова йде про феномен культури, яка створюється багатьма поколіннями людей протягом століть і є закономірним розвитком усього того цінного, що створило людство у своїй історії. Те ж саме стосується і господарського життя суспільства.

Отже, процес діалектичного заперечення носить не деструктивний, а *конструктивний* характер, бо в межах дії закону має місце не просте, а *подвійне заперечення*. Суть гегелівської ідеї про подвійне заперечення зводиться до так званого принципу *тріади*: теза – антитеза – синтез. Зв'язок старого та нового знаходить свій вираз в наступності, «як безперервність в перервному», як збереження окремих аспектів старого в новому. Повтор на більш високій стадії розвитку означає не тільки повернення «*нібито до старого*», але й перехід до нового *циклу* з суттєво іншими внутрішніми протиріччями, які потребують свого вирішення. Закон заперечення заперечення відображає об'єктивний закономірний зв'язок, *спадкоємність* між тим, що заперечується, і тим, що заперече.

Послідовність циклів, які складають ланцюг розвитку, можна образно уявити у вигляді *спіралі*, де кожний цикл виступає як виток у розвитку, а сама спіраль розкручується як ланцюг циклів. Образ спіралі вдало схоплює загальний напрямок розвитку: повернення в минуле не є повним, розвиток не повторює старого шляху, а знаходить новий, відповідно до змін як внутрішнього змісту, так і зовнішніх обставин, які є умовою нового витку розвитку.

Таким чином, закон заперечення заперечення – це закон великого масштабу. Він виявляється у повному своєму обсязі лише в тому разі, коли відбувається *повний* цикл розвитку, коли мають місце *три* ступені у процесі розвитку. Отже, циклічність – важлива особливість даного закону. Цей закон дає теоретичне уявлення про поступальний характер розвитку, про спадкоємний зв'язок між попереднім і наступним його станами, коли останній внаслідок набування нової якості стає багат-

шим, вищим у порівнянні з першим. У цьому процесі те, що наступне, за висловом Гегеля, «нічого не втрачає в результаті свого діалектичного поступального руху, але забирає з собою все набуते».

Таким чином, розглянуті діалектичні закони дозволяють осмислити процеси розвитку конкретних форм буття.

### **План семінарського заняття**

1. Філософський зміст проблеми буття.
2. Принципи діалектичного осмислення буття.
3. Категорії як загальні форми відображення буття, його пізнання і перетворення: одиначне – особливе – загальне; зміст – форма; система – елемент – структура; сутність – явище; причина – наслідок; необхідність – випадковість; можливість – дійсність.
4. Основні закони діалектики: закон єдності і боротьби суперечностей; закон переходу кількісних змін в якісні; закон заперечення заперечення.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Проаналізуйте зміст категорії «буття».
2. Проаналізуйте особливості основних форм буття.
3. Розкрийте, як в філософії екзистенціалізму розглядається проблема буття.
4. Дайте характеристику основних принципів процесу розвитку.
5. Проаналізуйте, як співвідносяться поняття «рух» та «розвиток».
6. Співставити вчення про категорії у Арістотеля, Канта та Гегеля.
7. Розкрити зміст і методологічне значення категорій: одиначне – загальне – особливе.
8. Проаналізувати співвідношення категорій «сутність» та «явище» та розкрити їх методологічне значення в процесі пізнання.
9. Поясніть, чому явище за своїм змістом є багатше від сутності, аргументуючи свою точку зору відповідними прикладами.
10. Як Ви розумієте вислів К.Маркса: «Якби форма прояву і сутність речей безпосередньо *співпадали*, то усяка наука була б *зайвою*»?
11. Показати, в чому проявляється діалектика змісту і форми. Проаналізувати, в чому проявляється відносна самостійність форми.
12. Охарактеризувати сутність системного аналізу та його роль в сучасному науковому пізнанні.
13. Дайте характеристику категорій «причина» та «наслідок» як співвідносних категорій.
14. Проаналізувати різні підходи до розуміння причинно-наслідкових зв'язків в історії філософської думки.
15. Дати класифікацію різних видів причин.

16. Розкрити зміст категорії «необхідність», проаналізувавши різні підходи до її розуміння в історії філософії.
17. Розкрити зміст категорії «випадковість» та пояснити, яка роль відводиться випадковості в синергетичному розумінні розвитку.
18. Проаналізувати різницю між динамічними та статистичними закономірностями.
19. Розкрити зміст категорії «можливість» і охарактеризувати різні види можливостей.
20. Проаналізувати діалектичний зв'язок категорій «можливість» та «дійсність».
21. Охарактеризуйте зміст основних законів діалектичного розвитку буття.
22. Проаналізуйте зміст категорій, що розкривають дію закону єдності і боротьби протилежностей.
23. Охарактеризувати категорії, що розкривають зміст закону переходу кількісних змін в якісні.
24. Охарактеризувати категорії, що розкривають зміст єдності і боротьби протилежностей.
25. Охарактеризувати категорії, що розкривають зміст закону заперечення заперечення.
26. В чому полягає принципова відмінність діалектичного заперечення від метафізичного.
27. Визначити, які сторони процесу розвитку розкриває кожний із законів діалектики.

### **Тематика доповідей та рефератів**

1. Проблема буття в історії філософії.
2. Еволюція філософських поглядів на матерію.
3. Діалектика як вчення про універсальні зв'язки та розвиток.
4. Принципи діалектичного осмислення буття.
5. Альтернативи діалектики: еkleктика, догматизм, релятивізм.
6. Синергетика як сучасна концепція розвитку.
7. Категорії як загальні форми відображення буття, його пізнання і перетворення.
8. Закон єдності та боротьби протилежностей.
9. Закон переходу кількісних змін в якісні.
10. Закон заперечення заперечення.
11. Світоглядне та методологічне значення основних законів діалектики.

## ТЕМА 8.

### ЛЮДИНА ТА ЇЇ БУТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

**Зміст теми:** 1. Становлення філософських уявлень про людину. 2. Багатовимірність людського буття: співвідношення біологічного і соціального в людині. 3. Свідомість як фундаментальна властивість людини. 4. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість». Структура особистості. 5. Соціалізація особистості: етапи, механізми, форми.

Что же такое человек? Является ли он тем, чем кажется астроному – крошечным комочком смеси углерода и воды, бессильно копошащимся на маленькой и второстепенной планете? Или же человек является тем, чем он представлялся Гамлету: «Какое чудо природы человек! Как благородно рассуждает! С какими безграничными способностями! Как точен и поразителен по складу и движениям! Почти равен Богу – разумением! Краса Вселенной! Венец всего живущего!» А может, он является тем и другим одновременно – «мыслящий тростник» по Паскалю?!

Б. Рассел

#### **Становлення філософських уявлень про людину**

Людина є предметом вивчення багатьох наук: ряд конкретних дисциплін – педагогіка, психологія, фізіологія, медицина, антропологія вивчають окремі сторони її життєдіяльності. Філософія ж покликана інтегрувати цей рівень знань та розробити *цілісне* бачення людини. Вся історія філософії супроводжується намаганням дати відповіді на питання: яке місце людини у світі? яке її походження, ким вона фактично являється і ким може стати? на які ідеали орієнтуватися, до яких цілей прагнути, якими засобами їх досягати? чи є сенс у житті людини? яке співвідношення невблаганної необхідності і власної свободи, відповідальності як міри свободи? Відповіді на ці та інші питання були різними в залежності від епохи, рівня знань, світогляду, належності до тієї чи іншої філософської школи. Кожна історична епоха і культура *повсюду* ставила і розглядала питання про людську природу. Постійно змінювалися пріоритети та аспекти осмислення цієї проблеми. Філо-

софська думка то «розчиняла» людину в природі і суспільстві, то навпаки – вважала її істотою самодостатньою, протиставляючи її природному і соціальному світу.

В ході вивчення основних історичних етапів розвитку культури та філософії Ви ознайомились вже з різними концепціями людини, тому обмежимося тільки стислим оглядом *розмаїття* філософських її моделей.

Так, в *Давній Індії* людина мислилась як частина світової душі. Між людиною і іншими живими істотами (рослинами, тваринами) не вбачалось глибокої різниці: усі вони розглядались як такі, що знаходяться в колесі перевтілень і приречені на страждання, але людина прагне від них визволитися. Шлях до цього лежить у відчуженості від усього земного і злитті людської душі з космічним духовним началом. В *китайській філософії* людина визначається як істота, котра в своїх діях керується внутрішніми мотивами, але вирішальну роль в її житті відіграє *веління Неба*. Людина повинна навчитися сприймати і розуміти цей закон і вибудовувати свою поведінку відповідно до волі Неба.

В античну добу переважала *космоцентрична* ідея, згідно з якою людина мислилась як частина космосу, як «малий світ», мікрокосм – відображення і символ Всесвіту, макрокосму. З часом формується тенденція до *антропоцентризму*. Ще античний філософ Емпедокл відзначав: «Людина завжди була, є і буде найбільш цікавим явищем для людини», і ця думка не втратила своєї актуальності і сьогодні. Починаючи з софістів і Сократа, складається нова культура, що вимагає самопізнання людини, яка вважається «мірою всіх речей». Арістотель визначає людину як *політичну тварину*, наділену розумом, яка не може існувати поза суспільством. В умовах поступового руйнування античного полісу на перший план у філософських міркуваннях – у Епікура, в стоїцизмі, скептицизмі – виходить окремий індивід, етичний вимір його буття, шляхи досягнення індивідуального щастя.

В епоху *Середньовіччя* в християнській філософії суттєво змінюється погляд на людину, яка вважається *творінням* Бога, його образом і подобою. Головною ознакою людини стає не розум, а «*серце*», *любов, віра, надія*. Смісл земного життя людини – в спасінні душі для вічного неземного життя, в єднанні з Богом. Філософія Ренесансу, що прийшла на зміну філософії Середньовіччя і одним з головних принципів якої був *антропоцентризм*, розглядає людину як *автономну* істоту, наділену безмежними творчими можливостями.

В філософії *Нового часу* виявляються *дві* тенденції щодо розуміння людини. З одного боку, філософи прагнуть пояснити сутність людини з позиції *природознавства* і часто проводять прямі аналогії між людиною та машиною, людиною та твариною. З іншого боку, специфічну властивість людини вбачають у *розумі*, у мисленні, яке панує над пристрастями-

ми. Згідно Р.Декарту, розум є універсальним способом усвідомлення світу, будь-яких пізнавальних, практичних та комунікативних дій людини. Таким чином, в цей час були створені зразки *натуралістичних* досліджень сутності людини, але головна заслуга цього часу – визнання автономії людського розуму в пізнанні власної сутності.

В *класичній німецькій філософії* гіпертрофується *духовне* начало в людині, акцентується увага на раціональному, що особливо яскраво виражено у філософії Г.Гегеля, який вважав, що людина є носієм загальнозначимого духу, суб'єктом духовної діяльності, що творить світ культури. Щоправда, для Канта людина – істота *дуалістична*, вона належить як до світу природи, де панує необхідність, так і до світу свободи, що визначає її моральність. Кант вважав, що вивчення людини – основна задача філософії. Фейербах, розробляючи антропологічний принцип філософії, розглядав людину, в першу чергу, як чуттєво-тілесну істоту, на основі якої вибудовується «храм розуму».

У *марксизмі* визначальним у розумінні людини є *трудова діяльність*, завдяки якій створюється світ матеріальної і духовної культури, і сама людина формується культурою. Абсолютизуючи суспільне буття, марксизм проголошує: суспільство детермінує властивості особистості.

В *ірраціоналістичних* концепціях ХІХ – початку ХХ століття в якості домінуючих у людині розглядаються її *позарозумні* здібності і сили – почуття, воля. Так, згідно Ніцше, людина визначається грою життєвих сил і потягів, а не свідомістю і розумом; З.Фрейд і фрейдизм також підносять несвідоме над свідомістю, вбачаючи в ньому джерела релігії, культури, мистецтва.

У *ХХ столітті* філософська думка здійснила *новий поворот* до проблеми людини. Особливо ретельно досліджувалась ця тема в екзистенціалізмі та філософській антропології. В філософії *екзистенціалізму* відправною точкою побудови концепції людини стає категорія *існування*. Людина сама обирає та реалізує проект свого буття, але з цим вибором пов'язана *тривога та відповідальність* за правильність здійсненого вчинку. В 20-х роках ХХ століття виникає *філософська антропологія* як певний напрямок філософської думки, засновниками якого були *М. Шелер* та *Г.Плеснер*. Ними ставилось завдання на основі даних спеціальних, окремих наук про людину – біології, фізіології, психології, соціології тощо – створити про неї *цілісне* уявлення.

В *українській* філософії антропологічна проблематика особливе місце займає в екзистенціально орієнтованій філософії *Г.Сковороди*, в якій представлено все людино-життєве розмаїття думок та почуттів, неповторність особистісного існування. Головним в людині, згідно його вчення, є не стільки теоретичні пізнавальні здібності, скільки емоцій-

но-вольове начало – *серце*, з якого виростає і думка, і прагнення, і відчуття.

Підводячи підсумок історико-філософського аналізу феномену людини, можна зробити ряд *висновків*. По-перше, незважаючи на зусилля мислителів різних історичних епох, людина, як і раніше, залишається *загадкою* і тому виникає багато версій щодо питання про її походження, сутність і призначення. По-друге, людина – це єдина істота, котра може *вийти за свої межі*, здійснити самоаналіз, подивитись на себе *іззовні*, редагуючи свою поведінку та ставлення до світу: вона і режисер, і актор, архітектор і суддя. По-третє, людина – істота *погранична*: породжена вона природою, своїм становленням зобов'язана суспільству, а розвитком – тільки самій собі.

### ***Багатомірність людського буття: співвідношення біологічного і соціального в людині***

*Багатомірність* людини проявляється в біологічному, психічному та соціальному відношеннях. *Біологічне* в людині – це відносно самостійна підструктура, що глибоко пов'язана з еволюцією живої природи, має свою специфічну організацію. В людині біологічно обумовлені: тривалість життя та різні його етапи, тип нервової системи, природні потреби, статеві, вікові властивості, задатки щодо різних видів діяльності (музики, математики, малювання тощо), обдарованість; біологічно запрограмовані також певні видові ознаки раси, що є результатом пристосування до різних регіонів планети. Біологічно кожний людський індивід *унікальний*, має неповторний набір генів, що несе інформацію, яка передбачає існування властивих лише даній людині ознак. *Психічне* в людині містить внутрішній духовно-душевний світ, свідоме та позасвідоме, волю та переживання, мислення та пам'ять, характер та темперамент; сюди входять і індивідуальні властивості окремих психічних процесів, що стали властивостями особистості – індивідуальні прояви емоцій, відчуттів, сприйняття.

Однак, людина в першу чергу є суб'єктом *суспільних* відносин. Під *соціальним* в людині мається на увазі, перш за все, знання, уміння і звички, здатність її мислити і практично діяти, володіти мовою, дотримуватись певних норм поведінки і системи цінностей, соціогенні потреби. Хоча дитина з'являється на світ як людська істота, вона лише *кандидат* у людину. Її вводить у світ людей суспільство, яке регулює і наповнює поведінку індивіда соціальним змістом. Усе це набувається людиною в суспільстві через механізми *соціалізації*, тобто залучення людини до світу культури. Докладніше про це йтиметься в питанні «Особистість та суспільство».



Співвідношення соціального та біологічного в людині *складне і суперечливе*. Основна проблема полягає у визначенні того, яке з начал домінує, визначає формування людини, її розвиток. Обмежений розгляд індивіда в тих чи інших рамках, перебільшення одного з моментів призводить до спрощеного тлумачення *співвідношення* біологічного і соціального в людині, на основі яких виникають різні версії панбіологізму або ж пансоціологізму, іншими словами, біологізаторські і соціологізаторські концепції людини.

*Біологізаторські* (натуралістичні) концепції абсолютизують роль біологічних начал в людині і принижують значення соціального (культурного). До таких концепцій відносяться: *расизм, соціал-дарвінізм, соціобіологія*. Новітні концепції соціал-біологізму і соціал-дарвінізму на альтернативно поставлене питання: «Гени чи соціум»? – провідне місце відводять генам. Іншу крайність являють собою *соціологізаторські* концепції, що принижують значення біологічних факторів в поведінці людини.

Але людину слід розглядати як *єдність* біологічного і соціального. Вона живе одночасно за законами двох світів: природного і культурного, проте основні якості людини: здатність практично діяти, свідомість, мова – все ж таки мають соціальне походження. Яскравим прикладом взаємодії біологічного і соціального є розвиток здібностей. Людина народжується, маючи певні задатки, але чи сформується на їх основі талант або геній, чи переростуть вони у здібності в певній сфері людської діяльності – це залежить від умов виховання, від соціального середовища.

У ХХ столітті біологічне начало в людині піддається сильному впливу з боку соціальних, технологічних і екологічних факторів. Цей вплив переважно негативний. В умовах сучасної високорозвиненої технічної цивілізації адаптивні можливості людського організму по цілому ряду параметрів близькі до вичерпання, що проявляється у так званих хворобах цивілізації – стресах, серечно-судинних та психічних захворюваннях.

### ***Свідомість як фундаментальна властивість людини***

В ході історичного розвитку філософських поглядів на людину були виділені три основних принципи, що характеризують родову сутність людини: наявність *свідомості*, цілеспрямованої *діяльності* та *соціальності*.

Для більш глибокого розгляду цих найважливіших рис ми дамо в першу чергу характеристику феномену *свідомості*, унікальні характеристики якої породжують цілу низку концепцій, що по-різному тлума-

чать її походження. Серед них найбільш поширеними є *релігійна*, згідно з якою свідомість людини є божим даром; *єдиного інформаційного поля*, згідно з якою свідомість є яскравим проявом універсальних інформаційних процесів; *дуалістична*, згідно з якою в основі всіх світових процесів лежать два начала – матеріальне та ідеальне, а свідомість є виявленням духовного начала буття; концепція *еволюції* – свідомість є результатом поступового розвитку живих організмів, на заключному етапі якого виникає носій свідомості – людина.

На останній концепції, що є найбільш аргументованою, ми зупинимося детальніше. За даними сучасної науки становлення свідомості є ланкою в процесі саморозвитку складних матеріальних утворень. Передумови для появи свідомості сформувалися в результаті виникнення життя і наступної еволюції однієї з гілок живих організмів у напрямку ускладнення своєї будови й удосконалювання механізмів регуляції відносин із середовищем. Цей процес характеризується як *еволюція форми відображення*.

*Відображення* полягає у здатності одних матеріальних систем відтворювати у своїй структурі властивості тих систем, котрі на них впливають. Властивість відображення притаманна всій матерії. Предмети і явища перебувають в універсальному взаємозв'язку і взаємодії, отже, впливаючи одне на одного, вони викликають при цьому ті чи інші зміни у вигляді певного «сліду». Форми відображення залежать від *специфіки і рівня* структурної організації взаємодіючих тіл.

У *неживій* природі має місце пасивне відображення: усяка матеріальна система *пасивно* «адаптується» до зовнішніх впливів, змінюючи свою внутрішню структуру під безпосереднім енергетичним впливом середовища. У *живих* організмах відображення набуває *активного* характеру. Основні етапи еволюції регулятивно-відображувальних механізмів живого на шляху до появи передумов для виникнення людської свідомості такі: *подразливість* – здатність одноклітинних організмів до найпростіших специфічних реакцій; *чутливість* – здатність до відчуттів, яка притаманна лише тваринам; відображення на основі *нервової системи*; нарешті – безпосередньою основою для формування людської свідомості виступає пов'язана з ускладненням нервової системи *психіка* вищих тварин, що полягає у здатності до активної орієнтовно-пошукової діяльності у внутрішньому психічному полі.

Слід зазначити, що поняття «психічне» є ширшим від поняття «свідомість». Психіка людини вбирає у себе як *свідоме*, так і *неусвідомлюване*, які перебувають у постійній взаємодії.

Свідомість притаманна тільки найбільш досконалій формі організації матерії – *людському мозку*, який є органом свідомості; поза людським мозком свідомість не існує. В останні десятиліття були зроблено

багато відкриттів у вивченні мозку, зокрема, відкрита функціональна асиметрія його півкуль. Права частина відповідає за функцію *образного* сприйняття світу, ліва – за *абстрактне* мислення.

Заслугове на увагу питання про *співвідношення свідомості та мозку*. Сам процес роботи мозку – це нейродинамічний, фізіологічний, біоелектричний, біохімічний процес, результатом якого є свідомість. Явища ж свідомості – це передусім образи, інформація про об'єкти зовнішнього світу. Сприйняття столу, наприклад, – це образ зовнішнього предмету, тобто певна інформація про нього. Образи *нематеріальні*, тобто не мають фізичних характеристик. Вони – *ідеальні*. Фізіологічні процеси, які відбуваються в мозку, являються *носіями* образу чогось, якогось предмету, але самі ці процеси не є образами. Мозковим носієм образу є код, збуджена нервова клітина, яка існує фізично (об'єктивно), але *переживається суб'єктивно*. Коли людина отримує образ предмета, вона не знає, що відбувається в її мозку. Вона отримує лише результат цих внутрішніх процесів у вигляді *ідеального об'єкту*.

Наявність мозку є необхідною, але недостатньою передумовою свідомості. Свідомість не зводиться лише до фізіологічних процесів мозку, хоча поза ними не існує. Вона за своєю сутністю є *суспільно-історичним* продуктом, виникаючи і розвиваючись в спільній діяльності людей, в процесі їх *праці і спілкування*. Залучаючись до цих процесів, люди виробляли відповідні уявлення, настанови, норми, котрі разом з їх емоційним забарвленням складають зміст свідомості як специфічної форми відображення.

Слід підкреслити, що в генеалогії свідомості *соціальне і біологічне тісно переплетені*, як і у природі людини в цілому. На ранніх етапах становлення людини і її свідомості переважала *біологічна еволюція*, але на певній фазі вона перетворилась на другорядний чинник, і визначальну роль стала відігравати *суспільно-історична* діяльність людини.

Визначальною рисою буття людини у світі є не пристосування до оточення, як у тварин, а *перетворення* природи у відповідно до своїх потреб, які розвиваються, через *працю*. Праця носить колективний, суспільно-організований характер, здійснюється на основі складних історично обумовлених форм спілкування між людьми. Свідомість стала *духовним* регуляторним чинником цього способу існування. Вона і формувалась одночасно із становленням людини як соціально-історичної істоти, коли відбувалась *трансформація* чисто тваринних форм психічної активності у людську психіку, тобто процес становлення людини був процесом розкладання інстинктивної основи психіки тварин і формування механізмів свідомої діяльності. Свідомість забезпечила здатність людини до перетворюючої діяльності, а також здатність до склад-

них позабіологічних форм поведінки, соціальності, накопичення і передачі інформації, що здійснювалась за допомогою *мови*.

Мова уособлює певну систему засобів спілкування. Існують різні види мови: усна, писемна, внутрішня. У мові наші думки і почуття втілюються в матеріальну, чуттєво сприйману форму – наприклад, у вигляді графічних знаків – і тим самим з особистого надбання стають надбанням інших людей. Завдяки мові свідомість формується і розвивається як суспільне явище, як духовний продукт життя суспільства. Нерозривний зв'язок свідомості і мови виявляється в тому, що, *по-перше*, свідомість не існує без матеріальної основи – мови; *по-друге*, з самого початку мова слугувала *засобом передачі* соціальної інформації, засобом спілкування людей; *по-третє*, вона є *знаряддям мислення*, умовою оперування ідеальним ідеальним змістом свідомості; і, крім того, завдяки мові людство зберігає, *накопичує* плоди пізнавальної діяльності.

Регуляція специфічно людського способу життя вимагала формування *особливих форм* психічної активності: *колективних уявлень*, що виражають норми, цінності, соціально-значимі смисли, суспільний досвід; формування *волі* як психічної здатності до саморегулювання на основі суспільно-значимих смислів; здатностей до *цілепокладання* та *пізнання* глибинних закономірностей світу як умов його практичного перетворення (проблема пізнання як одна з найважливіших в філософії буде предметом окремого розгляду). Отже, пізнання законів об'єктивної дійсності, здатність формувати цілі і способи практичної дії, передбачати появу того, що не існує в дійсності, визначають *творчий* характер свідомості.

Свідомість як внутрішній світ людини має складну структуру, котру традиційно досліджували філософія та психологія. Розглядаючи її структуру, ми повинні розуміти певну умовність та відносність будь-яких її внутрішніх поділів; так, не існує в людській свідомості чіткої та однозначної межі між мисленням та волею. Проте дослідники традиційно виділяють *три* основні сфери свідомості: когнитивну, тобто пізнавальну; емоційну; мотиваційно-вольову.

*Когнитивна* сфера включає в себе як *знання* про світ, так і самі пізнавальні здібності людини – чуттєві і абстрактно-мислительні. Відчуття, сприйняття, уявлення, поняття тобто пізнавальні образи і оперування ними (мислення) складають *ядро* свідомості. Важливе місце в пізнанні займає також *інтуїція* – здатність прямого осягнення істини без обґрунтування з допомогою доказів. До складу пізнавальних здібностей входять увага і пам'ять.

У свідомості не просто представлені пізнавальні образи, але вона завжди є також і *переживанням* того, що сприймається, у ній вира-

жається і певне *відношення* (позитивне чи негативне оцінювання) до того, що відображається. Це *емоційна* сфера, що містить у собі власне *емоції, настрої* та *афекти*.

*Мотиваційно-вольова* сфера представлена мотивами, інтересами, цілями, потребами людини; активний характер свідомості визначає *воля*.

Вищим рівнем свідомості є *самосвідомість* – здатність людини робити об'єктом розгляду свою власну свідомість. Цей унікальний феномен притаманний лише людині. Самосвідомість – це діяльність душі людини, її спрямованість на свою внутрішню сутність, її *рефлексія* на умови, в яких вона перебуває, на осмислення власних духовних процесів, критичний аналіз своїх душевних станів, роздуму над прийомами своєї думки і їхньою соціальною значимістю.

Формування самосвідомості обумовлене *суспільно*. Людина виробляє здатність бачити себе немовби зі сторони через спілкування з іншими людьми, через засвоєння індивідом оцінок, що дають йому інші люди, які виступають для нього своєрідним «*дзеркалом*», тобто відношення людини до самої себе необхідно опосередковане її відношенням до іншої людини.

Звертання філософії до самосвідомості як особливої сфери суб'єктивного світу починається з Сократа з його принципом: «Пізнай самого себе». Він одним з перших філософів зрозумів, що усвідомлення людиною навколишнього світу недостатньо без паралельного процесу усвідомлення себе. Екзюпері в «Маленькому принці» виразив цю думку в такому образі: «Тоді суди сам себе, – сказав король маленькому принцу – це найважче. Судити себе набагато трудніше, ніж інших. Якщо ти зумієш правильно судити себе, значить ти воістину мудрий».

Окрім процесів, контрольованих людиною, є дії, які здійснюються несвідомо і нею не контролюються. *Несвідоме* – це певний рівень психічних процесів, операцій і станів, які характеризуються мимовільністю виникнення та протікання, відсутністю явної причини, свідомого контролю і регулювання. Воно виражається в інтуїції, передчутті, творчому натхненні, раптових здогадках, спогадах, сновидіннях, гіпнотичних станах. Великий внесок у вивчення несвідомого внесли в ХХ столітті такі вчені як З.Фрейд, К.Юнг та ін.

Свідомість – це унікальне явище дійсності. Будучи внутрішнім чинником людської життєдіяльності, за своїм змістом та можливостями вона виходить далеко за межі життєвих потреб, виступає проявом духовної діяльності людини, способом контролю і регуляції її взаємовідносин з дійсністю. Роль свідомості в житті людини та суспільства проявляється в таких основних *функціях*:

– *пізнавальній (когнітивна)*, що полягає у формуванні людиною ідеальних образів оточуючого світу, створенні картини цього світу;

– *цілепокладання* – формуванні образу-результату діяльності, виробленні людиною цілей власної діяльності, ідеалів;

– *конструктивно-творчий* – перетворенні знань та інформації за допомогою мислення, інтуїції, уявлення і фантазії;

– *контрольно-регулятивний* – свідомому спостереженні за діями людини та їх коригуванням у відповідності до соціально-значимих слів;

– *прогностичний* – передбаченні майбутнього розвитку подій;

– *оціночний* – визначенні на основі ідеальних зразків і норм ступеню *значущості* тих чи інших явищ;

– *комунікативний*, що здійснюється за допомогою *мови* як засобу спілкування людей, слово стає надбанням інших людей і дає можливість обмінюватися думками, досвідом, відчуттями, ідеями.

Таким чином, свідомість можна визначити як вищу, властиву тільки людям і пов'язану з мовою функцію мозку, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому, активному відображенні дійсності, в попередній мисленній побудові дій і передбаченні їх результатів, в розумному регулюванні і самоконтролі поведінки людини.

### **Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість». Структура особистості**

Важливим аспектом філософського аналізу проблеми людини є розгляд її буття як *особистості*, яка є кінцевим результатом розвитку біологічного і соціального начал в ній. Щоб виявити зміст цього поняття, слід також розкрити зміст співвідносних понять: «людина», «індивід», «індивідуальність».

Поняття «людина» фіксує *загальні властивості* представників людського роду, який є вищим ступенем у розвитку усіх живих істот на нашій планеті. Коли ми говоримо про людину, то ми співвідносимо її зі світом тварин і фіксуємо в ній ті риси, що відділяють її від них: *розумність*, здатність до *праці* тощо.

Під *індивідом* (лат. – неподільний) мається на увазі окремо взятий, *одичинний* представник біологічного виду «*Homo sapiens*», людського роду.

Поняття «*індивідуальність*» розкриває індивіда в його *неповторній* здатності бути самим собою, виражає своєрідність, оригінальність, що притаманні окремому людському індивіду. Індивідуальність кожної окремої людини є, насамперед, факт *біологічний*, обумовлений неоднаковістю генотипів, спадкових задатків і їхньої комбінації. Інший чинник розмаїття людей – це своєрідність індивідуального *життєвого досвіду*, особливості виховання, соціального середовища. Життя кожної

людини – неповторна історія пізнання і досвіду. Генріх Гейне зазначав: «Хіба життя окремої людини не настільки ж цінне, як і життя цілого покоління? Адже кожна окрема людина – це цілий світ, що народжується і вмирає разом з нею, під кожним надгробним каменем – історія цілого світу». Визнання нескінченного різноманіття роду людського, а, отже – здібностей та дарувань, якими можуть володіти люди, є одним з основних принципів *гуманізму*. Порочною є формула: немає людей, котрих не можна замінити. При цьому слід мати на увазі, що в різних культурах по-різному ставляться до індивідуальної неповторності людини. Вона – одна з вищих цінностей європейської культури, але у традиційних суспільствах ще й досі оригінальність і своєрідність не заохочуються.

Поняття *«особистість»* акцентує увагу на *соціально-значимих* рисах людського індивіда, воно фіксує індивідуальну людину як суб'єкта суспільного життя, спілкування та діяльності, носія здібностей, потреб, інтересів, прагнень, вчинків. Іншими словами особистість – це людський індивід в аспекті його *соціальних* якостей і властивостей, що формуються в процесі історично-конкретних видів діяльності і суспільних відносин і реалізуються в соціальних зв'язках, інститутах, культурі, тобто – у громадському житті. При цьому слід також мати на увазі, що поняття особистість вживається у *двох* різних смислах. В *широкому* плані особистістю є *всяка* людина, що включена у суспільні відносини. У *вужькому* сенсі під особистістю мають на увазі людину як вільного і відповідального суб'єкта *свідомої вольової діяльності*. Тут на перший план висувуються такі риси людини як цілеспрямованість, свідоме вольове начало, здатність усвідомлювати мотиви своєї поведінки, підпорядковувати їх єдиній життєвій стратегії. Особистість у цьому сенсі – це *«Я»*, центр самосвідомості, регулятивно-духовних процесів індивіда, джерело волі, суб'єкт *свідомого вільного вибору*. Іншими словами, при цьому мається на увазі *автономність індивіда*, його здатність до самовизначення, здатність бути господарем самому собі.

Особистість укорінена в *тілі*, як матеріальному носії особистісного начала, в конкретній тілесній організації. Це *фізична* сторона особистості. *Соціальна* особистість полягає в спілкуванні людей. Визнання в нас особистості з боку інших людей робить із нас суспільну особистість. Разом з соціальною особистістю одночасно формується і *духовна особистість* як своєрідний стрижень, на якому тримається все, в тому числі – ядро нашого *«Я»*. До поняття особистості входить і *психологічне* обличчя людини, її почуття та емоції.

Особистість має багато соціально-значимих якостей, що утворюють динамічну і в той же час відносно стійку систему. Вона характеризується рядом наступних найважливіших властивостей:

– *спрямованістю* – стійкою системою мотивів діяльності – інтересами, схильностями, переконаннями, ідеалами, ціннісними орієнтаціями; це *основа* структури особистості, її змістовна сторона, що поєднує різні властивості в єдність;

– *характером* – сукупністю стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, а також в залежності від темпераменту і задатків, обумовлюючи *типові для особистості способи поведінки*; характер виявляється у ставленні людини до оточення, до інших людей (тактовність – брутальність тощо), до справи – відповідальність, сумлінність, працьовитість чи лінощі, до самої собі – скромність чи самозакоханість, гордість чи приниженість;

– *волею* – здатністю людини до самодетермінації і саморегуляції своєї діяльності і різних психічних процесів, що виявляється в таких якостях як наполегливість, рішучість, витримка, сміливість; волева регуляція формується, розвивається під впливом соціального середовища, а потім – самоконтролю особистості;

– *когнітивною сферою* – знаннями й уміннями;

– *інтелектом* – відносно стійкою структурою розумових здібностей людини, що виражається в стилі і стратегії рішення проблем, особливостях протікання розумових операцій, що формуються значною мірою в умовах спілкування і діяльності на основі природних задатків;

– *темпераментом* – характеристикою індивіда з боку його динамічних особливостей (інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних станів і процесів): *сангвініки* – сильний, урівноважений, рухливий тип нервової системи; *флегматики* – сильний, урівноважений, інертний; *холерики* – сильний, неврівноважений; *меланхоліки* – слабкий; темперамент відносно незмінний і відображає стиль почуттів, розумових та волевих поривань тощо;

– *здібностями* – індивідуально-психологічними особливостями особистості, які є умовою успішного виконання тієї чи іншої продуктивної діяльності, формування яких відбувається на основі задатків; рівень і ступінь розвитку здібностей виражають поняття *таланту* і *геніальності*;

– *самосвідомістю* – ступінню усвідомленості своїх стосунків з дійсністю, глибинними смисловими структурами, *образом «Я»*, що не виключає *неусвідомленої* психічної регуляції важливих сторін активності.

### **Соціалізація особистості: етапи, механізми, форми**

Формування особистості здійснюється в ході *соціалізації*, яка являє собою процес засвоєння індивідом соціального досвіду, норм, цінностей, зразків поведінки, знань, мови, властивих тому суспільству, у яке



даний індивід інтегрується. Соціалізація здійснюється як у ході *цілеспрямованого* впливу на людину (наприклад, у ході виховання), так і під впливом широкого кола соціальних факторів, що *стихийно* впливають на неї. Вона продовжується *все життя*, але при цьому в ній виділяють такі важливі *етапи* як раннє дитинство, період навчання, період активної участі в трудовій діяльності та післятрудоий період. На кожному з етапів провідну роль грають відповідні соціальні *інститути*: родина, дошкільні установи, школа й інші навчальні заклади, трудові колективи, засоби масової інформації тощо.

Говорячи про вплив соціального середовища на людину, необхідно враховувати його багатшаровість: *мегасередовище* – величезний культурний світ навколо нас, духовна, соціально-психологічна атмосфера епохи; *макросередовище* – велике суспільство, країна, до якої ми належимо за народженням, вихованням і місцем проживання; *мікросередовище* – наше безпосереднє соціальне оточення (родина, первинний колектив, друзі, знайомі).

Найважливіші *моментами* процесу соціалізації виступають: соціальна адаптація; ідентифікація; інтеріорізація. *Соціальна адаптація* являє собою процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, у ході якого він приймає, засвоює його норми і цінності, ролі. *Ідентифікація* – емоційно-пізнавальний процес ототожнення індивідом самого себе з групою – своєю родиною, віковою групою, нацією, певною людиною, що виступає для нього ідеалом і ін. *Інтеріорізація* – перетворення зовнішніх соціальних вимог (норм, цінностей) у *внутрішні регулятори* поведінки – совість, життєві установки, ціннісні орієнтації особистості.

Суб'єктивною стороною процесу соціалізації виступає розвиток свідомості і *самосвідомості*, зокрема, формування *образу «Я»* як відносно стійкої, усвідомленої системи *уявлень* індивіда про самого себе (реального й ідеального), сполученої з *оцінкою* самого себе (самоповагою). Ще наприкінці XIX століття Джемсом була запропонована формула: самоповага прямо пропорційна особистому успіху і зворотно пропорційна рівню домагань, тобто ступінь самоповаги залежить від співвідношення рівнів успіху і домагань. Чим вище домагання, тим більшими повинні бути досягнення людини, щоб вона могла себе поважати. До цієї формули в останній час зроблено істотний додаток: успіхи і домагання людини визначаються нею через *порівняння* себе з іншими людьми. При цьому в якості «дзеркала», «системи відліку» виступають, насамперед, ті з людей, що вважаються важливими, *значимими*. Спочатку це батьки, яких дитина не вибирає; з віком сфера спілкування розширюється, і людина прагне одержати схвалення і визнання нових і нових «значимих інших», причому людина вже починає сама вибирати їх для

себе. Група, у якій індивід присутній психологічно, чії норми і цінності використовуються ним як еталони при виборі й оцінці своїх вчинків, називається *референтною*.

Слід зазначити, що при вирішальній ролі суспільства в становленні людини як особистості суттєве значення має також і її *самоостійна духовна робота* у створенні свого «Я». Не випадково Кант вважав, що людина стає особистістю лише завдяки *самопізнанню*, котре дозволяє вільно підпорядкувати своє «Я» моральному закону, що відкриває можливість людині стати *господарем самої себе*. Лише на моральному підґрунті може утверджуватись особистісна незалежність індивіда, розвиватися його вміння керувати своєю діяльністю, вибудовувати своє життя осмислено і відповідально. Ці визначальні *моральні засади* особистості, без яких вона не існує, будуть детальніше розглянуті в розділі «Основи етичних знань».

Буття кожної особистості характеризується *відкритістю*, що здійснюється шляхом постійного *виходу за свої якісні межі*. При цьому людина зустрічає *споріднене* їй буття – буття іншої людини. Це може бути зіткнення, але може бути і позитивне *збагачення* смислами, взаємне піднесення. Тобто людське буття здійснюється як *співбуття*, як *комунікація*; поняття «комунікації» стало центральним поняття соціальної філософії другої половини ХХ ст. Саме у співіснуванні, комунікації, солідарному співтоваристві реалізується людське «Я», особистість, виробляються людські цінності. Співбуття у всьому його обсязі *багатомірне* – це не тільки довіра й порозуміння, а й зовнішні контакти, сторонність, байдужість, покора й панування тощо.

Особистість включається у співбуття з іншими людьми як *неповторне* буття. Коли особистість «*така, як усі*», вона не може включитися у співбуття. Потрібно вибудувати *свій* внутрішній світ, щоб «притягувати» й «випромінювати» до інших значущі смисли.

### **План семінарського заняття**

1. Проблема людини – центральна проблема філософії. Основні історичні моделі людини.
2. Проблема співвідношення біологічного та соціального в людині.
3. Свідомість як фундаментальна властивість людини:
  - а) біологічні передумови виникнення свідомості та її суспільно-історичний характер;
  - б) структура свідомості та її функції.
4. Категорії: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».
5. Структура особистості.
6. Соціалізація особистості: етапи, механізми, форми.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Якими чинниками, на Вашу думку, обумовлено розмаїття моделей людини в історії філософії? Аргументуйте свою відповідь.
2. Охарактеризувати образ людини в античній філософії.
3. Дайте характеристику моделі людини в середньовічній філософії.
4. Співставити образ людини в античній та середньовічній філософії.
5. Співставити середньовічну модель людини та образ людини в епоху Відродження.
6. Охарактеризуйте основні напрямки розробки проблеми людини в сучасній філософії.
7. Охарактеризувати проблему взаємодії біологічного та соціального в людині.
8. Розкрити співвідношення понять: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».
9. Проаналізуйте суперечливий характер свободи, спираючись на роботу Е. Фромма «Втеча від свободи». Розкрийте психологічні механізми втечі від свободи.
10. Проаналізувати взаємозв'язок свободи та відповідальності особистості.
10. Поясніть, що таке соціалізація особистості, які її етапи та механізми реалізації.
11. Дайте характеристику основних структурних елементів свідомості.
12. Поясніть ті функції свідомості, які Ви вважаєте найважливішими.
13. Проаналізуйте зв'язок психічної діяльності з її матеріальним субстратом – мозком.
14. Викладіть свої міркування щодо проблеми створення штучного інтелекту.
15. Проаналізувати суспільно-історичну зумовленість людської свідомості.
16. Охарактеризувати зв'язок свідомості з мовою.

### **Тематика доповідей та рефератів**

1. Антропосоціогенез як філософська проблема.
2. Проблема людини в історії філософії.
3. Образ людини в давньокитайській філософії
4. Образ людини в давньоіндійській філософії.
5. Античний образ людини.
6. Поняття людини в філософії Відродження.
7. Поняття про людину в німецькій класичній філософії
8. Марксистська теорія людини.

9. Проблема співвідношення біологічного і соціального в людині.
10. Біологізаторські концепції людини.
11. Ціннісні орієнтири в життєдіяльності людини.
12. Свобода як об'єкт філософського аналізу.
13. Відчуження людини і феномен «втечі від свободи».
14. Аналіз та оцінка основних концепцій походження свідомості.
15. Сучасна наука про будову мозку.
16. Чи самотні ми у Всесвіті?
17. Мова і свідомість.
18. Проблема штучного інтелекту.
19. Чи можлива ера роботів?

## ТЕМА 9.

### ЕТИЧНІ ВИМІРИ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ

**Зміст теми:** 1. Моральна мотивація та ціннісні орієнтації. 2. Проблема морального вибору: структура вчинку. 3. Співвідношення моральної мети і засобів. 4. Основні категорії етики.

#### **Моральна мотивація та ціннісні орієнтації**

Для реалізації вимог моралі потрібні внутрішні, суб'єктивно визначені спонукання до дії, своєрідні рушійні сили, котрі в етиці розглядаються як *мотиви* (від лат. *motere* – приводити в дію, зрушувати, штовхати). Мотив є головною ознакою зацікавленості людини у здійсненні певного вчинку і одночасно слугує відповіддю на питання: чому, власне, вона його вчинила? Сутність мотивації розкривається через встановлення відповідності моральної вартості вчинку – моральній вартості мотиву. Истошна проблема, яка може виникнути тут, обумовлена тим, що вчинки, котрі за своїм об'єктивним змістом здатні реалізувати певні моральні цінності, нерідко спираються на суб'єктивні мотиви, котрі з мораллю нічого спільного не мають і по суті ґрунтуються на позаморальній чи аморальній системі мотивів (такий тип поведінки етика визначає як *легальну поведінку*, або *легалізм*). Наприклад, людина, котра робить анонімний внесок на користь церковного притулку, може робити це не з любові та співчуття до знедолених дітей, а має намір таким чином замолюти свої гріхи перед Богом. З іншого боку, і цілком моральні мотиви вчинків, котрі люди здійснюють, керуючись щирим бажанням допомогти іншим, нерідко призводять до зовсім протилежних наслідків. Скажімо, вислів про добрі наміри, котрими вистелено шлях до пекла, відомий усім народам світу, так само як і феномен «ведмежої послуги». Мораль, однак, менш критично оцінює ті негативні за своїми наслідками вчинки, в основі котрих лежить невірне витлумачення обов'язку, щиросердечна помилка, бажання добра тощо.

Отже, для того, щоб дати моральну оцінку людського вчинку, як бачимо, важливо враховувати не тільки і не стільки мотиви його, скільки *його результат*. Таким важливим елементом моральної свідомості, котрий остаточно узгоджує мотиви та результати вчинків, є *ціннісні орієнтації*. Якщо мотивація відповідає на питання *чому*, з якою *метою* ми діємо певним чином, то ціннісна орієнтація дає відповідь на питання *заради чого*, чому ми присвячуємо свою діяльність.

В гуманітарних науках поняття цінності, дістало настільки солідну розробку, що була сформована навіть спеціальна галузь філософського

знання – теорія цінностей – аксіологія (від гр. *axiōs* – цінність). Морально-етичний аспект проблеми цінностей проявляється лише там, де людина приймає на себе певні *самообмеження*, демонструє здатність ставитись до інших *як до подібних собі*, в якості головного *орієнтира* нашої свідомої життєдіяльності обирає, насамперед, вищу цінність – *ідею Добра*.

### **Проблема морального вибору: структура вчинку**

Проблема вибору є проблемою, з якої власне й починається етика як теорія моральної діяльності. Адже людський вчинок набуває морального виміру лише тоді, коли він ґрунтується *на виборі у полі протистояння Добра і Зла*. В моральному розумінні моральна оцінка вчинку стає можливою і коректною у тому разі, коли його суб'єкт міг би його й не здійснити, обравши якийсь інший варіант поведінки. Саме тому *вимушене добро* не знаходить моральної оцінки, більше того – його просто не цінують, а *вимушене зло* прощають.

Раніше ми вже зазначали, що німецький філософ кінця XVIII – початку XIX ст. *Іммануїл Кант* першим здійснив теоретичний аналіз моралі. Мораль Кант виводив із *автономії волі*, яка визначається не зовнішніми причинами – чи то природною необхідністю, чи навіть божественною волею, а тим законом, який вона сама ставить над собою, визнаючи його вищим і єдино можливим. Цей закон, підкреслимо ще раз, Кант назвав *«категоричним (безумовним) імперативом»*. Отже, суто моральна проблематика починається там, де йдеться про *вибір* людиною тих чи інших намірів, цінностей, варіантів поведінки, цілей тощо. *Свобода волі*, як здатність людини вільно визначати свою власну життєво-практичну спрямованість, стає з усіх різновидів свободи найбільш істотною. Не випадково традиційне розуміння сутності вибору в усіх його формах – від політики до моралі – в першу чергу зводилось до проблеми *самовизначення* людини.

*Моральна діяльність* – найважливіший компонент моралі, що виявляється у *вчинках*. Вчинок, чи сукупність вчинків, що характеризує поведінку особистості, дає уявлення про її справжню моральність. Можна бути порядною, чесною людиною, узгоджувати свою діяльність з вимогами моралі і разом з тим *нездатною до морального вчинку*, оскільки останній стає можливим лише в ситуації власної відповідальної дії та вибору, пов'язаного з боротьбою мотивів, дискусійністю, проблематичністю ціннісних засад нашого буття. Отже, вчинок можна визначити як *акт цілеспрямованого утвердження певних моральних цінностей у ситуації, де вони ставляться під сумнів або заперечуються*. Ознакою морального вчинку є обов'язкова відповідність його загальноприйня-

тим моральним нормам та цінностям, котрі в конкретній ситуації перестають бути абстрактними закономірностями моральної сфери і дотримання їх потребує від суб'єкта граничних зусиль його ества, дії на власний страх і ризик, без сподівань на загальне схвалення його власних моральних мотивів.

Вчинок містить *три* компоненти:

– *мотив* – морально усвідомлене спонукання здійснити вчинок, або ж *мотивація* – сукупність мотивів, що означає перевагу тих чи інших цінностей у моральному виборі індивіда, що здійснює вчинок;

– *результат* – матеріальні чи духовні наслідки вчинку, що мають певне значення;

– *оцінка оточуючими* як самого вчинку, так і його результату і мотиву. Оцінка вчинку здійснюється в співвіднесенні з його соціальною значимістю: його значенням для тієї чи іншої людини, людей, колективу, суспільства тощо.

Оскільки кінцеві результати людських вчинків далеко не завжди збігаються з мотивами, то звідси випливає така етична проблема: як ми повинні оцінювати людські вчинки – *за їхніми мотивами* чи *результатами*, котрі вони спричиняють. В етичній теорії, зокрема, давно вже існує так звана *теорія моральної доброти*, в котрій наголошується на виключному значенні мотиву у моральній оцінці людської діяльності. До її найбільш відомих прихильників можна віднести *М. Лютера* (1483-1546), *І. Канта* (1724-1804), *Ж.-П. Сартра* (1905-1980). Теорія моральної доброти акцентує увагу на моральному контролі над внутрішнім станом людини в найбільш безпосередніх її проявах, коли в якості головного критерію оцінки вчинків виступає чистота моральних намірів. Так, І. Кант наполягав на тому, що при виконанні морального обов'язку важливим є не конкретний зміст і результати вчинку, а, в першу чергу, наміри людини, котрі повинні витікати із почуття безкорисливої поваги до обов'язку та готовності беззастережно підкорятись йому. В теорії моральної доброти така беззастережність набуває особливої гостроти, оскільки вона звернена безпосередньо до душі й найбільш глибоких переживань особистості.

Інша, протилежна точка зору, котра в етичній теорії набула назви *етичного консеквенціалізму* (від лат. *consequentia* – наслідки), виходить з пріоритету при встановленні морального значення вчинку *результатів, наслідків* і репрезентована такими напрямками в етичній науці, як *гедонізм* та *утилітаризм*. Можна сказати, що консеквенціалістськими є всі матеріалістичні концепції моралі, де першочергова увага звертається на задоволення певних потреб людини, виконання нею певних соціальних функцій, котрі складають смисложиттєву основу її особистісного буття. Консеквенціалістська етика, в порівнянні з теорією

моральної доброти, є більш поміркованою і схильною до врахування людських недоліків та слабких сторін – мінливості вдачі, слабкості волі, тиску зовнішніх обставин тощо. Натомість, вона вимагає від людини не просто доброго наміру, «внутрішнього благочестя» (М. Лютер), а чіткої відповідності намірів результату, обов'язкового доведення започаткованої справи до кінця, що, в свою чергу, потребує довготерпіння, розсудливості, наполегливості, методичності та безпристрасності у досягненні мети. Не випадково Ф. Ніцше людину, котра приймає для себе дану етичну позицію, називав людиною «довгої волі».

Слід сказати, що очевидні позитивні та негативні сторони обох зазначених точок зору на вирішення проблеми співвідношення мотиву та результату дії тісно пов'язані між собою, впливають навіть одна із одної. Однак і будь-які спроби позбавитись негативу, створивши третю точку зору, приречені на неуспіх самою практикою та досвідом спілкування, де ми вдаємось, в залежності від ситуації, або до першого, або до другого підходу. Нерідко людину ми оцінюємо за її мотивами і намірами, усвідомлюючи при цьому, що самі ці *наміри та мотиви не будуть етично досконалими, якщо вони не втіляться у конкретній дії*, не будуть відповідати об'єктивному результату. Лише тоді наміри та мотиви зможуть набути реального значення. З другого боку, моральна вагомість позитивного результату людської дії набагато зростає, якщо вона буде здійснена не навмання, імпульсивно, а як результат втілення добре осмисленого задуму, спрямованого на послідовне та реальне утвердження добра.

### ***Співвідношення моральної мети і засобів***

Людина у своїй діяльності виконує *двоєдину задачу: покладання мети та пошуку засобів її реалізації*. Проблема співвідношення мети та засобів її досягнення набуває важливого етичного виміру, котрий був предметом розгляду на усій історії етичної та філософської думки. Всі можливі шляхи вирішення даної проблеми зводяться до *трьох* основних точок зору, котрі принципово різняться між собою.

Сутність першої, котра є, по суті, виявом *імморалізму*, стисло можна розкрити в гаслі: *«Мета виправдовує засоби»*, котре приписують *Іньйо Лойолі* (1491-1556) – засновнику католицького ордену єзуїтів, діяльність якого є класичною ілюстрацією втілення цього принципу. Доктрина, що ґрунтується на даному принципі, головним чином в політиці, однак, більш відома як *«макіавелізм»* за ім'ям історика та політичного діяча епохи Відродження *Ніколо Макіавеллі* (1469-1527), котрий розглядав політичний прагматизм у якості взірця для державних



діячів того часу і закликав не нехтувати ніякими засобами в ім'я досягнення «високої та благородної» мети.

Альтернативну точку зору – *моралістичну*, у котрій принципово відкидається можливість використання сумнівних у моральному відношенні засобів досягнення мети, представляють американський філософ та письменник *Г. Торо* (1817-1862) – фундатор принципу «неучасті» й «громадянської непокори» та *Л. Толстой* (1828-1910) – автор концепції «непротівлення злу насильством». Започатковані ними ідеї вже в ХХ столітті розвинули в цілісну ідеологічну систему *Махатма Ганді* та *М.Л. Кінг*.

І, нарешті, якісна визначеність третьої точки зору пов'язана з усвідомленням чіткої діалектичної *взаємообумовленості цілей та засобів*. Теоретично обґрунтував її у своїй філософії німецький філософ *Г. Гегель* (1770-1831), поклавши на мету функцію *визначення* засобів, а не їх виправдання. В залежності від мети потрібно обирати і засоби. Це означає, що для досягнення «високих» та «світлих» цілей обов'язково потрібно вдаватись до відповідних їм засобів. В свою чергу, застосування аморальних вчинків, обману, жорстокості неминуче веде до викривлення, деформації мети, підміни її чимось принципово іншим, навіть протилежним.

Так чи інакше, потрібно зазначити, що усі окреслені вище основні позиції у розумінні співвідношення цілей та засобів в діяльності людини мають певні недоліки, хоча й кожна з них на сьогоднішній день залишається актуальною. В свою чергу, актуальність, дискусійний характер та неповнота аргументації «за» чи «проти» однієї з них повинні засвідчувати неможливість знаходження «єдино вірної» і всеохоплюючої точки зору, врахувати одночасно всі ті чинники, котрі формують людську поведінку. Очевидно, і в цьому випадку доцільність їх застосування повинна визначатись конкретною ситуацією, в першу чергу, ступенем культурного розвитку суспільства, в котрому породжуються та вирішуються подібні конфліктні та проблемні ситуації.

## **Основні категорії етики**

### *Добро і зло*

Розгляд етичних категорій слід починати з понять *добра* і *зла*. Вони відносяться до найбільш загальних понять моральної свідомості, позначають діаметрально протилежні характеристики соціальних явищ і виражають найважливіші установки моральної свідомості. Уявлення про добро і зло постійно змінювалось у різних народів. Прагнення зрозуміти зміст цих категорій породило багату класичну філософсько-етичну спадщину.

Узагальнене визначення добра зводиться до *позитивних, значимих для людей, необхідних умов життя*, воно асоціюється з *гармонією та благополуччям*. Само слово «добро» має чимало смислових відтінків: в буденній свідомості добро являється результатом суб'єктивної оцінки людиною тих чи інших явищ, які мають для неї певну користь в даних обставинах. Існує і абсолютний смисл добра, коли воно розглядається як вираз позитивного значення явища відносно певної цінності (ідеалу моральності). Добро в абсолютному сенсі являється етичною категорією.

З точки зору гуманістичної етики *критерієм* добра є *сприяння прояву дійсної людської сутності*, а саме: самовиявленню, самореалізації особистості, її саморозкриттю тощо. В категорії добра втілюються уявлення людей про позитивне в сфері моралі, про те, що відповідає моральному ідеалу: це мир, любов, повага людини до людини, все, що пов'язане з гуманізацією людських відносин.

На відміну від цього в понятті *зла* відображено уявлення про те, що протистоїть моральному ідеалу, перешкоджає досягненню щастя та гуманності у відносинах між людьми. За своїм змістом зло протилежне добру, воно виражає найбільш узагальнені уявлення про все аморальне, що суперечить вимогам моралі. До зла відносять, наприклад, такі якості як заздрість, пихатість, помста, зарозумілість, злодіяння тощо.

По відношенню до особистості добро та зло виступають у вигляді *чеснот (доброчинностей)* та *пороків*. Як властивості поведінки, добро та зло проявляються як *доброта* та *злоба*. Наприклад, коли ми говоримо про когось, що це добра людина, то ми маємо на увазі, що це людина чуйна, уважна, здатна розділити нашу радість і т. д.

Категоріям добра та зла притаманні ряд *особливостей*. Вони носять *загальний та універсальний* характер, тобто охоплюють не лише характеристики людських якостей, котрі проявляються в міжособистісних стосунках, але і ставлення людини до природи та світу речей. Цим категоріям притаманна *історичність* – вони змінюються від епохи до епохи. Так, відомо, що традиційному, патріархальному суспільству були притаманні такі властивості як беззаперечне підкорення старшим, нетерпимість до іногородців, іновірців тощо. В сучасному ж суспільстві багато чеснот минулого вважаються аморальними; добром вважаються самостійність, свобода творчості, розвиток індивідуальності людини, терпимість. Існують також відмінності в розумінні добра та зла в *різних культурах*. Так, в західних країнах схвальними якостями вважаються прагнення до самовираження, виділення із загалу, діяльне, войовниче ставлення до зовнішнього світу, суб'єктивний вплив на природу тощо. В країнах же Сходу моральна людина повинна бути гармонійною частиною спільноти, не підкреслюючи свою індивідуальність, сповідува-

ти даосський принцип недіяння – не втручатися в хід речей, плити за течією.

Важливою рисою категорій добра і зла є їх *суб'єктивність*, пов'язаність з людською свідомістю. В природі немає явищ, які були б добрими чи злими безвідносно до людини. Лише люди, в залежності від їх потреб, інтересів, умов життя, відносять одні речі та явища до розряду «добрих», інші – до «злих». Тобто поняття добра та зла є *оціночними*, вони несуть в собі елемент людської суб'єктивності, особистої упередженості, емоційності. Різні люди можуть мати *різні уявлення про добро та зло*. Також в силу тих чи інших причин те, що для однієї людини об'єктивно виступає у вигляді добра, для іншої може бути злом. «Двоколірний» розподіл світу на добре і погане, добре і зле починається ще з дитячого садочку і нерідко (на жаль) проходить через усе життя. Тобто у реальному світі відсутні абсолютні добро та зло, вони можливі лише в абстракції або в надприродному світі.

Цим категоріям притаманна *відносність*: зло в певних умовах і відношеннях може виступати у вигляді добра і, навпаки, те, що було добром, в процесі розвитку може перетворитися на зло. Уявлення людей про добро та зло неоднозначні. За певних обставин зло можна оцінювати як благо. Наприклад, насилля – безумовний гріх, оскільки життя і свобода людини – вищі цінності. Однак, вбивство може бути морально виправдане і майже вважається благим діянням у випадку вбивства ворога (особливо у справедливій війні) або вбивства в порядку самозахисту, страти жорстокого злочинця тощо. Веління високої моралі – категорична заборона «не вбий» – перетворюється в правило «не вбивай без крайньої необхідності». Однак, при цьому вбивство, навіть здійснене в силу необхідності, не перестає вважатися злом. Ще приклад. Науково-технічний прогрес є безперечним благом для людства. В той же час наслідками прогресу є також екологічні та техногенні катастрофи, ядерне та бактеріологічне озброєння та багато іншого. З цієї точки зору науково-технічний прогрес може розглядатися як зло.

Між категоріями добра і зла існує *єдність і нерозривний зв'язок*. Вони не можуть існувати одна без одної, як не існує самостійно північний та південний полюс магніту. Добро отримує значимість у порівнянні зі злом та стверджується в протиставленні йому. Добро і зло являють собою *єдність протилежностей*, яка обумовлює їх постійну боротьбу між собою, що визначає спосіб їх існування, і ця боротьба не може бути завершеною остаточною перемогою однією із сторін. Якщо, припустимо, перемаже добро, а зло буде знищено, то саме добро «породить» зло, тому що в умовах загального добра «менше» добро буде сприйматися як зло. Найбільш складним є моральний вибір «меншого з

двох зол», бо такий вибір сприймається людиною як трагічний, він потребує мудрості та відповідальності, має непередбачувані наслідки, і його результатом в будь-якому випадку є зло.

Однак, взаємна непереможність добра та зла зовсім не означає, що їх боротьба безглузда і не потрібна. Якщо не боротися зі злом, то воно буде домінувати над добром і спричиняти страждання людям. Тобто сенс цієї боротьби людства зі злом полягає в *необхідності усіма можливими засобами зменшувати «кількість зла» та збільшувати «кількість добра» у світі*. Але тут виникає дуже складне питання, на яке вся історія культури в тій чи іншій формі прагне дати відповідь, а саме: *якими засобами та шляхами збільшувати добро?* Існують різні відповіді на це питання – від етики ненасильства до того, що позиції, що «добро повинно бути з кулаками».

### *Свобода та відповідальність*

Однією з найскладніших моральних проблем є проблема свободи. Як вже зазначалось, дія є моральною, коли вона ґрунтується на виборі між добром і злом; така ситуація передбачає свободу людини, її здатність вибирати. В моральному плані мій вчинок чогось вартий лише в тому разі, коли я міг би його не здійснити, а обрати якийсь інший варіант поведінки.

Що ж таке свобода? На це питання деякі філософи традиційно відповідали з позицій *співвідношення свободи та необхідності*. В цьому контексті існують принаймні дві крайні точки зору на цю проблему – *етичний фаталізм та етичний волюнтаризм*. Перший абсолютизує необхідність, ставить людину в повну фатальну залежність від об'єктивних обставин, перетворює її в запрограмований пристрій, який діє за певною, визначеною чи Богом, чи долею, чи космічними силами схемою. Тому людина *невільна* в своїх вчинках: все її життя напередвизначене, вона не в змозі нічого змінити. В той же час в такому випадку людина не несе *ніякої відповідальності* за свої дії. Наслідком такої позиції є правило: «Чому бути, того не минути».

Друга позиція – етичний волюнтаризм – заперечує будь-яку необхідність та стверджує, що людина *абсолютно вільна* в своїх моральних рішеннях і повинна діяти лише у відповідності зі своєю волею. Таке розуміння свободи приводить, в кінцевому підсумку, до повної відмови від моральних норм, а це, в свою чергу, дозволяє людині стверджувати свавілля особистих дій як зразок поведінки. Таким чином, і фаталістична, і волюнтаристська концепції заперечують моральну свободу: фаталіст, який абсолютизує необхідність, стає рабом її; волюнтарист, який заперечує роль необхідності, стає жертвою особистої сваволі.

Ідея необхідності як обумовленості людської діяльності у філософії знаходить свій вираз в *моральному законі*. Суть цього закону була висловлена І.Кантом: «Чини так, щоб максима твоєї волі завжди могла бути, разом з тим, принципом загального законодавства». Слідування моральному закону не вимагає автоматичного підпорядкування, він не позбавляє людину моральної незалежності, він вчить розрізняти добро та зло. Тому цей закон залишає людині право за особистою волею вибрати добро і слідувати йому.

Сучасна гуманістична етика, як і християнський моральний закон, віддають перевагу діям, які продиктовані вільним вибором, а не діям, які регулюються розпорядженнями. *Вільна творча добротність вище простої покорі заповідям*. До речі, християнство вчить, що людина є добротною тоді, коли вона приймає Божественний моральний закон *свідомо та з любов'ю*. Тому справжній перехід від морального закону до добротності здійснюється саме завдяки *бажанню добра*, а не під впливом страху покарання. Дійсно вільний той, хто відкидає зло не тому, що воно заборонене, а тому, що воно *зло* (це так звана якісна свобода).

Моральний закон являється вирішальним фактором у створенні духовного та психологічного клімату, в якому проходить вільна моральна діяльність людини. Моральний закон – це заклик до співробітництва та самореалізації людини. Він не виключає, а, навпаки, передбачає свободу, тобто таку поведінку людини, яка залежить від його особистих дій, свідомості та волі.

Що являє собою механізм свободи, як вона здійснюється? Формою прояву свободи виступає *вибір*, здійснюваний людиною. В свою чергу, вибір забезпечується волею – духовною спонукальною силою та розумом. Тобто вибір залежить від рівня інформованості та свідомості особистості, тому що рішення приймаються, перш за все розумом, який формує основу для вільного вибору. Вибір є *вільним*, коли до нього підключені усі інтелектуальні та вольові здібності людини. Але він обмежений та не вільний, коли місце розуму займають почуття страху або обов'язку, викликані зовнішнім примусом.

Серед різних ситуацій вибору, з якими зустрічається людина, однією з найгостріших, особливо в дитячому та юнацькому віці, є вибір між *«можна»* та *«не можна»*. Ще більш складною проблемою є зіткнення внутрішнього *«хочу»* і зовнішнього *«треба»*. В залежності від того, наскільки легко ми вибираємо між *«хочу»* та *«треба»*, можна судити про силу волі та ступінь внутрішньої свободи чи несвободи. Якщо моральні вимоги сприймаються як зовнішні примуси, то це говорить про відсутність свободи. Якщо ж вони усвідомлюються як обов'язок – внутрішній примус – це теж робить людину позбавленою свободи. І ли-

ше, коли моральні вимоги зливаються з внутрішніми потребами особистості, можна говорити про вільний вибір.

Отже, моральна свобода – це не просто вибір варіантів поведінки, а *перетворення моральних вимог у внутрішні потреби*, у переконання людини. Людина досягає свободи в тій мірі, в якій вона здатна свідомо приймати рішення, враховувати наслідки особистої поведінки та керувати ними. Моральна свобода проявляється в умінні робити усвідомлений вибір дій та вчинків, давати їм моральну оцінку, передбачати їх наслідки, здійснювати розумний контроль над своєю поведінкою, відчуттями, пристрастями, бажаннями.

З проблемою свободи тісно пов'язане питання про *моральну відповідальність особистості*, яка проявляється як зворотна сторона вільно прийнятого рішення, як природний наслідок свободи вибору. Бути вільним, самостійним – значить бути відповідальним. Цілком очевидно, що, не маючи свободи, людина не була б у змозі відповідати за свої вчинки. Якщо ж людина може обирати той або інший варіант поведінки, то вона має нести відповідальність за обране і вчинене нею. Більш того, між свободою та відповідальністю існує пряма залежність: *чим ширше свобода, тим більше відповідальність*. Такий зв'язок і дає підставу філософам називати свободу не благом, а важкою долею людини.

В деяких етичних концепціях зв'язок між свободою та відповідальністю розривається. Так, фрейдизм заперечує відповідальність людини на тій підставі, що всі її вчинки носять, в основному, несвідомий характер. Екзистенціалісти стверджують, що особистість відповідальна перед самою собою, перед своєю сутністю. Часто-густо і в нашій свідомості ці поняття розділені: свободу ми відносимо до прав особистості, а відповідальність сприймається як один із нелегких та малоприємних обов'язків. Нерідко люди змішують прагнення до свободи з бажанням уникнути відповідальності, а здійснений вчинок виправдовують, проголошуючи його своєю особистою справою.

Різні підходи пояснюються тим, що існують різні рівні відповідальності та різні її ступені. Види відповідальності визначаються тим, *перед ким (чим) та за що* людина несе відповідальність. Розрізняють наступні види відповідальності:

– відповідальності людини *перед самою собою*: я роблю вибір і в кінцевому підсумку «обираю себе», своє життя, свою долю і тому несу за це відповідальність; цей вид відповідальності проявляється в наших сумнівах, відчутті провини, жаху тощо. Часто людина прагне усю відповідальність за свої помилки та невдале життя покласти на долю, обставини, рідних, близьких тощо;

– відповідальність людини за свої конкретні дії та вчинки *перед іншими людьми*. Тут моральна відповідальність (каяття совісті, острах перед суспільною думкою) часто співпадає з правовою та адміністративною відповідальністю. Вона визначається тим, що людина своїми діями завжди якось впливає на оточуючих. Ми повинні враховувати це, а значить, і нести відповідальність за кожний свій вчинок, котрий має відношення до інших людей. Наприклад, безвідповідальне рішення, прийняте інженером на виробництві, може вилитися у катастрофу для підприємства;

– відповідальність людини *перед світом та людством*, яка проявляється, за термінологією екзистенціалізму, у вигляді турботи про світ, пронизаною тривогою за нього. Цей вид відповідальності виражається формулою: «Я відповідаю за все». Така відповідальність породжується всебічними зв'язками особистості та суспільства. Частіше за все ця відповідальність носить опосередкований характер. Наприклад, відповідальність педагога перед суспільством обумовлена тим, що він (або його колеги) погано навчили та виховали майбутніх політиків, економістів, інженерів.

Міра відповідальності у різних людей в різних ситуаціях неоднакова і залежить вона, перш за все, від *самостійності здійсненого, від значимості* дій для долі інших людей. Так, в *екстремальних* умовах, коли потрібно негайно приймати рішення, від якого може залежати життя людей, міра відповідальності набагато вища, ніж в звичайних умовах. Міра відповідальності визначається й *масштабами* прийнятих рішень: вона може бути різною в залежності від того йде мова про долю окремого підприємства чи про долю держави (наприклад, прийняття рішення про ведення воєнних дій). Важливим є й те, що міра відповідальності визначається впливовістю, авторитетом або посадою особистості, котра приймає рішення: відповідальність директора великого підприємства набагато вище, ніж відповідальність його робітника.

### *Обов'язок і совість*

З допомогою цих двох категорій загальні соціально-моральні вимоги трансформуються в моральні проблеми конкретного індивіда. Вони утворюють *морально-психологічний механізм самоконтролю*, який тісно пов'язаний з відповідальністю особистості.

*Моральний обов'язок* – це перетворення вимог суспільної моралі в особистий імператив конкретної особи та добровільне його виконання. Джерелом обов'язку є суспільний інтерес. В обов'язку він набуває наказового характеру, формуючи моральні вимоги індивіда по відношенню до інших людей і до самого себе.

Наступний момент, який слід підкреслити при характеристиці змісту поняття обов'язку, пов'язаний з тим, що це не лише моральне зобов'язання людини, яке вона виконує під впливом зовнішніх вимог, а і внутрішнє моральне спонукання. Тобто важливою рисою обов'язку є його *добровільність*. Разом з тим існують *різні рівні* добровільності: від виконання *за примусом* або через острах перед суспільною думкою до слідування обов'язку *за внутрішньою потребою*. Це багато в чому залежить від ситуації, але справжнім моральним обов'язком є *вільне дотримання суспільно-необхідних вимог* або особисте зобов'язання, яке не залежить від будь-яких зовнішніх та внутрішніх примусів.

Люди морального обов'язку активні, діяльні, вони вкрай чутливі до будь-якої несправедливості і активно стверджують у житті добро. Моральний обов'язок спонукає таких людей до активної громадянської позиції. Однак, існує і інший тип людей: вони прекрасно знають про існування та зміст суспільного обов'язку, але байдужі до нього, сприймають його як щось далеке, зовнішнє по відношенню до них. Такій людині «плювати на все», вона «нікому нічого не винна».

Існує *«ієрархія» обов'язків*: обов'язок перед суспільством, перед колективом, перед родиною, окремо перед матір'ю, дітьми, перед «ближніми» – друзями, нарешті, перед самим собою. При цьому такі обов'язки часто можуть суперечити один одному, наприклад, обов'язок сина перед матір'ю і обов'язок його перед дружиною. У виборі вчинку в цьому випадку вирішальне слово належить совісті.

*Совість* – це здатність до активної самосвідомості, самооцінки особистого ставлення до оточення, до діючих в суспільстві моральних норм. Вона виконує функцію *внутрішнього регулятора* поведінки людини. Різноманітність ситуацій, в яких опиняється сучасна людина, не дозволяють передбачити процедуру дій, надати готовий рецепт поведінки для кожного конкретного випадку. Моральним саморегулятором поведінки в усіх цих ситуаціях виступає совість. Вона діє як побудник, що спрямовує нас на дотримання моральних вимог; вона може також діяти як фактор, що забороняє той чи інший вибір, коригуючи наші дії. Совість завжди несе в собі моральну оцінку наших вчинків, викликаючи відповідні моральні переживання. Остання обставина особливо важлива. І хоча совість формується на основі моральних вимог навколишнього світу і відображає їх об'єктивний характер, вона, перш за все, є особистісною оцінкою фактів, виразом нашого суб'єктивного ставлення до явища, що морально оцінюється.

Німецький філософ Л.Фейєрбах поняття совісті пов'язував з *співчуттям*, яке загострене усвідомленням того, що саме ти і є винуватець страждання іншого. Інакше бачить природу совісті З.Фрейд. На його думку, це особливий вид неврозу, своєрідне ядро, що перетворює люд-



ське життя на низку мук та страждань. Гуманістична етика оцінює природу совісті не так песимістично. Аналізуючи совість в більш широкому контексті людських відносин, вона встановлює її органічний зв'язок з поняттями обов'язку та відповідальності, а через них – з добром та злом.

Взаємозв'язок між совістю та обов'язком утворює єдиний морально-психологічний механізм регуляції поведінки особистості, в якому совість виступає в якості *підстави для виконання обов'язку*. Зазначимо, що між совістю та обов'язком можуть виникати *конфлікти*, які породжуються, як правило, розбіжністю між цілями і інтересами особистості та суспільства. Протиріччя між обов'язком і совістю – це проблема досить актуальна, вона має відношення і до нашого сьогодення. (Тут було б доцільно студентам самостійно навести приклади подібної суперечності).

В українській мові слово «совість» виникло від старослов'янського «себе знати». Ми зобов'язані знати, до чого готуємо себе в критичних ситуаціях, що було в нас в момент здійснення вчинку і що після нього. Нам відомо, що в розмові з власною совістю людина наодинці сама з собою і тому може бути цілком відвертою. Можна обдурити інших, можна «не помітити» щось небажане, але обдурити власну совість неможливо – це *свідок, котрий завжди з тобою*, схватися від якого неможливо. Згадаємо О.Герцена: «Беспощаднее инквизитора нет, чем совесть».

І в той же час совість як засіб самооцінки *не абсолютна*: вона може бути поблажливою, – адже ж вона – *«моя»*. І якщо її не можна обдурити, то можна хоча б «умовити». Існує цілий набір добре усім відомих умовлянь, призначених для укладання угоди з совістю: «я хотів, як краще», «усі так роблять» тощо. Тому цілком покладатися на совість теж не можна. Існує таке явище як підміна совісті холодним раціональним розрахунком, котре може привести до блюзнірства. Суспільство, побудоване цілком на раціональних принципах, може стати «надрозумним», але при цьому перестане бути людяним.

Проблема полягає в тому, щоб активізувати совість, зробити її вищим суддею усього нашого життя. Нам добре відоме таке поняття як *каяття совісті*, тобто сором за зроблене, за те, що мав намір зробити, за ті наслідки, які могли б бути чи не бути. *Каяття, муки совісті – це усвідомлення своєї провини, осмислення аморальності вчинених дій*. У будь-якому випадку ступінь переживань, «мук совісті» залежить від характеру вчинку та рівня свідомості людини, від її здатності та звички справедливо і критично оцінювати власну поведінку та поведінку інших. Моральним результатом цих переживань є *каяття*, зміст якого полягає в *гармонізації відношень між обов'язком та совістю*. Каяття

являє собою зумовлений роботою совісті акт глибокого перегляду людиною засад власної поведінки й свідомості. Моральної цінності каяття набуває як вільне духовне самовизначення, будучи вимушеним воно втрачає моральну значимість.

В богословській та філософській літературі каяття як душевний акт являє собою поєднання таких елементів: визнання суб'єктом певних дій або помислів, відповідальність за які він несе; відкрите засудження ним цих помислів або дій; вияв готовності зазнати за них справедливого покарання.

Каяття завжди є важкою справою для людської душі. Людина, яка розкалася, мусить *спокутувати* свої провини – відпрацювати, вистраждати. Тема каяття протягом тисячоліть посідала важливе місце в різних культурах і релігіях, але і в сучасній культурі уявлення про розкаяння і покаяння аж ніяк не виглядають анахронізмом. В період перебудови й лібералізації суспільного життя в нашій країні проблема покаяння постала з особливою гостротою. Звичайно, щоб прийняти на себе обов'язок покаяння, потрібна духовна мужність. Але такий «труд душі» ніколи не буває марним: він знімає напруження злої пам'яті, ліквідує зародки майбутніх непорозумінь і конфліктів, він спрямовує душу до творчого пошуку добра в самій собі й в оточуючому світі.

Важливим і одним з найскладніших феноменів моральної самосвідомості, поруч з совістю, є *сором*. Сором – являє собою відчуття людиною своєї невідповідності прийнятим в даному середовищі нормам і очікуванням. Він переживається як у випадку дійсної невідповідності, так і уявної. Переживання сорому тим сильніше, чим важливішим і більш значущим для людини є думка осіб, котрі можуть виразити свій осуд з приводу порушення норм. Взірцеву формулу сорому дав Г.Гегель у своїй «Енциклопедії філософських наук», зазначивши, що сором являє собою «реакцію на суперечність мого власного прояву з тим, чим я маю і хочу стати, отже захист мого внутрішнього ества проти неналежного виявлення його назовні». Отже, людина, має соромитися того, що принижує її моральну гідність.

### *Честь і гідність*

Людина не може бути байдужою до того, що про неї думають, які оцінки виносять її вчинкам і усьому її життю інші люди. Вона не може не міркувати про своє місце серед інших людей. Тобто між людиною та навколишнім світом (суспільством, іншими людьми) існує духовний зв'язок, який виражається в категоріях «*честь*» та «*гідність*». Вони відображають моральну цінність особистості, репрезентують оцінку моральних якостей та вчинків людини.

*Честь* як моральний феномен є передусім *зовнішнє визнання* вчинків людини, її заслуг, які проявляються в шануванні, авторитеті, славі. Відчуття честі, внутрішньо властиве особистості, пов'язане з прагненням домогтися високої оцінки (похвали, популярності) з боку інших. *Гідність* – це *внутрішня впевненість* у власній цінності, почуття самоповаги, яке проявляється в опорі будь-яким спробам зазіхнути на свою індивідуальність та певну незалежність. І лише потім гідність людини повинна отримати суспільне визнання. Таким чином, механізм функціонування честі передбачає рух від *зовнішнього визнання до внутрішнього бажання цього визнання*; а гідності – рух з *середини духоваго світу до суспільного визнання*.

Поняття гідності більш універсальне. Честь – це оцінка людини з *позицій певної соціальної групи*, конкретної історичної спільноти. Наприклад, коли мова йде про військову, професійну, жіночу честь, то тут маються на увазі певні моральні якості, притаманні представникам даного середовища. Гідність же підкреслює значимість особистості як *представника людського роду*, тобто це оцінка з точки зору людства: кожному індивіду притаманна гідність вже тому, що він людина.

Історично поняття честі та гідності розвивались в тісному взаємозв'язку, вони передбачають та взаємно доповнюють одне одного, тобто є *комплементарними*. Якщо честь – це те, що людина повинна *завоювати*, те, чого вона повинна домагатися, то гідність належить їй *по праву народження*. Поняття честі пов'язане з *соціальним статусом* особистості, її відповідністю вимогам та очікуванням, які пред'являються групі, до якої людина належить; поняття ж гідності байдуже до них. Людська гідність божжа анітрохи не менша, ніж людська гідність представника вищих соціальних шарів, хоча свідомість та почуття гідності у них може бути різним. Такі тонкості в тлумаченні цих категорій особливо важливі, коли мова йде про оцінку людини та дотримання її прав в свободі: я можу не виказувати людині честі, пошани та поваги, але я зобов'язаний рахуватися з її людською гідністю. Неприпустимість приниження та попрання прав людини впливає саме із цього положення.

Людська гідність виражається в так званих «природних правах» (Дж.Локк): праві на життя, на свободу, на власність. В ХХ столітті ці та інші права були зафіксовані у «Загальній декларації прав людини», де проголошуються умови, що забезпечують людині гідне існування. На жаль, держава часто-густо порушує ці права, а люди інколи і не знають про них. Наприклад, приниженням людської гідності є прописка або отримання дозволу на виїзд в іншу країну, оскільки це – порушення прав людини.

Вищим проявом людської гідності прийнято вважати благородство. *Благородство* – це моральна велич людської особистості. Воно може бути притаманним будь-якій людині, здатній чесно та сумлінно виконувати свій обов'язок, жити за високими моральними мірками.

Якщо право на гідність людина, як вже відзначалося, отримує з моменту появи на світ тільки тому, що вона людина, то *честь здобувається нею в процесі всього життя*. Коли кажуть: «Бережи честь з молодих літ», мають на увазі, що своє добре ім'я людина починає завоювати з перших кроків свого свідомого життя. Однак, честь – це не просто добра слава про людину, яка володіє такими якостями як відповідальність, принципівість, щирість, надійність тощо. Честь треба заслужити *особистими діями*. Різні обставини і різні сфери діяльності примушують говорити про честь не абстрактно, а стосовно конкретної ситуації. У зв'язку з цим і постає проблема професійної, сімейної честі.

Між честю та гідністю існує певний зв'язок і досить складна кореляція (взаємна узгодженість). По-перше, не можна сказати, що чим вище у людини почуття особистої гідності, тим більше у неї розвинене честолюбство. Людина горда, тобто така, якій притаманне почуття особистої гідності, може бути в той же час настільки скромною, що зовнішнє визнання її не тільки не хвилює, але і відштовхує своєю суєтністю. До речі, зайва скромність взагалі не завжди корисна. Вона заважає честолюбству, а здорове честолюбство необхідне для успішної діяльності практично в усіх сферах. Гідна людина повинна «любити честь», тобто бути честолюбною.

### *Страждання та співчуття*

В різних релігійних та філософських вченнях поняття «страждання» та «співчуття» визначаються більш-менш однаково. Під *стражданням* розуміють фізичну або моральну муку, біль. *Співчуття* визначається як жалість, яка викликана муками, біллю іншої людини.

В античних уявленнях страждання випадало на людину за примхою долі або випадку, в християнському вченні головним джерелом страждання є муки тіла та душі від зовнішнього насильства, муки тіла від хвороб та муки духу як наслідок гріхів. З християнської точки зору смерть та страждання присутні в світі як результат гріхопадіння людей. До цього їх в світі не було. Страждання приносить в світ людина, коли вона грішить та руйнує себе злом. І лише Христос, добровільно прийнявши на себе гріхи світу, робить страждання заставою спасіння. Християнство стверджує, що крайньою формою усіх страждань, котрі ведуть людину до спасіння, є пронизана співчуттям любов до всього, що гине внаслідок гріха.

В західній філософії Нового часу страждання і співчуття оцінювались по-різному. Якщо І.Кант, Г.Гегель та інші філософи прагнули виключити співчуття з етики, то А.Шопенгауер, навпаки, перетворює цей стан у наріжний камінь етики, розповсюджуючи його навіть на відношення людини до тварин. Він писав: «...Чим більше людина страждає, тим скоріше досягає вона істинної мети життя, чим щасливіше вона живе, тим далі від неї ця мета...».

Ніцше оцінює страждання та співчуття неоднозначно. Він відкидає співчуття як депресивний стан, котрий принижує цінність життя, і вважає його «проявом дурного смаку»: «Співчуття називається добродесністю в усіх маленьких людей: вони не вміють поважати велике нещастя, велике неподобство, велику невдачу». Тому мораль, в якій вшановується співчуття, Ніцше вважає мораллю рабів. В той же час Ніцше дає високу оцінку стражданню як умові формування величчя духу. Обґрунтовуючи роль страждання, він пише: «Страждання робить людину аристократом: воно відокремлює її від інших».

За С.К'єркегором, існування людини передбачає і потребує постійного духовного напруження та страждання, тобто страждання розглядається ним як атрибут людського існування.

Також і українсько-російський філософ М.Бердяєв вважає страждання умовою формування та існування особистості. На його думку, положення: «я страждаю, отже, я існую» – значно вірніше та глибше декартівського: «я мислю, отже, я існую». Самим важливим питанням людського існування, на думку М.Бердяєва, є питання про те, як перемогти страждання, як перенести його, як зменшити кількість страждання для усіх людей. Бердяєв виділяє два види страждань: одні пов'язані з соціальними причинами і долаються змінами соціального ладу, розвитком наукового знання; інші пов'язані з трагічною основою життя, і вони не долаються жодними соціальними перетвореннями. Страждання в цьому світі не є лише зло: без нього людина перетворилася б у тварину. Перемагати страждання людина може любов'ю та творчістю, а полегшується особисте страждання тоді, коли людина починає відчувати страждання іншого.

XX ст. з його природними та соціальними катаклізмами привносить у світ те, що Е. Фромм назвав «загальним характером страждання»: «Не слід забувати, що страждання – це, напевно, єдиний емоційний стан, котрий є загальним для усіх людей».

Як правило, причини загального характеру страждання коріняться не в самій людині, а в оточуючому світі. Людина живе в певний історичний період, в конкретному суспільстві та державі, з дитинства за своє культурою та релігією свого етносу. Все, що відбувається в суспільстві, впливає на її життя, знаходить відгук в її душі. І цим відгуком

часто буває страждання: війни, революції, бідність, зростання тероризму – все це породжує страждання мільйонів людей.

Але не лише соціальні причини породжують страждання людей. Стихійні сили природи (землетруси, повені тощо) забирають тисячі життів, залишають людей без житла та майна. А скільки страждань принесли і ще можуть принести так звані техногенні катастрофи.

Важливим питанням, пов'язаним зі стражданням, є питання *його сенсу*. Страждання не страшне, якщо воно має гідну мету. Але відніміть у людину віру в сенс її страждань, і у неї опустяться руки. Висновок тут такий: найтяжче в стражданні – його безцільність, безглуздість.

Важливим також є розуміння *причини* наших страждань, що дозволяє набути необхідного життєвого досвіду і запобігти їх іншого разу. Питання про причину страждань в самому загальному вигляді пов'язане з проблемою добра та зла. Питання ж про сенс страждань пов'язане з питанням про *сенс життя*, про те покликання, заради якого живе людина. В цьому контексті саме страждання може розглядатися як *школа життя*. Адже ми знаємо, що страждання, пережите нами після якогось нашого поганого вчинку, вчить нас справедливості. Наприклад, я образив людину, а невдовзі й сам пережив гіркоту образи від іншого. І це страждання нагадало мені про те, котре спричинив я. Подібні страждання практично повертають нас до «золотого правила» моралі: не робити іншому того, чого не бажаєш собі.

Існує думка, що страждання очищає душу. Свого часу Арістотель про це сказав так: «Нічому доброму в житті не можна навчитися інакше, ніж через страждання». А російський письменник Ф.М. Достоевський усюю своєю творчістю стверджував, що потреба людини в очищаючій скорботі є настільки великою, що часто людина сама шукає помсти, покарання, страждання, аби заспокоїти свою совість.

Страждання можуть облагороджувати людину, виступаючи джерелом великих моральних цінностей: вони приводить нас до віри, любові, духовної сили. Страждання роблять нас чуйними до чужого горя, здатними до розуміння людської душі. Із страждання людина, як правило, виходить сильнішою.

Зрозуміло, що вплив страждання на моральне лице особистості не проявляється автоматично. У випадку, коли страждання служить самовираженню, самоствердженню людини, воно має сенс, і для таких людей життя без страждань безглузде. Відомі слова О.С.Пушкіна: «Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать». Однак, далеко не всі люди таким чином відносяться до страждання, багато хто з них бувають роздавленими стражданням, і тоді воно викликає у людей жах та прокляття.

В етиці існує таке поняття як *«патофія»*, що означає «мудрість про страждання». Суть її полягає не лише тільки в аналізі страждання

та вмінні пояснити його сенс та причини, а головне – в умінні його перемагати, мудро оволодівати ним. І в цьому одне із головних завдань життя, тому що, як вважають прихильники патософії, прийняти життя – це значить прийняти і страждання, а вміти жити – значить вміти страждати.

Практично ми реагуємо на страждання двоїсто: або втікаємо від нього, або його приймаємо. Наша реакція на страждання залежить від того, як ми його розуміємо, як ставимось до нього. Якщо страждання сприймається як неминучість, котра пов'язана з несправедливістю та безвихіддю, то втеча від нього є природним прагненням людини. Причому форма цієї втечі може бути різною: від заглиблення в нірвану шляхом внутрішнього самовдосконалення, як, наприклад, в буддизмі, або штучного, ілюзорного шляху забуття у вигляді п'янства, наркоманії до усунення страждання шляхом припинення самого життя – через самоубство.

Питання про те, чи має людина право не лише на життя, але і на смерть, залишається дискусійним. І це питання постає, як правило, тоді, коли життя сповнене страждань (фізичних або духовних), а страждання ці сприймаються як *несправедливі* – такі, що *не мають сенсу*. Саме такі страждання викликають негативну реакцію і бажання їх позбавитися.

Інша справа, якщо людина ставиться до страждання як до *заслуженого*, як до справедливого покарання за гріхи або злочин. Тоді людина згодна смиренно і покійно «постраждати». А якщо в стражданні вбачають можливість спокутування своєї провини, то таке страждання сприймають з готовністю.

Ми знаємо, що є люди, котрі приймають страждання *в ім'я віри або ідеї*. Для таких людей страждання набуває особливого сенсу. А страждати, знаючи, що страждання не безглузде – означає перемогти його. Коли Дж. Бруно надали можливість купити життя ціною відмови від своїх ідей, він, вже знаючи вирок інквізиції, відповів: «Я помираю мучеником добровільно». Мучеництво – одна із форм добровільного прийняття страждання і в той же час – протистояння йому.

Існує питання щодо впливу страждання на ставлення людини до інших людей. На думку Е. Фромма, загальний характер страждання у ХХ ст. привів до того, що в сучасному суспільстві виробився *синдром звикання до страждання* – як особистого, так і чужого і, як наслідок, значно знизилась здатність людини до *співчуття*.

Але не лише байдужість до чужого страждання може стати негативною реакцією на своє особисте страждання. Ще більш небезпечним є озлобленість, агресивність, жорстокість, котра виражається правилом: «Якщо я страждав, то нехай постраждають й інші». Подібне відношен-

ня до страждання й сьогодні доволі широко розповсюджене. Як відзначають багато філософів та письменників, страждення людина знаходить втіху в людській солідарності, тобто вона може полегшити особисте страждання, переживаючи співчуття до інших. Невипадково М.Бердяєв вважав, що нова етика повинна зробити співчуття, поруч зі свободою та творчістю, одним із наріжних своїх каменів. Сьогодні співчуття, як ніколи, є затребуваним та необхідним.

### *Сенс життя та щастя*

Не менше значення, ніж категорії добра і зла, мають категорії сенсу життя та щастя. Ці питання фіксують фундаментальну особливість людського існування. З незапам'ятних часів перед людьми поставали питання: Чого я хочу від життя? Навіщо я живу? Людина шукала, вибирала, а різні етичні вчення пропонували різні концепції сенсу життя та щастя.

Існує думка, що пошук сенсу життя взагалі є щось, без чого ми можемо обійтись, «голод ситих», що допікає людину лише тоді, коли немає більш нагальних проблем. Чимало життєвих фактів свідчать, однак, про те, що подібний «голод» є річчю цілком реальною, яка може бентежити людину навіть більше, ніж її матеріальні скрути. І для того є досить важливі підстави.

Передусім, конечність існування людини безпосередньо торкається долі кожного з нас. Адже наше життя має початок і кінець; кожен так чи інакше пам'ятає про неминучість власної смерті і здебільшого має гіркий досвід переживання смерті інших, близьких йому людей – друзів, рідних тощо. Все це спонукає до роздумів про те, в чому сенс нашого життя, яке неминуче наближається до смерті.

Досвід показує, що найжорстокіші випробування людина гідно зустрічає і краще переносить, коли в неї є усвідомлення життєвої мети, відчуття осмисленості власного існування і вчинків. У наші часи про цей досвід забувати не можна.

Загалом у європейській традиції останніх століть виділяються принаймні три підходи, три способи осмислення людського буття:

– *песимістичний* підхід заперечує існування сенсу життя, при цьому життя сприймається як безглузда низка страждань, зла, хвороб, які завершуються врешті-решт смертю;

– *скептичний* підхід виражає сумнів в сенсі і значимості земного буття (наприклад, в релігійній етиці);

– *оптимістичний* підхід визнає сенс людського життя і можливість його реалізації як найвищої цінності.

Ще в античності сенс життя зводили до щастя, до блага. Відповідно до цього в античній етиці виникає як *етичний гедонізм*,



котрий вищим благом вважає насолоду, так і евідемонізм, який, в свою чергу, сенс життя зводив до досягнення щастя зокрема шляхом подолання прагнення до насолоди. Кініки розглядали в якості сенсу життя боротьбу з пристрастями, перемогу над бажаннями: блаженство доставляє нам не володіння речами, а позбавлення від прагнень до них. За Епікуром, безтурботність та свобода від страху перед смертю та стражданням є вищим блаженством і, відповідно, сенсом життя. Середньовічна етика вважала насолоду гріхом і тому вимагала зректися земних задоволень, а благо вбачала в духовному служінні Богу в ім'я спасіння, котре стає сенсом життя віруючої людини.

В добу Відродження сенс життя вбачався в *прагненні до слави*. Вважалось, що, якщо людина досягає слави, то вже тим самим вона не буде забута іншими людьми, і її життя набуває сенсу завдяки збереженню у свідомості інших. Матеріалісти XVII –XVIII ст. продовжили традиції евідемонізму, відстоюючи при цьому ідею інтелектуального розуміння блаженства і сенсу життя, який вбачався в самому *процесі пізнання*.

Існували й інші шляхи пошуку сенсу. Так, Т.Гоббс у XVIII ст. висунув ідею про *владу людини над людиною* як вищий сенс життя. Пізніше ця ідея була розвинена Ф.Ніцше в його вченні «про волю до влади». Моральний ідеал Ф.Ніцше – «надлюдина», сильна особистість, котра протистоїть натовпу – «сірості» і знаходиться «по той бік добра і зла». Для такої людини не повинно існувати моральних меж та заборон: вона вища од них, її сенс життя – у власній реалізації, тому що вона – носій нової моралі.

Існує також досить популярна концепція, яка вбачає сенс життя у *володінні матеріальними благами*, у багатстві. Прагнення до володіння речами, комфорту, престижу стають метою життя, а головний сенс існування зводиться до формули: «бери від життя все, що можеш». Особливо загострює таку постановку питання про смисл життя поділ суспільства на багатих та бідних. Зрозуміло, що було б безглуздо заперечувати значення матеріальних благ в житті сучасної людини. Безперечно, людина повинна жити гідно. Але речі, комфорт не повинні із засобів життя перетворюватися в його мету, сенс. Матеріальне благополуччя саме по собі набуває смислу лише тоді, коли воно стає умовою удосконалення його володаря, дає можливість допомогти іншому (благодійність) або ж сприяє розвитку суспільства та культури (меценатство).

Згідно ще одній концепції в якості вічного смислу життя виступає *любов* і, зокрема, любов між чоловіком і жінкою. Ще Л. Фейербах стверджував, що усі люди в усі часи мають безумовне та обов'язкове право на щастя, але суспільство не в змозі задовольнити це право рів-

ною мірою для всіх. Саме тому тільки любов, вважав Фейербах, і є єдиним засобом задоволення прагнення людини до щастя. Такої ж концепції дотримувався в ХХ ст. і Е.Фромм. Безумовно, любов – найпрекрасніше і високе відчуття, котре дає людині повноту щастя, хоча, разом з тим, вона є джерелом страждання і болю. Але при усій значимості любові як найважливішого елементу особистого життя, вона не може бути єдиним сенсом життя. В той же час, заради справедливості, слід погодитися з тим, що ця тема була, є і буде завжди предметом дискусій.

Нарешті, існує і *песимістична* концепція, котра взагалі *заперечує сенс життя*. Так, французький письменник Ф.Моріак приходить до висновку, що життя більшості людей – це шлях в «нікуди».

І все ж люди не хочуть миритися з відсутністю або втратою сенсу життя – явищем, котре стало в наш час досить розповсюдженим показником моральної кризи. Проблемі втрати життєвого смислу та боротьбі з цією втратою присвячена *логотерапія* – вчення про сенс життя відомого австрійського філософа та психолога *Віктора Франкла*.

На думку В.Франкла, прагнення людини до пошуку та реалізації сенсу життя є природженою тенденцією, котра притаманна усім людям і є основною рушійною силою поведінки та розвитку особистості. Він говорить, що для того, щоб жити та активно діяти, людина повинна вірити в сенс, який міститься в її вчинках. Франкл вважає, що «навіть самогубці вірять в сенс – якщо не життя, то смерті, інакше вони не змогли б і пальцем поворушити для того, щоб реалізувати свій задум». Відсутність смислу породжує у людини стан, котрий Франкл назвав *екзистенціальним вакуумом*.

За Франклом, сенс життя в принципі доступний будь-якій людині. Однак знаходження сенсу – це питання не пізнання, а покликання. Не людина ставить питання про сенс життя, а життя ставить це питання перед нею, і людина змушена щодня відповідати на нього не словами, а діями. Сми́сл життя не є суб'єктивним, людина не винаходить його, а *знаходить у світі об'єктивної дійсності*, саме тому він виступає для людини як імператив, котрий вимагає своєї реалізації.

Кожна ситуація несе в собі свій сенс, різний для різних людей, але для кожної людини він є єдино вірним. Причому, на думку Франкла, людина *сама повинна шукати та знаходити його*. Але знайти сенс – це ще лише половина справи, необхідно здійснити його. І людина *відповідальна за здійснення унікального сенсу свого життя*. Здійснюючи сенс свого життя, людина тим самим реалізує саму себе. Але людина ніколи не може знати до самого кінця, до самої останньої миті, чи вдалося їй справді здійснити сенс свого життя.

Об'єктивно сенс життя реалізується в процесі життєдіяльності людини, котра протікає в різних сферах. Тому сенс життя може виступати не як єдина мета, а як *спектр смислів і цілей*. Так, смыслом особистого життя можуть бути і діти, і любов, і справа. Але в будь-якому випадку людина повинна, як кажуть, *здійснитися*, тобто мати можливість представити себе світу і, таким чином, виразити свою сутність.

З усвідомленням сенсу життя тісно пов'язане поняття *життєвої мети*. Мета виступає у свідомості людини як образ того майбутнього стану дійсності, котрий відповідає її уявленням, потребам та ідеалам. Мета – це певний рубіж. На відміну від цього смисл життя – не кінцева мета, а загальна спрямованість життя, її об'єктивний зміст, котрий визначає мету життя.

Набуття дійсного, а не хибного сенсу життя – досить складний процес. Смысл життя не дається нам як щось готове. Йому не можна навчитися. Етична теорія дає лише орієнтири для пошуків. Насправді людина мусить не пізнати сенс життя, а *набути* його в досвіді свого буття, вистраждати в процесі самоствердження та складних моральних пошуків. Врешті-решт знати щось про сенс життя, визначити його для себе і прожити життя осмислено – далеко не одне й те ж. І, можливо, дійсно правий М.Бердяєв, котрий стверджував, що сенс життя – в пошуках цього сенсу.

З категорією «сенс життя» тісно пов'язана категорія «*щастя*». Ще в античності виникло вчення про прагнення людини до щастя – *евдемонізм*. Філософи та поети, мудреці, не одне тисячоліття дискутують про те, що таке щастя, як прожити життя щасливо, як бути щасливим. В історії філософії, як і в життєвій практиці, ми знаходимо чимало визначень щастя; частіше за все щастя співвідноситься з *певним благом*.

Дуже важливо розібратися в тому, що в людському щасті від об'єктивних умов, а що залежить від самої людини. Не виникає сумніву, що необхідною умовою щастя є *задоволення основних потреб*. Тому і прагнення до матеріального благополуччя – це норма людського існування. Але благополуччя не повинно ототожнюватися зі щастям, тому що благополуччя – це скоріше характеристика передумови буття людини, а не суті її життя. Щастя ж, передусім, являє собою моральне задоволення від переживання повноти буття.

Поняття щастя виражає уявлення про те, яким повинно бути життя людини, що для неї є благом. Тому це поняття має нормативно-ціннісний характер. При цьому в історії моральної свідомості ця категорія оцінювалась *двоєю*. З одного боку, вважалось, що щастя, як вважав Л.Фейербах, одне з природжених прав людини: «Прагнення до щастя природжене людині, тому воно повинно бути основою будь-якої моралі». З іншого боку, мораль розглядала щастя як винагороду за чес-

ноти. О.Уайльд зазначав з цього приводу: «Коли людина щаслива, вона завжди добра, але не завжди добрі люди бувають щасливими».

Незважаючи на те, що існує велика кількість визначень щастя, кожен з нас розуміє цей стан по-своєму. Не випадково І.Кант досить точно підмітив, що по відношенню до щастя неможливий жоден імператив, котрий приписував би людині діяти певним чином, щоб стати щасливою. Але люди наполегливо продовжують шукати загальні «рецепти» щастя.

Все ж існує дещо *загальне*, що характеризує щастя кожної людини:

– щастя не є безтурботність та спокій, його не можна знайти, виграти, отримати в подарунок, його можна знайти *в процесі самодійснення* особистості;

– щастя не може бути абсолютним; воно не є безперервним станом радості; скоріше за все, щастя – це *мить*, «зірковий час» людини, найбільш яскраві моменти її життя;

– щастя пов'язане з *суб'єктивністю його переживання*, тому воно може базуватися не лише на тих чи інших моральних цінностях, а й на антицінностях – прагненні до накопичення, володіння;

– міра щастя залежить від *ступеню моральності людини*: задоволення в житті може відчувати кожна людина, щастя – лише посправжньому моральна.

### **План семінарського заняття**

1. Моральна мотивація та ціннісні орієнтації людини.
2. Проблема співвідношення моральної мети та засобів її досягнення.
3. Основні етичні категорії:
  - а) добро і зло;
  - б) свобода і відповідальність;
  - в) честь і гідність;
  - г) обов'язок та совість;
  - д) страждання та співчуття;
  - е) сенс життя та щастя.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Проаналізуйте різні точки зору на проблему: що є пріоритетним для моральної оцінки – мотив чи результат. Обґрунтуйте свою точку зору.
2. Проаналізуйте відмінності в розумінні добра і зла в різних культурах.
3. Охарактеризуйте сутність етики несупротиву злу насильством та співставте з думкою про те, що «добро повинно бути з кулаками». Вироз'ясніть своє ставлення.

4. Сформулюйте Ваше ставлення до проблеми смертної кари: це добро чи зло для суспільства?
5. Існує думка, що розвиток цивілізації та культури несе зло та біди для людства. Чи згодні Ви з цим?
6. Проаналізуйте вислів: «Свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої».
7. Визначте, в чому смисл вислову Цицерона: «Ми повинні бути рабами законів, щоб стати вільними».
8. Як Ви вважаєте, чи може свобода стати тягарем, непосильним для людини, чимось таким, від чого вона прагне позбавитись?
9. Проаналізуйте основні положення роботи Е.Фромма «Втеча від свободи».
10. Проаналізуйте, чому відповідальність особистості зростає разом з зростанням свободи.
11. Як Ви вважаєте: честолюбство – добре це чи погано; гордість – це позитивна чи негативна якість? Аргументуйте свою думку.
12. Як Ви ставитеся до думки Ж.-Ж. Руссо про те, що «втрата честі страшніша за смерть»? Аргументуйте свою позицію.
14. Проаналізуйте відмінність між поняттями «гордість» і «марнославство».
15. Як Ви вважаєте, чи можна, змінюючи соціальні умови життя людини, зменшити страждання людей, чи й, взагалі, від них позбавитись? Обґрунтуйте свою думку.
16. В боротьбі зі стражданням буддизм закликає до нирвани, Арістотель – до мужності, Бердяєв – до любові та творчості. Чи існують, на Вашу думку, інші способи подолання страждання?
17. Бердяєв вважав, що положення: «я страждаю, отже, я існую» – значно вірніше та глибше декартівського: «я мислю, отже, я існую». Чи згодні Ви з цією думкою? Обґрунтуйте свою позицію.
18. Як співвідносяться ціннісні орієнтації людини з її розумінням сенсу життя? Обґрунтуйте свою відповідь.
19. Чи згодні Ви з висловлюванням Демокрита: «Щастя і нещастя – в душі»? Обґрунтуйте свою думку.
20. Проаналізуйте суперечність між моральною свідомістю і внутрішньою логікою підприємницької діяльності. Як Ви вважаєте, чи можливо поєднати прагнення до вигоди і моральні норми?
21. А.Швейцер вважав чисту совість «винаходом диявола»? Чи поділяєте Ви його думку? Обґрунтуйте свою відповідь.
22. Проаналізуйте співвідношення між обов'язком та совістю. Чи можливий між ними конфлікт?

23. Охарактеризуйте сутність етики несупротиву злу насильством та співставте з думкою про те, що «добро повинно бути з кулаками». Визначте своє ставлення.
24. Розкрийте смисл кантівської етики обов'язку і її гуманістичний характер.
25. Прокоментуйте основні формулювання категоричного імперативу І.Канта.
26. Проаналізуйте, як італійський філософ Аббаньяно характеризує проблему свободи та вибору.
27. Ознайомтесь з наведеним уривком роботи іспанського філософа Ортеги-і-Гасета «О спортивно-праздничном чувстве жизни» та висловіть своє ставлення до його позиції.

### ***Тематика доповідей та рефератів***

1. Добро і зло – центральні поняття етики.
2. Моральний прогрес: ілюзія чи реальність?
3. Моральна свобода і моральна відповідальність
4. Етика і бізнес.
5. Ідеал ненасильства і сучасність.
6. Проблема смислу життя
7. Смертна кара: етичні аргументи «за» і «проти».
8. Етичний аналіз щастя.
9. Етика несупротиву злу насильством.

## ТЕМА 10.

### СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

**Зміст теми:** 1. Специфіка соціальної дійсності та її пізнання. Об'єктивне та суб'єктивне в суспільному процесі. 2. Суспільство як система. Духовне життя суспільства. 3. Філософія історії як напрям філософського знання. Проблема суспільного прогресу.

#### **Специфіка соціальної дійсності та її пізнання. Об'єктивне та суб'єктивне в суспільному процесі**

Кожна людина, яка проживає життя, відчуває на собі вплив сил, котрі не піддаються наглядному опису і все ж відіграють суттєву роль в тому, як складається її особисте життя і взагалі історичні долі. Людина відчуває, що ці невидимі сили задають певний порядок існування, якому підкоряється кожна людина. Цей порядок і є тим, що ми позначаємо словом *суспільство*. Інакше кажучи, *суспільство* – це така система форм, зв'язків та відносин людей, котру вони створюють своєю спільною діяльністю.

Суспільні форми, зв'язки, відносини створюють самі люди; суспільство є *продуктом взаємодії людей*. Це аксіома, але в той же час суспільство являє собою реальність особливого роду, котра, по-перше, відмінна від природної реальності, а по-друге, від реальності, втіленої в життєдіяльності людей. Більш того, дослідження соціальної реальності дозволяє говорити про *закономірності* суспільно-історичного розвитку.

Немає такого філософського напрямку, ідеї якого не використувались би для розкриття таємниць суспільства. Починаючи з античності, зокрема з платонівської «Держави», робляться спроби розкрити сутність суспільства. Арістотель визначав суспільство як сукупність індивідів, об'єднаних для задоволення «соціальних інстинктів».

Взагалі, існували дві системи поглядів на суспільство. *Перша* система розглядала суспільство як незмінне готове об'єднання людей (А.Августин, Т. Аквінський). Згідно *другої* системи поглядів, суспільство являє собою суму окремих індивідів, які об'єднались свідомо, за особистою волею, тобто суспільство є результатом укладеного між ними договору, конвенції (Гоббс, Локк, Монтеск'є, Руссо, Кант). Обидві системи поглядів прагнуть пояснити суспільство з *ідеалістичних* позицій, тобто первісною, головною рушійною силою вони визнають, в кінцевому підсумку, або ідеї окремих людей – представників духовної еліти, або світовий дух, або Бога.

В XIX столітті Огюст Конт з його орієнтацією на наукове знання сприяв виникненню *соціології* як спеціальної науки про суспільство. Про це вже йшла мова раніше, але нагадаємо, що він сформулював *закон «трьох стадій»* пізнання суспільства. Згідно цьому закону, кожна галузь науки історично проходить три стадії: теологічну (фіктивну), метафізичну (абстрактну) та наукову (позитивну). Остання стадія є метою, до якої прагне кожна наука. Конт як засновник *позитивізму* вважав за необхідне виходити з фактів, досвіду, явищ, відмовившись від філософсько-теоретичних досліджень сутності та причин явищ. До речі, позитивізм і понині має великий вплив на теоретичне обґрунтування сучасних концепцій суспільства. Пізніше на основі положень, вироблених представниками «філософії життя» (Ніцше, Дільтей, Бергсон) та феноменології (Гуссерль, Шюц), виникла *соціологія повсякденності*.

Історичну довідку можна було б суттєво розширити, але ми цього робити не будемо, оскільки в історико-філософській частині вже йшлося про ті чи інші концепції суспільства. В наше завдання входить розгляд філософії суспільства в її сучасному звучанні.

Якщо синтезувати досягнення різних філософських напрямків, то їх можна звести до декількох узагальнених концепцій: натуралістичних, соціопсихологічних, соціальної дії, матеріалістичного розуміння суспільства та історії.

В *натуралістичній* концепції підкреслюється особлива роль *географічних* (клімат, ресурси) і *демографічних* (населення) факторів, *біології людини* як детермінант суспільства. Натуралістичні концепції намагаються пояснити суспільні закономірності природними. Соціобіологи, наприклад, дивляться на суспільство очима біологів, хоча, зрозуміло, що суспільне життя не зводиться до біологічних закономірностей.

*Соціопсихологія* (Дж. Мілль) конструє суспільство за образом та подобою індивіда, а сам індивід розглядається ізольовано від суспільних умов, наприклад, матеріального виробництва. Та й саме психічне соціопсихологія розуміє досить вузько – як безпосередньо залежне від фізіологічного. Зрозуміло, що через психофізіологічне не можна пояснити феномени культури та практики.

Найбільш впливовою школою соціопсихології є *фрейдизм*, який, в свою чергу, витоки соціального вбачає в інстинктах людини (*інстинктивізм*). Двама головними інстинктами, за З.Фрейдом, є інстинкт життя – Ерос та інстинкт смерті – Танатос. Боротьба цих інстинктів на фоні гіперсексуальності людини лежить в основі суспільного буття. Релігія та мораль покликані послабити надмірну інстинктивну агресивність людей. Соціально та морально неприйнятні імпульси витісняють



ся в несвідоме, звідки вони знову прориваються, ламаючи систему норм та заборон цивілізації – «над-Я».

Принципові положення соціопсихології отримали свій подальший розвиток у концепції *соціальної дії* (М. Вебер, Т. Парсонс). Створена М. Вебером «розуміюча соціологія» досліджує суспільство, виходячи із неповторності індивідуального факту. Соціальна дія завжди особистісна та осмислена, вона пов'язує діючу особу з іншими суб'єктами. Кожний суб'єкт частково «запрограмований» існуючими соціальними нормами, він оцінює альтернативи, приймає рішення та домагається їх виконання. Все суспільство виступає як *система соціальних дій*. Кожна людина виконує певну *роль* – лікаря, вченого, студента. «Я» – це сума ролей, які засвоюються в результаті соціального досвіду. Індивід формується в результаті соціальної взаємодії, і таким чином відбувається його соціалізація. Психічне стає соціальним.

Концепція *матеріалістичного розуміння історії* (ще її називають теорією предметної дії), як Вам вже відомо, була запропонована К. Марксом, котрий завжди підкреслював своєрідність та самостійність суспільства як *сукупності суспільних відносин*. Природа суспільних відносин впливає із суспільного виробництва, котре не зводиться лише до матеріального виробництва. За Марксом, суспільство – це результат діяльності людей, які обмінюються продуктами своєї діяльності.

Із запропонованого стислого огляду існуючих підходів до розкриття сутності суспільства, ми можемо зробити висновок, що суспільство є *системним утворенням*, котре містить *різні рівні організації*. На рівні елементів суспільства ми маємо справу з окремими людьми, з їх духовним світом, з різними формами діяльності, а також – продуктами цієї діяльності. Коли ж мова йде про *системні властивості* як результат взаємодії людей, то ми маємо справу з колективом, соціальною групою, суспільством в цілому. В цьому випадку йдеться і про суспільну психологію, суспільну свідомість, суспільні форми діяльності. *Отже, суспільство – це системне утворення, спільна життєдіяльність людей. Соціальне – це системна характеристика суспільства.*

Суспільство, як складне та багато в чому *суперечливе* системне утворення, вивчається багатьма науками (хоча, наприклад, представники деяких філософських шкіл ставили під сумнів існування науки про суспільство), які в тій чи іншій мірі, явно чи неявно, використовують певну його *філософську модель*. Вона задає загальну картину суспільства, фіксує його закономірні, суттєві відношення та зв'язки. Філософська модель базується на певних вихідних, методологічних філософських принципах, які дозволяють систематизувати величезний емпіричний матеріал, відокремити закономірне від випадкового, при-

чину від наслідків, і, таким чином, представити структуру суспільства, розкрити логіку його розвитку.

Методологічні принципи, в свою чергу, визначаються певною *філософською* теорією. На цій підставі розрізняються: по-перше, *матеріалістичні* теорії, котрі всі суспільні явища пояснюють економічними, природними та іншими факторами, незалежними від свідомості людей; по-друге, *ідеалістичні*, котрі всі суспільні явища, процеси пояснюють волею, свідомістю та іншими ідеальними факторами. Крім того, в залежності від запропонованої філософської моделі, суспільство може бути розглянуто як таке, що розвивається за певними законами та взаємопов'язаними етапами – формаціями (марксизм), або як утворення, що протистоїть природі (філософія життя), або як замкнені цивілізації (суперкультури), між якими не існує єдності та наступності в розвитку.

Важливим є й те, що в філософії не існує моделі чи принципів, котрі мали б абсолютну перевагу та безперечну істинність. Слід пам'ятати про *плюралізм* філософських концепцій. В кожній філософській теорії є як раціональне зерно, так і слабкі місця. Вивчаючи ці концепції, теорії ми повинні вибирати ті з них, які найбільш адекватно пояснюють та вирішують сучасні проблеми.

Як вже зазначалось, питання про існування закономірностей в суспільному житті і розвитку, а, значить, і існування науки про суспільство ставилось під сумнів. Така позиція має свої певні підстави, які пов'язані зі складністю пізнання соціальних процесів та явищ.

По-перше, *закономірні зв'язки* в суспільних процесах виявити значно трудніше, ніж закономірності природні, тому що суспільство як вища форма руху матерії є *найскладнішим* із об'єктів пізнання. При вивченні суспільного життя дуже *важко абстрагуватись* від індивідуальних, неповторних рис суспільних явищ, щоб виявити загальне, таке, що повторюється, не залежить від одиничних актів волі конкретних людей. Так, в роботах *неокантіанців* Віндельбанда і Ріккєрта (кінець XIX – початок XX століття) йдеться про принципову відмінність пізнання природи від пізнання суспільства. В суспільстві, вважають вони, немає регулярної повторюваності, як у природі, усі явища суспільного життя – *індивідуальні і неповторні*, не мають аналогів. Тому на відміну від «генералізуючого» (узагальнюючого) методу природознавства, по відношенню до історії треба застосовувати метод «*індивідуалізуючий*».

Однак, говорячи про специфіку суспільного пізнання, слід уникати *крайнощів*. Одна з них – повне перенесення природничонаукового підходу на вивчення суспільних явищ, що пов'язане із зростаючим авторитетом природних наук. Але, з іншого боку, було б помилкою впадати в

іншу крайність, стверджуючи, що між природничими і суспільними науками не існує нічого спільного. Так, марксизм наполягає на тому, що в суспільстві діють *об'єктивні закони-тенденції*. Безліч людей живе кожний своїм життям і своїми цілями, але із їх взаємодії виростає певна об'єктивна *рівнодіюча* – певні об'єктивні соціально-історичні відносини між людьми, певний об'єктивний порядок їх життя, якому підкоряються усі. Наприклад, приватна власність, закони ринку, відчуження, експлуатація, – об'єктивні характеристики буржуазного ладу, який на певному етапі історично вичерпує себе і *історично необхідним* стає новий лад. Пізнавши цю об'єктивну тенденцію, люди повинні використати свої знання для того, щоб, організувавшись, сприяти більш швидкій її реалізації. Тобто, згідно марксизму, *в суспільстві об'єктивні закони реалізуються лише через свідомі дії людей*, а соціальне знання – інструмент і елемент перетворення дійсності. Уся друга половина XIX століття пройшла в Європі під знаком *соціально-історичного раціоналізму* – повної впевненості, що історичні закони – реальність, що їх можна пізнати (і вони вже пізнані) і що треба на основі цього знання діяти.

По-друге, слід зазначити, що труднощі в соціальному пізнанні пов'язані з тим, що суспільство виступає одночасно і як *об'єкт*, і як *суб'єкт* пізнання. Люди творять свою власну історію і *вони ж самі* пізнають її, що привносить в знання значний елемент *суб'єктивізму*. У зв'язку з цим у XX столітті англійський філософ *К. Поппер* в книзі «Убогість історизму» (під історизмом він мав на увазі марксистську теорію матеріалістичного розуміння історії) висловив думку про *неможливість передбачення майбутнього* в розвитку суспільства. Він вважав, що уявлення про *об'єктивні тенденції*, котрі дозволяють визначити майбутнє, є *не знання, а пророцтва*, характерні для дослідників, захоплених активізмом, котрі прагнуть до революційних перетворень. Передбачення, за Поппером, *логічно суперечливі*: вони або *створюють* майбутнє, яке пророкують, або самим своїм існуванням викликають до життя сили, що *протидіють* прогнозу. Нема ніякого закону, що визначає майбутнє, воно *непередбачуване*. Законом історії називають *конструкції*, спроектовані на майбутнє, під які прагнуть підігнати життя; не треба перевертати світ у відповідності з «історичним законом». За Поппером, чим менше люди будуть втручатися в природний хід історії – тим краще. Краще поступово вдосконалювати сучасний стан суспільства, соціальні технології повинні бути обережними, продуманими, *не можна ломати цілісність соціального організму революціями*.

По-третє, вивчення суспільства ускладнюється ще й тим, що воно знаходиться в стані *невпинної історичної зміни*, і важко виявити в ньому стійке, таке, що повторюється.

Нарешті, сутність соціальних явищ і процесів, закономірні зв'язки між ними виявити значно трудніше, ніж при дослідженні природи, тому що в суспільстві ми маємо справу з колективною поведінкою людей – істот, яким властива *свідомість і свобода волі*. Цей момент породжує проблему взаємин між *об'єктивним* та *суб'єктивним* в суспільних процесах.

Під *об'єктивними умовами* (чинниками) розуміють всі ті обставини, які не залежать від суб'єкта, тобто свідомості, волі і бажань окремих людей, соціальних груп, партій, всього людства. Об'єктивні умови *детермінують діяльність людей*. Поза зв'язками з об'єктивними умовами діяльність людей може існувати лише в можливості. Тобто це положення означає, що діяльність людей – в широкому розумінні цього слова – здійснюється не так, як їм забажається, а на основі умов, що спочатку виникають природно, а потім створюються в ході історичного процесу. Об'єктивні умови розділяються на дві групи – природні та історичні. *Природні* умови розкривають зв'язок діяльності людей із зовнішнім природним середовищем, вони є джерелом природного багатства засобів життя та природного багатства засобів праці. Перетворюючи предмети та сили природи відповідно до своїх потреб, людина створює необхідні їй матеріальні блага. *Історичні* умови – це продукт діяльності всіх поколінь людей, тих, хто жили, і тих, що живуть нині. До їх складу входять елементи, які притаманні всім суспільствам, а також ті елементи, що властиві лише окремим типам суспільних організацій. Історичні умови *змінюються* від епохи до епохи, кожне нове покоління не створює історію заново, а продовжує успадковану діяльність, вносячи до неї зміни відповідно до нових потреб.

*Суб'єктивні чинники* – це цілеспрямована діяльність суб'єктів – мас, соціальних груп, партій, держави, окремих людей з їх свідомістю, волею, вмінням діяти.

І об'єктивні, і суб'єктивні фактори не виступають як щось самодостатнє, а утворюють сторони *єдиного* цілого, тісно взаємодіють в суспільному житті, між ними існує постійне напруження. Об'єктивні обставини впливають на суб'єктивний фактор, формують його, але останній активно впливає на об'єктивні обставини, може трансформувати їх. Кожне нове покоління, що вступає в життя, формує свою суб'єктивність у відповідності з соціальними реаліями, що склалися. Але воно не просто повторює те, що робили попередники, а реалізує свої власні нові потреби і інтереси, цілі. Особливо яскраво це проявляється в переломні періоди суспільного розвитку.

*Абсолютизація* суб'єктивного або об'єктивного фактору веде відповідно до волюнтаризму та фаталізму. *Волюнтаризм* (від лат. волюнтас – воля) перебільшує значимість волі суб'єкта, його свободи і

утверджує *свавілля*, ігноруючи необхідність, об'єктивні обставини, закони суспільного розвитку. *Фаталізм* (від лат. фатум – рок, доля) абсолютизує об'єктивну закономірність, роль обставин, ігноруючи можливість вільного вибору людей, їх свободи. *Взаємодія* об'єктивних умов і суб'єктивного фактору виражається у тому, що історію творять люди, але творять не *свавільно*, а будучи включеними у певні об'єктивні обставини, підпорядковуючись певним об'єктивним законам суспільного розвитку.

Визначення важливості та актуальності суб'єктивного фактору в історичному процесі дає підставу сформулювати закон-тенденцію *зростання* ролі суб'єктивного фактору в суспільстві. Зазначимо, що філософи помітили, чим далі вперед йде людство, тим сильніше його вплив на навколишні умови, на суспільство і на саму людину. Згадаємо ідею *В.Вернадського* про ноосферу, тобто про розумну діяльність (суб'єктивний фактор) людини, яка стає визначальним фактором історичного розвитку людства.

### **Суспільство як система. Духовне життя суспільства**

Суспільство – це складне системне, цілісне утворення, яке органічно поєднує економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, духовні структури. Такі структури втілені в певних *формах суспільного життя* як відносно самостійних сферах, що різняться між собою видами діяльності людей.

Якщо суспільство в цілому – це велика система, то всередині цієї системи існує досить складна *ієрархія* підсистем (форм суспільного життя), найважливішими з яких являються *економічне, політичне та духовне* життя. Існують і інші підсистеми – соціальні, етнічні, демографічні, територіальні тощо, які, в свою чергу, містять в собі інші підсистеми.

*Економічне життя суспільства* охоплює сферу, де створюються засоби життя. Передусім, це – господарство та його галузі. Економічні відносини (власності або розподілу), економічні установи (управлінські структури), економічні програми (ідеї, рішення уряду). В економічному житті переплітаються матеріальні та ідеологічні відносини, об'єктивне та суб'єктивне.

*Політичне життя суспільства* включає: по-перше, відносини між соціальними групами, народами, індивідами з приводу влади і відповідну діяльність – політичну боротьбу або співробітництво; по-друге, діяльність політичних організацій та установ, а також систему їх взаємовідносин (державна, партій); по-третє, політичні ідеї, теорії, програми.

В сучасній філософській думці існують такі ідеї та проблеми, які відносять до *філософії політики* (політичної філософії). Саме вона покликає вивчати фундаментальні світоглядні аспекти політичного світу, особливості політичного життя, ідеї держави та влади. Така загальна настанова обумовлює необхідність пошуку відповіді на цілу низку питань. В силу яких причин можлива політична самоорганізація суспільства? Як створюються, зберігаються, змінюються та розпадаються різні політичні системи? Які основні цілі держави і чи сумісні вони з принципами свободи та справедливості? Що лежить в основі права на владу: божественний закон, право сильного, суспільний договір чи ще якесь інше начало? Тобто політична філософія – це роздуми про принципи політичної організації суспільства.

*Духовне життя суспільства* – це сфера суспільного життя, спосіб життєдіяльності людей, особлива форма їх буття, яка складається з діяльності по виробництву, споживанню, трансляції духовних цінностей. Це така сфера, де утворюються духовні продукти: наука, мистецтво, освіта та виховання. Основу духовного життя суспільства складає *духовна діяльність* – діяльність свідомості, в процесі якої виникають певні думки та почуття людей, їх образи та уявлення про природні та соціальні явища. Особливим видом духовної діяльності є розповсюдження духовних цінностей. Результатом цієї діяльності є формування духовного світу багатьох людей, збагачення духовного життя суспільства. Духовна діяльність опосередковується духовними відносинами в суспільстві – пізнавальними, моральними, естетичними, релігійними, які проявляються в повсякденному міжособистісному спілкуванні людей (сімейному, професійному, міжнаціональному).

Духовне життя суспільства в ХХ столітті обумовлене *масовістю*. Розвиток масової свідомості, про яку ми вже вели мову раніше, відбувається під впливом «людини маси». Така людина є продуктом масового суспільства – суспільства з переважно міськими формами життя, масового виробництва стандартизованих речей, маніпулюванням смаком та поглядами людей, їх свідомістю та психологією. Людина в такому суспільстві стає безпорадною маріонеткою з «запрограмованою» свідомістю та поведінкою. Вона позбавляється творчого начала та унікальності, а її політична поведінка характеризується *анатією* та *конформізмом* (згода, примирення, пристосування до загального настрою та думки). На формування конформізму впливає страх, віра в норми групової солідарності, бездумне дотримання загальноприйнятих стандартів.

Таким чином, духовне життя суспільства – це складне суспільне явище, і його вивчення необхідно для розуміння суспільства в цілому.

В теоретичному плані важливо те, що між існуючими формами суспільного життя існує рівноправність, що дозволяє позбутися одностороннього детерміністського філософського підходу до суспільства та ширше подивитися на суспільні взаємозв'язки та їх взаємну обумовленість.

В контексті духовного життя суспільства розглянемо *феномен суспільної свідомості та її основні форми*. Якщо духовне життя суспільства – це форма, спосіб життєдіяльності людей, особлива форма їх буття, котра полягає в діяльності по виробництву, споживанню, передачі духовних цінностей, то суспільна свідомість визначається як *ядро* духовного життя суспільства. Духовне виробництво зорієнтовано на висування ідей, концепцій, теорій, програм тощо. Здійснюється це виробництво через соціальні інститути науки, мистецтва, релігії і філософії.

Вихідним пунктом аналізу *суспільної свідомості* як об'єкту філософського дослідження є положення про те, що *суспільне буття визначає суспільну свідомість*. Ця ідея являється складовою частиною концепції матеріалістичного розуміння історії, поруч з ідеями закономірності історичного процесу та визначальної ролі матеріального виробництва. Із формули: «суспільне буття визначає суспільну свідомість» випливає висновок – аналіз свідомості досліджується *через аналіз буття*, а духовна діяльність розглядається як функція об'єктивної реальності.

Суспільна свідомість виступає як *спосіб інтеграції людей*. Така свідомість з'являється як реальність особливого роду, яка має свою логіку розвитку, свою особливу мову, символіку, своє власне виробництво. Продукти цього виробництва (ідеї, погляди, теорії тощо) забезпечують механізм об'єднання людей. Суспільна свідомість бере на себе функцію репрезентації суспільства та суспільного інтересу і формування індивідуальної свідомості.

Суспільна свідомість – досить складне утворення зі своєю структурою, в котрій всі частини взаємопов'язані. В структурі суспільної свідомості дослідники виділяють *буденну* та *теоретичну* свідомість, *суспільну психологію* та *ідеологію*, *форми* суспільної свідомості.

*Буденна свідомість* – це спонтанне відображення людьми всього потоку життя без будь-якої систематизації. Така свідомість базується на повсякденному життєвому досвіді, в якому міститься багато корисних відомостей для орієнтації людей у світі. Разом з тим буденна свідомість повна ілюзій, забобонів тощо. *Теоретична свідомість* репрезентує систему логічних взаємозв'язаних положень, які розкривають сутність та закономірність суспільних явищ. Теоретичну свідомість розробляють вчені, спеціалісти в різних галузях знань. І буденна, і теоретична

свідомість взаємодіють між собою, відіграють свою роль в житті і діяльності людей та в розвитку суспільства.

*Суспільна психологія* – це несистематизовані уявлення, відчуття, емоції і потяги, в яких безпосередньо відображається соціальна дійсність. Через суспільну психологію проявляється масова свідомість, настрої та відчуття людей, формуються ціннісні орієнтації, настанови, поведінка соціальних груп, націй та народів. Через суспільну психологію більшість людей звикають до загальноприйнятих стереотипів і переживають психологічний дискомфорт при спробі їх зруйнувати.

Розвиток масової свідомості в ХХ столітті відбувається під впливом «людини маси». Такій людині подобається відчувати себе такою, як всі. Іспанський мислитель Х.Ортега-і-Гасет відмічав, що «людина-маса» не потребує від себе багато, не прагне до самовдосконалення, вона схильна пливти за течією, досить успішно вирішує свої матеріальні потреби і не відчуває внутрішньої потреби вимірювати своє життя високими духовними цінностями; дисципліна духу, вимогливість до себе та до інших їй не притаманні.

В сучасному світі суспільна свідомість та розвиток масової свідомості пов'язані з *ментальністю*, яку можна визначити, як сукупність певних схильностей людей, соціальних груп до певного типу мислення та дії.

Щодо *ідеології*, то в структурі суспільної свідомості вона репрезентує систему поглядів та установок, які відображають на *теоретичному* рівні соціально-політичний устрій суспільства, його соціальну структуру, потреби та інтереси різних соціальних сил. Ідеологія формується під впливом всіх об'єктивних та суб'єктивних умов розвитку суспільства, в тому числі і суспільної психології.

В розвитку суспільної свідомості мають місце різні її *форми*: моральна, естетична, релігійна, що виникають ще в первісному суспільстві; політична, правова, філософська, наукова, що виникають разом з поділом суспільства на класи. Кожна форма характеризується буденним та теоретичним рівнем. *Політична свідомість* є сукупність почуттів, настроїв, традицій, ідей, теорій, що відображають інтереси великих соціальних груп, їх відношення одна до одної та до політичних інститутів суспільства, перш за все, до держави. *Правосвідомість* – форма суспільної свідомості, в якій виражаються знання та оцінка прийнятих в даному суспільстві прав і обов'язків людей, уявлення про те, що є правомірним і неправомірним. *Оральна свідомість* – основна ціннісна форма суспільної свідомості, в якій знаходять відображення загальноприйняті нормативи і оцінки суспільної діяльності. Це система «неписаних» законів, що регулюють людські стосунки, *найбільш давня* форма суспільної свідомості. *Естетична свідомість* – усвідомлення



суспільного буття у формі конкретно-чуттєвих художніх образів. Мистецтво являє собою особливу діяльність по створенню художніх цінностей, а також сукупність самих продуктів цієї діяльності. *Релігійна свідомість* – уявлення про існування надприродної реальності (богів), від якої, згідно цими уявленнями, залежить доля світу і людини, і яка визначає певні норми поведінки людини у вигляді релігійних заповідей. *Філософська свідомість* – теоретично оформлений світогляд, тобто система узагальнених поглядів людини на світ у цілому і на місце людини у світі. *Наука* – форма суспільної свідомості, що відображає природний, соціальний і внутрішній світ людини в поняттях, законах, теоріях і метою якої є отримання об'єктивних знань про світ.

### **Філософія історії як напрям філософського знання. Проблема суспільного прогресу**

В системі світоглядної орієнтації людини важливе місце займає потреба в *розумінні закономірностей і смислу людської історії*. Історія – це реальність людського буття, розгорнута в часі. В її русі виявляється потенціал людини, різні її характеристики. Історія не є хаотичним накопиченням подій, а певним чином *структурована*. Осягнення особливостей історичного процесу в його єдності та невичерпному розмаїтті є основоположним завданням *філософії історії*. Якщо історія як наукова дисципліна вивчає розмаїття історичних подій і їх хронологію, то філософія історії прагне виявити *глибинні основи* історичного процесу і організації суспільного життя, можливості і способи пізнання історичної реальності, *закономірності*, смисл і напрямки історичного процесу, співвідношення в ньому свободи і необхідності, людського і природного, універсального і локального. Філософія історії як особливий напрям філософського пізнання покликана здійснювати *загальну орієнтацію людини в історичному процесі*.

Термін «філософія історії» сформулював і запровадив у науковий обіг французький філософ-просвітник Вольтер; пізніше ця категорія набула подальшого розвитку в праці Й.Г.Гердера «Ідеї до філософії історії людства», а згодом – в лекціях з філософії історії Г.Гегеля. Найбільший внесок в розробку філософії історії належить також К.Марксу, В.Дільтею, О.Шпенглеру, М.Бердяєву, А.Тойнбі, К.Ясперсу. Однак, слід зазначити, що реальне формування філософії історії як певної галузі людських знань почалося задовго до виникнення відповідного терміну, тому що історичне мислення є важливою складовою філософського освоєння світу. Історіографією займалися Геродот та Платон, Фукидід та Арістотель, Цицерон та Августин Блаженний. Тобто в розвитку філософської думки осмислення історії як особливої сфери дійс-

ності було наявне на всіх її етапах. У цьому зв'язку можна говорити про філософію історії античну, середньовічну, ренесансну, про філософію історії Нового часу і, зрештою – ХХ сторіччя. В ході розвитку філософії історії поступово формувалась її проблематика.

Однією з найважливіших проблем філософії історії виступає *проблема спрямованості історії*, наявності в історичних змінах *внутрішньої мети*. Куди йде людська історія? Чи має вона якусь мету? Чи має людська історія початок, а також своє певне завершення? Частковим елементом цієї складної проблеми постає питання про наявність *прогресу* в історії. Питання про спрямованість людської історії завжди було предметом дискусій. Відповідь на нього покликана *світоглядно зорієнтувати людей: до чого людина повинна готуватись, на що сподіватись*. В усі часи роздуми про долі людства рухались в діапазоні питань: що несе майбутнє – чи несе воно щастя, чи, навпаки – біди, страждання, зло?

Вже в стародавньому суспільстві формуються найважливіші *варіанти* схем тлумачення історичного процесу: про *лінійний рух* в певному напрямку в різних варіантах про що докладніше йтиметься у зв'язку з розглядом проблеми *прогресу*; уявлення про *циклічність* – ця ідея набула особливого розповсюдження у ХІХ-ХХ ст. у зв'язку з концепціями замкнених локальних цивілізацій. У ХХ столітті складається *синергетична* схема соціокультурного розвитку. Розуміння історії у відповідності до однієї з цих схем залежить від того, що мислиться в якості *основи історичного процесу*, наприклад, реалізація абсолютної ідеї, прогрес виробничих сил чи божественний промісел.

Зупинимось детальніше на схемі *лінійного* розвитку історії, згідно якої суспільство змінюється у *певному напрямку*. При цьому сформувались *два* варіанти вирішення питання про спрямованість історії: *песимістичний* і *оптимістичний*.

Вже в *античному* суспільстві (Гесіод, Сенека) виникла ідея про те, що суспільство розвивається, але в сторону *погіршення*. Такі думки висловлювались, як правило, в періоди глибоких криз і потрясінь. Уявлення про лінійну спрямованість історичного руху утвердилось в європейській свідомості завдяки *їудео-християнській традиції*, згідно якій після «гріхопадіння» Адама і Єви людство поступово деградує, що завершиться «кінцем світу». Цей песимістичний варіант лінійного розвитку історії отримав конкретизацію і розвиток в понятті *«регрес»* (від лат. regressus – зворотній рух).

В епоху Відродження все більше заявляє про себе *оптимістичний* варіант ідеї лінійного історичного розвитку, тобто впевненість в тому, що в історії панує *перехід від нижчого, до вищого – прогрес* (від лат. progressus – поступ). Цей оптимізм був викликаний розвитком наук і

ремесел. В епоху Нового часу розвиток промисловості і експериментальної науки призвели до утвердження *раціоналістичного* трактування прогресу. Вважалось, що історія суспільства є продукт *розуму*, котрий здатен до безкінечного удосконалення. Вперше цю точку зору чітко сформулював і обґрунтував французький філософ епохи Просвітництва (XVIII ст.) Ж.А.Кондорсе у своїй праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». Він писав: «Настане...час, коли Сонце буде освітлювати Землю, населену вільними людьми, що не визнають іншого господаря, окрім власного розуму». Німецький просвітник І.Г.Гердер (XVIII ст.) у своїй роботі «Ідеї до філософії історії людства» представив усю історію людства як *закономірний поступ в напрямку гуманності і щастя*. Епоха Просвітництва в цілому була епохою *історичного оптимізму*. Правда, вже у XVIII ст. Ж.-Ж.Руссо висловив *ідею суперечливості* суспільного прогресу, згідно з якою розвиток наук і мистецтв призводить до зростання нерівності між людьми.

Оптимістична лінія знайшла своє продовження і в XIX ст. Так, глибокою вірою в поступальний розвиток людства проникнуті погляди Г.Гегеля. Він розглядає історію як прогрес духу (надіндивідуального – втіленого в праві і моралі) до стану свободи; його рушійною силою виступає *світовий розум*. В такому ж оптимістичному руслі, але вже на *матеріалістичній* основі розвивається і вчення К.Маркса, який вважав, що прогресивний перехід від однієї формації до іншої обумовлюється розвитком виробничих сил суспільства.

В XX ст. також значне місце продовжують займати *оптимістичні* трактування суспільних змін. В ряді теорій (А.Тоффлер, У.Ростоу) суспільний прогрес пов'язується з впровадженням нових технологій і зростанням ролі науково-технічної інтелігенції. Але, в той же час, історичний оптимізм Просвітництва вже, починаючи з XIX і особливо в XX ст., став зазнавати відчутних ударів. Виявилось, що земний рай не вдається вибудувати: розум наплотив смертоносної зброї, а побудоване на наукових принципах виробництво привело до екологічної біди. Виникнення і загострення усіх глобальних проблем змусило людство раптово усвідомити, що цивілізація стоїть перед реальною можливістю загибелі. Знову широко розповсюдженим стало *песимістичне* світовідчуття.

Не випадково в сучасну епоху все частіше мова йде не про послідовний поступ людської історії, а про те, що вона розвивається *нелінійно*. Це означає, що в історії немає *ніякого гарантованого просування вперед*, що майбутнє є «відкритим». Зміни можуть носити як передбачуваний і бажаний характер, так і розвиватись *непередбачувано*, в тому числі в небажаному напрямку. Історичні зміни розглядаються як такі, що підкоряються *синергетичним* закономірностям. Виявлено, що в ході розвитку відкритих динамічних систем, до яких належить також і су-

спільство, з'являється суттєвий компонент *невизначеності*. На своїй історичній траєкторії синергетичні системи проходять етапи *стійкості*, коли зміни протікають в певному єдиному руслі і піддаються в тій чи іншій мірі передбаченню і фази *нестійкості*, коли динаміка системи, доведена до певного стану *критичності*, і подіям відкриваються *декілька рівнозначних можливостей* подальшого розгортання. Такий стан називається станом *біфуркації* (від лат. bifurcus – роздвоєний). В ньому здійснюється *«вибір»* суспільством однієї з можливих історичних траєкторій. Те, *який саме* із шляхів буде обрано системою, доведеною до критичного стану, *наперед передбачити принципово неможливо*. Усе буде залежати від того, як складуться обставини, що переважить в останній момент, який фактор стане «останньою краплиною», що здатна повернути розвиток суспільства в той чи інший бік, спрямувати її по тому чи іншому руслу. В якості таких «останніх краплин» можуть виступати якісь випадкові події-катализатори, активність певних видатних особистостей чи груп тощо. Трансформації суспільства набувають *нелінійного* характеру, тобто не можна сказати, якою буде його «реакція» на певні події, спостережувані тенденції не можна продовжити у майбутнє, в системі може з'явитися *принципово нове*. При цьому ніяке просування вперед, тобто в бажаному напрямку, *не може бути гарантоване*.

Саме синергетична концепція відображає *суперечливий* характер суспільного прогресу. Розвиток техніки, що лежить в основі зростання продуктивності праці, веде в багатьох випадках до руйнування природи, до диктату масової культури, етичного нігілізму і емоційної бідності. Наука використовується для створення не тільки більш досконалих виробничих сил, але і усе зростаючих за своєю могутністю руйнівних сил. Хоча розвиток суспільства вів до утвердження ідеалів гуманізму, але саме у XX ст. відбулися дві найбільш кровопролитні війни в історії людства.

Зараз гостро стоїть питання про те, *якою ціною* слід добиватися переходу суспільства до більш високого стану і чи варто взагалі це робити, якщо жертви, принесені на вівтар прогресу, не йдуть ні в яке порівняння з очікуваними результатами. Прогрес в одному відношенні може вести до регресивних антигуманних явищ в іншому плані. Так, поновому постає проблема *ціни революції*, того, у що можуть обійтися народам навіть благодотворні в кінцевому підсумку перетворення. Наприклад, французькі революціонери зовсім не бажали насильства, вважаючи революція обійдеться без крові і сліз, але на практиці виявилось, що при населенні тогочасної Франції у 25 млн. чол. понад 1 млн. було принесено на вівтар революції.

Нині будь-яка соціальна система, наукова ідея, технічний проект, художній твір повинні пройти *випробовування на гуманізм*, тобто на те, наскільки вони сприяють збереженню і розвитку людської індивідуальності. Вже давно помічено, що наука і її дітище – техніка *не містять в собі самих стримуючих начал*. Зводзячи з їх допомогою будівлю цивілізації, ми бачимо, як разом з благами матеріальними створюються страшні злочинні засоби, що слугують прямому чи опосередкованому знищенню людини і оточуючого середовища. Нинішню цивілізацію можна порівняти з тоненьким лаковим шаром, під яким криється прірва дикості і варварства. Для створення навіть цього тоненького шару знадобились століття колосальних зусиль усього людства. Але здирається він з надзвичайною легкістю, і це ми бачимо на кожному кроці історії: то тут, то там перед людством відкривається прірва дикості, в яку постійно загрожує впасти світ. З будь-якого рівня духовності можна зірватись у прірву. Кожним своїм кроком по шляху так званого прогресу людина ще сильніше приковує себе до того Молоха, котрого сама ж створила і котрий потребує від неї безперервних жертв.

Мало хто згодиться відмовитись від благ сучасної технічної цивілізації і взагалі безплідні будь-які спроби перервати політ наукової думки, що знаходиться у пошуку, вчинити свого роду науково-технічну контрреволюцію. Але важливо по-справжньому глибоко усвідомити небезпеку, що йде від некерованого технічного прогресу.

Зокрема, бурхливий розвиток сучасної біологічної медицини породжує низку *морально-правових проблем*, які стали предметом розгляду такого нового міждисциплінарного напрямку дослідження як *біоетика*. Масове застосування на практиці *нових медичних технологій*: штучного запліднення, сурогатного материнства, пренатальної діагностики, сучасної інтенсивної терапії і життєпідтримки, трансплантації органів і тканин тощо – усе це породжує багато *нових моральних проблем*, що виходять за межі традиційної медичної етики.

### **План семінарського заняття**

1. Різні підходи до аналізу суспільства в історії філософії.
2. Проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в суспільному житті.
3. Основні сфери суспільного життя та їх специфіка.
4. Суспільна свідомість і її структура.
5. Філософії історії: її предмет та основні проблеми.
6. Проблема соціального прогресу та його суперечливий характер.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Проаналізуйте основні форми суспільного життя.
2. Дати характеристику співвідношення суб'єктивних і об'єктивних факторів суспільного життя.
3. Співставте позиції фаталізму та волюнтаризму щодо розуміння історичного процесу.
4. Дати характеристику матеріалістичного розуміння суспільного життя (за роботами Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие; Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология.)
5. Дайте характеристику основних рівнів та форм суспільної свідомості.
6. Проаналізувати, які проблеми є предметом дослідження філософії історії як особливої філософської дисципліни.
7. Співставте різні концепції сутності історичного процесу та спрямованості історії, що склалися в історії філософії.
8. Обґрунтуйте, чому, на Вашу думку, саме у ХХ столітті набула поширення синергетична концепція суспільного розвитку.
9. Проаналізувати, в чому сутність раціоналістичного трактування суспільного прогресу. Чому ця концепція є панівною в епоху Нового часу?
10. Охарактеризуйте точку зору Г.Гегеля на прогрес в історії (за роботою «Філософія історії»).
11. Наведіть приклади прояву суперечливості сучасного поступу людства.
12. Проаналізуйте, яку небезпечну суперечність сучасного розвитку людства відзначає А.Печчеї в роботі «Человеческие качества».
13. Проаналізуйте зміст кожної із 6-и «цілей для людства», що їх формулює А.Печчеї.
14. Аргументуйте, досягнення якої зі сформульованих А.Печчеї цілей для людства Ви вважаєте найважливішою для успішного вирішення глобальних проблем сучасності.

### **Тематика доповідей та рефератів**

1. Духовне життя суспільства та його структура.
2. Особливості соціального пізнання.
3. Глобальні проблеми сучасності як симптоми кризи техногенної цивілізації.
4. Проблема ціни прогресу. Наука і криза цивілізації.
5. Проблема спрямованості та сенсу історичного процесу.
6. Проблема соціальної відповідальності вчених в сучасну епоху.
7. Сценарії майбутнього: різні підходи.

## ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

### І РІВЕНЬ

Завдання 1-161 мають варіанти відповідей, серед яких необхідно вибрати **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**.

**1. Розділ філософського знання, пов'язаний із дослідженням буття:**

- |                 |                   |
|-----------------|-------------------|
| а) онтологія;   | в) аксіологія;    |
| б) гносеологія; | г) епістемологія. |

**2. Одна з основних характеристик «буття світу»:**

- |                  |                      |
|------------------|----------------------|
| а) конкретність; | в) моністичність;    |
| б) предметність; | г) плюралістичність. |

**3. Буття як світ надчуттєвих, незмінних та вічних ідей характеризував:**

- |              |            |
|--------------|------------|
| а) Демокрит; | в) Сократ; |
| б) Піфагор;  | г) Платон. |

**4. Між буттям та небуттям, згідно з Георгом Гегелем, стоїть:**

- |              |                   |
|--------------|-------------------|
| а) розвиток; | в) взаємозв'язок; |
| б) пустота;  | г) становлення.   |

**5. Трактуючи категорію «буття» у філософії екзистенціалізму:**

- |                           |                                   |
|---------------------------|-----------------------------------|
| а) природне буття;        | в) емоційно-вольове буття людини; |
| б) об'єктивна реальність; | г) буття штучної природи.         |

**6. Трактовав буття як першого безпосереднього ступеня у сходженні духу до самого себе, як етапу розвитку мислення, яке виявляє свою тотожність з буттям належить:**

- |                    |                   |
|--------------------|-------------------|
| а) Імануїлу Канту; | в) Георгу Гегелю; |
| б) Карлу Ясперсу;  | г) Рене Декарту.  |

**7. Визначення матерії, що є філософським:**

- |                                 |                                  |
|---------------------------------|----------------------------------|
| а) все, що має масу та енергію; | в) все, що складається з атомів; |
| б) інобуття абсолютної ідеї;    | г) все, що ми можемо відчувати.  |

**8. Процесу розвитку не характерна:**

- а) незворотність;
- б) спрямованість;
- в) випадковість;
- г) закономірність.

**9. Правильне визначення поняття «розвиток»:**

- а) кількісні зміни об'єкта;
- б) будь-який рух;
- в) повторюваність якісних та кількісних змін у системі;
- г) незворотні зміни, які приводять до появи нової якості.

**10. Процес, який можна віднести до розвитку:**

- а) гойдання маятника;
- б) кругообіг води в природі;
- в) політ стріли;
- г) ріст злакового стебла.

**11. Поняття «біфуркація», «несійкість», «аттрактор», «нелінійність» характеризують:**

- а) кібернетику;
- б) теорію систем;
- в) синергетику;
- г) еволюціонізм.

**12. Категорії, як форми мислення, що при упорядковані чуттєвого досвіду, виступають як апіорні форми розсудку, визначає:**

- а) Арістотель;
- б) Георг Гегель;
- в) Імануїл Кант;
- г) Фрідріх Ніцше.

**13. Пари категорій, що належать до категорій визначеності буття:**

- а) зміст – форма;
- б) необхідність – випадковість;
- в) причина – наслідок;
- г) ціле – частина.

**14. Ланцюг, що відображає діалектичний зв'язок «теза – анти-теза – синтез» категорій визначеності буття:**

- а) одиничне – загальне – особливе;
- б) особливе – одиничне – загальне;
- в) особливе – загальне – одиничне;
- г) всезагальне – загальне – особливе.

**15. Категорія, яка виражає відмежованість об'єктів один від одного в часі та просторі, з притаманними їм властивостями, що складають їх неповторну кількісну та якісну визначеність:**

- а) всезагальне;
- б) загальне;
- в) одиничне;
- г) особливе.







**32. Закон діалектики, що характеризує механізм розвитку:**

- а) єдності та боротьби протилежностей;
- б) заперечення заперечення;
- в) збереження енергії;
- г) переходу кількісних змін у якісні.

**33. Закон діалектики, котрий розкриває джерело розвитку:**

- а) єдності та боротьби протилежностей;
- б) заперечення заперечення;
- в) збереження енергії;
- г) переходу кількісних змін у якісні.

**34. Закон діалектики, що характеризує спрямованість процесу розвитку:**

- а) єдності та боротьби протилежностей;
- б) заперечення заперечення;
- в) збереження енергії;
- г) переходу кількісних змін у якісні.

**35. Категорія, що розкриває зміст закону переходу кількісних змін у якісні:**

- а) міра; в) протиріччя;
- б) наступність; г) розвиток.

**36. Якість як «тотожну з буттям визначеність» характеризував:**

- а) Арістотель; в) Імануїл Кант;
- б) Георг Гегель; г) Платон.

**37. Процес корінної зміни даної якості, перетворення її в нову в результаті кількісних змін:**

- а) динаміка; в) рух;
- б) розвиток; г) стрибок.

**38. Категорія, що розкриває зміст закону єдності та боротьби протилежностей:**

- а) кількість в) протиріччя;
- б) якість; г) заперечення.

**39. Динаміка: тотожність – відмінність – протилежність – протиріччя – діалектичний стрибок, тобто поява іншої якості виявляється через спостереження дії закону:**

- а) єдності та боротьби протилежностей;
- б) заперечення заперечення;
- в) збереження енергії;
- г) переходу кількісних змін у якісні.

**40. Категорія, що розкриває зміст закону заперечення заперечення:**

- а) кількість;
- б) протилежність;
- в) єдність протилежностей;
- г) наступність.

**41. Розуміння процесу заперечення, як відкидання, знищення без збереження корисного, без зв'язку того, що було з тим, що є:**

- а) абстрактне;
- б) діалектичне;
- в) загальне;
- г) метафізичне.

**42. Гуманізм – це:**

- а) моральний принцип, що полягає в безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших;
- б) система поглядів, що визначає людину як вищу цінність, її право на свободу, щастя тощо;
- в) світоглядний принцип, згідно з яким людина ставиться в центр світу, розглядається як творчий суб'єкт, відіграє ключову роль у пізнанні світу та його перетворенні;
- г) риса світогляду та принцип поведінки людини, коли інтереси окремого індивіда абсолютизуються, протиставляються колективові та суспільству.

**43. Автор вислову: «Людина завжди була, є і буде найбільш цікавим явищем для людини»:**

- а) Арістотель;
- б) Емпедокл;
- в) Жан-Поль Сартр;
- г) Імануїл Кант.

**44. Сутність трудової теорії походження людини:**

- а) людина – істота погранична – вона породжена природою;
- б) вирішальним фактором виникнення людини виступає природний добір;
- в) праця, яка існувала до людини, створила людину;
- г) людина є продуктом праці, і сама праця виникає в процесі становлення людини.

**45. Головний фактор антропосоціогенезу:**

- а) праця;
- б) мова;
- в) потреби;
- г) свідомість.

**46. Формула сутності людини згідно з Карлом Марксом:**

- а) тварина, яка вміє виробляти знаряддя праці;
- б) природна істота, тіло якої служить основою її цілісності;
- в) сукупність суспільних відносин;
- г) дуалізм душі та тіла.

**47. Суттєва ознака людини:**

- а) уміння виготовляти знаряддя праці за допомогою знарядь;
- б) запрограмований характер життєдіяльності;
- в) наявність потреб;
- г) наявність психіки.

**48. Визначення сутності людини як сукупності всіх суспільних відносин запропонував:**

- а) Людвіг Фейєрбах;
- б) Георг Гегель;
- в) Карл Маркс;
- г) Йоган Фіхте.

**49. Елемент гомінідної тріади:**

- а) наявність психіки
- б) розвиток мовлення;
- в) прямоходіння;
- г) розвиток родових відносин.

**50. Ідеї, що належать до «трьох кіл ідей», з якими Макс Шелер пов'язував відповідь на питання, що таке людина:**

- а) антропологічні;
- б) метафізичні;
- в) міфологічні;
- г) наукові.

**51. Стан «екзистенціального вакууму» означає:**

- а) бажання творити людям добро;
- б) жах, нудьгу;
- в) радість та ейфорію;
- г) прагнення до самовдосконалення.

**52. Згідно з Арнольдом Геленом, визначальна риса людського буття:**

- а) хаотичний набір інстинктів;
- б) дуалізм душі та тіла;
- в) біологічна невизначеність і відкритість світові;
- г) парадокс біологічного та соціального.

**53. Пропозиція замінити класичну філософію сутності людини на філософію людського існування належить:**

- а) середньовічній схоластиці;
- б) неопозитивізму;
- в) прагматизму;
- г) екзистенціалізму.

**54. Правильним є судження:**

- а) людина та її поведінка визначаються біологічними законами;
- б) визначальний вплив на поведінку людини здійснюють інстинкти;
- в) людина – це соціальна істота, біологічні фактори не впливають на її поведінку;
- г) людина – це біосоціальна істота.











**84. Філософ, якому належить думка про те, що самоповага прямо пропорційна особистому успіху і зворотно пропорційна рівню домагань, тобто ступінь самоповаги залежить від співвідношення рівнів успіху і домагань:**

- |                  |                  |
|------------------|------------------|
| а) Вільям Джемс; | в) Еріх Фромм;   |
| б) Джон Дьюї;    | г) Імануїл Кант. |

**85. Вперше поняття «етика» використав:**

- |                |            |
|----------------|------------|
| а) Арістотель; | в) Платон; |
| б) Піфагор;    | г) Сократ. |

**86. Розділ філософії, що іменується «філософією практичного життя»:**

- |                 |            |
|-----------------|------------|
| а) аксіологія;  | в) етика;  |
| б) гносеологія; | г) логіка. |

**87. Одна з найдавніших форм суспільної свідомості, що виникає й розвивається на основі потреби суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя за допомогою норм, заборон і вимог:**

- |               |               |
|---------------|---------------|
| а) мистецтво; | в) релігія;   |
| б) мораль;    | г) філософія. |

**88. Одна з концепцій виникнення моралі, що пов'язує її існування винятково з розвитком суспільства як відповідь на його потреби:**

- |                    |                        |
|--------------------|------------------------|
| а) космологічна;   | в) релігійна;          |
| б) натуралістична; | г) соціологізаторська. |

**89. Найпростіша форма моральних приписів, у яких відображаються усталені потреби людського співжиття та відносини:**

- |                     |                       |
|---------------------|-----------------------|
| а) моральні ідеали; | в) моральні принципи; |
| б) моральні норми;  | г) моральні цінності. |

**90. Функція моралі, що забезпечує трансляцію морального досвіду, традицій і звичаїв новим поколінням і самовиховання людини протягом усього її життя:**

- |                  |                 |
|------------------|-----------------|
| а) аксіологічна; | в) пізнавальна; |
| б) виховна;      | г) регулятивна. |

**91. Функція моралі, що полягає у впорядкуванні поведінки людей та суспільства за допомогою моральних кодексів, традицій, релігійних норм:**

- |                  |                 |
|------------------|-----------------|
| а) аксіологічна; | в) пізнавальна; |
| б) виховна;      | г) регулятивна. |

**92. Філософ, що виводив мораль із автономії волі, яка визначається не зовнішніми причинами, а тим законом, який вона сама ставить над собою, визнаючи його вищим і єдино можливим – категоричним імперативом:**

- а) Жан-Поль Сартр;
- б) Зігмунд Фрейд;
- в) Імануїл Кант;
- г) Людвіг Фейєрбах.

**93. Представник теорії етичного консеквенціалізму:**

- а) Жан-Поль Сартр;
- б) Імануїл Кант;
- в) Мартін Лютер;
- г) Фрідріх Ніцше.

**94. Згідно з теорією моральної доброти:**

- а) виключне значення у моральній оцінці людської діяльності має мотив;
- б) пріоритетним при встановленні морального значення вчинку є результат;
- в) при встановленні морального значення вчинку треба враховувати і мотив, і результат діяльності людини;
- г) діяльність людини взагалі не потребує ніякої зовнішньої моральної оцінки.

**95. Представник моралістичного підходу, у межах якого відкидається можливість використання сумнівних у моральному відношенні засобів досягнення мети:**

- а) Георг Гегель;
- б) Іньїго Лойола;
- в) Лев Толстой;
- г) Ніколо Макіавеллі.

**96. Форма соціального контролю, що відповідає конвенціональному рівню моральної свідомості:**

- а) совість;
- б) сором;
- в) страх;
- г) сумнів.

**97. Рівень моральної свідомості, що відповідає особистісному типу соціальної регуляції людських взаємин:**

- а) автономна мораль;
- б) доморальний рівень;
- в) конвенціональна мораль;
- г) договорна мораль.

**98. Внутрішнє почуття людини, що базується на глибоких переконаннях, принципах та цінностях, які вона вважає своїми власними, єдино правильними та доцільними:**

- а) совість;
- б) сором;
- в) страх;
- г) сумнів.

**99. Вислів:** «Культура, що розвиває лише матеріальну сторону без відповідного прогресу духовного, подібна до корабля, котрий, позбавившись рульового управління, втрачає маневреність і нестримно мчить назустріч катастрофі» – **належить:**

- а) Альберту Швейцеру;
- б) Еріху Фромму;
- в) Жан-Полью Сартру;
- г) Зігмунду Фрейдю.

**100. Автор вислову:** «Що добре? Усе, що зміцнює усвідомлення влади, бажання влади і саму владу людини»:

- а) Жан-Поль Сартр;
- б) Вільгельм Дільтей;
- в) Фрідріх Ніцше;
- г) Анрі Бергсон.

**101. Вислів:** «Чиста совість є винаходом диявола» – **належить:**

- а) Альберу Камю;
- б) Альберту Швейцеру;
- в) Еріху Фромму;
- г) Фрідріху Ніцше.

**102. Свобода наявна лише в тому випадку, якщо моральні вимоги:**

- а) зливаються з внутрішніми потребами особистості;
- б) не мають суттєвого значення для особистості;
- в) сприймаються як зовнішні примуси;
- г) усвідомлюються як обов'язок – внутрішній примус.

**103. Автор вислову:** «Людина приречена на свободу»:

- а) Альбер Камю;
- б) Еріх Фромм;
- в) Жан-Поль Сартр;
- г) Карл Ясперс.

**104. Судження, у якому правильно відображено співвідношення свободи та відповідальності:**

- а) чим більша відповідальність, тим менша свобода;
- б) чим менша свобода, тим більша відповідальність;
- в) чим ширша свобода, тим більша відповідальність;
- г) чим ширша свобода, тим менша відповідальність.

**105. Вислів:** «Моральне – це покора у свободі» – **належить:**

- а) Георгю Гегелю;
- б) Еріху Фромму;
- в) Жан-Полью Сартру;
- г) Імануїлу Канту.

**106. Совість, як особливий вид неврозу, своєрідне ярмо, що перетворює людське життя на низку мук та страждань, визначає:**

- а) Еріх Фромм;
- б) Жан-Поль Сартр;
- в) Зігмунд Фрейд;
- г) Фрідріх Ніцше.

**107. Здатність до активної самосвідомості, здійснення морального самоконтролю, самостійного формулювання власного морального обов'язку, самооцінки особистого ставлення до оточення, до чинних у суспільстві моральних норм:**

- а) совість;
- б) сором;
- в) страх;
- г) сумнів.

**108. Автор вислову: «Страждання робить людину аристократом: воно відокремлює її від інших»:**

- а) Альбер Камю;
- б) Еріх Фромм;
- в) Зігмунд Фрейд;
- г) Фрідріх Ніцше.

**109. Поняття, що позначає «мудрість про страждання» – умінь пояснити сенс страждання та перемогти його:**

- а) антропософія;
- б) патософія;
- в) теософія;
- г) філософія.

**110. Логотерапія покликана допомогти людині в пошуках:**

- а) багатства;
- б) любові;
- в) сенсу життя;
- г) щастя.

**111. Вислів: «Прагнення до щастя природжене людині, тому воно повинно бути основою будь-якої моралі» – належить:**

- а) Георгу Гегелю;
- б) Еріху Фромму;
- в) Імануїлу Канту;
- г) Людвігу Фейєрбаху.

**112. Суспільство як сукупність індивідів, об'єднаних для задоволення «соціальних інстинктів» визначає:**

- а) Аврелій Августин;
- б) Арістотель;
- в) Георг Гегель;
- г) Фрідріх Ніцше.

**113. Точка зору, згідно з якою суспільство – результат укладеного між індивідами договору, належить:**

- а) Аврелію Августину;
- б) Георгу Гегелю;
- в) Імануїлу Канту;
- г) Томасу Гоббсу.

**114. Закон «трьох стадій пізнання суспільства» сформулював:**

- а) Георг Гегель;
- б) Герберт Спенсер;
- в) Карл Маркс;
- г) Огюст Конт.

**115. З точки зору натуралістичної концепції, визначальним у суспільному розвитку виступають:**

- а) географічні умови;
- б) матеріальне виробництво;
- в) психофізіологічні фактори;
- г) соціальні дії.

**116. Визначальними в структурі виробничих відносин є відносини:**

- а) власності;
- б) обміну;
- в) розподілу;
- г) споживання.

**117. Об'єктивні умови в суспільних процесах – це:**

- а) лише історичні умови як продукт діяльності всіх поколінь людей;
- б) лише ті природні умови, які розкривають об'єктивний зв'язок людей із зовнішнім природним середовищем;
- в) природні та історичні умови, що детермінують діяльність людей і не залежать від їх свідомості;
- г) цілеспрямована діяльність суб'єктів – мас, соціальних груп, партій, держави, окремих людей з їх свідомістю, волею, умінням діяти.

**118. Фактор, що належить до об'єктивних умов розвитку суспільного життя:**

- а) держава;
- б) політичні доктрини;
- в) політичні партії;
- г) природне середовище.

**119. Фактор, що належить до суб'єктивних умов розвитку суспільного життя:**

- а) держава;
- б) природне середовище;
- в) рівень розвитку науки і техніки;
- г) закони суспільного розвитку.

**120. Волюнтаризм виражається судженням:**

- а) видатні особистості творять історію свавільно, незважаючи на об'єктивні обставини;
- б) історія є результатом діяльності світового розуму;
- в) історія складається залежно від випадкових обставин;
- г) хід історії не залежить ні від дій особистості, ні від діяльності народних мас.

**121. Духовне життя суспільства включає:**

- а) відносини між соціальними групами, народами, індивідами;
- б) господарство та його галузі;
- в) діяльність із виробництва, споживання і передачі духовних цінностей;
- г) політичну боротьбу або співробітництво між соціальними групами, народами та індивідами.

**122. Укажіть, згода з яким судженням означає фаталізм:**

- а) видатні особистості творять історію свавільно, незважаючи на об'єктивні обставини;
- б) історія є результатом волевиявлення всіх людей, без будь-якого зовнішнього примусу;
- в) народ творить історію, спираючись на матеріальні умови, відповідно до об'єктивних законів розвитку суспільства;
- г) хід історії не залежить ні від дій особистості, ні від діяльності народних мас.

**123. Економічне життя суспільства включає:**

- а) відносини між соціальними групами, народами, індивідами;
- б) господарство та його галузі;
- в) духовну діяльність;
- г) політичні ідеї, теорії, програми.

**124. Релігійна течія, що, на думку Макса Вебера, мала вирішальне значення для формування «духу капіталізму»:**

- а) католицизм;
- б) православ'я;
- в) протестантизм;
- г) сунізм.

**125. Вислів: «Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі» – належить:**

- а) Герберту Спенсеру;
- б) Карлу Марксу;
- в) Людвігу Фейєрбаху;
- г) Огюсту Контю.

**126. Політичне життя суспільства включає:**

- а) відносини між соціальними групами, народами, індивідами;
- б) економічні відносини;
- в) економічні установи;
- г) діяльність із виробництва, споживання і передачі духовних цінностей.

**127. Діяльність свідомості, у процесі якої виникають певні думки та почуття людей, їх образи та уявлення про природні та соціальні явища:**

- а) духовна;
- б) економічна;
- в) політична;
- г) соціальна.

**128. Положення: «Суспільне буття визначає суспільну свідомість» – виражає сутність:**

- а) ідеалістичної концепції суспільства;
- б) матеріалістичного розуміння історії;
- в) натуралістичної концепції суспільства;
- г) філософії екзистенціалізму.

**129. Теза: «Суспільна свідомість відображає суспільне буття» – виражає позицію:**

- а) Карла Маркса;
- б) Еміля Дюркгейма;
- в) Макса Вебера;
- г) Освальда Шпенглера.

**130. Форма суспільного буття:**

- а) мораль;
- б) продуктивні сили;
- в) релігія;
- г) філософія.

**131. Форма суспільної свідомості:**

- а) атеїзм;
- б) історична пам'ять;
- в) мораль;
- г) традиція.

**132. До буденного рівня суспільної свідомості належать:**

- а) моральні кодекси;
- б) наукові трактати;
- в) політичні доктрини;
- г) традиції.

**133. До теоретичного рівня суспільної свідомості належать:**

- а) звички;
- б) настрої;
- в) наукові трактати;
- г) чутки.

**134. Одна з основних форм суспільної свідомості:**

- а) виробничі відносини;
- б) географічне середовище;
- в) філософія;
- г) продуктивні сили.

**135. Форма суспільної свідомості, що виникла в первісному суспільстві:**

- а) мистецтво;
- б) наука;
- в) політика;
- г) філософія.

**136. Форма суспільної свідомості, що виникла в класовому суспільстві:**

- а) мистецтво;
- б) мораль;
- в) релігія;
- г) філософія.

**137. Виділіть судження, у якому правильно визначається ідеологія:**

- а) вираз соціальних уподобань у міфах та релігійних концепціях;
- б) відображення дійсності з позицій певних соціальних сил, яке дається в теоретичній формі;
- в) вираз класових інтересів;
- г) систематизоване відображення соціальної дійсності.



**138. Найбільш заідеологізована форма суспільної свідомості:**

- а) естетика;
- б) наука;
- в) політика;
- г) філософія.

**139. Основна ціннісна форма суспільної свідомості, у якій знаходять відображення загальноприйняті нормативи та оцінки суспільної діяльності:**

- а) мораль;
- б) політика;
- в) право;
- г) релігія.

**140. Філософія історії як напрямок філософського пізнання досліджує:**

- а) закономірності, смисл і напрямок історичного процесу;
- б) минуле людства, письмові та матеріальні свідчення минулих подій;
- в) реальне людське життя, яке розгорнуте в часі;
- г) розмаїття історичних подій та їх хронологію.

**141. Термін «філософія історії» було запроваджено в науковий обіг:**

- а) Йоганном Гердером;
- б) Карлом Марксом;
- в) Карлом Ясперсом;
- г) Фрасуа Вольтером.

**142. До творців філософії історії слід зарахувати:**

- а) Герберта Спенсера;
- б) Еріха Фромма;
- в) Зігмунда Фрейда;
- г) Освальда Шпенглера.

**143. Проблема, що належить до філософії історії:**

- а) біологічного та соціального в людині;
- б) пізнаваності світу;
- в) співвідношення духу та матерії;
- г) спрямованості історії.

**144. Прихильник концепції «географічного детермінізму»:**

- а) Георг Гегель;
- б) Жан-Поль Сартр;
- в) Франсуа Вольтер;
- г) Шарль Монтеск'є.

**145. Сучасну суспільну ситуацію як «повстання мас» охарактеризував:**

- а) Ауреліо Печчеї;
- б) Елвін Тоффлер;
- в) Еріх Фромм;
- г) Хосе Ортега-і-Гассет.

**146. Суспільний прогрес як закономірну зміну суспільно-економічних формацій обгрунтував:**

- а) Георг Гегель;
- б) Карл Маркс;
- в) Освальд Шпенглер.
- г) Питирим Сорокін.

**147. Панування раціоналістичної трактовки прогресу характерне для:**

- а) Античності;
- б) Відродження;
- в) Просвітництва;
- г) Середньовіччя.

**148. Ідея суперечливості суспільного прогресу належить:**

- а) Дені Дідро;
- б) Жан-Жаку Руссо;
- в) Йогану Гердеру;
- г) Франсуа Вольтеру.

**149. Прихильник циклічного розвитку людства**

- а) Георг Гегель;
- б) Ілля Пригожин;
- в) Карл Маркс;
- г) Освальд Шпенглер.

**150. Прихильник концепції лінійного поступу людства:**

- а) Арнольд Тойнбі;
- б) Георг Гегель;
- в) Герман Гакен;
- г) Освальд Шпенглер.

**151. Наявність суттєвого елемента непередбачуваності, невідзначеності в розвитку суспільства припускає концепція:**

- а) лінійна;
- б) постмодерністська;
- в) синергетична;
- г) циклічна.

**152. Основне поняття синергетичної концепції розвитку:**

- а) біфуркація;
- б) лінійність;
- в) поступальність;
- г) циклічність.

**153. Засновник «Римського клубу»:**

- а) Ауреліо Печчеї;
- б) Денніс Медоуз;
- в) Ервін Ласло;
- г) Ніколас Тінберген.

**154. З точки зору марксизму, критерій суспільного прогресу – рівень:**

- а) культури суспільства;
- б) моральності суспільства;
- в) розвитку науки й техніки;
- г) розвитку продуктивних сил суспільства.

**155. Вислів: «Настане... час, коли Сонце буде освітлювати Землю, населену вільними людьми, що не визнають іншого пана, окрім власного розуму» – належить:**

- а) Жану Антуану Кондорсе;
- б) Жан-Жаку Руссо;
- в) Імануїлу Канту;
- г) Франсуа Вольтеру.

**156. Образна характеристика суспільних змін як «футурошок» належить:**

- а) Елвіну Тоффлеру;
- б) Еріху Фромму;
- в) Питириму Сорокіну;
- г) Хосе Ортезі-і-Гассету.

**157. Оцінка історичного процесу з позиції історичного оптимізму характерна для:**

- а) Відродження;
- б) Середньовіччя;
- в) Сучасності;
- г) Просвітництва.

**158. Основа ідеї про лінійну спрямованість історичного руху:**

- а) антична традиція;
- б) іудео-християнська традиція;
- в) міфологічні уявлення;
- г) уявлення неортодоксальних філософів Стародавньої Індії.

**159. Напрямок, у якому, на думку Йоганна Гердера, закономірно прогресує людство:**

- а) гуманності та щастя;
- б) добра та справедливості;
- в) духовної досконалості;
- г) свободи та незалежності.

**160. Прогнози, що спрямовані на досягнення в майбутньому певних цілей:**

- а) аналітичні прогнози;
- б) нормативні прогнози;
- в) пошукові прогнози;
- г) прогнози-застереження.

**161. Оцінка смислу історії як самопізнання абсолютного духу належить:**

- а) Георгу Гегелю;
- б) Імануїлу Канту;
- в) Карлу Марксу;
- г) Томасу Гоббсу.

## II РІВЕНЬ

Завдання 162-235 є тестами відкритого типу і потребують установлення відповідності між рядами у вигляді комбінації цифр і літер, відтворення правильної послідовності або ж продовження логічного ряду; виконуючи ці завдання, студент демонструє знання структури матеріалу, логічних зв'язків між його частинами.

*162. Установіть логічний зв'язок між основними поняттями онтології та їх змістом:*

- |           |                                |
|-----------|--------------------------------|
| 1. буття; | а) все, що реально існує;      |
| 2. суще.  | б) сукупність оточуючих речей. |

*163. Доповніть логічний ряд основних форм буття:*  
речей, процесів, ....., ....., .....

*164. Установіть логічний зв'язок між типами буття, що виникають у зв'язку з вирішенням проблеми співставлення буття як такого та окремих його різновидів, аспектів, форм і їх характерними рисами:*

- |                     |   |
|---------------------|---|
| 1. «буття в світі»; | а) конкретне, плюралістичне, предметне; |
| 2. «буття світу».   | б) моністичне та невизначене.           |

*165. Установіть логічний зв'язок між парами категорій діалектики та класами до яких вони належать:*

- |                         |                                 |
|-------------------------|---------------------------------|
| 1. визначеності буття;  | а) елемент – структура;         |
| 2. обумовленості буття; | б) можливість – дійсність;      |
| 3. цілісності буття.    | в) необхідність – випадковість; |
|                         | г) причина – наслідок;          |
|                         | д) форма – зміст;               |
|                         | е) частина – ціле;              |
|                         | ж) явище – сутність.            |

**166. Установіть логічний зв'язок між діалектичними категоріями визначеності буття та їх змістом:**

- |                 |   |
|-----------------|---|
| 1. всезагальне; | а) властивість явищ одного класу, спільне, що притаманне безлічі одиничних, окремих предметів;  |
| 2. загальне;    |   |
| 3. одиничне;    | б) загальні риси, які властиві усім, без винятку, предметам, процесам певного класу;  |
| 4. особливе.    | в) категорія, яка виражає відмежованість об'єктів один від одного у часі та просторі, з притаманними їм властивостями, що складають їх неповторну кількісну та якісну визначеність; |
|                 | г) система ознак, властивостей, притаманних якійсь групі предметів, що входять у більш широку систему.  |

**167. Доповніть логічний ряд характерних рис процесу розвитку:**  
невзворотність, ....., .....

**168. Установіть логічний зв'язок між діалектичними категоріями визначеності буття та їх змістом:**

- |               |  |
|---------------|--|
| 1. елемент;   | а) категорія, у якій мислиться далі неподільна складова системи;   |
| 2. зміст;     |  |
| 3. структура; | б) особлива єдність структурно організованих елементів, які взаємодіють один з одним на основі принципу координації та субординації; |
| 4. система;   | в) певний спосіб зв'язку елементів у єдину систему;  |
| 5. форма.     | г) спосіб зв'язку частин, елементів, які складають даний предмет, явище, а також спосіб їх існування;                                |
|               | д) сукупність елементів, зв'язків, відношень, що утворюють даний предмет, явище, процес.   |

**169. Установіть логічний зв'язок між найбільш відомими представниками філософії та їх баченням діалектичних категорій визначеності «зміст» та «форма»:**

- |                   |   |
|-------------------|---|
| 1. Георг Гегель;  | а) висуває ідею про пріоритет змісту над формою, про їх взаємозв'язок;                          |
| 2. Імануїл Кант;  |   |
| 3. Френсіс Бекон. | б) обгрунтовує тезу про те, що форма є засобом упорядкування змісту, забезпечення його синтезу; |
|                   | в) розглядає зв'язок форми та змісту як взаємовідношення протилежностей, їх взаємоперетворення. |

**170. Установіть логічний зв'язок між діалектичними категоріями визначеності буття та їх змістом:**

1. сутність;      а) категорія, яка фіксує внутрішній зміст предмета, ста-
2. явище.        лі, глибинні, необхідні зв'язки елементів предмета як системи;
- б) категорія, котра фіксує зовнішні сторони існування дійсності.

**171. Установіть логічний зв'язок між філософськими позиціями щодо визнання закону причинності та їх визначеннями:**

1. детермінізм;      а) філософське вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської волі;
2. індетермінізм.    зумовленість явищ природи, суспільства та людської волі;
- а) філософське вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними.

**172. Установіть логічний зв'язок між різновидами детермінізму та їх змістом:**

1. антропологічний;    а) виключає свободу людини, стверджуючи фатальність долі;
2. космологічний;    тальність долі;
3. механістичний;    б) виступає загальним уявленням про світ, як такий, де немає місця випадковості;
4. теологічний.        в) стверджує однозначність розвитку природи;
- г) являє собою вчення про зумовленість розвитку світу Богом.

**173. Установіть логічний зв'язок між складовими механізму причинності та їх визначеннями:**

1. причина;      а) подія, що безпосередньо передує іншій події, робить можливим її виникнення, але не породжує, не визначає її;
2. привід;        б) явище, котре є необхідним для здійснення даної події, але саме по собі її не зумовнює;
3. умова.        в) явище, дія якого викликає, породжує інше явище.

**174. Установіть логічний зв'язок між типами причин та їх змістом:**

- |                 |   |
|-----------------|---|
| 1. внутрішні;   | а) відіграють вирішальну роль;  |
| 2. головні;     | б) діють у межах даної системи;   |
| 3. зовнішні;    | в) існують поза волею людини;   |
| 4. об'єктивні;  | г) проявляються в цілеспрямованих діях людини;                                    |
| 5. повні;       | д) характеризують взаємодію систем;   |
| 6. суб'єктивні. | е) являють собою сукупність усіх подій, при наявності яких народжується наслідок. |

**175. Установіть логічний зв'язок між філософськими категоріями, які позначають дві протилежні форми зв'язку між явищами дійсності та їх змістом:**

- |                  |  |
|------------------|--|
| 1. випадковість; | а) внутрішня закономірність у зв'язках між явищами; відображає загальне, типове, внутрішнє;                                  |
| 2. необхідність. | б) тип зв'язку тих чи інших явищ з навколишнім світом, що обумовлений зовнішніми причинами; відображає поверхнєве, нестійке. |

**176. Установіть логічний зв'язок між різновидами закономірностей та їх змістом:**

- |               |  |
|---------------|--|
| 1. динамічна; | а) форма зв'язку, що являє собою діалектичну єдність необхідних і випадкових ознак;            |
| 2. статична.  | б) форма необхідного зв'язку, при якому взаємозв'язки між причиною і наслідком є однозначними. |

**177. Доповніть логічний ряд груп на основі яких можна класифікувати категорії діалектики:**

визначеності буття, ....., .....

**178. Установіть логічний зв'язок між напрямками філософії та визначеннями поняття «закон»:**

- |                           |  |
|---------------------------|--|
| 1. матеріалізм;           | а) досягнення, які привнесені в реальний світ природи та суспільства розумом мислячого суб'єкта; |
| 2. об'єктивний ідеалізм;  | б) необхідний, суттєвий, стійкий та повторюваний зв'язок буття;                                  |
| 3. суб'єктивний ідеалізм. | в) прояв світового розуму, втіленого в природі та суспільстві.                                   |

**179. Установіть логічний зв'язок між підставами класифікування законів та їх видами, що виникають внаслідок цього:**

- |                      |  |
|----------------------|--|
| 1. за змістом        | а) будови, функціонування та розвитку; |
| 2. за сферою дії;    | б) динамічні та імовірнісні;           |
| 3. за формою прояву. | в) універсальні та спеціальні.         |

**180. Установіть логічний зв'язок між законами діалектики та категоріями, через які вони розкриваються:**

- |                                       |                   |
|---------------------------------------|-------------------|
| 1. єності та боротьби протилежностей; | а) заперечення;   |
| 2. заперечення заперечення;           | б) міра;          |
| 3. переходу кількісних змін у якісні. | в) протилежність; |
|                                       | г) розвиток;      |
|                                       | д) стрибок;       |
|                                       | є) тотожність;    |
|                                       | ж) якість.        |

**181. Установіть логічний зв'язок між категоріями, через які розкривається закон переходу кількісних змін у якісні та їх визначеннями:**

- |               |   |
|---------------|---|
| 1. кількість; | а) процес корінної зміни даної якості, перетворення її в нову в результаті кількісних змін;   |
| 2. міра;      |   |
| 3. стрибок;   | б) рамки, інтервал, у межах яких кількісні зміни не порушують якісну визначеність предмету;   |
| 4. якість.    | в) сукупність внутрішніх, суттєвих властивостей предмета, його цілісна характеристика в єності внутрішньої та зовнішньої визначеності, відносної стійкості, відмінності, а також подібності з іншими об'єктами; |
|               | г) категорія, що відображає загальні, зовнішні ознаки речей, що існують: величину, обсяг тощо.  |

**182. Доповніть логічний ряд категорій, через які розкривається зміст закону переходу кількісних змін у якісні:**

якість, кількість, ....., .....

**183. Доповніть логічний ряд категорій, через які розкривається зміст закону єності і боротьби протилежностей:**

відмінність, протилежність, єність протилежностей, ....., .....



**184. Доповніть логічний ряд категорій, через які розкривається зміст закону заперечення заперечення:**  
заперечення, ....., .....

**185. Установіть логічний зв'язок між законами діалектики та складовими процесу розвитку, які через них розкриваються:**

- |                                       |                                    |
|---------------------------------------|------------------------------------|
| 1. єності та боротьби протилежностей; | а) джерело розвитку;               |
| 2. заперечення заперечення;           | б) механізм розвитку;              |
| 3. переходу кількісних змін у якісні. | в) спрямованість процесу розвитку. |

**186. Установіть логічний зв'язок між етапами розвитку філософії та визначеннями людини, що є характерними для цих періодів:**

- |                                   |   |
|-----------------------------------|---|
| 1. філософія Давнього Китаю;      | а) автономна істота, наділена безмежними творчими можливостями;   |
| 2. філософія античності;          | б) істота, котра у своїх діях керується внутрішніми мотивами, але вирішальну роль у її житті відіграє веління Неба; |
| 3. філософія епохи Середньовіччя; | в) творіння Бога, є його образом і подобою;   |
| 4. філософія епохи Відродження.   | г) частина космосу, як «малий світ», мікрокосм – відображення і символ Всесвіту, макрокосму.                        |

**187. Установіть логічний зв'язок між представниками Німецької класичної філософії та їх уявленнями про людину:**

- |                     |  |
|---------------------|--|
| 1. Георг Гегель;    | а) дуалістична істота, що належить як до світу природи, де панує необхідність, так і до світу свободи, що визначає її моральність; |
| 2. Імануїл Кант;    | б) носій загальнозначимого духу, суб'єкт духовної діяльності, що творить світ культури;  |
| 3. Людвіг Фейєрбах. | в) чуттєво-тілесна істота, на основі якої вибудовується «храм розуму».   |

**188. Доповніть логічний ряд ідей, що належать до «трьох кіл ідей», з якими Макс Шелер пов'язував відповідь на питання, що таке людина:**  
теологічні, ....., .....

**189. Установіть логічний зв'язок між концепціями походження свідомості та їх змістом:**

- |                                 |   |
|---------------------------------|---|
| 1. дуалістична;                 | а) свідомість є виявленням духовного начала буття;  |
| 2. еволюційна;                  | б) свідомість є результатом поступового розвитку живих організмів, на заключному етапі якого виникає носій свідомості – людина; |
| 3. єдиного інформаційного поля; | в) свідомість є яскравим проявом універсальних інформаційних процесів;  |
| 4. релігійна.                   | г) свідомість людини є божим даром.   |

**190. Доповніть логічний ряд сфер свідомості:**  
когнітивна, ....., .....

**191. Установіть логічний зв'язок між сферами свідомості та структурними елементами, що до них належать:**

- |                         |                |
|-------------------------|----------------|
| 1. емоційна;            | а) афекти;     |
| 2. когнітивна;          | б) відчуття;   |
| 3. мотиваційно-вольова. | в) воля;       |
|                         | г) емоції;     |
|                         | д) мотиви;     |
|                         | е) потреби;    |
|                         | ж) сприйняття; |
|                         | з) уявлення.   |

**192. Доповніть логічний ряд структурних елементів когнітивної сфери свідомості:**  
відчуття, ....., .....

**193. Доповніть логічний ряд структурних елементів емоційної сфери свідомості:**  
емоції, ....., .....

**194. Доповніть логічний ряд структурних елементів мотиваційно-вольової сфери свідомості:**  
мотиви, ....., .....

**195. Доповніть логічний ряд функцій свідомості:**  
пізнавальна, цілепокладання, конструктивно-творча, контрольно-регулятивна, ....., .....

**196. Установіть логічний зв'язок між функціями свідомості та їх змістом:**

- |                           |  |
|---------------------------|--|
| 1. комунікативна;         | а) визначення на основі ідеальних зразків і норм ступеня значущості тих чи інших явищ;                 |
| 2. конструктивно-творча;  | б) організація та підтримання спілкування з іншими людьми за допомогою мови;                           |
| 3. контрольо-регулятивна; | в) передбачення майбутнього розвитку подій;  |
| 4. оціночна;              | г) перетворення знань та інформації за допомогою мислення, інтуїції, уявлення і фантазії;              |
| 5. пізнавальна;           | д) свідомоме спостереження за діями людини та їх коригування відповідно до соціально-значимих смислів; |
| 6. прогностична.          | є) формування людиною ідеальних образів оточуючого світу, створення картини цього світу.               |

**197. Установіть логічний зв'язок між основними поняттями філософської антропології та їх змістом:**

- |                      |   |
|----------------------|---|
| 1. індивід;          | а) загальні властивості представників людського роду, що є вищим ступенем у розвитку всіх живих істот на нашій планеті;   |
| 2. індивідуальність; | б) індивід в аспекті його соціальних якостей і властивостей, що формуються в процесі історично-конкретних видів діяльності і суспільних відносин і реалізуються у громадському житті; |
| 3. людина;           | в) індивід у його неповторній здатності бути самим собою; своєрідність, оригінальність, що притаманні окремому людському індивіду;  |
| 4. особистість.      | г) окремо взятий, одиничний представник біологічного виду «Homo sapiens», людського роду.   |

**199. Установіть логічний зв'язок між характерними властивостями особистості та їх змістом:**

- |                    |  |
|--------------------|--|
| 1. воля;           | а) відносно стійка структура розумових здібностей людини, що виражається в стилі і стратегії рішення проблем, особливостях протікання розумових операцій;                            |
| 2. інтелект;       | б) здатність людини до самодетермінації і саморегуляції своєї діяльності і різних психічних процесів;  |
| 3. самосвідомість; | в) ступінь усвідомленості своїх стосунків з дійсністю, глибинними смисловими структурами, образом «Я», що не виключає неусвідомленої психічної регуляції важливих сторін активності; |
| 4. характер.       | г) сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні.  |

**200. Доповніть логічний ряд характерних властивостей особистості:**

спрямованість, характер, воля, інтелект, ....., ....., .....

**201. Доповніть логічний ряд етапів соціалізації особистості:**

дитинство, період навчання, ....., .....

**202. Доповніть логічний ряд інститутів соціалізації особистості:**

родина, ....., .....

**203. Установіть логічний зв'язок між пластами соціального середовища в якому перебуває особистість та їх змістом:**

- |                     |  |
|---------------------|--|
| 1. макросередовище; | а) велике суспільство, країна, до якої ми належимо за народженням, вихованням і місцем проживання; |
| 2. мегасередовище;  | б) величезний культурний світ навколо нас, духовна, соціально-психологічна атмосфера епохи;        |
| 3. мікросередовище. | в) наше безпосереднє соціальне оточення (родина, первинний колектив, друзі, знайомі).              |

**204. Доповніть логічний ряд складових процесу соціалізації особистості:**

соціальна адаптація, ....., .....

**205. Установіть логічний зв'язок між складовими процесу соціалізації особистості та їх змістом:**

- |                         |  |
|-------------------------|--|
| 1. ідентифікація;       | а) емоційно-пізнавальний процес ототожнення індивідом самого себе з групою – своєю родиною, віковою групою, нацією, певною людиною, що виступає для нього ідеалом; |
| 2. інтеріоризація;      | б) перетворення зовнішніх соціальних вимог у внутрішні регулятори поведінки – совість, життєві установки, ціннісні орієнтації особистості;                         |
| 3. соціальна адаптація. | в) процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, у ході якого він приймає, засвоює його норми і цінності, ролі.                                    |

**206. Установіть логічний зв'язок між двома видами етики та їх змістом:**

- |                  |  |
|------------------|--|
| 1. авторитарна;  | а) установлення законів та норм поведінки здійснюється зовнішнім чинником, який спирається на страх, залежність чи насильницький примус, тобто люди є лише виконавцями моральних настанов; |
| 2. гуманістична. | б) людина сама і творець, і виконавець моральних норм – вона їх створює, регулює і дотримується.   |

**207. Установіть логічний зв'язок між концепціями походження моралі та їх змістом:**

- |                        |  |
|------------------------|--|
| 1. натуралістичні;     | а) виходять з того, що мораль споконвічно закладена в людині самою природою;                   |
| 2. релігійні;          | б) пов'язують існування моралі винятково з розвитком суспільства як відповідь на його потреби; |
| 3. соціологізаторські. | в) стверджують, що мораль дається людині від Бога і моральна природа людини незмінна.          |

**208. Установіть логічний зв'язок між структурними елементами моралі та їх визначеннями:**

- |                       |  |
|-----------------------|--|
| 1. моральні ідеали;   | а) найвищі моральні вимоги, взірці найбільш цінних і досконалих моральних орієнтирів і прикладів для наслідування;   |
| 2. моральні норми;    | б) найпростіша форма моральних приписів, в яких відображаються усталені потреби людського співжиття та відносини;  |
| 3. моральні принципи; | в) стрижень моральної орієнтації людини; основа, котра визначає вибір людиною того чи іншого варіанту поведінки, дотримання нею тих чи інших моральних норм;                               |
| 4. моральні цінності. | г) суспільні установки, імперативи, цілі та проекти, котрі виражені у формі нормативних уявлень про добро та зло, справедливе та несправедливе, про сенс життя та призначення людини тощо. |

**209. Доповніть логічний ряд функцій моралі:**  
аксіологічна, комунікативна, пізнавальна, ....., .....

**210. Установіть логічний зв'язок між функціями моралі та їх змістом:**

- |                  |   |
|------------------|---|
| 1. аксіологічна; | а) визначає моральну орієнтацію особистості на смисложиттєві цінності;  |
| 2. виховна;      | б) забезпечує трансляцію морального досвіду, традицій і звичаїв новим поколінням і самовиховання людини протягом усього її життя; |
| 3. пізнавальна;  | в) полягає у впорядкуванні поведінки людей та суспільства за допомогою моральних кодексів, традицій, релігійних норм;             |
| 4. регулятивна.  | г) полягає в наданні людині етичних знань, котрі допомагають їй керувати своєю поведінкою, почуттями, емоціями.                   |

**211. Доповніть логічний ряд компонентів морального вчинку:**  
мотив, ....., .....

**212. Установіть логічний зв'язок між позиціями щодо проблеми оцінювання людських вчинків та їх змістом:**

- |                              |  |
|------------------------------|--|
| 1. етичний консеквенціалізм; | а) виходить з пріоритету при встановленні морального значення вчинку результатів;  |
| 2. теорія моральної доброти. | б) наголошує на виключному значенні мотиву в моральній оцінці людської діяльності. |

**213. Установіть логічний зв'язок між позиціями щодо проблеми оцінювання людських вчинків – за їхніми мотивами чи результатами та їх представниками:**

- |                              |                    |
|------------------------------|--------------------|
| 1. етичний консеквенціалізм; | а) Жан-Поль Сартр; |
| 2. теорія моральної доброти. | б) Імануїл Кант;   |
|                              | в) Мартін Лютер;   |
|                              | г) Фрідріх Ніцше.  |

**214. Установіть логічний зв'язок між точками зору на проблему співвідношення мети і засобів її досягнення та їх представниками:**

- |   |                       |
|---|-----------------------|
| 1. іморалістична – «Мета виправдовує засоби»;   | а) Генрі Торо;        |
| 2. моралістична – відкидається можливість використання сумнівних у моральному відношенні засобів досягнення мети; | б) Георг Гегель;      |
|   | в) Іньїго Лойола;     |
| 3. діалектичної взаємообумовленості цілей і засобів.  | г) Лев Толстой;       |
|   | д) Ніколо Макіавеллі. |

**215. Доповніть логічний ряд форм соціального контролю:**  
страх, ....., .....

**216. Установіть логічний зв'язок між формами соціального контролю та рівнями моральної свідомості:**

- |             |                            |
|-------------|----------------------------|
| 1. совість; | а) автономна мораль;       |
| 2. сором;   | б) доморальний рівень;     |
| 3. страх.   | в) конвенціональна мораль. |

**217. Установіть логічний зв'язок між формами соціального контролю та історичними типами соціальної регуляції людських взаємин:**

- |             |                            |
|-------------|----------------------------|
| 1. совість; | а) общинно-груповий;       |
| 2. сором;   | б) особистісний;           |
| 3. страх.   | в) природно-інстинктивний. |

**218. Доповніть логічний ряд особливостей, що притаманні етичним категоріям добра та зла:**

загальність, універсальність, суб'єктивність, ....., .....

**219. Установіть логічний зв'язок між етичними категоріями та їх змістом:**

- |              |   |
|--------------|---|
| 1. гідність; | а) внутрішня впевненість у власній цінності, почуття самоповаги, яке проявляється в опорі будь-яким спробам зазіхнути на свою індивідуальність та певну незалежність; |
| 2. честь.    | б) зовнішнє визнання вчинків людини, її заслуг, які проявляються в шануванні, авторитеті, славі.  |

**220. Установіть логічний зв'язок між філософами та їх висловами щодо етичної категорії – страждання:**

- |                      |   |
|----------------------|---|
| 1. Арістотель;       | а) «Нічому доброму в житті не можна навчитися інакше, ніж через страждання»;  |
| 2. Артур Шопенгауер; | б) «Страждання робить людину аристократом: воно відокремлює її від інших»;  |
| 3. Фрідріх Ніцше.    | в) «...Чим більше людина страждає, тим скоріше досягає вона істинної мети життя, чим щасливіше вона живе, тим далі від неї ця мета...». |

**221. Встановіть логічний зв'язок між підходами до осмислення людського буття та їх змістом:**

- |                   |   |
|-------------------|---|
| 1. оптимістичний; | а) визнає сенс людського життя і можливість його реалізації як найвищої цінності;   |
| 2. песимістичний; | б) виражає сумнів у сенсі і значимості земного буття;   |
| 3. скептичний.    | в) заперечує існування сенсу життя, при цьому життя сприймається як безглузда низка страждань, зла, хвороб, які завершуються вресгті-решт смертю. |

**222. Установіть логічний зв'язок між ідеалістичними системами поглядів на суспільство та їх представниками:**

- |  |                      |
|--|----------------------|
| 1. суспільство – незмінне готове об'єднання людей;             | а) Аврелій Августин; |
|  | б) Джон Локк;        |
| 2. суспільство – результат укладеного між індивідами договору. | в) Жан-Жак Руссо;    |
|  | г) Імануїл Кант;     |
|  | д) Тома Аквінський;  |
|  | є) Томас Гоббс.      |

**223. Установіть логічний зв'язок між видами умов розвитку суспільного життя і факторами, що до них належать:**

- |                 |                                     |
|-----------------|-------------------------------------|
| 1. об'єктивні;  | а) держава;                         |
| 2. суб'єктивні. | б) закони суспільного розвитку;     |
|                 | в) політичні доктрини;              |
|                 | г) політичні партії;                |
|                 | д) природне середовище;             |
|                 | є) рівень розвитку науки і техніки. |



**224. Доповніть логічний ряд форм суспільного життя:**  
духовне життя, ....., .....

**225. Установіть логічний зв'язок між формами суспільного життя та їх складовими:**

- |                      |   |
|----------------------|---|
| 1. духовне життя;    | а) відносини між соціальними групами, народами, індивідами;                       |
| 2. економічне життя; | б) господарство та його галузі;   |
| 3. політичне життя.  | в) діяльність до виробництва, споживання і переработки духовних цінностей;        |
|                      | г) діяльність політичних організацій та установ;                                  |
|                      | д) духовні відносини в суспільстві – пізнавальні, моральні, естетичні, релігійні; |
|                      | є) економічні відносини;  |
|                      | ж) економічні програми;   |
|                      | з) політичні ідеї, теорії, програми.  |

**226. Доповніть логічний ряд складових економічного життя суспільства:**  
економічні відносини, ....., .....

**227. Доповніть логічний ряд складових політичного життя суспільства:**  
політичні програми, ....., .....

**228. Установіть логічний зв'язок між складовими духовного життя суспільства та їх формами:**

- |                          |                            |
|--------------------------|----------------------------|
| 1. суспільне буття;      | а) виробничі відносини;    |
| 2. суспільна свідомість. | б) географічне середовище; |
|                          | в) мораль;                 |
|                          | г) продуктивні сили;       |
|                          | д) релігія;                |
|                          | є) філософія.              |

**229. Доповніть логічний ряд явищ суспільного буття:**  
виробничі відносини, ....., .....

**230. Доповніть логічний ряд форм суспільної свідомості:**  
мораль, ....., .....

**231. Установіть логічний зв'язок між рівнями суспільної свідомості та явищами, що до них належать:**

- |                 |                        |
|-----------------|------------------------|
| 1. буденний;    | а) звички;             |
| 2. теоретичний. | б) моральні кодекси;   |
|                 | в) настрої;            |
|                 | г) наукові трактати;   |
|                 | д) політичні доктрини; |
|                 | є) чутки.              |

**232. Установіть логічний зв'язок між формами суспільної свідомості та періодами їх виникнення:**

- |                          |               |
|--------------------------|---------------|
| 1. первісне суспільство; | а) мистецтво; |
| 2. класове суспільство.  | б) мораль;    |
|                          | в) наука;     |
|                          | г) політика;  |
|                          | д) релігія;   |
|                          | є) філософія. |

**233. Доповніть логічний ряд форм суспільної свідомості, що виникли в первісному суспільстві:**

мораль, ....., .....

**234. Доповніть логічний ряд форм суспільної свідомості, що виникли в класовому суспільстві:**

наука, ....., .....

**235. Установіть логічний зв'язок між формами суспільної свідомості та їх визначеннями:**

- |               |   |
|---------------|---|
| 1. мораль;    | а) основна ціннісна форма суспільної свідомості, у якій знаходять відображення загальноприйняті нормативи і оцінки суспільної діяльності;                                       |
| 2. наука;     | б) сукупність почуттів, настроїв, традицій, ідей, теорій, що відображають інтереси великих соціальних груп, їх ставлення одна до одної та до політичних інститутів суспільства; |
| 3. політика;  | в) теоретично оформлений світогляд, тобто система узагальнених поглядів людини на світ у цілому і на місце людини у світі;  |
| 4. філософія. | г) форма суспільної свідомості, що відображає природний, соціальний і внутрішній світ людини в поняттях, законах, теоріях і метою якої є отримання об'єктивних знань про світ.  |

### III РІВЕНЬ

**Завдання 236-272 є тестами відкритого типу, використовуються для виявлення знань термінів, понять категорій.**

- 236.** ..... філософське вчення про буття.
- 237.** ..... ключове поняття філософської онтології, що асоціюється з пошуком першооснов або першопричин світу.
- 238.** ..... філософське вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської волі.
- 239.** ..... філософське вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними.
- 240.** ..... універсальна форма мислення та свідомості, яка відображає загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності, загальної закономірності розвитку всіх матеріальних, природних, духовних явищ.
- 241.** ..... один з напрямків сучасної філософії, що вивчає природу людини, людських властивостей та відносин.
- 242.** ..... процес історико-еволюційного виникнення й розвитку людини як суспільної істоти, пов'язаний з формуванням і розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, мови.
- 243.** ..... наука, що вивчає, розробляє шляхи і методи активного впливу на еволюцію людства, удосконалення його природи.
- 244.** ..... людський індивід в аспекті його соціальних якостей, котрі формуються в процесі історично-конкретних видів діяльності і суспільних відносин.
- 245.** ..... неповторно-самобутній спосіб буття конкретної особистості в якості суб'єкта самостійної діяльності, індивідуальна форма суспільного життя людини.
- 246.** ..... інтегральна здатність свідомості, що регулює і мотивує поведінку людей і дозволяє долати перепони, визначати цілі, здійснювати вибір, приймати та реалізувати рішення.
- 247.** ..... формування внутрішніх структур людської психіки через засвоєння зовнішньої соціальної поведінки.
- 248.** ..... властивий людині спосіб відношення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії.
- 249.** ..... виокремлення людиною себе з об'єктивного світу, усвідомлення та оцінка свого відношення до світу, себе як особистості, своїх вчинків, дій, думок, відчуттів, бажань, інтересів.

**250.** ..... чуттєво-наочний образ предметів, явищ дійсності, світу в цілому, який містить узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людей.

**251.** ..... філософське вчення про цінності.

**252.** ..... заперечення загальноприйнятих цінностей.

**253.** ..... наука про об'єктивні підстави існування різних моральних і етичних систем.

**254.** ..... система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей.

**255.** ..... акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків.

**256.** ..... первісний звичай, який регулював відносини між кровнородинними колективами і зобов'язував родичів при здійсненні помсти керуватися нормами простої рівності.

**257.** ..... моральний принцип, що полягає в безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших.

**258.** ..... морально-етичний принцип, який означає таку поведінку людини, коли вона, прагнучи до задоволення лише власних інтересів, нехтує інтересами суспільства й інших людей.

**259.** ..... філософський і етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром Всесвіту.

**260.** ..... поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету й форму поведінки, до якої повинна прагнути людина.

**261.** ..... філософсько-етичне вчення, за яким найвищим благом і метою життя людини є насолода.

**262.** ..... етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя.

**263.** ..... пасивне пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил співжиття.

**264.** ..... особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми.

**265.** ..... притаманна людині специфічна здатність до активної діяльності відповідно до своїх намірів, бажать та інтересів, в ході котрої вона досягає поставлених перед собою цілей.

**266.** ..... один з аспектів свободи, у якому розкривається здатність людини приймати рішення із знанням справи, панувати над собою.

**267.** ..... стан найвищого внутрішнього задоволення людини умовами свого буття і осмисленістю життя, реалізацією свого людського призначення.

**268.** ..... перетворення суб'єктивного в об'єктивне, що відбувається в процесі суспільної практики.

**269.** ..... напрям у філософії, який проголошує основою буття волю; діяльність, що керується лише суб'єктивними бажаннями та рішеннями.

**270.** ..... визнання панування над суспільством і людиною невідворотних сил, які наперед визначають їх долю.

**271.** ..... галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів: вчення про майбутнє.

**272.** ..... принцип наукового пізнання, згідно з яким процеси дійсності мають розглядатися в їхньому закономірному історичному розвитку, у тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування.



*Модуль III.  
Проблеми гносеології  
та теоретико-методологічні засади  
логічного мислення*

**ТЕМА 11.**

**ГНОСЕОЛОГІЯ. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПІЗНАВАЛЬНОЇ  
ДІЯЛЬНОСТІ**

***Зміст теми:** 1. Сутність пізнавального процесу та проблема пізнаваності світу. 2. Єдність чуттєвого та раціонального моментів пізнання. 3. Філософська теорія істини. Діалектика абсолютної та відносної істини. 4. Наукове пізнання: рівні, форми, методи.*

***Сутність пізнавального процесу та проблема пізнаваності світу***

Проблема пізнання є однією із найважливіших в історії філософії, її вирішення знаходиться в тісному зв'язку з проблемою свідомості, духовного світу людини. Однією з основних функцій свідомості є пізнання людиною навколишнього світу і самої себе. Пізнання є природною потребою людини, одним з головних вимірів людського буття. Людина не може жити, не пізнаючи світ і саму себе. Пізнання – це процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності у свідомості людини, обумовлений суспільно-історичною практикою людства.

Пошуки способів обґрунтування знання, критеріїв його достовірності, істинності здавна були основним напрямком філософських досліджень, тому теорія пізнання розвивалась разом з усією філософією на протязі її всесвітньої історії. Людині завжди було важливо знати, якими є її *пізнавальні можливості*: чи здатна вона виробити адекватне знання, яке дозволяє їй жити і діяти в реальному світі? Чи існують межі пізнавальної діяльності? Що є *істина*, як відокремити істинне від хибного? Умови, механізми, принципи і форми пізнавальної діяльності людини досліджує *гносеологія*. Цей розділ філософії, маючи на увазі дослідження лише наукового знання, також іменують «*епістемологія*» (давньогрець. «епістема» – знання, наука; «логос» – вчення).

Корінне питання гносеології: *чи пізнаваний світ* в принципі і, якщо так, то *як* можливе таке пізнання? Такі питання були поставлені ще за часів античних філософів. Для мислителів того часу основною проблемою було співвідношення *істини* та *хибності*. Так, як вже відомо, Софісти, поставили під сумнів можливість пізнання істини, заклавши ідею *скептицизму*. Будь-яка думка, вважали вони, *відносна* і завжди залежить від людини та обставин, тобто носить *суб'єктивний* характер. Значно пізніше, в епоху Нового часу, одним з найбільш відомих прихильників *скептичної ідеї* став Декарт, який запропонував процес пізнання починати з *радикального сумніву*. Він вважав, що поки ми не доведемо, що можемо хоча б щось знати з повною достовірністю, ми не можемо стверджувати, що в світі щось дійсно існує, а не є лише ілюзією чи продуктом нашої фантазії. Звісно, сам Декарт не був скептиком і вважав, що він знайшов такі абсолютно достовірні елементи знання, спираючись на які можна йти шляхом пізнання. Пізніше *Д.Юм* стверджував, що ми не тільки не знаємо, які речі сам по собі, а навіть не знаємо, існують вони реально чи ні, тобто він не тільки сумнівався в можливості пізнання світу, але й мав сумніви відносно об'єктивної реальності світу. Таким чином, за Юмом, ми маємо справу не з реально існуючим світом, а тільки з *нашими відчуттями*; все наукове пізнання, усі закони природи є порядок, до якого *звикають* люди.

*Універсальний скептицизм* називають *агностицизмом*, найвідомішим представником якого був *І.Кант*. Він вважав, що люди володіють певними знаннями, але останні переплетені з тим, що тільки *здається* знанням. Кант називає ці помилкові претензії на істинність «сновидінням розуму» та «сновидінням почуттів», або судженнями про те, що виходить за межі можливостей людського знання. Основна проблема, яка підводить до агностицизму, зводиться до того, що предмет в процесі його пізнання *неремлюється* крізь призму наших відчуттів та мислення. Тобто ми отримуємо про світ знання лише в тому вигляді, в якому світ *являється* нам в результаті такого переломлювання; а те, які ж предмети *насправді*, самі по собі – ми не знаємо і знати не можемо. Більш детально позиція Канта була розглянута в темі «*Німецька класична філософія*».

Поруч з пізнавальним песимізмом, в історії філософії більш поширеним є *оптимістичний* підхід до проблеми пізнаваності світу. Всупереч скептикам та агностикам, оптимісти вважають, що з того, що світ безконечний та безначальний і з того, що ми підходимо до нього з нашими формулами, схемами, поняттями та категоріями, прагнучи пізнати реальність, зовсім не впливає, що його неможливо пізнати. Навпаки, досвід людства підтверджує, що наші знання про світ не такі вже і безнадійні.

Однак, хоча людство *багато знає*, його ж пізнання виявляє *прірву невігластва*. В світі існує так багато таємного, що змушує нас бути обережними в своїх судженнях. Таким чином, в гносеології найбільш доречною і плідною є *критична позиція*, що дозволяє уникнути як догматичних припущень, так і надмірної підозрілості скептиків та агностиків, які заперечують саму можливість для людини володіти знаннями. За словами Рабіндраната Тагора, розум людини подібний лампі: чим яскравіше світить, тим густіше тьм сумніву.

В ході пізнання має місце взаємодія *об'єкту* і *суб'єкту*, кінцева мета якого – отримання істинного знання про світ. *Суб'єктом* пізнання виступає людина, яка наділена свідомістю і є джерелом цілеспрямованої активності. Людина стає суб'єктом пізнання в тій мірі, в якій вона включена в соціальну діяльність по перетворенню світу. А це значить, що пізнання ніколи не здійснюється окремим ізольованим індивідом, а лише таким, котрий включений в колективну практичну діяльність. В якості суб'єкта можуть виступати як окремий індивід, так і колектив, *наукове співтовариство*, людство в цілому як універсальний суб'єкт пізнання. Але завжди – і окремий індивід, і людство в цілому бачать світ «очима суспільства», *своєї епохи, культури*. Таким чином, суб'єкт пізнання історично розвивається, носить конкретно-історичний характер. Індивід стає суб'єктом пізнання не просто як біологічний організм, а тією мірою, в якій він *оволодіває світом культури*, перетворює досягнення людства у *свої сили і здібності*, тобто оволодіває мовою, логічними категоріями, накопиченим знанням.

*Об'єкт* – це фрагмент об'єктивної реальності, на який спрямована людська пізнавальна діяльність. При цьому поняття «об'єкт» і «об'єктивна реальність» не співпадають; так, електрон аж до кінця XIX ст. не був об'єктом пізнання, хоча, безперечно, він був фрагментом об'єктивної реальності. Результатом *взаємодії* суб'єкта й об'єкта є *пізнавальний образ* того, що пізнається. Образ цей *суб'єктивний* за формою та *об'єктивний* за змістом, джерелом. Об'єкт і суб'єкт пізнання *співвідносні*: чим більш розвинений суб'єкт, тим більша сфера об'єктивної реальності опиняється в його полі зору. Взаємодію суб'єкта і об'єкта слід розуміти як *єдиний* процес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметно насиченішим об'єктивний обсяг її життєдіяльності.

Таким чином, в цілому пізнання постає в якості *складової* людського способу утвердження в світі, в якості найважливішого засобу розширення сфери людської *свободи* та її реалізації. Орієнтація в оточуючому світі може бути успішною лише за умови, що люди виробляють у собі здатність *адекватно* відтворювати образ цього світу.



В основі сучасної гносеології лежать такі фундаментальні *принципи*: об'єктивної реальності світу; відображення його у свідомості людини; пізнаваності об'єктивної реальності; практики як основи пізнання і критерію істини; розуміння пізнання як *діалектичного процесу наближення* суб'єкта до об'єкта, руху від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання повнішого і точнішого; *конкретності* істини та *історизму*.

### **Єдність чуттєвого та раціонального в пізнанні**

Відображення світу у свідомості людини на основі практики відбувається у *двох* формах: чуттєвій та раціональній. Процес пізнання завжди починається з безпосереднього живого споглядання, тобто з безпосередньої взаємодії людини в практичній діяльності з предметам і явищами. Основними *формами чуттєвого пізнання* виступають, як вже зазначалось, виступають: відчуття, сприйняття, уявлення.

Але процес пізнання не може обмежитись тільки чуттєвим рівнем, який не у змозі розкрити внутрішні, *суттєві* зв'язки між предметами і явищами. Це можливо тільки на якісно новому і вищому етапі пізнання – на рівні *абстрактного мислення*. Він реалізується у трьох основних формах: поняттях, судженнях, умовиводах (детальніше про них дивись у темі «Логіка: закони та форми правильного мислення»).

Чуттєве і логічне пізнання утворюють нерозривну єдність, хоча в історії філософії існували два напрямки, котрі абсолютизували або *чуттєве* пізнання – *емпіризм*, або логічне мислення – *раціоналізм*. З історії філософії нам відомо, що саме в епоху Нового часу гносеологічна проблематика стає основною. Обидва крайніх підходи до тлумачення співвідношення чуттєвого та раціонального в пізнанні знайшли вираз в найбільш чіткому вигляді у Бекона і Декарта.

Представники емпіризму, найбільш відомими з яких, окрім Ф.Бекона, були Д.Локк і Т.Гоббс вважали що все людське знання випливає з *досвіду*. Існує спочатку зовнішній досвід, обумовлений відчуттями, і внутрішній досвід, де в результаті здійснення людиною операцій мислення – таких як поєднання, співставлення, абстрагування – з простих ідей утворюються більш складні ідеальні конструкції. Природжених ідей не існує. Душа людини – *чиста дошка*. Пізнання формується на основі чуттєвого сприйняття за допомогою *принципів*, тобто загальних правил. Тільки судження, які виражають безпосередню фіксацію фактів за допомогою органів почуттів, є самодостатніми та непогрішними. Навпаки, всі інші судження потребують підтримки від результатів чуттєвого досвіду.

Представниками раціоналізму, окрім Р.Декарта, були також Б.Спіноза, Г.Лейбніц, Г.Гегель та інші. Декарт вважав, що з допомогою *інтуїції* можна знайти настільки ясні, виразні та самоочевидні ідеї – такі як «існування Я», «ціле більше од частини» тощо – в достовірності яких неможливо засумніватися. На основі цих *базисних природжених ідей* за допомогою *дедукції* можна будувати всю подальшу систему знань, подібно до того, як в геометрії Евкліда із небагатьох аксіом виводяться всі наші знання про геометричні фігури.

Отже, емпіризм та раціоналізм являють собою крайні точки зору і не можуть пояснити усієї складності процесу пізнання. Вже у І.Кант відзначав обмеженість цих підходів. В «Критиці чистого розуму» він пише: «Без чуттєвості жодного предмету не було б нам дано, а без розсудку жоден предмет не можна було б мислити. Думки без змісту пусті, споглядання без понять сліпі... Розсудок нічого не може споглядати, а відчуття нічого не можуть мислити. Тільки з поєднанням їх може виникнути знання».

Таким чином, акт пізнання – це завжди *єдність, взаємодія* чуттєвої і раціональної його форм. Раціональні форми пізнання неможливі без чуттєвого, з якого вони отримують вихідний матеріал, логічне мислення завжди використовує чуттєві наглядні схеми, моделі, символи. В свою чергу, на рівні свідомості чуттєве сприйняття знаходиться під впливом раціонального, не є бездумним, воно завжди осмислене – людина дивиться на світ осмисленими очима. Розуміння діалектичної єдності чуттєвого і раціонального долає метафізичну обмеженість емпіризму та раціоналізму.

### **Філософська теорія істини. Діалектика абсолютної та відносної істини**

Питання про характер *відповідності знань дійсності* було предметом розбіжностей між різними філософськими напрямками з давніх часів і до наших днів. Розуміння істини як відповідності знань речам сягає *античності*. Засновник формальної логіки Арістотель заклав традицію визначати істину як *відповідність знання про світ самому світу*. Це класичне визначення істини, здавалось, повинно було б задовольнити усіх; не випадково багато відомих філософів погоджувались з таким визначенням – Ф. Бекон, Б. Спіноза, Д. Дідро, П. Гольбах, Л. Фейєрбах, К. Маркс та ін. Але проблема відповідності нашого знання дійсності, тобто істинності знання, вимагає пошуку *критеріїв*, або підстав для відокремлення істини від хибності.

Так, прихильники суб'єктивно-ідеалістичного емпіризму істину розуміють або як відповідність мислення *відчуттям суб'єкта* (Д. Юм,

Б. Рассел), або як відповідність ідей *прагненням особистості до успіху* (прагматизм), або як форму *психологічного стану* особистості (екзистенціалізм). Можна було б навести й інші приклади, але і з наведених ясно, що у визначенні істини, насамперед, постає питання: чи можемо ми відокремити в наших знаннях зміст, який не залежав би від нас, тобто від суб'єкту? Невипадково виявлення об'єктивного змісту істинності знання Кант вважав центральним завданням філософії. Вперше у філософії цю проблему усвідомив Сократ, саме він побачив в абстрагованості та ясності наших думок основну ознаку їх істинності. Пізніше Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц пропонували в якості критерію істини *ясність* та *виразність* того, що мислиться. В XIX ст. в неокантіанстві критерієм істини вважалась *внутрішня несуперечність* самого мислення. А в неопозитивізмі критерій істини зводили до *формально-логічної узгодженості суджень науки з вихідними угодами* (конвенціями). В марксизмі таким критерієм визнавалась *практика* як чуттєво-предметна діяльність людини по перетворенню матеріальних систем.

В сучасній філософії особливо виразно виділяються три концепції істини: *концепція відповідності, когерентності та прагматичності*. Перша концепція істини встановлює відповідність між *суб'єктивною* формою знань та певним *об'єктивним* змістом. Когерентна концепція істини базується на встановленні *несуперечності* висловлювань. Концепція, в якій критерієм істинності виступає *практика*, називається прагматичною концепцією істини. Американський прагматизм (У. Джемс, Дж. Дьюї) розуміє істину як *корисність* думок, ідей в процесі досягнення бажаної мети. Марксистський прагматизм використовує *критерій практики* для подальшого розвитку концепції відповідності. Практика по відношенню до пізнання виконує трояку роль: являється *джерелом* пізнання, його *метою* та *критерієм* істинності.

В теорії істини виділяють також проблему співвідношення *абсолютної* та *відносної* істини. Суть цієї проблеми полягає в тому, що кожна ступінь пізнання *обмежена* рівнем розвитку науки; істина, яка відкривається наукою на тому чи іншому історичному етапі, не може вважатися остаточною, і тому вона, як образно зазначив Ф. Бекон, *є донькою часу*. Дійсно, процес наукового пізнання передбачає перехід від попередньої теорії до нової, які між собою пов'язані таким чином, що відносно правильна колишня теорія може тлумачитися в складі нової теорії як відносна істина і як окремий випадок більш повної та точної теорії (наприклад, класична механіка І. Ньютона – частковий випадок релятивістської механіки А. Ейнштейна). Таким чином, зміст наукового знання в цьому процесі характеризується вірогідністю та неповнотою.

Коли йдеться про *абсолютну* істину, то під нею розуміють повне, точне, всебічне, вичерпне знання про будь-яке явище. Зрозуміло, що

досягти такого знання неможливо. Скоріше за все, абсолютна істина означає *межу*, край, мету, до якої прагне пізнання. А відношення між абсолютною та відносною істиною фіксують лише *різні рівні*, форми знання, які залежать від розвитку науки, суспільства. Чим вище рівень пізнання, тим ближче ми наближаємося до абсолютної істини. Цей процес триватиме безкінечно довго, тому що рух знання від одного рівня до іншого, більш глибокого, точного не може мати завершення; звідси стає і зрозумілою теза Гегеля, що істина – це *процес розвитку* знання.

Варто зазначити, що в процесі наукового пізнання визнається наявність абсолютно *достовірних фактів*, які залишаються істинними незалежно від того, хто і коли їх стверджує (наприклад, послідовність зміни пори року тощо); такі знання не спростовуються наступним розвитком науки. Безперечно, що наука має справу з абсолютними фактами, але враховуючи те, що непізнане безмежне, ми констатуємо, що і абсолютне в процесі пізнання – це *лише момент змісту відносної істини*. Реальний процес наукового пізнання передбачає зміну однієї теорії іншою, більш глибокою та досконалою. І після кожної появи нової теорії ми вимушені визнати, що абсолютна істина, яка, здавалось, була досягнута в межах старої теорії, в черговий раз виявилась неосяжною. Карл Поппер, маючи на увазі складнощі процесу пізнання, вважав, що теоретичні концепції є *правдоподібними*, тобто неможливо довести – істинні вони чи хибні. За Поппером, зростання знання не дозволяє зафіксувати істину, однак, багато філософів не погоджуються з ним, стверджуючи, що Поппер абсолютизує момент відносності знання і на цій підставі неправомірно відкидає істину.

*Абстрактної істини* немає, істина завжди *конкретна*. Це положення означає, що істинність знань залежить від зв'язків, властивих тим чи іншим явищам, а також від умов, місця та часу, в яких вони розвиваються. Тобто знання, які стверджуються як істинні, можуть бути вірними *лише за конкретних умов*. Наприклад, положення, що вода кипить при температурі 100 градусів за Цельсієм, вірно з урахуванням умов, а саме – атмосферного тиску.

Діалектика відносної та абсолютної істини демонструє, що наше пізнання, прагнучи до точного і всебічного охоплення оточуючого нас світу, все повніше і глибше відображає об'єктивну дійсність.

### **Наукове пізнання: рівні, форми, методи**

Вищою формою пізнання є *наука* – форма духовної діяльності людей, спрямована на *виробництво об'єктивних знань* про природу, суспільство і про саме пізнання, безпосередня *мета* якої – осягнення істи-

ни і відкриття об'єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів, щоб передбачати тенденції розвитку дійсності і сприяти її перетворенню. Наука, як важливий елемент культури – явище *багатогранне* за своїми основними характеристиками. Вона являє собою і творчу *діяльність* по отриманню нового знання, і результат цієї діяльності – *сукупність знань* про істотні зв'язки дійсності. Наука утворює також особливий *соціальний інститут*. На сучасному етапі наука перетворюється в *безпосередню продуктивну силу суспільства*. Важливими особливостями наукового знання є наявність *особливої мови* – кола понять для опису об'єктів, що виходять за межі буденного досвіду; наявність *специфічних способів і процедур* обґрунтування істинності знання; постійна *методологічна рефлексія* – усвідомлення методів і прийомів, за допомогою яких вивчаються об'єкти; застосування *спеціальних матеріальних засобів* дослідження (приладів, інструментів); строга *обґрунтованість і доказовість* отриманих результатів.

Наукове пізнання досліджується спеціальним розділом філософії – *«філософією науки»*. У філософії розрізняють *два рівні* наукового пізнання – емпіричний та теоретичний, що відповідає руху мислення від знання *явищ* до знання *сутності*. На *емпіричному* рівні має місце відображення *зовнішнього* буття предметів; на *теоретичному* – відображення *сутнісних* зв'язків об'єкту, вираження їх у законах.

На кожному рівні застосовуються свої особливі методи пізнання. Під *методом* розуміють певний спосіб, прийом, шлях вирішення якоїсь проблеми чи задачі. Філософське вчення, що досліджує методи пізнання, називають *методологією*.

На *емпіричному* рівні пізнання основними методами виступають: спостереження та реальний експеримент. *Спостереження* – цілеспрямоване вивчення предметів, що спирається на дані органів чуття з метою обґрунтування певних теоретичних висновків. Спостереження може бути *безпосереднім* і *опосередкованим* різними приладами та технічними пристроями. При усій своїй значимості і необхідності спостереження має істотні *недоліки*: обмеженість можливостей самих органів чуття та *пасивність* суб'єкта в ході пізнання. Як зазначав відомий французький фізіолог Клод Бернар, спостереження відбувається в *природних* умовах, котрими ми не можемо розпоряджатися.

Цей суттєвий недолік значною мірою долається в *експерименті*, де людина *активно втручається* в природний стан і розвиток об'єктів, створюючи для них штучні умови. Крім того, тут існує можливість багаторазового *відтворення* ходу процесу в умовах, що строго фіксуються та піддаються контролю. Всякий науковий експеримент завжди спрямовується якоюсь *ідеєю, концепцією, гіпотезою*. Без ідеї в голові, зазначав І.П.Павлов, не побачиш факту. Дані експерименту завжди так

чи інакше «теоретично навантажені» – від його постановки до інтерпретації його результатів. Головне завдання емпіричного рівня наукового пізнання – накопичення *фактів*.

Як вже згадувалось, емпіричне пізнання само по собі не є достатнім для проникнення в сутність об'єктів. На певному етапі, коли накопичена значна кількість фактів, постає завдання їх класифікації та систематизації. Тим самим позначається перехід до *теоретичного* рівня пізнання. На теоретичному рівні застосовуються такі особливі методи: *ідеалізація* – побудова ідеалізованого об'єкта, *мислений експеримент* з ідеалізованими об'єктами; *формалізація* – тимчасове абстрагування від змісту предмету і зосередження уваги на його формі; *моделювання* – метод, що ґрунтується на перенесенні знань, отриманих при аналізі певного об'єкта (моделі), на інший об'єкт, менш вивчений, тобто – на перенесенні знань, отриманих при вивченні штучної (фізичної чи знакової) моделі об'єкту – на сам об'єкт (оригінал); *метод побудови гіпотез* – формування припущень для пояснення певних фактів.

Важливим методом побудови теорії, особливо для наук, які вивчають *системи, що розвиваються*, є *поєднання* історичного та логічного. *Історичний* метод дослідження, котрий відображає *реальну історію* об'єкта у його конкретному розмаїтті, виявляє найбільш значимі факти і стадії розвитку, що дозволяє в підсумку створити теорію об'єкта, розкрити *логіку* і закономірності його еволюції. В самому принципі історизму закладена потреба і можливість переходу до логічного осмислення процесу, що вивчається. Тому логічний метод можна розглядати як той же історичний, лише звільнений від історичної форми і від випадковостей, тобто *логічний* метод є відображенням історичного процесу в *абстрактній* і *теоретичній* формі. Логічний метод розкриває історичне не в усій його багатоманітності, а з'ясовує *напрямки, тенденції* розвитку і функціонування історичного; в логічному дослідженні думка концентрується на *суттєвому, необхідному*, не відображаючи усіх зігзаг та флуктуацій, котрі неминучі для реального історичного процесу.

Завдання теоретичного пізнання полягає в тому, щоб дати *цілісний* образ досліджуваного явища. Будь-яке явище дійсності можна представити як конкретне переплетення всіляких зв'язків. Теоретичне дослідження виділяє ці зв'язки і відображає їх за допомогою певних наукових абстракцій. Але простий набір таких абстракцій не дає ще уявлення про природу явища, про процеси його функціонування і розвитку. Так, коли домарксівські економісти зафіксували окремі сторони і зв'язки, що характеризують капіталістичне виробництво, виділивши такі абстракції, як «товар», «вартість», «гроші» тощо, то тут ще не було цілісного уявлення про сутність капіталістичного виробництва і тенденції його розвитку. Для того щоб створити таке уявлення, необхідно було мис-

ленно відтворити об'єкт в усій повноті і складності його зв'язків і відносин. Ця робота була здійснена К. Марксом, який виділив основні абстракції, що характеризують досліджуваний об'єкт, а потім, поступово розгортаючи їхній зміст, побудував цілісну систему понять, що розкриває не лише окремі зв'язки і сторони капіталістичного виробництва, але і конкретну взаємодію цих зв'язків.

Такий прийом дослідження називається *методом сходження від абстрактного до конкретного*. Застосовуючи його, дослідник спочатку знаходить головний зв'язок (відношення) досліджуваного об'єкта, а потім, крок за кроком прослідковуючи, як він видозмінюється в різних умовах, відкриває нові зв'язки, встановлює їхню взаємодію і таким шляхом відображає в усій повноті сутність досліджуваного об'єкта. Метод сходження від абстрактного до конкретного застосовується при побудові різних наукових теорій і може використовуватися як в суспільних, так і в природничих науках.

*Формами* становлення і розвитку наукового знання виступають *факт, проблема, гіпотеза, теорія*.

*Факт* (від лат. factum – зроблене, те, що відбулося) являє собою такий фрагмент дійсності, який встановлюється людиною і тому в науковій фіксації факту має місце *сплав об'єктивного та суб'єктивного*. Факт – результат раціональної обробки даних спостереження, їх витлумачення з позицій певних теоретичних положень. Факти відіграють велику роль у перевірці, підтвердженні чи спростуванні теорій. Відповідність фактам – одна з суттєвих вимог до наукової теорії. В розумінні природи факту в сучасній філософії науки виділяються *дві* основні тенденції: фактуалізм і теоретизм. *Фактуалізм* виходить з положення про незалежність і автономність фактів стосовно різних теорій. *Теоретизм* стверджує, що факти цілком залежать від теорії і при зміні теорій відбувається зміна всього фактуального базису науки. Необхідно підкреслити, що абсолютне протиставлення факту і теорії, з одного боку, а також цілковите розчинення фактів в теорії є *крайнощами* в рішенні проблеми співвідношення факту та теорії.

*Проблема* (у перекладі з грецьк. – перешкода, задача) – певне питання, що об'єктивно виникає в ході розвитку пізнання, відповідь на яке можна досягти за допомогою емпіричного та теоретичного дослідження. Весь прогрес людського пізнання полягає в постановці, уточненні та вирішенні проблем, переході від постановки певних проблем до їх вирішення, а потім до постановки нових проблем. Виявлення та постановка проблеми розкриває *неповноту* попередніх знань і тим самим є *необхідним* моментом переходу до нового знання.

*Гіпотеза* (грецьк. припущення) – науково обґрунтоване *припущення* щодо причини певного явища. Наукова гіпотеза завжди висувається в

контексті розвитку науки для рішення якоїсь конкретної проблеми з метою пояснення нових експериментальних даних або усунення протиріч теорії з негативними наслідками експериментів. В процесі перевірки гіпотези та практичного підтвердження її наслідків, які описують та пояснюють раніше невідомі факти дійсності, виявляється зв'язок гіпотези з науковою теорією. Розвиток наукових теорій завжди відбувається за допомогою гіпотез, оскільки усяке нове знання носить спочатку гіпотетичний характер. Гіпотези виникають в процесі розвитку науки і перетворюються в *достовірні* положення наукових теорій, коли практика виявляє та підтверджує такі результати.

*Теорія* представляє собою *форму системного знання*, яке відноситься до певної області дійсності або до деяких її аспектів. Вона являє собою найбільш строгу і перевірену частину наукових знань. *Мета* наукової теорії – осмислити вже відомі результати і визначити шляхи досягнення нового знання, прогнозувати нові явища. Вона досягає цього інтелектуальними інструментами: поняттями, гіпотезами, математичним апаратом тощо. Теорія тісно пов'язана з фактами і гіпотезами. Від наукових фактів вона відрізняється строгою логічною організацією і об'єктивним змістом. Розвинута наукова теорія являє собою систему взаємодіючих законів, дає можливість зрозуміти об'єкт пізнання в його внутрішньому зв'язку і цілісності як систему, виконує такі найважливіші функції як пояснення і передбачення.

### **План семінарського заняття**

1. Філософське вчення про пізнання. Проблема пізнаваності світу.
2. Структура і сутність пізнавального процесу. Об'єкт і суб'єкт пізнання.
3. Єдність чуттєвого та раціонального рівнів пізнання.
4. Специфіка наукового пізнання, основні відмінні ознаки науки.
5. Проблема істини в філософії. Співвідношення абсолютної та відносної істини.
6. Рівні, форми та методи наукового пізнання.

### **Проблемно-пошукові завдання**

1. Проаналізуйте, як в ході історичного розвитку різними філософами вирішувалася проблема пізнаваності світу.
2. Ознайомившись з роботою Ф.Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії», розкрити сутність другої сторони основного питання філософії.
3. Співставте аргументи представників емпіризму та раціоналізму.
4. Співставити основні концепції істини в сучасній філософії.



5. Проаналізуйте, чим обумовлена вимога конкретності істини і в чому полягає її суть.
6. Дайте аналіз аргументації І.Канта щодо неможливості пізнання речей як вони існують самі по собі.
7. Наведіть аргументацію на користь тези про пізнаваність світу.
8. Наведіть аргументи до тези, що шлях до істини в науці завжди супроводжується помилками.
9. Проаналізуйте співвідношення абсолютного та відносного в людському знанні.
10. Проаналізуйте специфіку та роль чуттєвого пізнання і його форми.
11. Проаналізуйте специфіку та роль раціонального пізнання і його форми.

### ***Тематика рефератів та доповідей***

1. Пізнання як вид духовної діяльності і феномен культури.
2. Проблема пізнаваності світу і філософський скептицизм.
3. І.Кант про можливість і межі людського пізнання.
4. Інтуїція та її роль в пізнанні.
5. Проблема істини в пізнанні. Основні концепції істини.
6. Особливості наукового пізнання.
7. Наука і суспільство. Сцієнтизм і антисцієнтизм.
8. Свобода наукового дослідження і соціальна відповідальність вченого.
9. Розуміння як методологічна процедура гуманітарного пізнання.
10. Види пізнання та їх взаємозв'язок.
11. Роль практика в пізнанні.
12. Етика науки.

## ТЕМА 12.

### ЛОГІКА: ЗАКОНИ І ФОРМИ ПРАВИЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

**Зміст теми:** 1. Логіка як наука про закони і форми правильного мислення. 2. Поняття як форма мислення. 3. Судження. 4. Основні формально-логічні закони. 5. Умовивід як форма мислення. 6. Елементи теорії аргументації.

#### **Логіка як наука про закони і форми правильного мислення**

Вищою ступінню пізнавальної активності людини є мислення, яке, на відміну від безпосередніх способів відображення дійсності (відчуття, сприйняття, уявлення), досягає дійсність *опосередковано* та *узагальнено*. За допомогою мислення пізнаються такі сторони реального світу, котрі не можуть бути розкритими за допомогою тільки одних чуттєвих форм пізнання, (наприклад, усі закони науки являються результатом діяльності мислення). Знання про *глибинні властивості* природних явищ, про *закони*, яким вони підпорядковуються, носять *вивідний* характер, тобто отримані шляхом *логічного міркування*. Закони і форми правильного мислення вивчає логіка. Логіка систематизує правильні способи суджень, що дозволяють з істинних суджень-засновків завжди отримувати істинні судження-висновки. Знання законів формальної логіки є корисним в практиці мислення людини, незалежно від характеру її професії. Але особливо важливе значення вона має *в науковій діяльності*: вивчення логіки формує необхідне підґрунтя для плідних занять наукою.

#### **Поняття як форма мислення**

*Поняттям* називається елементарна форма думки, що відображає окремі речі або групи схожих речей в їхніх істотних ознаках, а також ті чи інші властивості, відношення речей, явищ.

Так, поняття «Марс» відображає окремий предмет, а поняття «планета» – групу (клас) схожих за своїми характеристиками небесних тіл; поняття «твердість» відображає певні фізичні властивості предметів; поняття «рівність» відображає певні відношення між об'єктами.

*Логічна структура поняття* характеризується змістом і обсягом. *Зміст* поняття – це *сукупність істотних ознак* предмету, що мисляться в даному понятті, це смислова сторона поняття. Наприклад, в понятті «дерево» мисляться такі ознаки як «бути рослиною», «мати крону, стовбур, корінь». *Обсяг поняття* – це *множина предметів, що мисляться в ньому*. Так, обсяг поняття «будинки» охоплює всі будинки,

оскільки вони мають загальні істотні ознаки. Зміст і обсяг поняття тісно пов'язані один з одним. Цей зв'язок виражається в *законі зворотного відношення між обсягом і змістом поняття*, згідно з яким збільшення змісту поняття веде до утворення поняття з меншим обсягом і навпаки. Так, збільшуючи зміст поняття «держава» шляхом додання нової ознаки – «сучасна», ми переходимо до поняття «сучасна держава», що має менший обсяг.

Поняття можуть бути в залежності від обсягу одиничними, загальними, нульовими; в залежності від характеру елементів, що утворюють обсяг – *збірними* – зміст яких не можна віднести до кожного окремого елементу сукупності, а лише до усієї сукупності елементів як цілого (сузір'я) та *незбірними (розділовими)* – в яких мисляться ознаки, що відносяться як до усього класу елементів, так і до кожного елементу класу (зірка).

*Логічні відношення між поняттями.* Якщо зміст понять має спільні ознаки, які вказують на спільність роду, то вони є *порівнянними* (акція і облигація), якщо ж у їх змісті нема спільних родових ознак (коло і суспільство), то вони є *непорівнянними*.

Порівнянні, у свою чергу, поняття поділяються на *сумісні* – обсяги яких повністю або частково співпадають і *несумісні* – обсяги яких не співпадають ані повністю, ані частково.

Існують *три види* відношень *сумісності: рівнозначності* – коли в поняттях мислиться один і той же предмет («рівнокутний трикутник» і «рівносторонній трикутник»); *перехрещення* – коли обсяг одного перетинається з обсягом іншого («юрист» і «викладач»); *підпорядкування (субординації)* – коли обсяг одного повністю входить в обсяг іншого як його частина («суспільні відносини» і «відносини власності»).

Відношення між поняттями прийнято зображати за допомогою *кіл Ейлера*, де кожне коло позначає обсяг поняття, а кожна точка його поля – предмет, що входить в його обсяг.

Існує *три види* відношень *несумісності: співпорядкування (координації)* – коли поняття не перехрещуються, а підпорядковані одному й тому ж загальному поняттю; *протилежності (контрарності)* – коли одне поняття містить певні ознаки, а інше – ознаки, які не сумісні з ними. Між протилежними поняттями можливе *третє*: між поняттями «чорний» і «білий» (родове поняття – «колір») можливе поняття «сірий»; *суперечності (контрадикторності)* – коли одне поняття містить певні ознаки, а інше – ці ж ознаки виключає. При цьому обсяги двох суперечних понять охоплюють *весь обсяг родового поняття*. Третє тут неможливе («білий» і «небілий»).

Основними *операціями з поняттями* виступають: *узагальнення* – перехід від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом,

але «біднішим» змістом: «уряд України» – «уряд»; *обмеження* – перехід від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом, але «багатшим» змістом: «виробництво» – «товарне виробництво»; *визначення* – див. нижче; *поділ* – див. нижче.

Операції узагальнення і обмеження *слід не плутати з уявним переходом від частини до цілого і виділенням частини з цілого.*

*Визначення (дефініція)* – логічна операція, що *розкриває зміст* поняття. Наприклад: «Капітал – це вартість, авансована у виробництво з метою одержання додаткової вартості шляхом експлуатації робочої сили». *Визначення* дає відповідь на питання, чим є даний предмет і відмежовує певний предмет від усіх інших. *Визначення* складається з: *визначуваного* – поняття, зміст якого потрібно розкрити, і *визначаючого* – поняття, яке розкриває зміст визначуваного.

*Найпоширенішим* (класичним) видом визначення є *визначення через найближчий рід і видову відмінність*. Символічний вираз такого визначення:  $A = Bc$ , де  $A$  – визначуване поняття,  $Bc$  – визначаюче поняття ( $B$  – рід,  $c$  – видова відмінність).

Основними *правилами визначення* є: 1) *правило співмірності* – обсяг визначуваного поняття має бути рівним (не ширшим і не вужчим) від обсягу визначаючого:  $A = Bc$ ; 2) *правило заборони кола чи тавтології*; 3) *правило ясності і зрозумілості* – вказувати на такі ознаки, які не потребують *додаткового визначення* і не містити *двозначності*; 4) *визначення не повинно бути лише негативним*.

*Поділ понять* – логічна операція, яка *розкриває обсяг* родового поняття через перелік його видів. Наприклад: «Угоди укладаються усно або в письмовій формі». В *структурі поділу* розрізняються: *ділене; члени поділу; підставу (основу)* поділу – ознаку, за якою здійснюється поділ. Операція поділу лежить в основі *класифікації*.

Існує два види поділу: *за видозміною ознаки*: «Люди за статтю поділяються на чоловіків і жінок»; *дихотомія (від гр. *dicha* і *tome* – перетин на дві частини)* – поділ на два суперечних поняття: «Війни поділяються на справедливі і несправедливі».

*Правила поділу*: 1) поділ повинен бути *співмірним, відповідним*, тобто сума обсягів членів поділу повинна бути рівною обсягу діленого поняття; 2) поділ повинен здійснюватись *лише за однією підставою*; 3) члени поділу за обсягом повинні *виключати один одного*; 4) поділ повинен бути *безперервним, послідовним*, тобто в ході поділу родового поняття слід переходити до *найближчих* видів, не перестрибуючи через них; 5) підстава (основа) поділу повинна бути *чітко визначеною, ясною*.

## Судження

Судження (висловлювання) – це форма мислення, яка стверджує або заперечує існування предметів, зв'язків між ними, наявність у предметів тих чи інших ознак, відношень. Наприклад: «Конституція – основний закон держави». Важливою в пізнавальному плані рисою судження є те, що його можна оцінювати його як *істинне* або як *хибне*.

*Логічна структура судження*: *суб'єкт* (S) – поняття про предмет судження; *предикат* (P) – поняття, яке виражає те, що говориться про суб'єкт; *зв'язка* – думка про наявність або відсутність у предмета думки властивості, вираженої предикатом – вона виражається словами «є», «не є», «суть» тощо; *квантор* – вказує чи відноситься ознака, виражена предикатом до *усього* обсягу суб'єкту, чи лише до його *частини*, виражається словами «усі», «жодний», «кожний», «ні один», «деякі», «окремі», «багато.»

Суб'єкт і предикат називаються *термінами* суджень. Схема судження виглядає так: S є (не є) P

Як і поняття, судження невідривне від мовної оболонки, якою виступає *речення*, в основному – *розповідні*.

Судження бувають *простими* і *складними*. *Простими називаються судження, що виражають зв'язок двох понять*: «Йде дощ». *Складним називається судження, що складається з декількох простих*: «Йде дощ, і на вулиці немає нікого».

Прості судження поділяють на різні види за двома критеріями: за якістю – на *стверджувальні* (S суть P) та *заперечні* (S не суть P) і за кількістю – на *одиничні*, *часткові* (Деякі S є (не є) P) і *загальні* (Усі S є P, Жодний S не є P).

Об'єднана класифікація суджень за кількістю і за якістю включає *чотири види* суджень, які позначаються відповідними латинськими літерами: A – *загальностверджувальні*: Усі S суть P; E – *загальнозаперечні*: Жодне S не є P; I – *частковостверджувальні*: Деякі S суть P; O – *частковозаперечувальні*: Деякі S не є P.

Оскільки в судженні *співвідносяться обсяги двох понять*, то їх можна інтерпретувати за допомогою *кіл Ейлера*, що корисно для *аналізу умовиводів*.

Співвідношення між обсягами термінів судження – суб'єкту і предикату – називають *розподіленістю термінів*. Термін вважається *розподіленим*, якщо його обсяг повністю включається в обсяг іншого терміну або повністю виключається з нього і *нерозподіленим*, якщо обсяг терміну лише частково включається або частково виключається з іншого терміну. Розподіленість позначається знаком «+», а нерозподіленість – знаком «-».

В *загальностверджувальному* суб'єкт завжди розподілений (S+), а предикат, як правило, нерозподілений (P-). В *загальнозаперечному* суб'єкт і предикат завжди розподілені (S+, P+). В *частковостверджувальному*, як правило, і суб'єкт, і предикат нерозподілені (S-, P-). В *частковозаперечному* суб'єкт нерозподілений (S-), а предикат розподілений (P+). Знання розподіленості термінів у судженнях запобігає виникненню помилок у логічних операціях над судженнями і в *умовиводах*, в процесах доведення і спростування.

Якщо судження мають однакові суб'єкти і предикати, а відрізняються лише в кількості і якості, то вони називаються судженнями *однакової матерії*, тобто порівнянними, між якими існують відношення *сумісності* і *несумісності*. *Сумісні* судження можуть бути одночасно істинними (A та I, E та O, I та O), а *несумісні* – не можуть бути одночасно істинними (A та E, A та O, E та I).

Відношення між простими судженнями однакової матерії (детермінацію істинності) розглядають за допомогою особливої мнемонічної схеми – *логічного квадрату*. Вершини квадрату позначають прості категоричні судження A, E, I, O, а сторони і діагоналі – відношення між судженнями.

*Сумісність* може носити характер *підпорядкування* і *субконтрарності*. Відношення *підпорядкування* існують між судженнями A та I, E та O. Істинність загального судження детермінує істинність відповідного часткового. *Субконтрарність* (*часткова сумісність*) притаманна відношенню між судженнями I та O: вони *можуть бути одночасно істинними*, але *не можуть бути одночасно хибними*. При хибності одного з них інше є істинним. Але з істинності одного з них випливає *невизначеність* іншого, яке може бути як істинним, так і хибним.

*Несумісність* може носити характер *протилежності* (*контрарності*) і *суперечності* (*контрадикторності*). Відношення *протилежності* (*контрарності*) існують між судженнями A та E – вони *не можуть бути одночасно істинними*, але можуть бути одночасно хибними. Якщо одне істинне, то інше обов'язково хибне. Але якщо одне хибне, то інше залишається *невизначеним*. Відношення *суперечності* (*контрадикторності*) існують між судженнями A та O, E та I. Вони не можуть бути одночасно ні істинними, ні хибними. Між ними існує *альтернативна несумісність*, що виражається *законом виключеного третього*: істинність одного з них з необхідністю вимагає хибності іншого і навпаки – з хибності одного випливає істинність іншого.

*Складні* судження, утворюються з простих за допомогою логічних зв'язок: кон'юнкції – «і» (позначається « $\wedge$ »), диз'юнкції – «або» – слабкої (позначається « $\vee$ ») і строгої (позначається « $\supset$ »), імплікації – «як-

що, то» (позначається « $\rightarrow$ »), еквіваленції – «якщо і тільки якщо» (позначається « $\leftrightarrow$ »).

Кон'юнктивне судження істинне тільки тоді, коли істинні *усі його складові*. Воно хибне тоді, коли хибна *хоча б одна його складова*; судження слабкої диз'юнкції істинне тоді, коли *хоча б одна складова істинна*, і хибне тоді, коли *усі складові хибні*; судження строгої диз'юнкції істинне тільки тоді, коли істинна одна зі складових, а інші – хибні; судження імплікації (умовне) істинне в усіх випадках, крім одного: *коли підстава (p) істинна, а наслідок (q) – хибний*; еквівалентне судження істинне тоді, коли і підстава, і наслідок приймають *однакові* значення: одночасно істинні або ж одночасно хибні.

### Основні формально-логічні закони

Мислення людини здійснюється не хаотично, воно підлягає певним логічним законам. До основних законів формальної логіки відносять такі: *закон тотожності, закон виключеного третього, закон суперечності, закон достатньої підстави*.

Формально-логічні закони виконують функцію правильної побудови і зв'язку думки. Вони виражають такі суттєві, загальні, неодмінні властивості нашого мислення, як визначеність, несуперечність, послідовність та обґрунтованість. Порушення вимог законів логіки веде до того, що мислення людини припускається помилок, стає нелогічним.

*Закон тотожності* формулюється таким чином: *будь-яка думка в процесі даного міркування (за будь-яких перетворень) повинна зберігати один і той самий зміст, тобто повинна бути тотожною самій собі*. Однією з особливостей природної мови є її схильність до ототожнення різних думок і розрізнення тотожних. Дані помилки витікають з можливості природної мови висловлювати одну і ту саму думку через різні мовні форми, що призводить до підміни вихідного смислу понять і до заміни однієї думки іншою. В традиційній логіці закон тотожності записується у вигляді формули:  $A \in A$ .

Зміст закону тотожності ми можемо конкретизувати у таких вимогах:

1. У процесі міркування про якийсь предмет необхідно мислити саме цей предмет і не можна підміняти його іншим предметом думки.
2. У процесі міркування, у суперечці, дискусії поняття повинні вживатись в одному і тому ж значенні.

*Закон суперечності* (його ще називають закон несуперечності) проголошує: *два протилежні висловлювання не є одночасно істинними; в крайньому разі одне з них неодмінно є хибним*. Іншими словами: *не можуть бути одночасно істинними два судження, з яких одне щось стверджує про предмет, а друге – заперечує те ж саме про той самий*

предмет, у той самий час, в одному і тому ж самому відношенні. Наприклад: «І.Кант – автор «Критики чистого розуму» та «І.Кант – не є автором «Критики чистого розуму». Суперечності не буде, якщо ми говоримо про один і той же предмет, але взятий в різний час і у різному відношенні. Символічно закон суперечності зображається таким чином: *невірно, що  $A$  і не- $A$* . Закон суперечності не заперечує реальних суперечностей, котрі існують в об'єктивному світі. Він лише забороняє логічні суперечності, котрі «суперечать самим собі».

Суть закону виключеного третього полягає в наступному: *із двох суперечних суджень про один і той же предмет, в один і той же час і в одному і тому ж відношенні одне неодмінно істинне, друге хибне, а третього бути не може*. Іншими словами, згідно закону виключеного третього, із хибності одного суперечного судження неодмінно випливає істинність другого і тому не може бути істинним якесь третє судження, окрім двох суперечних. Наприклад: «Усі будинки цього села електрифіковані» та «Деякі будинки цього села не електрифіковані». Істинним, згідно даного закону, може бути лише одне з двох суперечних суджень: або  $A$ , або не- $A$ , третього не дано.

Закон виключеного третього об'єднує з законом суперечності те, що вони забезпечують несуперечливість та послідовність мислення. Однак, якщо закон суперечності свідчить про те, що два суперечних судження *не можуть бути одночасно істинними* і щонайменше одне з них повинно бути хибним, то закон виключеного третього вказує на те, що два суперечні судження *не можуть бути одночасно хибними*. Одне з них безперечно істинне.

Сфера дії закону несуперечливості ширше (охоплює протилежні і суперечні судження), ніж сфера дії закону виключеного третього (лише суперечні судження). Тобто у відношенні *протилежних* суджень (загальностверджувальне – загальнозаперечне), які не можуть бути одночасно істинними, але можуть бути одночасно хибними, діє лише закон несуперечності. У відношенні ж *суперечних* суджень (загальностверджувальне – частковозаперечне, загальнозаперечне – частковостверджувальне) діє як закон виключеного третього, так і закон несуперечності. Про це йтиметься ще в темі «Судження» у підрозділі «Логічний квадрат».

Найбільш уживаним формулюванням закону *достатньої підстави* є таке: *будь яка думка має достатню підставу*. Іншими словами, будь-яка думка може бути істинною тільки тоді, коли вона *обґрунтована*. Судження, котрі наводяться для обґрунтування істинності іншого судження, називаються логічною підставою, а те судження, котре випливає з інших суджень, як і підстави, називається логічним наслідком. Закон достатньої підстави відображає необхідний зв'язок, що існує між



предметами та явищами оточуючого нас світу, а саме: відображення причинно-наслідкових відношень, генетичних зв'язків тощо.

### **Умовивід як форма мислення**

Величезна кількість знань про світ, що їх отримує людина, носять вивідний характер, тобто отримані шляхом логічного міркування. Це знання *про глибинні властивості природних явищ* – закони біологічної еволюції, структуру ДНК, будову мікросвіту тощо. Формою, з допомогою якої ці знання здобуті, є *умовивід*.

*Умовивід це форма мислення, в якій з одного або кількох суджень виводиться нове судження, що містить у собі нове знання.* Наприклад: «Кожний звинувачуваний має право на захист», «Поліщук – звинувачуваний», Отже – «Поліщук має право на захист».

*Структура умовиводу: засновки* – судженнями, що містять вихідне знання; *висновок* – судження, що містить нове знання, отримане із засновків; *виведення* – логічний перехід від засновків до висновку.

В залежності від напрямку логічного слідування і від *достовірності* отриманого результату виділяють *три типи* умовиводів: в *дедуктивних* має місце перехід від знання загального до часткового і висновок з необхідністю випливає із засновків; в *індуктивних* здійснюється перехід від знання часткового до знання загального і висновок носить *імовірнісний* характер; в *традуктивних* (за аналогією) здійснюється перехід від одного часткового знання до іншого часткового знання і висновок носить *імовірнісний* характер.

#### *Дедуктивні умовиводи*

Дедуктивні умовиводи поділяються на: *безпосередні* – коли висновок лише з одного засновку; *опосередковані* – коли висновок робиться з двох і більше засновків.

Основні види *безпосередніх* дедуктивних умовиводів:

*перетворення* – перебудова судження із стверджувального на заперечне, і навпаки (зміну *лише якості*, при незмінній кількості). Перетворюються усі чотири види суджень за схемами:  $A$  (Усі  $S$  суть  $P$ )  $\rightarrow$   $E$  (Жодний  $S$  не суть не- $P$ );  $E$  (Жодний  $S$  не суть  $P$ )  $\rightarrow$   $A$  (Усі  $S$  суть не- $P$ );  $I$  (Деякі  $S$  суть  $P$ )  $\rightarrow$   $O$  (Деякі  $S$  не суть не- $P$ );  $O$  (Деякі  $S$  не суть  $P$ )  $\rightarrow$   $I$  (Деякі  $S$  суть не- $P$ );

– *обернення (конверсія)* – така операція, коли суб'єкт і предикат переставляються місцями. Схеми обернення:  $A$  (Усі  $S$  суть  $P$ ) як правило обертається в  $I$  (Деякі  $P$  суть  $S$ ), коли ж у засновку *предикат розподілений* (судження-визначення або судження з виділяючим суб'єктом), то  $A$  обертається в  $A$  (Усі  $P$  суть  $S$ );  $E$  (Жодне  $S$  не суть  $P$ ) *завжди* оберта-

ється в  $E$  (Жодне  $P$  не суть  $S$ );  $I$  (Деякі  $S$  суть  $P$ ) як правило (коли  $S$  і  $P$  нерозподілені) обертається в  $I$  (Деякі  $P$  суть  $S$ ), коли ж предикат засновку розподілений (Деякі  $S$  і тільки  $S$  суть  $P$ ), то  $I$  обертається в  $A$  (Усі  $P$  суть  $S$ ); судження  $O$  – не обертаються;

– в результаті операції протиставлення предикату суб'єктом стає поняття, що суперечить предикату, а предикатом – суб'єкт вихідного судження. Схеми виводу:  $A$  (Усі  $S$  суть  $P$ )  $\rightarrow E$  (Жодне не- $P$  не суть  $S$ );  $E$  (Жодне  $S$  не суть  $P$ )  $\rightarrow I$  (Деякі не- $P$  суть  $S$ );  $O$  (Деякі  $S$  не суть  $P$ )  $\rightarrow I$  (Деякі не- $P$  суть  $S$ );  $I$  – не підлягає операції протиставлення предикату;

– умовиводи за логічним квадратом будуються на основі логічних відношень між судженнями  $A$ ,  $E$ ,  $I$ ,  $O$ , про що йшлося вище. Істинність чи хибність судження одного типу буде визначати істинність, хибність чи невизначеність судження іншого типу. Оскільки між  $A$  і  $O$ , між  $E$  та  $I$  існують відношення суперечності, то з істинності одного витікає хибність іншого і навпаки. Оскільки між  $A$  та  $E$  існують відношення протилежності, то з істинності одного впливає хибність іншого, але із хибності одного впливає невизначеність іншого. Між  $I$  та  $O$  існують відношення часткової сумісності, отже з хибності одного впливає істинність іншого, але істинності одного з них детермінує невизначеність іншого. Відношення підпорядкування між  $A$  та  $I$ , між  $E$  та  $O$  означають, що з істинності підпорядковуючого судження витікає істинність підпорядкованого, але з істинності підпорядкованого впливає невизначеність підпорядковуючого. З хибності підпорядкованого впливає хибність підпорядковуючого, але з хибності підпорядковуючого впливає невизначеність підпорядкованого.

Види опосередкованих дедуктивних умовиводів:

– простий категоричний силізм;

– умовиводи із складних суджень (умовних, розділових).

*Простий категоричний силізм* – дедуктивний умовивід, в якому два засновки і висновок є категоричними судженнями. Наприклад: «Всякий злочин є діянням суспільно небезпечним. Крадіжка є злочин. Отже крадіжка – суспільно небезпечне діяння». В силізмі є *три терміни*: два крайніх і один – середній. *Крайніми* називаються терміни, що виступають суб'єктом і предикатом висновку, при цьому суб'єкт висновку називається *меншим* терміном (позначається –  $S$ ), а предикат – *більшим* (позначається –  $P$ ). Відповідно засновки, в яких вони містяться, називаються *більшим і меншим*. *Середній термін* – поняття, що входить в обидва засновки, але відсутнє у висновку. Позначається –  $M$  (від лат. *medius* – середній). Таким чином, простий категоричний силізм – це висновок про відношення двох крайніх термінів на основі їх відношення до середнього терміну. Середній термін виконує роль зв'язуючої ланки між більшим і меншим термінами.

Структура силогізму виглядає так:

$$\begin{array}{r} M \text{ — } P \\ S \text{ — } M \\ \hline S \text{ — } P \end{array}$$

Правомірність логічного переходу від засновків до висновку в категоричному силогізмі ґрунтується на *аксіомі силогізму*: усе, що стверджується або заперечується стосовно усіх предметів певного класу, стверджується або заперечується стосовно кожного предмету і будь-якої частини предметів цього класу.

Силогізми відрізняються за *розрашуванням середнього терміну* в засновках. Ці різновиди силогізмів називають *фігурами* силогізму. Існує *чотири* фігури силогізму: в *першій* середній термін займає місце суб'єкта в більшому засновку і предиката в меншому; в *другій* – місце предиката в обох засновках; в *третьій* – місце суб'єкта в обох засновках; в *четвертій* – місце предиката у великому засновку і місце суб'єкта у малому.

В залежності від того, які типи суджень – А, Е, І, О – входять до складу силогізму, і як вони комбінуються, кожна фігура має певні *модуси*. Модуси позначаються *трьома літерами* тих суджень, з яких побудований силогізм: більшого засновку, меншого засновку і висновку. Правильні модуси *першої* фігури: ААА, АП, ЕАЕ, ЕІО; *другої* – ЕАЕ, АЕЕ, ЕІО, АОО; *третьої* – ААІ, ЕАО, ІАІ, ОАО, АП, ЕІО; *четвертої* – ААІ, АЕЕ, ІАІ, ЕАО, ЕІО.

Побудова силогізмів визначається рядом загальних і спеціальних (для кожної фігури) правил. До загальних правил відносяться *три* правила *термінів* і *чотири* правила *засновків*:

– в силогізмі повинно бути тільки *три терміни*. Порушення цього правила пов'язано з *отождоженням різних понять*, котрі розглядаються як середній термін. Ця помилка називається *почетверінням термінів*;

– середній термін повинен бути розподіленим хоча б в одному із засновків. Інакше зв'язок між крайніми термінами лишається *невизначеним*;

– термін, не розподілений в засновку, не може бути розподілений і у висновку – інакше виникне помилка *недозволеного розширення терміна*;

– з двох заперечних засновків висновок з необхідністю не випливає. Хоча б один із засновків повинен бути стверджувальним судженням;

– якщо один із засновків – заперечне судження, то й висновок (якщо він можливий) повинен бути заперечним;

– з двох часткових засновків висновок з необхідністю не випливає. Адже при цьому в жодному з засновків середній термін не є розподіленим;

– якщо один із засновків – часткове судження, то й висновок повинен бути частковим.

*Суто умовний умовивід* – обидва засновки і висновок якого є умовними судженнями. Він має таку структуру:

Якщо А, то В; Якщо В, то С; Отже, якщо А, то С.

В умовно-категоричному один із засновків є судженням умовним, а другий засновок і висновок – судження категоричні. Він має таку структуру: Якщо А, то В; А; Отже, В.

Логічною підставою висновків умовно-категоричного умовиводу є аксіома: *ствердження підстави з необхідністю веде до ствердження наслідку, а заперечення наслідку – до заперечення підстави.*

Умовно-категоричний умовивід має два правильних модуси:

– в *стверджувальному* – *modus ponens* – категоричний засновок стверджує підставу умовного засновку, а висновок – наслідок умовного засновку: Якщо А, то В; А; Отже, В

– в *заперечному* – *modus tollens* – категоричний засновок заперечує наслідок, а висновок – підставу умовного засновку:

Якщо А, то В; не-В; Отже, не-А

В принципі, можливі ще два модуси умовно-категоричного силізму:

Якщо А, то В; не-А; Отже, не-В. Якщо А, то В; В; Отже, А.

Але ці модуси не дають достовірних висновків. Це обумовлено тим, що зв'язок причини і наслідку, зазвичай, не є однозначним. Один і той же наслідок може бути викликаний не однією, а різними причинами. Інша річ коли засновком умовно-категоричного судження виступає *виділяюче, тобто еквівалентне умовне судження*: Якщо і тільки якщо А, то В. Тут зв'язок між причиною і наслідком *однозначний*. Підстава є *необхідною і достатньою* умовою для існування наслідку, і навпаки. Умовно-категоричний умовивід з еквівалентним судженням має не два, а *чотири* правильних модуси.

*Розділово-категоричним умовиводом* називається умовивід, в якому один із засновків є судженням розділовим, а інший засновок і висновок – категоричними судженнями. Цей умовивід має два модуси:

– *стверджувально-заперечувальний* – в якому категоричний засновок стверджує один з членів диз'юнкції, а висновок – заперечує інші члени диз'юнкції:

А суть В, або С, або D; А суть В; Отже, А не суть ні С, ні D

– *заперечно-стверджувальний модус* – в якому категоричний засновок заперечує один або декілька членів диз'юнкції, а висновок – стверджує інші:

А суть В, або С, або D; А не суть В, ні С; Отже, А суть D  
Умови достовірності висновків в цьому умовиводі: диз'юнкція повинна бути повною і строгою.

#### *Індуктивні умовиводи*

Індуктивним називається умовивід, в якому здійснюється перехід від знання про окремі предмети класу або про деякі частини класу до знання про клас в цілому.

Індукція являє собою і умовивід від часткового до загального, і метод наукового дослідження.

Є повна і неповна індукція. В повній індукції засновки вичерпують увесь клас предметів, що підлягають узагальненню, що обумовлює достовірний характер її висновків. У неповній індукції висновок про весь клас об'єктів отримується на підставі знання лише про деякі об'єкти (частину) цього класу. Висновок в умовиводах неповної індукції не впливає з необхідністю, а носить лише правдоподібний, імовірнісний характер.

Міра імовірності висновку за схемою неповної індукції визначається тим, як, наскільки методично здійснюється відбір вихідних фактів. У відповідності з цим розрізняють три види неповної індукції: 1) популярну індукцію; 2) індукцію шляхом добору фактів (селекційну); 3) наукову індукцію. Інколи другий і третій види розглядають як різновиди наукової індукції.

В популярній індукції, або індукції через простий перелік зразки для дослідження беруться безсистемно (ті, що трапились) і узагальнюючий висновок щодо класу предметів робиться на основі того, що певна ознака повторюється в усіх досліджених предметах цього класу і серед спостережуваних випадків немає жодного заперечного (контрприкладу). Типовими помилками, які трапляються в ході використання популярної індукції є: помилка «поспішного узагальнення» і помилка *post hoc ergo propter hoc* (лат. «після цього – значить внаслідок цього»), яка лежить в основі виникнення різних забобонів, упередженостей та марновірств. Ступінь імовірності висновків популярної індукції залежить тільки від кількості фактів, що досліджуються. Проте, скільки б явищ не було охоплено спостереженням, завжди залишається можливість зустріти таке, що суперечить узагальненню. І тоді виявляється, що висновок хибний.

Індукція шляхом добору фактів (селекційна), як і популярна індукція, базується на повторюваності фактів при відсутності контрприкладів. Але тут беруться не будь-які факти, що трапились, а здійснюється аналіз і добір фактів за певною системою, яка заздалегідь розроблена і перевірена на практиці. В результаті отримуємо групу вибраних

об'єктів, яка називається *вибіркою*. Усі елементи вибірки досліджуються, а результат переноситься на увесь клас (генеральну сукупність). *Науково розроблені системи добору* дозволяють робити висновки, *близькі до достовірних*.

У *науковій індукції* загальний висновок про певний клас явищ робиться на підставі знання необхідних ознак або причинних зв'язків частини явищ даного класу. Це *найдосконаліший* вид індукції. Наукова індукція дає висновки *не тільки імовірні, але і достовірні*. При цьому не має значення кількість досліджених фактів, висновок може бути зроблений на основі *навіть одного факту*. Наприклад, встановивши, що здатність проводити струм є необхідною і суттєвою властивістю металу, можна зробити достовірний висновок, що усі метали є електропровідними. Застосування наукової індукції дозволило сформулювати наукові закони (Архімеда, Ома тощо).

Особливе місце в науковій індукції займають індуктивні висновки щодо *причинно-наслідкових зв'язків між явищами* (методи Бекона – Мілля). Сучасна логіка описує *п'ять методів* встановлення причинних зв'язків: *метод єдиної схожості* або метод знаходження спільного в різному: якщо певна обставина постійно передуює появі явища *a*, а інші обставини змінюються, то імовірно, що саме ця обставина *a* є причиною *a*; *метод єдиної відмінності* або метод знаходження відмінного в подібному: якщо певна обставина *A* присутня тоді, коли виникає явище *a*, і відсутня коли *a* немає, а усі інші обставини залишаються незмінними, то *A* і є, імовірно, причиною *a*; *комбінований метод подібності та відмінності* являє собою сполучення перших двох методів, коли шляхом аналізу множини випадків виявляють як подібне в різному, так і різне в подібному; *метод супутніх змін*: якщо виникнення або зміна передуючого явища всякий раз викликає виникнення або зміну іншого, супутнього йому явища, то перше із них є, імовірно, причиною другого явища; *метод залишків*: якщо складні обставини зумовлюють складне явище і відомо, що частина обставин викликає певну частину цього явища, то залишкова частина обставин, ймовірно, породжує залишкову частину досліджуваного явища.

#### Умовиводи за аналогією

*Аналогія* (гр. – *схожість*) являє собою труктивний умовивід, в якому на підставі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх подібність і за іншими ознаками. Наприклад, виявивши, що Марс у багатьох властивостях схожий на Землю, і, знаючи, що на Землі є життя, припускається, що і на Марсі може бути життя.

Шляхом умовиводу за аналогією знання про один предмет переноситься на інший. Аналогія, як і неповна індукція, дає *вірогідне* знання.

Розрізняють *строгу* аналогію і *просту (нестрогу)*. У строгій аналогії відомо, що між ознакою, яка переноситься і ознаками схожості існує *суттєвий зв'язок*. Строгий характер носять, як правило, *наукові* аналогії.

Ступінь імовірності аналогії буде тим більшою: чим більше встановлено ознак схожості між двома явищами, які порівнюються; чим істотніший характер носять ознаки схожості; чим тісніше пов'язані між собою ознаки схожості і чим істотніший їх зв'язок із ознакою, що переноситься на досліджуваний предмет; чим повніше враховані відмінності між порівнюваними предметами.

Висновок за аналогією лежить в основі *методу моделювання*.

### **Елементи теорії аргументації**

Аргументація являє собою логіко-комунікативну процедуру обґрунтування (спростування) певної точки зору за допомогою інших знань, в істинності яких немає сумніву. *Суб'єктами* процесу аргументації виступають: *пропонент* – той, хто висуває і захищає певне твердження; *опонент* – той, хто висловлює свою незгоду з цим твердженням; *аудиторія* – виражає свою згоду чи незгоду з позиціями сторін.

Логічними елементами аргументації виступають: *теза* – певне положення, висунуте пропонентом, істинність чи хибність якого він прагне обґрунтувати; *аргументи* (докази) – судження, істинність яких вже встановлена, не підлягає сумніву, в силу чого з їх допомогою можна обґрунтувати тезу; *демонстрація* – логічний зв'язок між тезою і аргументами, який реалізується у формі умовиводів.

Процедура аргументації являє собою *змагання двох сторін*, що займають різні позиції по відношенню до тези. Отже, вона поєднує дві різноспрямовані операції: *обґрунтування* – логічну процедуру встановлення істинності тези шляхом виведення її з аргументів та *спростування* (критику) – логічну операцію, спрямовану на те, щоб зруйнувати обґрунтування, довести хибність тези або неспроможність демонстрації. Доведення і критика підпорядковуються певним правилам, порушення яких веде до різного роду помилок: *паралогізмів* – ненавмисних порушень правил логіки та *софізмів* – навмисних порушень.

Правила аргументації поділяються на правила *стосовно тези*, *стосовно аргументів* та *стосовно демонстрації*.

Стосовно *тези* є два правила: правило *визначеності тези* та *незмінності* її. Стосовно *аргументів* необхідно дотримуватись таких правил: аргументи мають бути *достовірними*; істинність аргументів повинна визначатись *незалежно* від тези; одні аргументи *не повинні суперечити* іншим і бути *достатніми* для підтвердження тези. *Стосо-*

*вно демонстрації* необхідною умовою є безумовне дотримання правил умовиводів.

Складною формою аргументації є *суперечка*. Є коректні і некоректні прийоми ведення суперечки. До *коректних*, тобто узгоджених з правилами логіки і дозволених нормами моралі способів здійснення *переконуючого впливу*, відносять: *ініціативу* в ході суперечки (за принципом: «наступ – найкраща оборона»); *наполягання* саме на тих доказах, відносно яких ми помічаємо зняковілість і розгубленість суперника, *напад на найбільш вразливі місця* його доказів; «*відтягування заперечення*» – не слід одразу погоджуватись з доказами опонента, можна «*потягнути час*», збираючись з думками; використання *аргументів суперника* для спростування його ж позиції; *перекладення тягара аргументації на суперника* за принципом: «а от Ви доведіть, що Ваша теза істинна» тощо.

До *некоректних, заборонених* засобів, «недозволених хитрощів» відносяться: *обструкція* – позбавлення суперника можливості говорити; «*психологічна диверсія*» – прагнення якимось чином вивести опонента з рівноваги; «*використання певних вад людей*» – таких як схильність до конформізму, сприйнятливність до лестощів, страх втратити обличчя тощо; «*навмисне нерозуміння тези або її втрата*»; «*логічна диверсія*» – переключення уваги на обговорення іншого питання; аргументи *до сили* у вигляді погрози, *до співчуття, до авторитету*; перехід *на особистість* опонента.

*Загальні рекомендації* щодо ведення суперечки наступні: необхідність *уяснити смисл суперечки, її доцільність*; виявити наявність *спільних вихідних позицій* сторін; ретельний *підбір* аргументів; *вміння вислухати* суперника; *поважливе* ставлення до опонента; *уміння володіти собою*.

Висока культура дискусії є однією з найсуттєвіших ознак громадянина *демократичного* суспільства, а важливою умовою ефективності суперечки, її коректності є *знання логіки*.

### **План семінарського заняття**

1. Поняття, його логічна структура, операції з поняттями.
2. Судження, його типи.
3. Основні формально-логічні закони.
4. Умовивід як форма мислення:
  - а) дедукція;
  - б) індукція;
  - в) аналогія.
5. Структура і правила аргументації.



## ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

### I РІВЕНЬ

Завдання 1-138 мають варіанти відповідей, серед яких необхідно вибрати **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**.

**1. Розділ філософського знання, що вивчає природу пізнання та можливості пізнання людиною світу та самої себе:**

- а) аксіологія;
- б) антропологія;
- в) гносеологія;
- г) онтологія.

**2. Судження:** «Ми не тільки не знаємо, які речі самі по собі, а навіть не знаємо, існують вони реально чи ні» – **належить:**

- а) Арістотелю;
- б) Девіду Юму;
- в) Карлу Марксу;
- г) Френсісу Бекону.

**3. Представник агностицизму:**

- а) Арістотель;
- б) Імануїл Кант;
- в) Карл Маркс;
- г) Людвіг Фейєрбах.

**4. Сутність агностицизму виражається судженням:**

- а) людство ніколи не буде знати все про все;
- б) у науках існують невирішені проблеми;
- в) усі наші знання є гіпотези;
- г) «річ у собі» принципово не може бути пізнаною.

**5. Агностицизм Імануїла Канта проявляється у твердженні:**

- а) світ «речей для нас» в принципі неможливо пізнати;
- б) світ «речей у собі» є предметом нашого пізнання;
- в) неможливо пізнати істину досвідним шляхом;
- г) існує прірва між світом «речей для нас» і світом «речей у собі».

**6. Форма чуттєвого пізнання:**

- а) поняття;
- б) сприйняття;
- в) судження;
- г) умовивід.

**7. Форма абстрактного мислення:**

- а) відчуття;
- б) сприйняття;
- в) судження;
- г) уявлення.

**8. Позиція раціоналізму – джерело пізнання:**

- а) інтуїція;
- б) досвід;
- в) розум;
- г) відчуття.

**9. Позиція емпіризму – теоретичне мислення:**

- а) головне джерело знань;
- б) не може виходити за межі досвіду;
- в) здатне виходити за межі досвіду;
- г) є умовою емпіричного пізнання.

**10. Вислів:** «Розсудок нічого не може споглядати, а почуття нічого не можуть мислити. Тільки із поєднанням їх може виникнути знання» – **належить:**

- а) Джону Локку;
- б) Імануїлу Канту;
- в) Рене Декарту;
- г) Френсісу Бекону.

**11. Визначення істини як відповідності знання дійсності вперше сформулював:**

- а) Арістотель;
- б) Бенедикт Спіноза;
- в) Карл Маркс;
- г) Платон.

**12. Істину як відповідність мислення відчуттям суб'єкта визначав:**

- а) Рене Декарт;
- б) Девід Юм;
- в) Жан-Поль Сартр;
- г) Джон Дьюї.

**13. Зведення критерію істини до формально-логічної узгодженості суджень науки з вихідними угодами – конвенціями – характерне для:**

- а) екзистенціалізму;
- б) марксизму;
- в) неокантіанства;
- г) неопозитивізму.

**14. Одна з концепцій істини в сучасній філософії:**

- а) відносності;
- б) достовірності;
- в) прагматичності;
- г) суб'єктивності.

**15. Визначення істини як «доньки часу» належить:**

- а) Георгу Гегелю;
- б) Карлу Марксу;
- в) Рене Декарту;
- г) Френсісу Бекону.

**16. Форма духовної діяльності людей, спрямована на виробництво об'єктивних знань про природу, суспільство і про саме пізнання, безпосередня мета якої – досягнення істини і відкриття об'єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів:**

- а) мистецтво;
- б) наука;
- в) релігія;
- г) філософія.

**17. Точка зору антисцієнтизму:**

- а) наука в сучасних умовах стала ворожою людині, веде до дегуманізації суспільства, до перетворення наукових відкриттів у пануючу над людиною силу;
- б) наука – джерело прогресу людського суспільства;
- в) наука як вища форма суспільної свідомості має право втручатися в усі області природної і соціальної дійсності, для неї немає ні моральних, ні юридичних перепон;
- г) наукові досягнення можуть бути використані як на благо, так і на шкоду людям.

**18. Точка зору сцієнтизму:**

- а) наука в сучасних умовах стала ворожою людині, веде до дегуманізації суспільства, до перетворення наукових відкриттів у пануючу над людиною силу;
- б) наука – джерело прогресу людського суспільства;
- в) наука як вища форма суспільної свідомості має право втручатися в усі області природної і соціальної дійсності, для неї немає ні моральних, ні юридичних перепон;
- г) наукові досягнення можуть бути використані як на благо, так і на шкоду людям.

**19. Метод емпіричного пізнання:**

- а) аналогія;
- б) ідеалізація;
- г) мислений експеримент;
- б) спостереження.

**20. Цілеспрямоване вивчення предметів, що спирається на дані органів чуття з метою обґрунтування певних теоретичних висновків:**

- а) ідеалізація;
- б) експеримент;
- в) спостереження;
- г) формалізація.

**21. Специфічна ознака теоретичного рівня наукового пізнання:**

- а) збір фактів та їх класифікація;
- б) чуттєве сприйняття об'єктів;
- в) експеримент та спостереження;
- г) вивчення об'єкту на рівні сутності.



**31. Між поняттями «юрист» і «викладач» існує відношення:**

- а) перехрещення;
- б) підпорядкування;
- в) рівнозначності;
- г) співпорядкування.

**32. Між поняттями «суспільні відносини» і «відносини власності» існує відношення:**

- а) перехрещення;
- б) підпорядкування;
- в) рівнозначності;
- г) співпорядкування.

**33. Відношення несумісності, коли одне поняття містить певні ознаки, а інше – ці ж ознаки виключає:**

- а) підпорядкування;
- б) протилежності;
- в) співпорядкування;
- г) суперечності.

**34. Між поняттями «чорний» і «білий» існує відношення:**

- а) підпорядкування;
- б) протилежності;
- в) співпорядкування;
- г) суперечності.

**35. Між поняттями «білий» і «небілий» існує відношення:**

- а) підпорядкування;
- б) протилежності;
- в) співпорядкування;
- г) суперечності.

**36. Пара понять, між якими існує відношення суперечності:**

- а) бідний – багатий;
- б) білий – небілий;
- в) гігантський – мініатюрний;
- г) знайомий – невідомий.

**37. Пара понять, між якими існує відношення суперечності:**

- а) близький – далекий;
- б) відмінник – невстигаючий;
- в) консерватор – радикал;
- г) студент – нестудент.

**38. Пара понять, між якими існує відношення перехрещення:**

- а) логіка – наука;
- б) логіка – фізика;
- в) студент – спортсмен;
- г) Сонце – зірка.

**39. Пара понять, між якими існує відношення підпорядкування:**

- а) дерево – хвойне дерево;
- б) словник – енциклопедія;
- в) учений – юрист;
- г) відомий – невідомий.

**40. Пара понять, між якими існує відношення співпорядкування:**

- а) поняття – абстрактне поняття;
- б) столиця – головне місто держави;
- в) автомобіль – літак;
- г) хижак – морська тварина.

**41. Між поняттями «літо» і «найтепліша пора року» існує відношення:**

- а) перехрещення;
- б) підпорядкування;
- в) рівнозначності;
- г) співпорядкування.

**42. Між поняттями «книга» і «підручник» існує відношення:**

- а) перехрещення;
- б) підпорядкування;
- в) рівнозначності;
- г) співпорядкування.

**43. Між поняттями «столиця України» і «Київ» існує відношення:**

- а) перехрещення;
- б) підпорядкування;
- в) рівнозначності;
- г) співпорядкування.

**44. Між поняттями «книга» і «друковане видання» існує відношення:**

- а) перехрещення;
- б) підпорядкування;
- в) рівнозначності;
- г) співпорядкування.

**45. Між поняттями «моряк» і «одесит» існує відношення:**

- а) перехрещення;
- б) підпорядкування;
- в) рівнозначності;
- г) співпорядкування.

**46. Перехід від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом, але «багатішим» змістом:**

- а) визначення;
- б) обмеження;
- в) поділ;
- г) узагальнення.

**47. Варіант в якому має місце перехід від частини до цілого:**

- а) місяць → рік;
- б) підручник → книга;
- в) столиця України → столиця;
- г) телефон → засіб зв'язку.

**48. Варіант, у якому має місце перехід від частини до цілого:**

- а) давньогрецький філософ → філософ;
- б) планета Сонячної системи → планета;
- в) релігія → форма суспільної свідомості;
- г) сторінка книги → розділ книги.

**49. Варіант, у якому процедуру узагальнення здійснено правильно:**

- а) дециметр → метр;
- б) кілометр → міра довжини;
- в) клас → школа;
- г) місяць → рік.







**69. Пара суджень, між якими існує часткова сумісність:**

- а) А та Е;
- б) А та І;
- в) Е та О;
- г) І та О.

**70. Судження можуть бути одночасно істинними, але не можуть бути одночасно хибними при наявності між ними відношення:**

- а) контрадикторності;
- б) контрарності;
- в) підпорядкування;
- г) субконтрарності.

**71. Судження не можуть бути одночасно істинними, але можуть бути одночасно хибними при наявності між ними відношення:**

- а) контрадикторності;
- б) контрарності;
- в) підпорядкування;
- г) субконтрарності.

**72. Судження не можуть бути одночасно ні істинними, ні хибними при наявності між ними відношення:**

- а) контрадикторності;
- б) контрарності;
- в) підпорядкування;
- г) субконтрарності.

**73. Істинність загального судження детермінує істинність відповідного часткового при наявності між ними відношення:**

- а) контрадикторності;
- б) контрарності;
- в) підпорядкування;
- г) субконтрарності.

**74. Складне судження, складові якого поєднуються логічною зв'язкою «і»:**

- а) еквівалентне судження;
- б) кон'юнктивне судження;
- в) судження імплікації;
- г) судження диз'юнкції.

**75. Складне судження, складові якого поєднуються логічною зв'язкою «або»:**

- а) еквівалентне судження;
- б) кон'юнктивне судження;
- в) судження імплікації;
- г) судження диз'юнкції.

**76. Складне судження, складові якого поєднуються логічною зв'язкою «якщо, то»:**

- а) еквівалентне судження;
- б) кон'юнктивне судження;
- в) судження імплікації;
- г) судження диз'юнкції.











**120. Фігура простого категоричного силогізму, у якій середній термін займає місце предиката в обох засновках:**

- |           |              |
|-----------|--------------|
| а) перша; | в) третя;    |
| б) друга; | г) четверта. |

**121. Фігура простого категоричного силогізму, у якій середній термін займає місце суб'єкта в обох засновках:**

- |           |              |
|-----------|--------------|
| а) перша; | в) третя;    |
| б) друга; | г) четверта. |

**122. Фігура простого категоричного силогізму, у якій середній термін займає місце предиката у великому засновку і місце суб'єкта в малому:**

- |           |              |
|-----------|--------------|
| а) перша; | в) третя;    |
| б) друга; | г) четверта. |

**123. Фігура простого категоричного силогізму:** «Мистецтво – один із засобів єднання людей. Театр – вид мистецтва. Отже, театр – засіб єднання людей»:

- |           |              |
|-----------|--------------|
| а) перша; | в) третя;    |
| б) друга; | г) четверта. |

**124. Фігура простого категоричного силогізму:** «Свавці не дихають зябрами. Акула дихає зябрами. Отже, акула не є ссавцем»:

- |           |              |
|-----------|--------------|
| а) перша; | в) третя;    |
| б) друга; | г) четверта. |

**125. Фігура простого категоричного силогізму:** «Усі жінки люблять квіти. Частина письменників – жінки. Отже, серед письменників є ті, хто любить квіти»:

- |           |              |
|-----------|--------------|
| а) перша; | в) третя;    |
| б) друга; | г) четверта. |

**126. Правильний модус першої фігури силогізму:**

- |         |         |
|---------|---------|
| а) ААА; | в) ААІ; |
| б) АОО; | г) АЕЕ. |

**127. Фігура силогізму, для якої є правильним модус АЕЕ:**

- |           |              |
|-----------|--------------|
| а) перша; | в) третя;    |
| б) друга; | г) четверта. |

**128. Фігура силогізму, для якої є правильним модус АОО:**

- |           |              |
|-----------|--------------|
| а) перша; | в) третя;    |
| б) друга; | г) четверта. |

**129. Модус простого категоричного силогізму: «Усі жінки люблять квіти. Частина письменників – жінки. Отже, серед письменників є ті, хто любить квіти»:**

- |         |         |
|---------|---------|
| а) АП;  | в) АОО; |
| б) ААА; | г) АОЕ. |

**130. Модус простого категоричного силогізму: «Кожна чесна людина виконує свої обіцянки. Ця людина не виконує своїх обіцянок. Отже, дана людина – нечесна»:**

- |         |         |
|---------|---------|
| а) АП;  | в) ІОО; |
| б) АОО; | г) АЕЕ. |

**131. Modus ponens умовно-категоричного умовиводу:**

- |                                    |                                    |
|------------------------------------|------------------------------------|
| а) Якщо А, то В; А; Отже, В;       | в) Якщо А, то В; не-А; Отже, не-В; |
| б) Якщо А, то В; не-В; Отже, не-А; | г) Якщо А, то В; В; Отже, А.       |

**132. Modus tollens умовно-категоричного умовиводу:**

- |                                    |                                    |
|------------------------------------|------------------------------------|
| а) Якщо А, то В; А; Отже, В;       | в) Якщо А, то В; не-А; Отже, не-В; |
| б) Якщо А, то В; не-В; Отже, не-А; | г) Якщо А, то В; В; Отже, А.       |

**133. Індукція, у якій загальний висновок про певний клас явищ робиться на підставі знання необхідних ознак або причинних зв'язків частини явищ даного класу, а висновки є не тільки імовірними, але й достовірними:**

- |               |                 |
|---------------|-----------------|
| а) наукова;   | в) селекційна;  |
| б) популярна; | г) філософська. |

**134. Суб'єкт процесу аргументації, що висуває і захищає певне твердження:**

- |               |               |
|---------------|---------------|
| а) аудиторія; | в) опонент;   |
| б) диспутант; | г) пропонент. |

**135. Коректний прийом ведення суперечки:**

- |                      |                           |
|----------------------|---------------------------|
| а) ініціатива;       | в) обструкція;            |
| б) логічна диверсія; | г) психологічна диверсія. |



**136. Один із некоректних прийомів ведення суперечки, змістом якого є переключення уваги опонента на обговорення іншого питання:**

- |                      |                           |
|----------------------|---------------------------|
| а) ініціатива;       | в) обструкція;            |
| б) логічна диверсія; | г) психологічна диверсія. |

**137. Один із некоректних прийомів ведення суперечки, змістом якого є позбавлення суперника можливості говорити:**

- |                      |                           |
|----------------------|---------------------------|
| а) ініціатива;       | в) обструкція;            |
| б) логічна диверсія; | г) психологічна диверсія. |

**138. Один із некоректних прийомів ведення суперечки, змістом якого є прагнення якимось чином вивести опонента з рівноваги:**

- |                      |                           |
|----------------------|---------------------------|
| а) ініціатива;       | в) обструкція;            |
| б) логічна диверсія; | г) психологічна диверсія. |

## II РІВЕНЬ

Завдання 139-220 є тестами відкритого типу і потребують установлення відповідності між рядами у вигляді комбінації цифр і літер, відтворення правильної послідовності або ж продовження логічного ряду; виконуючи ці завдання, студент демонструє знання структури матеріалу, логічних зв'язків між його частинами.

**139. Установіть логічний зв'язок між позиціями щодо питання пізнаваності світу та їх представниками:**

- |                 |                   |
|-----------------|-------------------|
| 1. оптимізм;    | а) Арістотель;    |
| 2. скептицизм ; | б) Девід Юм;      |
| 3. агностицизм; | в) Імануїл Кант;  |
|                 | г) Карл Маркс;    |
|                 | д) Рене Декарт;   |
|                 | є) Секст Емпірик. |

**140. Установіть логічний зв'язок між представниками філософської думки та аргументами, що ставлять під сумнів істинність пізнання:**

- |                  |               |
|------------------|---------------|
| 1. Зенон з Елеї; | а) антиномії; |
| 2. Енесідем;     | б) апорії;    |
| 3. Імануїл Кант. | в) тропи.     |

**141. Установіть логічний зв'язок між методами пізнання та філософами, що вважали їх застосування пріоритетним у процесі пізнання:**

- |                 |                     |
|-----------------|---------------------|
| 1. індуктивний; | а) Арістотель;      |
| 2. дедуктивний. | б) Готфрід Лейбніц; |
|                 | в) Джон Локк;       |
|                 | г) Рене Декарт;     |
|                 | д) Томас Гоббс;     |
|                 | е) Френсіс Бекон.   |

**142. Установіть логічний зв'язок між рівнями процесу пізнання та формами у яких вони реалізуються:**

- |                         |                |
|-------------------------|----------------|
| 1. абстрактне мислення; | а) відчуття;   |
| 2. чуттєве пізнання.    | б) поняття;    |
|                         | в) сприйняття; |
|                         | г) судження;   |
|                         | д) умовивід;   |
|                         | е) уявлення.   |

**143. Доповніть логічний ряд форм чуттєвого пізнання:**  
відчуття, ....., .....

**144. Доповніть логічний ряд форм абстрактного мислення:**  
поняття, ....., .....

**145. Установіть логічний зв'язок між представниками філософської думки та варіантами розуміння істини:**

- |                    |   |
|--------------------|---|
| 1. Девід Юм;       | а) відповідність ідей прагненням особистості до успіху; |
| 2. Джон Дьобі;     | б) відповідність мислення відчуттям суб'єкта;           |
| 3. Жан-Поль Сартр. | в) форма психологічного стану особистості.              |

**146. Установіть логічний зв'язок між напрямками філософії та критеріями істини:**

- |                    |   |
|--------------------|---|
| 1. марксизм;       | а) внутрішня несуперечність самого мислення;  |
| 2. неокантіанство; | б) практика як чуттєво-предметна діяльність людини по перетворенню матеріальних систем; |
| 3. неопозитивізм.  | в) формально-логічної узгодженості суджень науки з вихідними угодами – конвенціями.     |

**147. Доповніть логічний ряд найбільш розповсюджених у сучасній філософії концепцій істини:**

відповідності, ....., .....

**148. Установіть логічний зв'язок між найбільш розповсюдженими у сучасній філософії концепціями істини та їх змістом:**

- |                    |   |
|--------------------|---|
| 1. відповідності;  | а) висуває в якості критерію істинності практику; |
| 2. когерентії;     | б) установлює відповідність між суб'єктивною      |
| 3. прагматичності. | формою знань та певним об'єктивним змістом;       |
|                    | в) установлює несуперечність висловлювань.        |

**149. Установіть логічний зв'язок між рівнями наукового пізнання та їх змістом:**

- |                 |   |
|-----------------|---|
| 1. емпіричний;  | а) відображення зовнішнього буття предметів;                        |
| 2. теоретичний. | б) відображення сутнісних зв'язків об'єкта, вираження їх у законах. |

**150. Установіть логічний зв'язок між рівнями наукового пізнання та методами, що їм відповідають:**

- |                 |                            |
|-----------------|----------------------------|
| 1. емпіричний;  | а) ідеалізація;            |
| 2. теоретичний. | б) мисленевий експеримент; |
|                 | в) моделювання;            |
|                 | г) реальний експеримент;   |
|                 | д) спостереження;          |
|                 | є) формалізація.           |

**151. Доповніть логічний ряд методів теоретичного рівня наукового пізнання:**

ідеалізація, ....., .....

**152. Установіть логічний зв'язок між методами теоретичного рівня наукового пізнання та їх змістом:**

- |                      |  |
|----------------------|--|
| 1. ідеалізація;      | а) перенесення знань, отриманих при аналізі  |
| 2. моделювання;      | певного об'єкта, на інший об'єкт, менш вивчений;                                   |
| 3. побудова гіпотез; | б) побудова ідеалізованого об'єкта;  |
| 4. формалізація.     | в) тимчасове абстрагування від змісту предмета і зосередження уваги на його формі; |
|                      | г) формування припущень для пояснення певних фактів.                               |

**153. Доповніть логічний ряд форм становлення і розвитку наукового знання:**

факт, ....., ....., .....

**154. Установіть логічний зв'язок між формами становлення і розвитку наукового знання та їх змістом:**

- |              |   |
|--------------|---|
| 1. гіпотеза; | а) результат раціональної обробки даних спостереження, їх витлумачення з позицій певних теоретичних положень;   |
| 2. проблема; | б) питання, що об'єктивно виникає в ході розвитку пізнання, відповідь на яке можна досягти за допомогою емпіричного та теоретичного досліджень;   |
| 3. теорія;   | в) науково обгрунтоване припущення щодо причини певного явища;  |
| 4. факт.     | г) форма системного знання, яке належить до певної області дійсності або до деяких її аспектів, метою якої є осмислення вже відомих результатів і визначення шляхів досягнення нового знання, прогнозування нових явищ. |

**155. Установіть логічний зв'язок між основними тенденціями у сучасній філософії щодо проблеми розуміння природи факту та їх змістом:**

- |                |   |
|----------------|---|
| 1. теоретизм;  | а) виходить з положення про незалежність та автономність фактів стосовно різних теорій;                                   |
| 2. фактуалізм. | б) стверджує, що факти цілком залежать від теорії і при зміні теорій відбувається зміна всього фактуального базису науки. |

**156. Доповніть логічний ряд видів понять залежно від обсягу:**  
одиничне, ....., .....

**157. Доповніть логічний ряд видів відношень сумісності між поняттями:**  
рівнозначності, ....., .....

**158. Установіть логічний зв'язок між видами відношень сумісності між поняттями та їх змістом:**

- |                     |  |
|---------------------|--|
| 1. перехрещення;    | а) в поняттях мислиться один і той же предмет;                           |
| 2. підпорядкування; | б) обсяг одного поняття перетинається з обсягом іншого;                  |
| 3. рівнозначність.  | в) обсяг одного поняття повністю входить в обсяг іншого як його частина. |

**159. Установіть логічний зв'язок між парами понять та видами відношень сумісності, що між ними існують:**

1. перехрещення; а) «рівнокутний трикутник» і «рівносторонній трикутник»;
2. підпорядкування; б) «суспільні відносини» і «відносини власності»;
3. рівнозначність. в) «юрист» і «викладач».

**160. Доповніть логічний ряд видів відношень несумісності між поняттями:**

співпорядкування, ....., .....

**161. Установіть логічний зв'язок між видами відношень сумісності між поняттями та їх змістом:**

1. протилежність; а) одне поняття містить певні ознаки, а інше – ознаки, які не сумісні з ними;
2. співпорядкування; б) одне поняття містить певні ознаки, а інше – ці ж ознаки виключає;
3. суперечність. в) поняття не перехрещуються, а підпорядковані одному й тому ж загальному поняттю.

**162. Установіть логічний зв'язок між парами понять та видами відношень несумісності, що між ними існують:**

1. протилежність; а) «білий» і «небілий»;
2. співпорядкування; в) «зелений» і «блакитний»;
3. суперечність. б) «чорний» і «білий».

**163. Доповніть логічний ряд основних операцій з поняттями:**  
узагальнення, обмеження, ....., .....

**164. Установіть логічний зв'язок між операціями з поняттями та їх змістом:**

1. визначення; а) розкриття змісту поняття;
2. обмеження; б) розкриття обсягу родового поняття через перелік його видів;
3. поділ; в) перехід від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом, але «багатшим» змістом;
4. узагальнення. г) перехід від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом, але «біднішим» змістом.

**165. Установіть логічний зв'язок між парами понять та їх видами:**

- |                 |                                     |
|-----------------|-------------------------------------|
| 1. порівняні;   | а) держава – квадрат;               |
| 2. непорівняні. | б) зірка – право;                   |
|                 | в) космічний простір – злочинність; |
|                 | г) планета – зірка;                 |
|                 | д) тварина – людина;                |
|                 | є) юрист – лікар.                   |

**166. Установіть логічний зв'язок між парами понять та їх видами:**

- |                 |                           |
|-----------------|---------------------------|
| 1. порівняні;   | а) економіка – протон;    |
| 2. непорівняні. | б) корова – собака;       |
|                 | в) літак – автомобіль;    |
|                 | г) слідчий – шосе;        |
|                 | д) спортсмен – комп'ютер; |
|                 | є) юрист – прокурор.      |

**167. Установіть логічний зв'язок між парами понять та їх видами:**

- |                 |                                 |
|-----------------|---------------------------------|
| 1. порівняні;   | а) благодійність – квадрат;     |
| 2. непорівняні. | б) літо – мільйонер;            |
|                 | в) населений пункт – розповідь; |
|                 | г) пішохід – прямокутник;       |
|                 | д) сусід – мільйонер;           |
|                 | є) юрист – кіноактор.           |

**168. Установіть логічний зв'язок між парами понять та видами відношень несумісності, що між ними існують:**

- |                   |                                     |
|-------------------|-------------------------------------|
| 1. протилежність; | а) близький – далекий;              |
| 2. суперечність.  | б) відмінник – невстигаючий;        |
|                   | в) дружня держава – ворожа держава; |
|                   | г) консерватор – радикал;           |
|                   | д) студент – нестудент.             |

**169. Установіть логічний зв'язок між парами понять та видами відношень несумісності, що між ними існують:**

- |                   |                               |
|-------------------|-------------------------------|
| 1. протилежність; | а) бідний – багатий;          |
| 2. суперечність.  | б) білий – небілий;           |
|                   | в) гігантський – мініатюрний; |
|                   | г) знайомий – невідомий;      |
|                   | д) парний – непарний.         |

**170. Установіть логічний зв'язок між парами понять та видами відношень, що між ними існують:**

- |                      |                                  |
|----------------------|----------------------------------|
| 1. перехрещення;     | а) викладач – одесит;            |
| 2. підпорядкування;  | б) Київ – столиця України;       |
| 3. рівнозначності;   | в) поняття – абстрактне поняття; |
| 4. співпорядкування. | г) поняття – судження.           |

**171. Установіть логічний зв'язок між парами понять та видами відношень, що між ними існують:**

- |                      |                                       |
|----------------------|---------------------------------------|
| 1. перехрещення;     | а) викладач – викладач філософії;     |
| 2. підпорядкування;  | б) літературний твір – художній твір; |
| 3. рівнозначності;   | в) столиця – головне місто держави;   |
| 4. співпорядкування. | г) терапевт – хірург.                 |

**172. Установіть логічний зв'язок між парами понять та видами відношень, що між ними існують:**

- |                      |                                     |
|----------------------|-------------------------------------|
| 1. перехрещення;     | а) красивий одяг – модний одяг;     |
| 2. підпорядкування;  | б) літо – найтепліша пора року;     |
| 3. рівнозначності;   | в) навчальний заклад – університет; |
| 4. співпорядкування. | г) рослина – тварина.               |

**173. Установіть логічний зв'язок між парами понять та видами відношень, що між ними існують:**

- |                      |  |
|----------------------|--|
| 1. перехрещення;     | а) відмінник – студент;                              |
| 2. підпорядкування;  | б) рівносторонній трикутник – рівнокутний трикутник; |
| 3. рівнозначності;   | в) стілець – предмет меблів;                         |
| 4. співпорядкування. | г) хвойний ліс – листвяний ліс.                      |

**174. Установіть логічний зв'язок між парами понять та правильним і неправильним варіантами здійснення процедури узагальнення:**

- |                                   |                               |
|-----------------------------------|-------------------------------|
| 1. перехід від виду до роду;      | а) клас → школа;              |
| 2. перехід від частини до цілого. | б) місяць → рік;              |
|                                   | в) підручник → книга;         |
|                                   | г) столиця України → столиця; |
|                                   | д) телефон → засіб зв'язку.   |

**175. Установіть логічний зв'язок між парами понять та правильним і неправильним варіантами здійснення процедури узагальнення:**

- |                                   |                                      |
|-----------------------------------|--------------------------------------|
| 1. перехід від виду до роду;      | а) давньогрецький філософ → філософ; |
| 2. перехід від частини до цілого. | б) дециметр → метр;                  |
|                                   | в) кілометр → міра довжини;          |
|                                   | г) крадіжка → злочин;                |
|                                   | д) розділ книги → книга.             |

**176. Установіть логічний зв'язок між парами понять та правильним і неправильним варіантами здійснення операції узагальнення:**

- |                                   |                                      |
|-----------------------------------|--------------------------------------|
| 1. перехід від виду до роду;      | а) адвокат → юрист;                  |
| 2. перехід від частини до цілого. | б) година → доба;                    |
|                                   | в) Земля → планета Сонячної системи; |
|                                   | г) скрипка → оркестр;                |
|                                   | д) християнство → релігія.           |

**177. Установіть логічний зв'язок між парами понять та правильним і неправильним варіантами здійснення операції обмеження:**

- |                                   |  |
|-----------------------------------|--|
| 1. перехід від виду до роду;      | а) годинник → циферблат;                 |
| 2. перехід від частини до цілого. | б) планета → планета Сонячної системи;   |
|                                   | в) поняття → абстрактне поняття;         |
|                                   | г) університет → факультет університету; |
|                                   | д) юрист → слідчий.                      |

**178. Установіть логічний зв'язок між парами понять та правильним і неправильним варіантами здійснення операції обмеження:**

- |                                   |                                 |
|-----------------------------------|---------------------------------|
| 1. перехід від виду до роду;      | а) година → хвилина;            |
| 2. перехід від частини до цілого. | б) дерево → крона дерева;       |
|                                   | в) книга → розділ книги;        |
|                                   | г) лікар → терапевт;            |
|                                   | д) періодичне видання → газета. |

**179. Установіть логічний зв'язок між парами понять та правильним і неправильним варіантами здійснення операції обмеження:**

- |                                   |                             |
|-----------------------------------|-----------------------------|
| 1. перехід від виду до роду;      | а) дорога → шосе;           |
| 2. перехід від частини до цілого. | б) зернова культура → жито; |
|                                   | в) ліс → дерево;            |
|                                   | г) митець → скульптор;      |
|                                   | д) місто → вулиця.          |



**180. Доповніть логічний ряд структурних елементів судження:**  
суб'єкт, ....., ....., .....

**181. Установіть логічний зв'язок між структурними елементами судження та їх змістом:**

- |              |  |
|--------------|--|
| 1. зв'язка;  | а) вказує, чи належить певна ознака до всього обсягу                           |
| 2. квантор;  | поняття про предмет судження, чи лише до його час-                             |
| 3. предикат; | тини;  |
| 4. суб'єкт.  | б) думка про наявність або відсутність у предмета судження певної властивості; |
|              | в) поняття про предмет судження;   |
|              | г) поняття, яке виражає те, що говориться про пред-<br>мет судження.           |

**182. Доповніть логічний ряд видів суджень:**  
загальностверджувальні, ....., ....., .....

**183. Установіть логічний зв'язок між видами суджень та відповідними латинськими літерами, якими вони позначаються:**

- |                            |       |
|----------------------------|-------|
| 1. загальнозаперечне;      | а) A; |
| 2. загальностверджувальне; | б) I; |
| 3. частковозаперечувальне; | в) E; |
| 4. частковостверджувальне. | г) O. |

**184. Установіть логічний зв'язок між видами суджень та їх формальним зображенням:**

- |                            |                    |
|----------------------------|--------------------|
| 1. загальнозаперечне;      | а) Усі S суть P;   |
| 2. загальностверджувальне; | б) Деякі S суть P; |
| 3. частковозаперечувальне; | в) Жодне S не є P; |
| 4. частковостверджувальне. | г) Деякі S не є P. |

**185. Установіть логічний зв'язок між формальним зображенням суджень та відповідними латинськими літерами, якими вони позначаються:**

- |                    |       |
|--------------------|-------|
| 1. Жодне S не є P; | а) A; |
| 2. Усі S суть P;   | б) I; |
| 3. Деякі S не є P; | в) E; |
| 4. Деякі S суть P. | г) O. |

**186. Установіть логічний зв'язок між видами суджень та розподіленістю термінів у судженні:**

- |                            |   |
|----------------------------|---|
| 1. загальнозаперечне;      | а) суб'єкт завжди розподілений, а предикат, як правило, нерозподілений; |
| 2. загальностверджувальне; | б) суб'єкт і предикат завжди розподілені;                               |
| 3. частковозаперечувальне; | в) суб'єкт і предикат, як правило, нерозподілені;                       |
| 4. частковостверджувальне. | г) суб'єкт нерозподілений, а предикат розподілений.                     |

**187. Установіть логічний зв'язок між типами відношень, що існують між судженнями та їх різновидами:**

- |                  |                       |
|------------------|-----------------------|
| 1. сумісність;   | а) контрадикторність; |
| 2. несумісність. | б) контрарність;      |
|                  | в) підпорядкування;   |
|                  | г) субконтрарність.   |

**188. Установіть логічний зв'язок між парами суджень, що зображено відповідними латинськими літерами та типами відношень, що існують між ними:**

- |               |            |
|---------------|------------|
| 1. сумісні;   | а) А та Е; |
| 2. несумісні. | б) А та І; |
|               | в) А та О; |
|               | г) Е та І; |
|               | д) Е та О; |
|               | е) І та О. |

**189. Доповніть логічний ряд різновидів відношень, що існують між судженнями:**

підпорядкування, ....., ....., .....

**190. Установіть логічний зв'язок між парами суджень, що зображено відповідними латинськими літерами та різновидами відношень, що існують між ними:**

- |                         |            |
|-------------------------|------------|
| 1. суперечність;        | а) А та Е; |
| 2. протилежність;       | б) А та І; |
| 3. підпорядкування;     | в) А та О; |
| 4. часткова сумісність. | г) Е та І; |
|                         | д) Е та О; |
|                         | е) І та О. |

**191. Установіть логічний зв'язок між різновидами відношень, що існують між судженнями та їх змістом:**

- |                       |  |
|-----------------------|--|
| 1. контрадикторність; | а) істинність загального судження детермінує істинність відповідного часткового;   |
| 2. контрарність;      | б) судження можуть бути одночасно істинними, але не можуть бути одночасно хибними; |
| 3. підпорядкування;   | в) судження не можуть бути одночасно істинними, але можуть бути одночасно хибними; |
| 4. субконтрарність.   | г) судження не можуть бути одночасно ні істинними, ні хибними.                     |

**192. Установіть зв'язок між логічними зв'язками, за допомогою яких утворюються складні судження та їх змістом:**

- |                  |                          |
|------------------|--------------------------|
| 1. диз'юнкція;   | а) «і»;                  |
| 2. еквіваленція; | б) «або»;                |
| 3. імплікація;   | в) «якщо, то»;           |
| 4. кон'юнкція.   | г) «якщо і тільки якщо». |

**193. Установіть зв'язок між логічними зв'язками, за допомогою яких утворюються складні судження та їх формальним зображенням:**

- |                       |                       |
|-----------------------|-----------------------|
| 1. еквіваленція;      | а) « $\wedge$ »;      |
| 2. імплікація;        | б) « $\vee$ »;        |
| 3. кон'юнкція;        | в) « $\cup$ »;        |
| 4. слабка диз'юнкція; | г) « $\rightarrow$ »; |
| 5. строга диз'юнкція. | д) « $\neg$ ».        |

**194. Доповніть ряд логічних зв'язок, за допомогою яких утворюються складні судження:**

кон'юнкція, диз'юнкція, ....., .....

**195. Установіть логічний зв'язок між типами складних суджень та їх характерними рисами:**

- |                                 |  |
|---------------------------------|--|
| 1. еквівалентне судження;       | а) істинне в усіх випадках, крім одного: коли підстава істинна, а наслідок – хибний;                               |
| 2. кон'юнктивне судження;       | б) істинне тільки тоді, коли істинна одна зі складових, а інші – хибні;  |
| 3. судження імплікації;         | в) істинне тільки тоді, коли істинні всі його складові та хибне тоді, коли хибна хоча б одна його складова;        |
| 4. судження слабкої диз'юнкції; | г) істинне тоді, коли і підстава, і наслідок приймають однакові значення: одночасно істинні або ж одночасно хибні; |
| 5. судження строгої диз'юнкції. | д) істинне тоді, коли хоча б одна складова істинна, і хибне тоді, коли всі складові хибні.                         |

**196. Установіть логічний зв'язок між висловлюваннями та видами суджень до яких вони відносяться:**

- |       |   |
|-------|---|
| 1. А; | а) «Більшість днів цього тижня ішов дощ»;   |
| 2. І; | б) «Більшість з людей не є героями»;        |
| 3. Е; | в) «Сократ не писав трактатів з філософії»; |
| 4. О. | г) «Судження – форма мислення».             |

**197. Установіть логічний зв'язок між структурними елементами судження та складовими висловлювання «Не усі спортсмени майстри спорту»:**

- |              |                    |
|--------------|--------------------|
| 1. зв'язка;  | а) деякі;          |
| 2. квантор;  | б) є;              |
| 3. предикат; | в) майстри спорту; |
| 4. суб'єкт.  | г) спортсмени.     |

**198. Установіть логічний зв'язок між структурними елементами судження та складовими висловлювання «Людина – розумна істота»:**

- |              |                    |
|--------------|--------------------|
| 1. зв'язка;  | а) є;              |
| 2. квантор;  | б) люди;           |
| 3. предикат; | в) розумна істота; |
| 4. суб'єкт.  | г) усі.            |

**199. Установіть логічний зв'язок між структурними елементами судження та складовими висловлювання «Деякі артисти не є жінками»:**

- |              |             |
|--------------|-------------|
| 1. зв'язка;  | а) артисти; |
| 2. квантор;  | б) деякі;   |
| 3. предикат; | в) жінки;   |
| 4. суб'єкт.  | г) не є.    |

**200. Установіть логічний зв'язок між структурними елементами судження та складовими висловлювання «Книги не є періодичними виданнями»:**

- |              |                        |
|--------------|------------------------|
| 1. зв'язка;  | а) жодна;              |
| 2. квантор;  | б) книга;              |
| 3. предикат; | в) не є;               |
| 4. суб'єкт.  | г) періодичне видання. |

**201. Доповніть логічний ряд основних формально-логічних законів:**  
тотожності, суперечності, ....., .....

**202. Установіть логічний зв'язок між основними формально-логічними законами та їх змістом:**

- |                          |   |
|--------------------------|---|
| 1. виключеного третього; | а) будь-яка думка в процесі даного міркування повинна зберігати один і той самий зміст, тобто повинна бути тотожною самій собі;   |
| 2. достатньої підстави;  | б) будь-яка думка може бути істинною тільки тоді, коли вона обгрунтована;   |
| 3. суперечності;         | в) два протилежні висловлювання не є одночасно істинними; у крайньому разі одне з них неодмінно є хибним;   |
| 4. тотожності.           | г) із двох суперечних суджень про один і той же предмет, в один і той же час і в одному і тому ж відношенні одне неодмінно істинне, друге хибне, а третього бути не може. |

**203. Доповніть логічний ряд умовиводів, що виділяють залежно від напрямку логічного слідування і достовірності отриманого результату:**  
дедуктивний, ....., .....

**204. Установіть логічний зв'язок між типами умовиводів, що виділяють в залежності від напрямку логічного слідування і достовірності отриманого результату та їх змістом:**

- |                  |   |
|------------------|---|
| 1. дедуктивний;  | а) здійснюється перехід від знання загального до часткового і висновок з необхідністю впливає із засновків;               |
| 2. індуктивний;  | б) здійснюється перехід від знання часткового до знання загального і висновок носить імовірнісний характер;               |
| 3. традуктивний. | в) здійснюється перехід від одного часткового знання до іншого часткового знання і висновок носить імовірнісний характер. |

**205. Установіть логічний зв'язок між основними видами безпосередніх дедуктивних умовиводів та їх змістом:**

- |                              |  |
|------------------------------|--|
| 1. обернення;                | а) операція, у результаті якої суб'єкт і предикат переставляються місцями;   |
| 2. перетворення;             | б) операція, у результаті якої суб'єктом стає поняття, що суперечить предикату, а предикатом – суб'єкт вихідного судження; |
| 3. протиставлення предикату. | в) перебудова судження із стверджувального на заперечне, і навпаки.  |

**206. Установіть логічний зв'язок між вихідними судженнями та судженнями, що утворюються в результаті здійснення операції перетворення:**

- |                            |                               |
|----------------------------|-------------------------------|
| 1. A (Усі S суть P);       | а) A (Усі S суть не-P);       |
| 2. I (Деякі S суть P);     | б) I (Деякі S суть не-P);     |
| 3. E (Жодний S не суть P); | в) E (Жодний S не суть не-P); |
| 4. O (Деякі S не суть P).  | г) O (Деякі S не суть не-P).  |

**207. Установіть логічний зв'язок між вихідними судженнями та судженнями, що утворюються в результаті здійснення операції протиставлення предикату:**

- |                           |   |
|---------------------------|---|
| 1. A (Усі S суть P);      | а) I (Деякі не-P суть S);                         |
| 2. I (Деякі S суть P);    | б) E (Жодне не-P не суть S);                      |
| 3. E (Жодне S не суть P); | в) I (Деякі не-P суть S);                         |
| 4. O (Деякі S не суть P). | г) не підлягає операції протиставлення предикату. |

**208. Установіть логічний зв'язок між термінами силісмізу та літерами якими вони позначаються:**

- |              |       |
|--------------|-------|
| 1. більший;  | а) М; |
| 2. менший;   | б) Р; |
| 3. середній. | в) S. |

**209. Установіть логічний зв'язок між фігурами простого категоричного силісмізу та місцем, яке займає в них середній термін:**

- |              |  |
|--------------|--|
| 1. перша;    | а) предикат в обох засновках;                        |
| 2. друга;    | б) предикат у великому засновку і суб'єкт у малому;  |
| 3. третя;    | в) суб'єкт в більшому засновку і предикат у меншому; |
| 4. четверта. | г) суб'єкт в обох засновках.                         |

**210. Установіть логічний зв'язок між фігурами простого категоричного силісмізу та модусами, що є правильними для них:**

- |              |         |
|--------------|---------|
| 1. перша;    | а) ААА; |
| 2. друга;    | б) АОО; |
| 3. третя;    | в) ОАО; |
| 4. четверта. | г) ЕІО. |

**211. Установіть логічний зв'язок між правильними модусами умовно-категоричного умовиводу та їх змістом:**

- |                   |   |
|-------------------|---|
| 1. modus ponens;  | а) категоричний засновок заперечує наслідок, а висновок – підставу умовного засновку;                   |
| 2. modus tollens. | б) категоричний засновок стверджує підставу умовного засновку, а висновок – наслідок умовного засновку. |

**212. Установіть логічний зв'язок між формальним зображенням модусів умовно-категоричного умовиводу та їх якістю, що залежить від достовірності висновків:**

- |                 |                                    |
|-----------------|------------------------------------|
| 1. правильні;   | а) Якщо А, то В; А; Отже, В;       |
| 2. неправильні. | б) Якщо А, то В; не-В; Отже, не-А; |
|                 | в) Якщо А, то В; не-А; Отже, не-В; |
|                 | г) Якщо А, то В; В; Отже, А.       |

**213. Установіть логічний зв'язок між модусами розділово-категоричного умовиводу та їх формальним зображенням:**

- |                                    |  |
|------------------------------------|--|
| 1. стверджувально-заперечувальний; | а) А суть В, або С, або D; А суть В; Отже, А не суть ні С, ні D; |
| 2. заперечно-стверджувальний.      | б) А суть В, або С, або D; А не суть В, ні С; Отже, А суть D.    |

**214. Доповніть логічний ряд видів неповної індукції:**

популярна, ....., .....

**215. Установіть логічний зв'язок між видами неповної індукції та їх змістом:**

- |                |   |
|----------------|---|
| 1. наукова;    | а) базується на повторюваності фактів при відсутності контрприкладів, але беруться не будь-які факти, а здійснюється аналіз і добір фактів за певною системою, яка заздалегідь розроблена і перевірена на практиці;                                     |
| 2. популярна;  | б) загальний висновок про певний клас явищ робиться на підставі знання необхідних ознак або причинних зв'язків частини явищ даного класу, а висновки є не тільки імовірними, але і достовірними;  |
| 3. селекційна. | в) зразки для дослідження беруться безсистемно і узагальнюючий висновок щодо класу предметів робиться на основі того, що певна ознака повторюється в усіх досліджених предметів цього класу і серед спостережуваних випадків немає жодного заперечного. |

**216. Доповніть логічний ряд суб'єктів процесу аргументації:**

пропонент, ....., .....

**217. Доповніть логічний ряд елементів аргументації:**

теза, ....., .....

**218. Доповніть логічний ряд правил аргументації:**

стосовно тези, ....., .....

**219. Доповніть логічний ряд некоректних прийомів ведення суперечки:**

обструкція, ....., .....

**220. Установіть логічний зв'язок між некоректними прийомами ведення суперечки та їх змістом:**

- |                           |   |
|---------------------------|---|
| 1. логічна диверсія;      | а) переключення уваги опонента на обговорення іншого питання; |
| 2. обструкція;            | б) прагнення якимось чином вивести опонента з рівноваги;      |
| 3. психологічна диверсія. | в) позбавлення суперника можливості говорити.                 |



### III РІВЕНЬ

**Завдання 221-253 є тестами відкритого типу, використовуються для виявлення знань термінів, понять категорій.**

**221.** ..... розділ філософського знання, що вивчає природу пізнання та можливості пізнання людиною світу та самої себе.

**222.** ..... теорія наукового знання; термін, що з'явився для позначення філософського аналізу науки.

**223.** ..... поняття філософії, що виражає те, на що спрямована активна пізнавальна діяльність людини як суб'єкта пізнання.

**224.** ..... свідомо істота, що пізнає; окрема людина, або група осіб, що зайняті дослідженнями.

**225.** ..... адекватне відтворення в пізнанні об'єктивності, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, при якому пізнавальний образ суб'єкта виступає як адекватне відображення дійсного стану об'єкта.

**226.** ..... мірило достовірності людських знань, їхньої відповідності об'єктивній дійсності.

**227.** ..... термін для позначення такої риси людського пізнання як дослідження самого пізнавального акту, діяльності самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

**228.** ..... один з моментів пізнання, який полягає у мисленному відокремленні й виділенні в самостійні об'єкти окремих сторін, властивостей, відношень певних предметів пізнання.

**229.** ..... спосіб досягнення мети, організації практичного та теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

**230.** ..... логічний прийом, який характеризується спрямованістю міркування від загальних передумов до часткових наслідків; метод дослідження, при якому окреме пізнається на основі знання загальної закономірності.

**231.** ..... логічний прийом, що характеризується спрямованістю міркування від одиничних стверджень до загальних положень; метод дослідження, при якому загальне пізнається на основі знання одиничних випадків.

**232.** ..... філософський напрям, що протиставляє містици, теології, ірраціоналізмові переконання у здатності людського розуму пізнавати закони розвитку природи та суспільства; напрям у

теорії пізнання, який, на протипагу сенсуалізму, вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум.

**233.** ..... напрям у теорії пізнання, який на протипагу раціоналізму вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід.

**234.** ..... напрям у філософії, який абсолютизує інтуїцію як єдиний вірогідний вид пізнання.

**235.** ..... напрям у теорії пізнання, який визнає відчуття єдиним джерелом знань.

**236.** ..... у гносеології принцип філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протипавають йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання.

**237.** ..... філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності.

**238.** ..... філософське вчення, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу.

**239.** ..... наука про закони, форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини в процесі міркування та пізнання.

**240.** ..... міркування, що порушує закони логічного мислення, нелогічність взагалі, що веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості і виключає можливість пізнання істини.

**241.** ..... елементарна форма думки, що відображає окремі речі або групи схожих речей в їхніх істотних ознаках, а також ті чи інші властивості, відношення речей, явищ.

**242.** ..... логічна операція, яка розкриває обсяг родового поняття через перелік його видів.

**243.** ..... логічне визначення змісту якогось поняття.

**244.** ..... тип поділу понять, коли виділяються два видових поняття, причому до змісту одного з них включена ознака, яка є запереченням відповідної ознаки другого поняття.

**245.** ..... це форма мислення, яка стверджує або заперечує існування предметів, зв'язків між ними, наявність у предметів тих чи інших ознак, відношень.

**246.** ..... необхідна, суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища, без якої вони не мають своєї визначеності і не можуть ні існувати, ні мислитися.

**247.** ..... форма мислення, у якій з одного або кількох суджень виводиться нове судження, що містить у собі нове знання.

**248.** ..... дедуктивний умовивід, у якому два засновки і висновок є категоричними судженнями.

**249.** ..... умовивід, у якому здійснюється перехід від знання про окремі предмети класу або про деякі частини класу до знання про клас в цілому.

**250.** ..... умовивід, у якому один із засновків є судженням розділовим, а інший засновок і висновок – категоричними судженнями.

**251.** ..... умовивід, у якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість цих предметів за іншими ознаками.

**252.** ..... логіко-комунікативна процедура обґрунтування (спростування) певної точки зору за допомогою інших знань, в істинності яких немає сумніву.

**253.** ..... у логіці – судження, що суперечить тезі; у філософії Г. Гегеля – другий із трьох ступенів тріади.

## ЛОГІЧНІ ЗАВДАННЯ

### Вправа 1

Які з наведених пар понять є порівнянними, а які – непорівнянними?

#### Варіанти:

- |                                     |                                  |
|-------------------------------------|----------------------------------|
| 1. преса – телебачення;             | 12. юрист – кіноактор;           |
| 2. зірка – право;                   | 13. письменник – курсант;        |
| 3. держава – квадрат;               | 14. пішохід – прямокутник;       |
| 4. космічний простір – злочинність; | 15. літо – мільйонер;            |
| 5. тварина – людина;                | 16. юрист – лікар;               |
| 6. спортсмен – комп'ютер;           | 17. благодійність – квадрат;     |
| 7. економіка – протон;              | 18. корова – собака;             |
| 8. юрист – прокурор;                | 19. населений пункт – розповідь; |
| 9. злочин – вчинок;                 | 20. сусід – мільйонер;           |
| 10. товар – вакуум;                 | 21. літак – автомобіль;          |
| 11. слідчий – шосе;                 | 22. планета – зірка.             |

### Вправа 2

Підібрати поняття, що знаходяться до даних понять у відношенні перехрещення. Зобразити відношення між поняттями графічно.

#### Зразок рішення:

Вихідне поняття: «шахтар» (А).

Спочатку знайдемо *родове* (підпорядковує) поняття по відношенню до поняття «шахтар». Таким поняттям буде поняття – «робітник» (С). Далі до змісту поняття «робітник» додамо видову ознаку – «донецький» і отримаємо поняття «донецький робітник» (В). Поняття А буде перехрещуватися з поняттям В. Перевіряємо за такою схемою: «Деякі елементи обсягу А (але не всі) є елементами обсягу В, і навпаки».

#### Варіанти:

- |                |                 |              |
|----------------|-----------------|--------------|
| 1. депутат;    | 9. курсант;     | 17. літак;   |
| 2. спортсмен;  | 10. планета;    | 18. папуга;  |
| 3. комп'ютер;  | 11. студент;    | 19. собака;  |
| 4. юрист;      | 12. школяр;     | 20. корова;  |
| 5. трамвай;    | 13. телевізор;  | 21. автобус; |
| 6. кіноактор;  | 14. сусід;      | 22. сумка;   |
| 7. фабрика;    | 15. взуття;     | 23. слідчий; |
| 8. письменник; | 16. міліціонер; | 24. іграшка; |

- |                |                |                |
|----------------|----------------|----------------|
| 25. хірург;    | 31. учитель;   | 37. робітник;  |
| 26. відмінник; | 32. хліб;      | 38. пальто;    |
| 27. полковник; | 33. пішохід;   | 39. юрист;     |
| 28. ножиці;    | 34. документ;  | 40. математик; |
| 29. тролейбус; | 35. потяг;     | 41. лікар;     |
| 30. пістолет;  | 36. мільйонер; | 42. стіл.      |

### Вправа 3

До кожного з даних понять підібрати поняття *підпорядковує* і *підпорядковане*. Зобразити відношення між поняттями графічно.

*Зразок рішення:*

Вихідне поняття: «тварина» (А).

*Вирішення:* знаходимо спочатку поняття, що є *підпорядкованим* до вихідного – «живий організм» (В). Перевіряємо відношення між поняттями «тварина» і «живий організм» за наступною схемою: усякий елемент обсягу поняття А є елементом обсягу поняття В, але не навпаки, тобто будь-яка тварина є живим організмом, але не будь-який живий організм є твариною.

Знаходимо поняття, *підпорядковане* до вихідного – «сsaveць» (С). Перевіряємо відношення між поняттями «тварина» і «сsaveць» за схемою: усякий елемент обсягу поняття С є елементом обсягу поняття А, але не навпаки, тобто будь-який сsaveць є твариною, але не всяка тварина – сsaveць.

### Варіанти:

- |                  |                     |                      |
|------------------|---------------------|----------------------|
| 1. квітка;       | 18. собака;         | 35. літо;            |
| 2. спортсмен;    | 19. корова;         | 36. мільйонер;       |
| 3. трамвай;      | 20. автобус;        | 37. робітник;        |
| 4. фабрика;      | 21. розповідь;      | 38. пальто;          |
| 5. тролейбус;    | 22. сумка;          | 39. слово;           |
| 6. планета;      | 23. книга;          | 40. юрист;           |
| 7. студент;      | 24. водойма;        | 41. квадрат;         |
| 8. прямокутник;  | 25. митець;         | 42. лікар;           |
| 9. телевізор;    | 26. лікар;          | 43. математик;       |
| 10. сусід;       | 27. хірург;         | 44. населений пункт; |
| 11. взуття;      | 28. трикутник;      | 45. квартира;        |
| 12. співучасник; | 29. полковник;      | 46. крадіжка;        |
| 13. міліціонер;  | 30. учитель;        | 47. держава;         |
| 14. літак;       | 31. хліб;           | 48. завод;           |
| 15. папуга;      | 32. документ;       | 49. будівля;         |
| 16. паспорт;     | 33. знаряддя праці; | 50. підручник.       |
| 17. злочин;      | 34. ромб;           |                      |

#### Вправа 4

**Підбрати поняття, що знаходяться до даних понять у відношенні співпорядкування. Зобразити відношення між поняттями графічно.**

*Зразок рішення:*

Вихідне поняття: «книга» (А).

Спочатку знайдемо *родове* (підпорядковуюче) поняття по відношенню до поняття «книга». Таким поняттям буде – «*друковане видання*» (С) (книга – різновид друкованого видання). Далі до поняття «*друковане видання*» підберемо *видове* поняття, що не перехрещується з поняттям А. Таким поняттям буде, наприклад, «*часопис*» (В). І книга і часопис – різновиди друкованого видання. Перевіряємо за схемою: обсяги понять А і В не перетинаються, проте не вичерпують обсягу родового поняття С (до друкованих видань, окрім книг і часописів, належать також газети).

#### **Варіанти:**

- |                 |                |                        |
|-----------------|----------------|------------------------|
| 1. стіл;        | 8. літак;      | 15. телевізор;         |
| 2. трамвай;     | 9. папуга;     | 16. пальто;            |
| 3. фабрика;     | 10. шосе;      | 17. собака;            |
| 4. хірург;      | 11. слідчий;   | 18. медичний інститут. |
| 5. планета;     | 12. полковник; |                        |
| 6. студент;     | 13. пістолет;  |                        |
| 7. прямокутник; | 14. ромб;      |                        |

#### Вправа 5

**Знайдіть поняття, *рівнозначні* наведеним. Зобразити відношення між поняттями графічно.**

*Зразок рішення:*

Вихідне поняття: «*перший космонавт*» (А).

Знаходимо поняття, що за обсягом повністю співпадає з А. Таким поняттям буде «*Юрій Гагарін*» (В).

#### **Варіанти:**

- |                              |                              |
|------------------------------|------------------------------|
| 1. квадрат;                  | 8. природний супутник Землі; |
| 2. Конституція;              | 9. Париж;                    |
| 3. перший президент України; | 10. дорога;                  |
| 4. договір;                  | 11. Одеса;                   |
| 5. перший день тижня;        | 12. столиця;                 |
| 6. батьківщина;              | 13. столиця України;         |
| 7. найвища гора у світі;     | 14. логіка.                  |

### Вправа 6

Між якими з наведених пар понять існують відношення *проти-лежності (контрарності)*, а між якими відношення *суперечності (контрадикторності)*? Зобразити відношення графічно.

*Зразок рішення:*

Вихідні поняття: «чорний – білий».

Знаходимо *родове* поняття, по відношенню до якого і поняття «чорний», і поняття «білий» є *видами*. Таким поняттям буде «колір». Обсяги видових понять «чорний» і «білий» не перетинаються, їх обсяги займають *протилежні* позиції в обсязі родового поняття «колір», *не вичерпуючи* при цьому його обсяг, так що між ними можливе *третє* поняття, наприклад «сірий».

Вихідні поняття: «чорний – нечорний».

Знаходимо *родове* поняття, по відношенню до якого і поняття «чорний», і поняття «нечорний» є *видовими*. Таким поняттям буде «колір». Обсяги видових понять «чорний» і «нечорний» не перетинаються, однак *вичерпують* обсяг родового поняття «колір».

### Варіанти:

- |                                     |                               |
|-------------------------------------|-------------------------------|
| 1. відмінник – невстигаючий;        | 5. парний – непарний;         |
| 2. дружня держава – ворожа держава; | 6. бідний – багатий;          |
| 3. консерватор – радикал;           | 7. гігантський – мініатюрний; |
| 4. студент – не студент;            | 8. близький – далекий;        |
|                                     | 9. знайомий – невідомий.      |

### Вправа 7

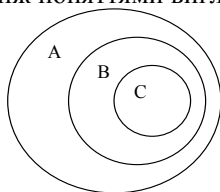
Встановити відношення за обсягом між наведеними групами понять, зобразивши їх графічно.

*Зразок рішення:*

Вихідні поняття: яблуна, дерево, рослина

Поняття «рослина» (А) є найширшим за обсягом, родовим. По відношенню до нього поняття «дерево» (В) є видовим, а поняття «яблуна» (С) – видовим по відношенню до поняття «дерево».

Графічно відношення між поняттями виглядає таким чином:



**Варіанти:**

1. логіка, фізика, наука;
2. дерево, хвойне дерево;
3. перекладач; людина, що знає іноземну мову; людина з вищою освітою;
4. корінь слова, частина слова;
5. підручник з психології, підручник, книга;
6. книга, словник, енциклопедія, філософська енциклопедія;
7. учений, юрист, суспільний діяч;
8. поняття, загальне поняття, одиничне поняття;
9. техніка, аудіотехніка, відеотехніка;
10. рух, повільний рух, обертання;
11. цегельний будинок, триповерховий будинок, одноповерховий будинок, недобудований будинок;
12. іменник чоловічого роду, іменник, частина мови;
13. підручник, новий підручник, книга, друковане видання;
14. право, цивільне право;
15. адвокат, прокурор;
16. студент, відмінник, двієчник, спортсмен;
17. учасник Великої Вітчизняної війни, полковник, генерал;
18. абстрактне поняття, поняття, форма мислення, форма;
19. художній твір, повість;
20. автомобіль, легковий автомобіль, вантажний автомобіль;
21. юрист, адвокат;
22. супутник планети, природний супутник, супутник Землі, супутник Юпітера;
23. населений пункт, місто, місто на Дніпрі, столиця;
24. морський хижак, хижак Арктики, хижак;
25. поняття, абстрактне поняття;
26. поняття, судження, умовивід;
27. столиця України, столиця, головне місто держави, місто;
28. лікар, терапевт, хірург, окуліст;
29. планета, планета Сонячної системи, планета Марс
30. автомобіль, літак, корабель;
31. мобільний телефон, телефон, засіб зв'язку;
32. вікно, велике вікно, відкрите вікно;
33. трикутник, рівносторонній трикутник, рівнокутний; трикутник, прямокутний трикутник;
34. ріка, судноплавна ріка, європейська ріка;
35. година, хвилина, секунда, мілісекунда;
36. хижак, акула, вовк, морська тварина;
37. чотирикутник, трапеція, рівнобедрена трапеція, квадрат;



38. літо, найтепліша пора року, пора року;
39. викладач, викладач логіки, одесит;
40. дерев'яний стілець, стілець, предмет меблів, предмет;
41. муха, комар, комаха, жива істота;
42. моряк, одесит;
43. слідчий, слідчий з особливо важливих справ;
44. кішка, руда кішка, домашня кішка;
45. зернова культура, пшениця, жито, овес;
46. П. І. Чайковський; композитор; композитор, що написав музику до балету «Лебедине озеро»;
47. літературний твір, роман, повість, поема, художній твір;
48. середня школа, школа, навчальний заклад, університет;
49. телевізор, кольоровий телевізор, переносний телевізор;
50. адвокат, юрист, прокурор, слідчий;
51. господарський злочин, обман покупців, незаконне виготовлення спиртних напоїв, злочин;
52. гвинтівка, зброя, кулемет;
53. тонна, центнер, кілограм, грам, одиниця маси;
54. хабар, злочин;
55. слідчий, власник авто;
56. хвора людина, добродійна людина;
57. колективне рішення, неправильне рішення, прийняте одностайне рішення;
58. дорога, шосе, автомагістраль, автомагістраль Київ – Одеса;
59. чоловік, людина, жінка;
60. помилка, виявлена помилка, виправлена помилка;
61. одяг, пальто, красивий одяг, піджак, штани, модний одяг;
62. ліс, хвойний ліс, листяний ліс, змішаний ліс;
63. гроші, паперові гроші, фальшиві гроші;
64. фабрика, приватне підприємство;
65. електропровідність, ковкість, властивість металу;
66. шляхетна людина, людина, молода людина;
67. завод, фабрика, підприємство;
68. щотижнева газета, газета, що виходить регулярно;
69. зачинені двері, замкнені двері;
70. завод, що випускає вантажні автомобілі; завод, що випускає легкові автомобілі; завод, що випускає автомобілі; завод; промислове підприємство;
71. вовк, лисиця, заєць, лев, хижа тварина;
72. погода, дощова погода, сонячна погода, осіння дощова погода, листопадова дощова погода;
73. словник, тлумачний словник, словник В. Даля;

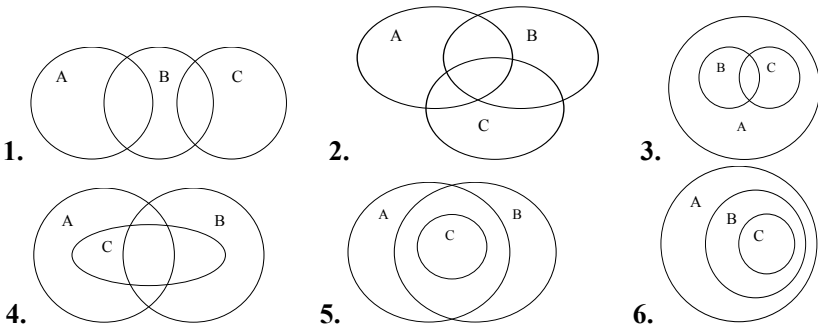
74. дружба, любов, ненависть, людські стосунки;
75. людина, чоловік, жінка, дитина;
76. полководець, давньогрецький полководець, давньоримський полководець, Олександр Македонський, Цезар, російський полководець, Олександр Суворов, Ганнібал;
77. рослина, тварина, організм;
78. свідок події, винуватець події, водій автомобіля, пішохід;
79. море, озеро, океан, водойма;
80. галузь права, кримінальне право, кримінально-процесуальне право, фінансове право, адміністративне право.

### Вправа 8

Знайдіть поняття, що знаходяться у відношеннях, які зафіксовані наступними схемами.

*Зразок рішення:*

Візьмемо *першу* схему. Знаходимо поняття А та поняття С, котрі не перехрещуються, наприклад, «одесит» (А) і «киянин» (С), а потім – поняття, обсяг якого частково перехрещується з першим і частково – з другим, наприклад, «спортсмен» (В).



### Вправа 9

Чи правильно проведене узагальнення понять. Вкажіть, у яких випадках має місце перехід від *виду* до *роду*, а в яких – від *частини* до *цілого*.

*Зразок рішення:*

Перехід від поняття «рік» до поняття «сторіччя» являє собою перехід від частини до цілого.

Перехід від поняття «секунда» до поняття «одиниця виміру часу» являє собою перехід від *виду* до *роду*. Узагальнення здійснене правильно.

### Варіанти

1. староста групи → староста курсу;
2. підручник логіки → підручник → книга;
3. місяць → рік;
4. телефон → мобільний телефон → засіб зв'язку;
5. клас → школа → середня школа;
6. столиця України → столиця → місто;
7. сантиметр → дециметр → метр;
8. кілометр → міра довжини;
9. Арістотель → давньогрецький філософ → філософ;
10. сторінка книги → розділ книги → книга;
11. крадіжка → злочин;
12. християнство → релігія → форма суспільної свідомості;
13. скрипка → оркестр;
14. година → доба → тиждень;
15. Земля → планета Сонячної системи → планета;
16. адвокат, який веде справу громадянина К. → адвокат → юрист;
17. вірш Т. Шевченка «Заповіт» → літературний твір;
18. халатність → службовий злочин.

### Вправа 10

Визначте, у якому з випадків операція *обмеження* здійснена правильно. Вкажіть, у яких випадках має місце перехід від *роду* до *виду*, а в яких від *цілого* до *частини*.

*Зразок рішення:*

Перехід від поняття «книга» до поняття «друковане видання» є переходом від *роду* до *виду*. Обмеження здійснено правильно.

Перехід від поняття «книга» до поняття «сторінка» є переходом від *цілого* до *частини*.

### Варіанти

1. юрист → слідчий;
2. рід → плем'я;
3. слідчий → адвокат;
4. годинник → циферблат;
5. година → хвилина;
6. книга → розділ книги;
7. планета → планета Сонячної системи;
8. зоряна система → зірка;
9. періодичне видання → газета;
10. класове суспільство → клас буржуазії;

11. дерево → крона дерева;
12. університет → факультет університету;
13. поняття → абстрактне поняття;
14. галузь сільського господарства → тваринництво;
15. лікар → терапевт;
16. митець → скульптор;
17. час → година;
18. федеративна держава → унітарна держава;
19. зернова культура → жито;
20. ліс → дерево;
21. дорога → шосе → автомагістраль;
22. місто → вулиця.

### Вправа 11

**Здійснити послідовну двохступінчасту операцію узагальнення понять. Зобразити результати операції графічно.**

*Зразок рішення:*

Перший крок: узагальнюючи вихідне поняття «*підручник*», переходимо до родового поняття «*книга*». Другий крок: узагальнюючи поняття «*книга*», переходимо до родового поняття «*друковане видання*».

### Варіанти

- |                         |                        |
|-------------------------|------------------------|
| 1. скульптор;           | 8. яблуна;             |
| 2. школа;               | 9. човен;              |
| 3. оповідання;          | 10. собака;            |
| 4. наручний годинник;   | 11. лейтенант;         |
| 5. магазин електроніки; | 12. мікроавтобус;      |
| 6. ОДЕУ;                | 13. мобільний телефон; |
| 7. Одеса;               | 14. фізика             |

### Вправа 12

**Здійснити послідовну двоступінчасту операцію обмеження понять. Зобразити результати операції графічно.**

*Зразок рішення:*

Перший крок: обмежуючи вихідне поняття «*підручник*», переходимо до видового поняття «*підручник з політекономії*». Другий крок: обмежуючи поняття «*підручник з політекономії*», переходимо до видового поняття «*підручник з політекономії видавництва ОНЕУ*»

### Варіанти

- |                  |                         |
|------------------|-------------------------|
| 1. часопис;      | 12. місто;              |
| 2. економіка;    | 13. спортсмен;          |
| 3. мова;         | 14. тварина;            |
| 4. годинник;     | 15. друковане видання;  |
| 5. товар;        | 16. магазин;            |
| 6. підручник;    | 17. книга;              |
| 7. місто;        | 18. автобус;            |
| 8. небесне тіло; | 19. вид мистецтва;      |
| 9. лікар;        | 20. наука;              |
| 10. юрист;       | 21. газета;             |
| 11. будинок;     | 22. транспортний засіб. |

### Вправа 13

**Вкажіть вид визначення: реальне чи номінальне, явне чи неявне; виділіть визначення через рід і видову відмінність, а також приййоми, що замінюють визначення.**

*Зразки виконання вправи:*

А). Термін «консенсус» запозичений з латинської мови і означає згоду, спільну думку. – *Номінальне визначення.*

Б). Угодами визнаються дії громадян і юридичних осіб, спрямовані на встановлення, зміну чи припинення громадянських прав або обов'язків. – *Реальне, явне визначення – через рід і видову відмінність.*

В). Це – системний блок комп'ютера. – *Остенсивне визначення.*

### Варіанти:

1. Політичний режим – сукупність способів та методів здійснення політичної влади.
2. Луг – рідина, при зануренні в яку лакмусовий папір стає синім.
3. «Справедливість є найбільшою з чеснот, дивовижнішою і блискучішою, ніж вечірня або ранкова зоря» (Арістотель).
4. Синоніми – слова, різні за звучанням, але дуже близькі за лексичним значенням.
5. Частина основи, яка стоїть після кореня, називається суфіксом.
6. Горизонтальні лінії – лінії, що з'єднують точки місцевості з однаковою абсолютною висотою.
7. «Етика – опертя життя, а моральна людина – це істинний громадянин життя» (Т. Манн).
8. Законність – основа держави.
9. Ціною називається вартість товару, виражена в грошах, або грошовий вираз вартості.

10. «Добре і моральне – це одне й те саме, проте добрий тільки той, хто добрий для інших» (Л. Фейербах).
11. Індукція – це узагальнення.
12. Поняття – це форма мислення, що відображає предмети в їхніх істотних ознаках.
13. Логіка – наука про закони й форми правильного мислення.
14. «Моральність – це розум серця» (Г. Гейне).
15. Нормативний акт – це правовий акт держави, у якому містяться приписи – норми права, що регулюють суспільні стосунки певного типу.
16. Юридичний – такий, що належить до права, правовий.
17. «Молодий – це той, хто ще не збрехав» (Ж. Ренар).
18. Товар – це продукт праці, здатний задовольняти певні потреби людини і призначений для продажу на ринку, для обміну.
19. Споживча вартість речі є її властивість, завдяки якій вона задовольняє ту чи іншу потребу людини.
20. Народ – автор і виконувач власної життєвої драми.
21. Випадковість – форма прояву необхідності.
22. Прибуток – це різниця між виручкою підприємства за реалізовану продукцію і витратами на її виробництво.
23. Споживча вартість речі – це її корисність.
24. Адвокат – це юрист, що захищає інтереси громадян і організацій у суді.
25. Політика – це мистецтво можливого.
26. Кібернетика – це наука про загальні закономірності процесів управління і передачі інформації у складних машинах, живих організмах і суспільстві.
27. «Кохання – це полум'я нерозсудливе й летюче, непостійне і мінливе, це лихоманковий жар, що то затухає, то спалахає з новою силою і гніздиться лише в одному закутку нашої душі» (М. Монтень).
28. Циліндр – геометричне тіло, утворене обертанням прямокутника навколо однієї сторони.
28. Слово, що вживається в переносному сенсі, називається метафорою.
29. Етика – філософська наука, що вивчає мораль як форму суспільної свідомості.
30. «Людина – це тварина, що сміється» (Аль-Фарабі).
31. Шахрайство – це заволодіння особистим майном громадян чи набуття права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

### Вправа 14

**Проаналізуйте визначення через рід і видову відмінність; вкажіть визначуване і визначаюче поняття, а в останньому – рід і видову відмінність.**

*Зразок виконання вправи:*

Суд – орган держави, що розглядає цивільні та кримінальні справи відповідно до встановлених процесуальних правил.

– суд – *визначуване поняття (А)*;

– орган держави, що розглядає цивільні та кримінальні справи відповідно до встановлених процесуальних правил – *визначаюче (Вс)*;

– орган держави – *рід (В)*;

– що розглядає цивільні та кримінальні справи відповідно до встановлених процесуальних правил – *видова відмінність (с)*

### *Варіанти:*

1. Інсинуація – наклепницький вимисел з метою опорочити когось.
2. Девіз – короткий вислів, що виражає керівну ідею поведінки, діяльності.
3. Істина – донька розуму, мати мудрості.
4. Реформа – перетворення якоїсь сторони суспільного життя, що не знищує основ існуючої соціальної системи.
5. Сепаратизм – політичний рух за відділення частини держави і створення нового державного утворення.
6. Фреска – живописна картина, виконана водяними фарбами по сирій штукатурці.
7. Вакансія – незаміщена посада.
8. Біологічні ритми – циклічні коливання інтенсивності і характеру процесів життєдіяльності тваринних і рослинних організмів.
9. Бунт – стихійне повстання.

### Вправа 15

**Вкажіть, чи правильними з точки зору логіки є наведені нижче визначення. Якщо в них допущені логічні помилки, то вкажіть, що це за помилки.**

*Зразок виконання вправи:*

А). Феодалізм – суспільний лад, заснований на експлуатації. *Неправильне визначення. Помилка надто широкого визначення*

Б). Шахрай – людина, що займається шахрайством. *Неправильне визначення. Помилка тавтології.*

**Варіанти:**

1. Імпровізація – це техніка драматичної гри, коли актор грає щось непередбачене, не підготовану наперед дію.
2. Наука про загальні закономірності процесів управління і передачі інформації в складних машинах, живих організмах і суспільстві називається кібернетикою.
3. Полівакцина – медичний препарат.
4. Музика – вид мистецтва, що відображає дійсність у звукових художніх образах.
5. Рецидивіст – особа, що вчинила навмисний злочин після судимості за раніше здійснений навмисний злочин.
6. Аксиома – самоочевидне положення якоїсь теорії, що приймається в ній без доказу і виступає основою доведення інших тверджень теорії.
7. Рецидивіст – особа, що вчинила навмисний злочин.
8. Простою працею називається праця некваліфікована, що потребує від працівника мінімальної (при даному рівні розвитку виробництва) попередньої підготовки.
9. Суспільно необхідний робочий час є той робочий час, котрий потрібен для виготовлення якоїсь споживчої вартості за наявності нормальних умов виробництва і при середній для даного суспільства вмілості та інтенсивності праці.
10. Пам'ять – одна з властивостей нервової системи, що виражається у здатності накопичувати і зберігати інформацію про події зовнішнього світу і реакції організму і багатократно вводити її у сферу свідомості і поведінки.
11. Фізика не є гуманітарною наукою.
12. Протизаконна дія – це дія, заборонена законом.
13. Пейзаж – вид, зображення якоїсь місцевості.
14. Магія – обряди, пов'язані з вірою у надприродну здатність людини впливати на людей і явища природи.
15. Імунітет – здатність організму захищати свою цілісність і біологічну індивідуальність.
16. Ампір – стиль в архітектурі і декоративному мистецтві першої третини XIX століття, що завершив розвиток класицизму.
17. Цитологія – наука про клітину, її будову і функціонування.
18. Лексикологія є наука, що вивчає словниковий склад мови.
19. Квадрат є прямокутник з рівними сторонами.
20. Ідеаліст – людина ідеалістичних переконань.



### Вправа 16

**Проаналізуйте наведені приклади. Визначте вид поділу, ділене поняття, члени поділу, підставу поділу. З'ясуйте, чи є вони правильними поділами. Якщо вони неправильні, вкажіть, які помилки в них допущені.**

*Зразки виконання вправи:*

1. Складні судження поділяються на єднальні, розділові, умовні та еквівалентні.

Це поділ за видозміною ознаки.

«Складні судження» – ділене.

«Єднальні», «розділові», «умовні», «еквівалентні» – члени поділу.

Підстава поділу – тип логічної зв'язки.

Поділ правильний.

2. Співзвуччя бувають гармонійними і дисгармонійними.

Це дихотомічний поділ.

«Співзвуччя» – ділене.

«Гармонійний», «дисгармонійний» – члени поділу.

Підстава поділу – наявність чи відсутність ознаки гармонії.

Поділ правильний.

3. Ліси бувають листвяні й хвойні.

Це поділ за видозміною ознаки.

«Ліс» – ділене.

«Листвяні», «хвойні» – члени поділу.

Підстава поділу – форма зеленого покриву дерев.

Поділ *неправильний*. Допущена помилка *невідповідності* поділу – сума обсягів членів поділу менше обсягу діленого (пропущено такий член поділу як «змішаний ліс»).

### **Варіанти:**

1. Вироки бувають обвинувальні, виправдовувальні та необґрунтовані.
2. Розрізняють чотири сторони горизонту: південь, північ, схід і захід.
3. Управління буває ефективним і неефективним.
4. Угоди поділяються на усні, письмові й безоплатні.
5. Злочини поділяються на умисні, з необережності і господарські.
6. Видами мистецтва є художня література, музика, архітектура.
7. Транспорт поділяється на сухопутний і водний.
8. Громадяни України поділяються на робітників, селян, шахтарів, студентів та жінок.
9. За темпераментом люди поділяються на флегматиків, холериків і меланхоліків.

10. До цінних паперів належать акції та чеки.
11. Мови поділяються на природні, штучні і народні.
12. Політична діяльність може бути конструктивна або деструктивна.
13. Соціальні революції бувають мирні і немирні.
14. У законодавстві демократичних держав передбачені санкції за порушення соціально-економічних, політичних або особистих прав громадян.
15. За державним устроєм держави поділяються на унітарні і федеративні.
16. Для зручності застосування і підвищення лікувального ефекту використовуються лікарняні форми рідкі, тверді, м'які і газоподібні.

### Вправа 17

**Вкажіть, у яких випадках здійснено поділ понять і в яких – розділення цілого на частини.**

#### *Варіанти*

1. Рабовласницька держава складається з рабів і рабовласників.
2. За темпераментом люди поділяються на сангвініків, холериків, флегматиків або меланхоліків.
3. Атоми поділяються на протони, електрони й нейтрони.
4. Форми навчання у вищому навчальному закладі поділяються на денну, вечірню і заочну.
5. Зображувальне мистецтво поділяється на живопис, графіку і скульптуру.
6. Угоди укладаються в усній або в письмовій формі.
7. Палеозойська ера історії Землі поділяється на кембрій, силур і девон.
8. За характером психічної активності пам'ять поділяють на рухову, емоційну, образну і словесно-логічну.
9. Право власності включає в себе володіння, користування і розпорядження річчю.

### Вправа 18

**Здійснити поділ наведених понять за обраною Вами підставою (підставу вказати), а потім – за іншою підставою.**

#### *Варіанти*

- |               |               |                 |
|---------------|---------------|-----------------|
| 1. музика;    | 7. закон;     | 13. праця;      |
| 2. школа;     | 8. місто;     | 14. вирок;      |
| 3. студент;   | 9. телевізор; | 15. автомобіль; |
| 4. клімат;    | 10. книга;    | 16. товар.      |
| 5. закон;     | 11. наука;    |                 |
| 6. кінофільм; | 12. планета;  |                 |

### Вправа 19

**Визначити, яка операція здійснена з поняттям. Охарактеризувати дану операцію. Якщо вона здійснена неправильно, вкажіть, які правила порушено.**

*Зразки виконання вправи:*

1. Куля – це тіло, утворене обертанням кола навколо одного зі своїх діаметрів.

*Здійснена операція визначення понять. Це визначення через рід і видову відмінність. Визначення правильне.*

2. Правопорушення – це суспільно небезпечне явище.

*Неправильне визначення. Помилка надто широкого визначення.*

### **Варіанти:**

1. Юридична відповідальність може бути кримінальною, громадянською, адміністративною і дисциплінарною.
2. Орендатором називається людина, що отримала за певну плату землю в тимчасове користування.
3. Папуга – птиця тропічних країн з яскравим і строкатим пір'ям.
4. Рік складається із зими, весни, літа і осені.
5. Скарлатина – заразна хвороба, переважно у дітей, що супроводжується болем у горлі, сипом і наступним лущінням шкіри.
6. Злочини поділяються на навмисні, необережні і проти державної влади.
7. Атеїст – людина, що не вірить у бога.
8. Батальйон поділяється на роти, а роти – на взводи.
9. Свідком називають особу, що свідчить.
10. Головне управління внутрішніх справ м. Одеси поділяється на районні органи управління внутрішніх справ.
11. Видами мистецтва є художня література, музика, театр і дерев'яне зодчество.
12. Угоди бувають двосторонніми, багатосторонніми і заповітами.
13. Рецидивіст – людина, що неодноразово здійснила суспільно небезпечні діяння.
14. Акт експертизи складається з введення, дослідження і висновку.
15. Законотворчий громадянин – людина, не викрита у здійсненні протиправних дій.
16. Історія людства поділяється на давню, середньовічну, нову і новітню.
17. Визначення – це операція розкриття змісту поняття чи надання змісту деякому терміну.
18. Рабовласницьке суспільство було розділено на рабів і рабовласників.

19. Золото – дорогоцінний метал, що використовується як міра цінностей.
20. Вклад матеріалу в підручниках звичайно підрозділяється на введення, основні глави і висновок.
21. Періодичні видання підрозділяються на газети, журнали, бюлетені і періодичні збірники.
22. Атоми складаються з протонів, нейтронів та електронів.
23. Політичні партії можуть бути правлячими й опозиційними.
24. Свобода – відсутність стиснень і обмежень, що зв'язують суспільно-політичне життя і діяльність якого-небудь суспільного класу, чи групи окрему людину.
25. Палеозойська ера історії Землі поділяється на кембрій, силур і девон.
26. Поняття поділяються на загальні, одиничні, позитивні і негативні.
27. Каталог – складений у визначеному порядку перелік якихось предметів.
28. За стадією розгляду справ у судах розрізняють суди першої, касаційної і наглядової інстанції.
29. Право власності містить у собі володіння, користування і розпорядження річчю.
30. Цивільний позов може бути спрямований на повернення майна, відшкодування збитків, сплату неустойки, усунення перешкод до користування майном, сплату аліментів.
31. Катування – заподіяння фізичних чи психічних страждань шляхом систематичного нанесення чи побоїв іншими насильницькими діями.
32. Граніт складається з польового шпату, кварцу і слюди.
33. Вартість – те, загальне, що мається в різних товарів, на виробництво яких витрачене однакова кількість суспільно необхідної праці.
34. За державним устроєм держави можуть бути унітарними і федеративними.
35. У законодавстві демократичних держав передбачені санкції за порушення соціально-економічних, політичних і особистих прав громадян.
36. Колегія – група посадових осіб, що утворюють адміністративний, дорадчий чи розпорядницький орган.
37. Обід складався з трьох блюд.
38. Дезертирство – неявка на військову чи службу самовільне залишення місця служби з метою ухилитися від її.
39. Рослини складаються з кореня, стебла, листа, квітки і плоду з насінням.
40. Соціальні революції бувають мирні і немирні.

41. Покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого від суспільства шляхом відправлення його в колонію-поселення чи у виправну колонію загального, строгого чи особливого режиму, або у в'язницю.
42. Умовивід складається з посилок, висновку і висновку.
43. Поділ як логічна операція складається з діленого поняття і членів розподілу.
44. Еліпс – замкнута крива, одержувана при перетині чи конуса циліндра площиною.
45. Політична діяльність може бути конструктивною чи деструктивною.
46. Прості категоричні судження складаються із суб'єкта, предиката, квантора і зв'язки.
47. Вино – алкогольний напій, одержуваний шляхом збродження фруктового соку.
48. Шантаж – погроза розголошення компрометуючих зведень з метою вимагання.
49. Для зручності застосування і підвищення лікувального ефекту використовуються лікарські форми рідкі, тверді, м'які і газоподібні.
50. Державні податки поділяються на прямі і непрямі.
51. У Сонячну систему входять дев'ять планет: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Сатурн, Юпітер, Нептун, Плутон, Уран.
52. Оптимізм – бадьоре і життєрадісне світовідчуття, при якому людина в усьому бачить світлі сторони.
53. Будинок складається з фундаменту, стін і даху.
54. Кібернетика – не мистецтво.
55. Кокаїн – отруйна речовина, що добувається з тропічної рослини.
56. Жанрами літературної критики є рецензія, критична стаття про окремий твір, огляд, проблемна стаття, монографія про сучасний літературний процес.
57. Школа складається з адміністрації школи, педагогічного колективу школи й учнів.
58. Образотворче мистецтво поділяється на живопис, графіку і скульптуру.
59. Годинник складаються зі скла, циферблата, механізму, задньої кришки.
60. Барометр – це прилад, що виходить, якщо запаюну зверху скляну трубку опустити незапаяним кінцем у ртуть.
61. Угоди здійснюються усно чи в письмовій формі.
62. Лекція складалася з п'яти розділів.
63. Термометр – скляний фізичний прилад для виміру температури тіла.

64. За темпераментом люди поділяються на сангвініків, холериків, флегматиків чи меланхоліків.
65. Форми навчання у ВНЗ поділяються на денну, вечірню і заочну.
66. Студент – людина, що закінчила середню школу і вступила до ВНЗ.
67. Літак – це літальний апарат, важчий од повітря.
68. Безапеляційне рішення – рішення, яке не підлягає оскарженню в апеляційному порядку.
69. За характером психічної активності пам'ять поділяють на рухову, емоційну, образну чи словесно-логічну.
70. Структура поняття включає зміст поняття і його обсяг.

### **Вправа 20**

**Побудуйте класифікацію, використовуючи такі поняття:**

католицизм, махаяна, християнство, іслам, тхеравада, протестантизм, світова релігія, сунізм, православ'я, шиїзм, буддизм.

### **Вправа 21**

**Вказати тип, до якого належать наведені судження (атрибутивне, реляційне, судження існування).**

#### ***Варіанти:***

1. Мораль виникла раніше од релігії.
2. Петро вищий від Івана.
3. Громадяни України мають право на освіту.
4. Мислення без мови не існує.
5. Основою виробничих відносин феодалізму є велика феодална власність на землю і особиста залежність селян від феодалів.
6. Київ північніше від Одеси.
7. Під продуктивністю праці розуміють кількість споживчих вартостей (штук товару), що виготовляються працівниками за одиницю часу.
8. Ніяких прямих доказів того, що Іванов скоїв злочин, немає.
9. Відношення додаткової вартості до всього авансованого капіталу, виражене у відсотках, називають нормою прибутку.
10. Централізація капіталу – це зосередження вже існуючих окремих капіталів у руках усе меншої кількості капіталістів.
11. На Землі вже немає багатьох видів тварин і рослин.

### **Вправа 22**

**Формалізувати висловлювання (привести до стандартної форми), визначивши суб'єкт, предикат, зв'язку і квантор. Графічно зобразити відношення між термінами. Установити розподіленість термінів цих суджень.**

**Варіанти:**

1. Частина студентів нашої групи склали залік з логіки.
2. Давні греки зробили великий внесок у розвиток філософії.
3. Ніхто не може нести кримінальну відповідальність двічі за один і той же злочин.
4. Деякі гриби не є їстівними.
5. Деякі угоди не є вигідними для однієї зі сторін.
6. Ніяких прямих доказів, що підтверджують точку зору звинувачення, надано не було.
7. Президент України є главою держави.
8. Прискорення науково-технічного прогресу – головний фактор підвищення продуктивності праці.
9. Існують так звані статистичні закони.
10. Арістотель був вихователем О.Македонського.
11. Деякі вільнодумці ХХ століття не були революціонерами.
12. Деякі види кримінального покарання передбачають позбавлення волі.
13. Робітник, який не є винним у випуску бракованої продукції, не притягується до матеріальної відповідальності.
14. Деяка частина картин молодих художників були продані на аукціоні.
15. Кримінальне покараннязначається за вироком суду.
16. Не всі люди чесні.
17. Особа, що здійснила крадіжку, притягається до кримінальної відповідальності.
18. Людина – розумна істота.
19. Окремі студенти ще не склали цього іспиту.
20. Не всі спортсмени майстри спорту.
21. Частина чисел є дробовими.
22. Ніякі невідкладні заходи тут не допоможуть.
23. Будь-яке число є математичним знаком.
24. Багато хто з людей – професіонали.
25. Більшість студентів навчається добре.
26. Серед європейських держав є такі, котрі не є членами НАТО.
27. Не всі з тих, хто навчається, вивчають логіку.
28. Жодне зі студентських питань не залишилось без відповіді.
29. Багато властивостей мислення не піддається моделюванню засобами сучасної кібернетики.
30. Частина з парних чисел ділиться на 6.
31. Люди не повинні страждати за правду.
32. Книги не є періодичними виданнями.
33. Деякі льотчики не є космонавтами.
34. Ніхто у групі не був готовий до іспиту.

35. Деякі злочинці не є рецидивістами.
36. Той, хто живе у суспільстві, не може бути вільним від цього суспільства.
37. Деякі артисти не є жінками.
38. Він не був красивим чоловіком.
39. Деякі фарби є акварельними.
40. Жодний, хто не має атестату про середню освіту, не може бути прийнятим у вищий навчальний заклад.
41. Частина природних явищ ще не знайшли пояснення.
42. Ніяка держава не обходиться без армії.
43. Більшість ссавців не є морськими тваринами.
44. В деяких галузях промисловості є нерентабельні підприємства.
45. Деякі сучасники динозаврів не вимерли до цього часу.
46. Багатьом студентам не приходиться перескладати іспити.
47. Більшість днів цього тижня ішов дощ.
48. Значна частина моральних приписів не підкріплена законодавчими актами.
49. Деякі ссавці є гризуни.
50. Частина власності не належить державі.
51. Інколи люди запізнюються на роботу.
52. Сократ не писав трактатів з філософії.
53. Частина громадян не є законотрухляними.
54. Більшість із людей не є героями.
55. Багато з людей, що мають красивий голос, не співають.
56. Судження – форма мислення.
57. На відміну від раба, кріпосний селянин мав власне господарство, засноване на особистій праці.
58. Золото, як і всі товари, має вартість.
59. Частина злочинів носить економічний характер.
60. Деякі студенти – відмінники.
61. Кожний, хто здійснив злочин, повинен бути підданий справедливому покаранню.
62. Більшість студентів нашого курсу не мають академічної заборгованості.
63. Невинний не повинен бути притягнений до кримінальної відповідальності.
64. Існують науки, що не є гуманітарними.
65. Жодна людина не повинна страждати за правду.
66. Зустрічаються вироки суду, які не є звинувачувальними.
67. Незаконна угода не є дійсною.
68. Зустрічаються люди-індивідуалісти.
69. Існують банки, що не є комерційними.



70. Усі студенти нашої групи склали іспит.
71. Жодний учений не мислить формулами (Альберт Ейнштейн).
72. Деякі планети сонячної системи не мають супутників.
73. Тільки люди мають другу сигнальну систему.
74. Існують країни з монархічною формою державного устрою.
75. Деякі письменники – поети
76. Усі рослини – живі організми.
77. Будь-який початок важкий.
78. Кожен сам собі надія.
79. Нікого не карають за думки.
80. Кожен пан у своїй господі.

### Вправа 23

#### Формалізуйте висловлювання.

#### Варіанти:

1. Спекотно, і йде дощ.
2. Йде дощ, але не спекотно.
3. Дощ не йде, але не спекотно.
4. Або я тебе не розумію, або ти не розумієш мене.
5. Ця людина – юрист, якщо тільки він не лінгвіст.
6. «Хто вмер, але не забутий, той безсмертний» (Лао-цзи).
7. «Хто є мудрим, той є добрим» (Сократ).
8. «Якби у цьому світі не було зла, людина ніколи б не помишляла про божество» (П. А. Гольбах).
9. «Багатство і знатність не приносять ніякої гідності» (Сократ).
10. Не замісивши глини, не виліпиш глечик.
11. «Лише найрозумніші і найдурніші не можуть змінитися» (Конфуцій).
12. Люди – смертні, слава – невмируща.
13. Добра робота швидко не робиться.
14. Уміти втішатися прожитим життям – означає жити двічі.
15. Старість – не радість.
16. Ораторами стають, поетами народжуються.
17. «Лиш той життя і волі гідний, хто здатний битись день у день за них» (Й.-В. Гете).
18. Лихої жінки, вогню і води не побороти.
19. Я – тобі, ти – мені.
20. «Знання – сила» (Ф. Бекон).
21. Якщо він розумна людина, то він побачить свою помилку, якщо він щира людина, то він визнає її.
22. Не є злочином дія, вчинена в стані необхідної оборони.

23. Він здібний або старанний.
24. Він навчається на юридичному або філософському факультеті.
25. Або зі щитом, або на щиті.
26. Або пан, або пропав.
27. Новий рік він буде зустрічати або в Києві, або в Харкові.
28. Угоди можуть укладатися усно або в письмовій формі.

#### Вправа 24

**Записати формулу складного судження. Побудувати таблицю істинності.**

#### *Варіанти:*

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства і насолоджуватися мистецтвом.
2. Закон, що містить норми трудового права, не має зворотної дії і застосовується до відношень, що виникли після введення його в дію.
3. Пам'ятники культури, історії та природи є надбанням народу.
4. Образа може бути випадковою або ж навмисною.
5. Якщо громадянин внаслідок фізичної вади, хвороби чи неграмотності не може власноручно підписатися, то за його проханням угоду може підписати інший громадянин.
6. Вовків боятися – у ліс не ходити.
7. Якщо робітник не згодний на продовження роботи в нових умовах, то роботодавець зобов'язаний в письмовій формі запропонувати йому іншу роботу, яка наявна в організації, що відповідає його кваліфікації і стану здоров'я.
8. Покупець, котрому продана річ неналежної якості, і її недоліки не були оговорені продавцем, має право за своїм вибором вимагати або заміни речі, або відповідного зменшення покупної ціни, або безкоштовного усунення недоліків речі продавцем, або відшкодування витрат покупця на їх виправлення, або розриву угоди з відшкодуванням покупцю збитків.
9. Злочин – це суспільно небезпечне і протиправне діяння.
10. Санкції в міжнародному праві застосовуються до держави, якщо зафіксовані порушення нею міжнародних зобов'язань або норм міжнародного права.
11. У судовому засіданні прокурор повинен або підтримати звинувачення, або відмовитись від нього.
12. Обмін житловими приміщеннями може бути визнаний недійсним, якщо він здійснений із порушенням вимог, передбачених Житловим кодексом.

13. Кризи і конфлікти – сприятливий ґрунт для міжнародного тероризму.
14. Колективна угода укладається на термін не більше трьох років і вступає в дію зі дня підписання її сторонами або з дня, установленого колективним договором.
15. Вчинок може бути або продуманим, або імпульсивним, або здійсненим у стані афекту.
16. Якщо ти навчаєшся без відриву від виробництва, то для складання іспитів підприємство зобов'язане надати тобі відпустку.
17. При розриві трудової угоди у зв'язку з ліквідацією організації чи скороченням чисельності робітників організації, робітнику, котрого звільняють, виплачується допомога в розмірі середнього місячного заробітку, а також за ним зберігається середній місячний заробіток на період працевлаштування, але не більше двох місяців з дня звільнення.
18. Відповідальність за правопорушення може бути дисциплінарною, адміністративною або кримінальною.
19. Роботодавець має право укладати, змінювати і розривати трудові договори з робітниками на умовах, передбачених Трудовим Кодексом.
20. Прості моменти праці такі: цілеспрямована діяльність, продукт праці і засоби праці.
21. Якщо я затримаюсь у друзів на дачі, то я спізнаюсь на останню електричку, і вона поїде без мене.
22. Угода купівлі-продажу може бути укладена в усній чи письмовій формі.
23. Якщо проїзд не оплачений, то пасажир не штрафується лише в тому випадку, якщо він має право на безкоштовний проїзд.
24. Обмін жилого приміщення не допускається, якщо він носить корисний або фіктивний характер.
25. У випадку, коли дитина не проживає разом з батьками і останні ухиляються від обов'язків по її вихованню, над дитиною встановлюється опікунство.
26. При наявності птиць над морем можна стверджувати, що земля поблизу.
27. Кожний має право на компенсацію шкоди, спричиненої незаконними діями або бездіяльністю органів державної влади або їх посадових осіб.
28. У трудову книжку заносяться свідчення про робітників, про роботу, яку вони виконують, про переведення на іншу постійну роботу і про звільнення робітника, а також про підстави припинення трудової угоди і відомості про нагороди за успіхи в роботі.
29. Шлюб розривається, якщо суд установить, що подальше спільне життя подружжя і збереження сім'ї стали неможливими.

30. Заробітна плата кожного робітника залежить від його кваліфікації, складності роботи, яку він виконує, кількості і якості затраченої праці і максимальним розміром не обмежується.
31. Власнику належать права володіння, користування і розпорядження своїм майном.
32. Робітник має право на захист своїх трудових прав, свобод і законних інтересів усіма заходами, що не заборонені.
33. Якщо місячний термін минув або робітник не згодний добровільно відшкодувати спричинений роботодавцю збиток, а сума спричиненого збитку, що має бути стягнений з робітника, перевищує його середньомісячний заробіток, то стягнення здійснюється у судовому порядку.
34. Якщо ця фігура квадрат, то діагоналі в ній рівні, взаємно перпендикулярні і в точці перетину діляться навпіл.
35. Людство може загинути або від виснаження земних ресурсів, або від екологічної катастрофи, або в результаті третьої світової війни.
36. Виникнення проблемних ситуацій у науці свідчить або про суперечність між старими теоріями і знову виявленими фактами, або про недостатню коректність і розробленість самої теорії, або про те і інше одночасно.
37. В Україні визнаються приватна, державна, муніципальна та інші форми власності.
38. Якщо здійснено злочин, то за ним слідує правова санкція.
39. Якщо в суспільстві панує приватна власність на засоби виробництва, то обмін діяльністю тут здійснюється у формі експлуатації людини людиною.
40. Якщо студент не працює протягом року, то він не здасть заліку.
41. Якщо і тільки якщо людина нагороджена орденами і медалями, вона має право носити відповідні орденські планки.

### **Вправа 25**

**Визначити вид безпосереднього умовиводу, скласти його схему і перевірити правильність.**

#### ***Варіанти:***

1. Якщо всі майбутні юристи вивчають логіку, то і всі люди, котрі вивчають логіку – юристи.
2. Якщо жодна з блідих поганок не є їстівним грибом, значить деякі неїстівні гриби – бліді поганки.
3. Якщо серед адвокатів немало жінок, то і серед жінок немало адвокатів.
4. Не всі книги цікаві, отже, неправильно, що жодна з книг не є цікавою.

5. Будь-яка столиця є адміністративним центром держави, тому неадміністративний центр держави не є столицею.
6. Жодний кит не дихає зябрами, значить, неправильно, що деякі кити дихають зябрами.
7. Більшість нерозумних людей не вважають себе такими. Значить, деякі люди, котрі вважають себе нерозумними, і насправді є такими.
8. Жодний із студентів нашої групи не палить, значить серед тих, хто не палить, є студенти нашої групи.
9. Будь-яка книга має свого автора, значить твір, котрий не має автора, не є книгою.
10. Деякі діти добре малюють. Значить, серед людей, котрі погано малюють, немає дітей.
11. Більша частина українців говорить російською, значить, деякі люди, що говорять російською – українці.
12. Деякі рослини погано переносять засуху. Значить, деякі організми, що погано переносять засуху, не є рослинами.
13. Усі рідини є пружними, значить, невірно, що деякі рідини не є пружними.
14. Усі мої друзі добре знають мій характер, значить, усі, хто добре знає мій характер, є моїми друзями.
15. Жодний матеріаліст не заперечує пізнаваність світу, значить, усі ті, хто не заперечує пізнаваність світу – матеріалісти.
16. Деякі юристи не є слідчими, значить, серед слідчих є юристи.
17. Будь-яка держава є політичною організацією, значить, будь-яка політична організація – держава.
18. Деякі льотчики – космонавти, значить, деякі льотчики не є не космонавтами.
19. Працелюбні люди беруться за найскладнішу роботу, значить, усі ті, хто виконує найскладнішу роботу, – працелюбні люди.
20. Деякі люди, що грають у шахи, не є математиками, значить серед математиків є люди, що грають у шахи.
21. Деякі гази інертні, значить, деякі гази не є інертними.
22. Деякі тварини – хижакі, значить, деякі не хижакі є тваринами.
23. Звинувачувані мають право на захист, значить, усі люди, що мають право на захист, – звинувачувані.
24. Повнолітні мають право голосу, значить, деякі з тих, хто не має право голосу, не є повнолітніми.
25. Жодна зірка не є планетою, отже, жодна планета не є зіркою.
26. Не всі овочі отруйні, значить, неправильно, що деякі овочі отруйні.
27. Усі школярі вивчають математику, значить, ті, хто вивчає математику, є школярами.

28. Кожна держава має свій гімн, отже, усі утворення, котрі не мають свого гімну, не є державами.
29. Усяке число є математичний знак, значить, усякий математичний знак є число.
30. Деякі спортсмени не є майстрами спорту, значить, усі, хто не є майстром спорту, не є спортсменами.
31. Деякі трави не є лікувальними, значить, серед не лікувальних препаратів є трави.
32. Фізика має велике практичне значення, значить, усе, що має велике практичне значення – це фізика.
33. Загарбницька війна не має законної підстави, значить, будь-яка загарбницька війна має незаконні підстави.
34. Рослини при диханні виділяють кисень, значить, усі організми, що виділяють при диханні кисень, є рослинами.

### Вправа 26

**Зробити висновки з наведених висловлювань шляхом перетворення.**

#### *Варіанти:*

1. Ніщо велике не легке. Отже, ...
2. Усі люди грішні. Отже, ...
3. Більшість вулканів не згасли. Отже, ...
4. Жоден невинний не повинен бути притягнений до кримінальної відповідальності. Отже, ...
5. Деякі твори сучасної літератури – романи. Отже, ...
6. Деякі метали тверді. Отже, ...
7. Жодна демократична країна не підтримує тероризм. Отже, ...
8. Деякі студенти вивчають логіку. Отже, ...

### Вправа 27

**Зробити висновки з наведених висловлювань шляхом обернення (якщо це можливо).**

#### *Варіанти:*

1. Усі планети обертаються навколо своєї осі. Отже, ...
2. Кожна людина хоче щастя. Отже, ...
3. Усі злочини – суспільно небезпечні діяння. Отже, ...
4. Деякі люди не є талановитими. Отже, ...
5. Глобальні проблеми не вирішуються силами однієї держави. Отже,

### Вправа 28

**Зробити висновки з наведених висловлювань шляхом протиставлення предикату, якщо це можливо.**

#### *Варіанти:*

1. Кожна людина бажає бути добропорядною. Отже, ...
2. Усі правдиві твердження заслуговують на увагу. Отже, ...
3. Деякі студенти є відмінниками. Отже, ...
4. Справжній вчений скромний. Отже, ...
5. Професори є викладачами. Отже, ...
6. Ніхто не любить бути переможеним. Отже, ...
7. Деякі птахи живуть на воді. Отже, ...

### Вправа 29

**Здійснити всі можливі висновки за логічним квадратом.**

#### *Варіанти:*

1. Деякі льотчики – космонавти.
2. Окремі рослини погано переносять засуху.
3. Будь-яка держава є політичною організацією.
4. Жодна моральна людина не є злочинцем.
5. Деякі підозрювані не мають алібі.
6. Жодний кит не дихає зябрами.
7. Деякі тварини – хижаки.
8. Жодний матеріаліст не заперечує пізнаваності світу.
9. Повнолітні мають право голосу.
10. Жодна людина не має права порушувати закони.
11. Усі злочини засуджуються громадськістю.
12. Деякі метали тверді.
13. Кожна людина бажає бути добропорядною.
14. Деякі письменними – автори фантастичних романів.
15. Більшість вулканів не згасли.
16. Кожна держава має свій гімн.
17. Усі правдиві твердження заслуговують на увагу.
18. Жодна демократична країна не підтримує тероризм.
19. Жодна зірка не є планетою.
20. Деякі студенти є відмінниками.
21. Деякі гази інертні.
22. Усі люди грішні.
23. Окремі студенти не склали іспиту.
24. Деякі магазини є продовольчими.
25. Професори є викладачами.

26. Усі планети обертаються навколо своєї осі.
27. Деякі птахи живуть на воді.
28. Жодна людина не повинна страждати за правду.

### Вправа 30

**Визначити фігуру і модус простого категоричного силогізму, скласти формулу і перевірити, чи правильно він побудований. Дати графічну інтерпретацію умовиводу. Якщо умовивід побудований неправильно, вкажіть на допущену помилку.**

### Варіанти:

1. Усі злочини засуджуються громадськістю. Дане діяння – не злочин. Отже, воно не засуджується громадськістю.
2. Деякі угоди є договорами. Усі договори є громадянськими правовідносинами. Отже, деякі громадянські правовідносини є договорами.
3. Тільки посадова особа може бути суб'єктом халатності. Звинувачуваний Сидоренко не є посадовою особою. Отже, звинувачуваний Сидоренко не може бути суб'єктом халатності.
4. Частина художніх творів мають філософський зміст. Усе, що має філософський зміст, сприяє виробленню світогляду. Отже, деякі твори, що сприяють виробленню світогляду, є художніми творами.
5. Деякі українські письменники – депутати Верховної Ради. Усі українські письменники – діячі культури України. Отже, деякі діячі культури України – депутати Верховної Ради.
6. Деякі студенти успішно склали іспит. Деякі студенти – спортсмени. Отже, деякі з тих, хто успішно склав іспит – спортсмени.
7. Деякі соціологи – випускники КНУ. Деякі вчені і тільки вчені – соціологи. Отже, деякі вчені – випускники КНУ.
8. Частина письменників – жінки. Усі жінки люблять квіти. Отже, серед письменників є ті, хто любить квіти.
9. Кожна чесна людина виконує свої обіцянки. Ця людина не виконує своїх обіцянок. Отже, дана людина – нечесна.
10. Більшість сучасних телевізорів – кольорові. Частина сучасних телевізорів не є транзисторними. Отже, деякі кольорові телевізори не є транзисторними.
11. Жодна ідеологія не може встановлюватися в якості обов'язкової. Будь-яка релігія – ідеологія. Отже, ніяка релігія не може встановлюватися в якості обов'язкової.
12. Усяка потреба розуму є людська потреба. Усяка потреба морального удосконалення є потреба розуму. Отже, усяка потреба морального удосконалення є людська потреба.



13. Мистецтво – один із засобів єднання людей. Театр – вид мистецтва. Отже, театр – засіб єднання людей.
14. Деякі юристи і тільки юристи є слідчими. Усі присутні – слідчі. Отже, усі присутні – юристи.
15. Власні імена пишуться з великої літери. Усі назви планет – імена власні. Отже, усі назви планет пишуться з великої літери.
16. Жодний звинувачуваний не зобов'язаний доводити свою невинність. Петренко – звинувачуваний. Значить, він не зобов'язаний доводити свою невинність.
17. Важливим фактором розвитку підприємництва в Україні є залучення іноземного капіталу. Дане рішення Кабінету міністрів спрямоване на залученню в Україну іноземного капіталу. Отже, дане рішення Кабінету міністрів сприяє розвитку підприємництва в Україні.
18. Деякі форми соціальної регуляції не санкціонуються державою, оскільки моральні норми не санкціонуються державою, а вони є формою соціальної регуляції.
19. Більшість книг, що нині продаються, – детективи, тоді як більшість високохудожніх книг до цього жанру не відносяться. Отже, більшість книг, що нині продаються, не є високохудожніми.
20. У багатьох економічно розвинених країнах зростає злочинність. Японія – економічно розвинена країна. Отже, в Японії зростає злочинність.
21. Релігія – форма суспільної свідомості. Релігія несумісна з наукою. Отже, існують форми суспільної свідомості, несумісні з наукою.
22. Тільки марксисты визнають диктатуру пролетаріату. Н. є марксистом. Отже, Н. визнає диктатуру пролетаріату.
23. Жодна людина не може бути цілком безсторонньою. Юристи – люди. Отже, жодний юрист не може бути цілком безстороннім.
24. Деякі студенти проживають у гуртожитку. Петренко проживає в гуртожитку. Отже, Петренко є студентом.
25. Довіреність, у якій не вказана дата її здійснення, недійсна. Дана довіреність недейсна, оскільки в ній не вказана дата її здійснення.
26. Підприємництво – діяльність ризиківана. Н. займається ризикованою діяльністю. Отже, Н. займається підприємництвом.
27. Кожний приватний власник має право на продаж своєї житлової площі. Петров не є приватним власником, оскільки він не має права на продаж житлової площі, яку займає.
28. Жодна несправедлива війна не може бути виправдана. Частина несправедливих воєн були успішними. Отже, деякі успішні війни не можуть бути виправдані.
29. Савці не дихають зябрами. Акула дихає зябрами. Отже, акула не є савцем.

30. Жодний егоїст не подобається оточуючим. Усі люди з почуттям обов'язку подобаються людям. Отже, жодна людина з почуттям обов'язку не є егоїстом.
31. Деякі люди здатні до швидкого і точного рахунку. Деякі люди математики. Отже, математики здатні до швидкого і точного рахунку.
32. Серед політичних партій є й такі, що не мають певної економічної програми, а жодна партія, що не має такої програми, не може розраховувати на перемогу. Отже, деякі політичні партії не можуть розраховувати на перемогу.
33. Усі люди з підвищеною температурою – хворі. Ця людина не має підвищеної температури. Отже, вона не є хворою.
34. Хуліганство – карне діяння, оскільки всі злочини є карними діяннями, а хуліганство – злочин.
35. Особа, що вчинила злочин у стані сп'яніння, не звільняється від кримінальної відповідальності. Петренко не звільнений від карної відповідальності. Отже, Петренко вчинив злочин у стані сп'яніння.
36. Будь-яка брехня – це навмисне спотворення істини. Наклеп – теж навмисне спотворення істини. Отже, клеветня являє собою брехню.
37. Б. Рассел – відомий логік. Б. Рассел – відомий філософ. Отже, серед відомих філософів є відомі логіки.
38. Більшість ірландців говорить англійською. Ця людина – ірландець. Отже, вона говорить англійською.
39. Жодна людина, що не вивчала логіку, не знає її. Петренко вивчав логіку, отже, він її знає.
40. Деякі твори мистецтва штучно знецінені. Серед творів мистецтва є шедеври. Отже, серед знецінених речей є і шедеври мистецтва.
41. Усі студенти юридичних ВНЗ вивчають логіку. Сергієнко вивчає логіку. Отже, Сергієнко є студентом юридичного вузу.

### Вправа 31

**Зробити висновок із наведених засновків, якщо це неможливо, пояснити причину. Дати графічну інтерпретацію умовиводу.**

#### *Варіанти:*

1. Перехід вулиці на красне світло світлофора – не злочин. Перехід вулиці на красне світло світлофора – правопорушення. Отже, ....
2. Жодний з ченців не прагне до багатства. Частина людей прагне до багатства. Отже, ...
3. Частина солей нерозчинні у воді. Мідний купорос – сіль. Отже, ...
4. Папороть ніколи не цвіте. Ця рослина – папороть. Отже, ...
5. Нейтрон не має електричного заряду. Нейтрон належить до елементарних часток. Отже, ...

6. Жодна лінива людина не є гідною слави. Деякі художники не є лінивими людьми. Отже, ...
7. Особи, що не досягли повноліття, не можуть бути представниками сторін у суді. Громадянин Н. досяг повноліття. Отже, ...
8. Закони не залежать від волі людей. Конституція України – закон. Отже, ...
9. Будь-яке благородство є безкорисливість. Будь-яка духовно сильна людина – благородна. Отже, ...
10. Історія має предмет та завдання дослідження. Логіка має предмет та завдання дослідження. Отже, ...
11. Серед плазунів трапляються отруйні. Вужі – плазуни. Отже, ...
12. Усе, що дає життєвий досвід, є корисним. Деякі помилки дають життєвий досвід. Отже, ...
13. Словник не є підручником. Ця книга не словник. Отже, ...
14. Деякі лікарі – кардіологи. Усі присутні на нараді – кардіологи. Отже, ...
15. Усі судді – юристи. Усі прокурори – юристи. Отже, ...
16. Жодне неорганічне тіло не росте. Кристали суть тіла неорганічні. Отже, ...
17. Частина дітей є розсудливими. Дана людина розсудлива. Отже, ...
18. Будь-яка ненависть руйнівна. Любов не є ненавистю. Отже, ...
19. Усі християни – гуманісти. Усі християни вірять у Христа. Отже, ...
20. Будь-який матеріальний об'єкт може існувати лише завдяки взаємодії його елементів. Атом – матеріальний об'єкт. Отже, ..
21. Існують гроші, що не є паперовими. Усі гроші є засобами платежу. Отже, ...
22. Студенти юридичних вузів обов'язково вивчають логіку. Сидоренко не є студентом юридичного ВНЗ. Отже, ...
23. Деякі студенти ОНЕУ – відмінники. Частина студентів ОНЕУ – спортсмени. Отже, ...

### Вправа 32

**Визначте вид умовиводу, його модус, складіть формулу і перевірте, чи правильно він побудований.**

#### *Варіанти:*

1. Злочин може бути скоєний або шляхом дії, або шляхом бездіяльності. Даний злочин скоєно шляхом бездіяльності. Отже, він не скоєний шляхом дії.
2. Вирок є рішення, винесене судом у засіданні з питання щодо винності чи невинності підсудного і щодо застосування чи незастосування до нього покарання. Цей документ є рішенням, винесеним судом у засі-

данні з питання щодо винності чи невинності підсудного і щодо застосування чи незастосування до нього покарання. Отже, цей документ є вирок.

3. Якщо завтра зіпсується погода, екскурсія не відбудеться. Якщо екскурсія не відбудеться, ми підемо до театру. Отже, якщо завтра зіпсується погода, ми підемо до театру.

4. Автором цього малюнка може бути Леонардо або ж хтось із його учнів. Експертиза показала, що Леонардо да Вінчі не є автором малюнка. Значить, його автор, – хтось із його учнів.

5. Якщо планета має масу, меншу від маси Землі, то вона має менше водню, ніж Земля. Планета Меркурій має масу, меншу від маси Землі. Отже, вона містить менше водню ніж Земля.

6. Якщо Земля кулеподібна, то її тінь повинна мати форму кола. Затемнення показують, що тінь Землі має форму кола. Отже, Земля кулеподібна.

7. Якщо людина не знає законів, то вона не може вчинити правильно. П. вчинив правильно. Отже, він знає закони.

8. Якщо на хлібоприймальному пункті систематично створюється неврахований резерв зерна, то на ньому має місце крадіжка зерна. На хлібоприймальному пункті має місце крадіжка зерна. Отже, на хлібоприймальному пункті систематично створюється неврахований резерв зерна.

9. Підпис на документі могли зробити А., або Б., або С. Установлено, що ні А., ні С. не виконували підпису. Отже, підпис зроблено Б.

10. Якщо галактика належить до класу спіральних, то вона є сплюснутою. Наша галактика належить до класу спіральних. Отже, вона є сплюснутою.

11. Ліси бувають хвойні, листяні або ж змішані. Цей ліс хвойний. Отже, цей ліс не листяний і не змішаний.

12. Якщо Н. впертий у досягненні покладеної мети, то він здатний оволодіти логікою. Якщо в нього є схильність до строгого абстрактного мислення, то він також здатний оволодіти цією наукою. Відомо, що Н. впертий у досягненні покладеної мети і має схильність до строгого абстрактного мислення. Значить, він здатний оволодіти логікою.

13. Якщо поняті не запрошені, то процесуальний порядок слідчої дії не дотриманий. Поняті не запрошені. Отже, процесуальний порядок слідчої дії не дотриманий.

14. Якщо в трикутнику два кути рівні між собою, то він – рівнобедрений. Даний трикутник має два рівні кути, отже, він – рівнобедрений.

15. Якщо в магазині при ревізіях систематично виявляють одні й ті ж невраховані запчастини, то в даному магазині реалізуються крадені запчастини. У магазині при ревізіях не виявляються одні й ті ж невраховані запчастини. Отже, у даному магазині не реалізуються крадені запчастини.

16. Якщо проти якоїсь хвороби пропонується дуже багато засобів, то це значить, що вона невиліковна. Я знаю, що ця хвороба не є невиліковоною. Отже, проти неї можуть запропонувати не дуже багато засобів.
17. Ця дитина хвора або ж перевтомлена. Якщо вона має підвищену температуру, то вона хвора. Але температура в неї не підвищена. Отже, дитина перевтомлена.
18. Якщо частини предмета є частинами одного й того ж предмета, то їх рельєф співпадає. Рельєф даних частин предмета співпадає. Отже, вони є частинами одного й того ж предмета.
19. Пожежа в магазині могла виникнути в результаті самозаймання, необережного поводження з вогнем або ж підпалу. Розслідування показало, що тут не було ні підпалу, ні самозаймання. Отже, пожежа виникла в результаті необережного поводження з вогнем.
20. Якщо ціни зростуть, то політична ситуація загостриться, а якщо не зростуть, – збільшиться дефіцит. Уряд не допустить загострення політичної ситуації. Отже, дефіцит зросте.
21. Якщо бухта замерзає, то кораблі не можуть заходити в неї. У цю бухту кораблі ще заходять. Отже, вона не замерзла.
22. Щоб скласти іспит з логіки, досить знати тему «Умовивід», а знати цю тему можна лише в тому випадку, якщо знаєш попередні теми. Б. не знає попередніх тем. Отже, він не складе іспит з логіки.
23. Якщо я піду по льоду, то, оскільки лід ще не досить міцний, я можу провалитися; а якщо йти по мосту, то я, скоріше за все не встигну вчасно. Але виходу немає: треба або йти по льоду або ж далеко в обхід мосту. Отже, я або провалюсь, або запізнюсь.
24. Якщо тіло є кристалічним, то воно має певну температуру плавлення. Дане тіло не є кристалічним, оскільки воно не має певної температури плавлення.
25. Коли в мене болить зуб, я приймаю анальгін. І коли в мене болить голова, то я приймаю анальгін. Сьогодні в мене не болять ні зуб, ні голова, отже, анальгін я не приймаю.
26. Навчальний заклад може бути початковим, середнім або вищим. ОНЕУ – вищий навчальний заклад. Значить ОНЕУ – це не початковий і не середній навчальний заклад.
27. При зміні економічних відносин міняється і правосвідомість. Економічні відносини змінилися. Отже, зміниться і правосвідомість.
28. Якщо я скористуюсь на іспиті шпаргалкою, то екзаменатор може помітити і провал забезпечений. А якщо я буду сподіватися лише на свою пам'ять, то щось я все ж таки відповім, тобто не провалюсь. Я завжди маю вибір: скористуватися шпаргалкою або ж сподіватися лише на свою пам'ять. Значить, я можу або провалитися, або не провалитися.

29. Якщо звинувачений займається шахрайством, він повинен бути притягнений до кримінальної відповідальності. Н. займався шахрайством. Отже, він повинен бути притягнений до кримінальної відповідальності.

30. Якщо наука повідомляє корисні факти, то вона заслуговує на увагу. Якщо наука сприяє розвитку розумових здібностей, то вона заслуговує на увагу. Але кожна наука повідомляє корисні факти, або ж сприяє розвитку розумових здібностей. Отже, вона заслуговує на увагу.

31. Якщо людина не є винною, то її виправдають. Дану людину не виправдали. Отже, вона винна.

32. Якщо крадіжка здійснена «за наводкою», то у злочинця був спільник, а якщо був спільник, то в наявності злочинна група. Якщо ж злочин скоєно групою, то цей злочин є обтяжуючою обставиною. Отже, якщо крадіжка здійснена «за наводкою», то вона – з обтяжуючими обставинами.

33. Будете говорити правду, вас проклянуть люди, а будете брехати – вас проклянуть боги. Але ви можете лише говорити правду, або брехати. Значить, вас проклянуть люди або боги.

34. Якби я був багатий, то я б купив автомобіль. Якби я був безчесним, то я б украв автомобіль. Але я його не купив і не вкрав. Отже, я не багатий і не безчесний.

35. Мінеральні добрива бувають або калійними, або фосфорними, або азотними. Це мінеральне добриво не є ні азотним, ні фосфорним. Отже, це мінеральне добриво є калійним.

36. Якщо Д. – великий драматург, то його твори ставляться в театрах. Ми знаємо, що твори Д. ставляться в театрах. Отже, Д. – великий драматург.

### Вправа 33

**Побудувати стверджувальний та заперечувальний модуси умовно-категоричного силогізму.**

#### *Варіанти:*

1. Якщо предмет є цікавим, тоді він не є корисним.
2. Якщо всі засновки істинні і міркування правильне, тоді висновок є істинним.
3. Якщо злочинець проник у приміщення через двері, тоді повинен бути зламаний замок.
4. Якщо капіталовкладення залишаться постійними, тоді зростуть урядові витрати.
5. Якщо студент сумлінно навчається, він добре складає іспити.
6. Якщо на вулиці холодно і вогко, ми не підемо до лісу.

7. Якщо воду нагрівати, вона закипає.
8. Якщо на вулиці холодно, ми підемо до театру.
9. Якщо ми зустрінемося завтра, то підемо до театру.
10. Якщо злочинця досі не упіймано, то він перебуває за межами країни.
11. Якщо злочинця упіймано, то його покарано відповідно до рішення суду.

### Вправа 34

**Використовуючи наведені нижче умовні засновки, побудувати стверджувальний і заперечний модули умовно-категоричного умовиводу.**

#### *Варіанти:*

1. Не маючи мети, люди часто стають залежними від випадковостей або примх інших людей.
2. Якщо вирок не обґрунтований, то він буде відмінений.
3. Кримінальна справа не може бути порушена, якщо відсутній склад злочину.
4. Обмін жилого приміщення не допускається, якщо він носить корисливий характер.

### Вправа 35

**Визначте, які з наведених міркувань є індуктивними, а які дедуктивними.**

#### *Варіанти:*

1. Гострі кути мають верхівку. Прямі кути мають верхівку. Тупі кути мають верхівку. Отже, усі кути мають верхівку.
2. У нашому лісі ростуть ялини, сосни, дуби, берези. Отже, наш ліс – змішаний.
3. Сонце, Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон мають кулеподібну форму. Отже, усі тіла Сонячної системи мають кулеподібну форму.
4. Дніпро – велика річка. Дніпро впадає в Чорне море. Отже, деякі великі річки впадають у Чорне море.

### Вправа 36

**Проаналізуйте наведені індуктивні міркування. З'ясуйте їх вид, структуру і ступінь правдоподібності.**

#### *Варіанти:*

1. Земля рухається навколо Сонця. Марс рухається навколо Сонця. Сатурн рухається навколо Сонця. Отже, всі планети Сонячної системи рухаються навколо Сонця.

2. Відомо, що у Баха в п'яти поколіннях його предків було 18 музикальних обдаровань. Багато талановитих людей було також у роду Ч. Дарвіна. Отже, здібності людей визначаються тим, наскільки талановитими були їхні предки.
3. Залізо, мідь, цинк, золото – метали.  
Залізо, мідь, цинк, золото проводять електричний струм.  
Отже, всі метали проводять електричний струм.
4. Усі чоловіки люблять детективи. Це впливає з того, що я знаю, що Андрій прочитав їх уже дуже багато, Ігор також із захопленням читає їх, мій батько і брат часто купують їх у книгарнях. Ось і чоловік, що сидить навпроти мене, також тримає в руках детектив.
5. На місці злочину були знайдені сліди взуття і відбитки пальців, що належать Крестовському та Осипенку, які зізналися у скоєному і стверджували, що вчинили злочин удвох. Але слідчий зробив висновок про те, що у злочині міг брати участь також третій, бо на місці злочину були сліди взуття, які не могли залишити ні Крестовський, ні Осипенко. У подальшому це припущення підтвердилося.

### Вправа 37

**Визначте, які методи наукової індукції застосовуються в наведених нижче міркуваннях.**

#### *Варіанти:*

1. К. А. Тімірязев стверджував, що для утворення хлорофілу необхідні світло і кисень. «Щоб довести це, – писав він, – проростимо в темряві якесь насіння. Відомо, що паростки виходять не зелені, а жовті. Розділимо отримані таким чином паростки на дві купки: одні залишимо у звичайному повітрі, а інші помістимо у ящик з повітрям, позбавленим кисню, і винесемо усе на світло. Перші через якусь чверть години позеленіють і скоро набудуть зеленого забарвлення, другі, скільки б ми їх не тримали на світлі, залишаться жовтими. Але допустимо до них кисень, і вони одразу ж позеленіють».
2. При встановленні причин дорожньо-транспортних пригод було зроблено висновок про те, що незважаючи на всі відмінності цих подій (марка автомобіля, вік водія тощо) більшість із них відбувається в результаті перевищення швидкості або алкогольного сп'яніння водія.
3. Візьмемо дослід з монетою і пір'іною. Явище, що підлягає дослідженню – уповільнення падіння пташиної пір'їни. Коли обидва предмети кидати одночасно під ковпаком, звідки не викачане повітря, то перо падає пізніше монети. Потім повітря з-під ковпака викачують насосом. Тоді обидва предмети, якщо їх кидати в один і той же момент, падають одночасно. Отже, причиною уповільнення падіння пір'їни є супротив повітря.



### Вправа 38

**Визначте помилки, якщо вони є, у таких індуктивних міркуваннях.**

#### *Варіанти:*

1. Викладач, незадоволений відповіддю на іспиті перших трьох студентів групи висловив судження: «Ваша група неглибоко вивчила предмет».
2. «Одного разу з'явилася на Сонці пляма, і в той же день мене побили в трактирі «В Банзетів». З того часу, перед тим як куди-небудь піти, я дивлюся в газету: чи не з'явилася знову якась пляма. Тільки пляма з'являється ... я нікуди не йду і вичікую» (Ярослав Гашек. «Пригоди бравого вояка Швейка»).
3. Кожного разу на початку весни шаман племені в зеленому одязі здійснює ритуальний танець навколо свого села. Приблизно через тиждень поля і ліси починають зеленіти. Звідси робиться висновок, що поява зелені викликана ритуальним танцем шамана.

### Вправа 39

**Пояснити, які логічні помилки лежать в основі наведених нижче міркувань.**

#### *Варіанти:*

1. Злодій не бажає придбати нічого поганого; придбання хорошого є справа хороша; отже, злодій бажає добра.
2. Ліки, які приймає хворий, є добро; чим більше робити добра, тим краще; отже, ліки треба приймати у великій кількості.
3. Те, що не втрачав, те ти маєш; мільйон ти не втрачав, отже, у тебе є мільйон.
4. В одному з діалогів Платон описує, як два софісти заплутують простодушну людину на ім'я Ктесіпп.
  - Скажи-но, чи є в тебе собака?
  - І дуже зла, – відповів Ктесіпп.
  - А чи є в неї цуценята?
  - Так, і також злі.
  - А їх батько, звичайно ж, пес?
  - Так, звичайно.
  - І цей батько також твій?
  - Звичайно.
  - Отже, ти стверджуєш, що твій батько – пес і ти брат цуценят.
5. «Пальто» – слово, і оскільки пальто гріє, то можна сказати, що деякі слова гріють.

6. Рух вічний. Ходіння до інституту – рух. Отже, ходіння до інституту – вічне.
7. – Скільки років твоєму батькові, хлопчику?
  - Стільки ж, скільки і мені.
  - Як так?
  - Все просто: він став моїм батьком, коли я народився.

#### Вправа 40

**Чи можна вважати тотожними судження при заміні виділеного поняття поняттями в дужках?**

##### *Варіанти:*

1. Сільськогосподарські підприємства області зі збиткових перетворилися на *прибуткові* (рентабельні, доходні).
2. Після 200-річного панування англійських колонізаторів Індія стала *незалежною* державою (самостійною, суверенною).
3. Провина Петренка встановлена *доказами*, що містяться у справі (підставами, аргументами).
4. Слід бути непримиренним до будь-якого роду *брехні* (неправди, обману).
5. *Майно*, що належало подружжю до вступу в шлюб, залишається їх роздільним майном (власністю, надбанням, добром).



## Глосарій

**Абсолют** (лат. absolutus – безумовний, необмежений) – те, що ні від чого не залежить, *безвідносне*; вічна, нескінченна *першооснова* світу, наприклад, «абсолютна ідея».

**Абстракція** (лат. abstrakto – відокремлюю) – один з моментів пізнання, який полягає у мисленному *відокремленні* й виділенні в самостійні об'єкти окремих сторін, властивостей, відношень певних предметів пізнання.

**Агностицизм** (грець. – непізнаваний) – філософське вчення, яке *заперечує* можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності.

**Аксіологія** (від грець. axios – цінність і logos – вчення) – філософське вчення про *цінності*.

**Алогізм** – міркування, що *порушує* закони логічного мислення, нелогічність взагалі, що веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості і виключає можливість пізнання істини.

**Альтруїзм** (лат. alter – інший) – моральний принцип, що полягає у *безкорисливому* прагненні до діяльності на благо інших.

**Аналогія** (грець. analogia – відповідність, подібність, схожість) – умовивід, в якому на основі *схожості* предметів за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість цих предметів за іншими ознаками.

**Анамнезис** (грець. anamnesis – пригадування) – термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, що *згадує* бачене нею в потойбічному світі.

**Антагонізм** (грець. antagonisma – суперечка, боротьба) – одна з форм суперечностей, яка характеризується гострою *непримиренною* боротьбою ворогуючих сил, тенденцій.

**Антиномія** (грець. antinomia – суперечність у законі) – *суперечність* між двома твердженнями, кожне з яких однаковою мірою логічно доведене в цій системі.

**Антитеза** (грець. antithesis – протиставлення, суперечність) – у логіці – судження, що *суперечить тезі*; у філософії Г. Гегеля – *другий* з трьох ступенів тріади.

**Антропологія філософська** – один з напрямків сучасної філософії, що вивчає *природу людини*, людських властивостей та відносин; основне завдання вбачає в розробці *цілісного* вчення про походження і розви-

ток людини, про особливості людського способу життя, місце і роль людини в світі, її пізнавальні, комунікативні та творчі можливості.

**Антропогенез** (від. грець. антропос – людина та генезис – походження) – процес історико-еволюційного виникнення й розвитку людини як суспільної істоти, пов'язаний з формуванням і розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, мови.

**Антропоморфізм** (грець. антропос – людина і morphe – вигляд, форма) – наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

**Антропоцентризм** (грець. антропос – людина і лат. centrum – осереддя, центр) – один з філософських і світоглядних принципів, у відповідності з яким людина ставиться в центр світу, розглядається як творчий суб'єкт, відіграє ключову роль у пізнанні світу та його перетворенні.

**Апатія** (грець. а – заперечення, pathos – пристрасть) – стан байдужості, відсутність спонукання до будь-якої дії; в етичному вченні стоїків під апатією розуміється безпристрастність, душевна непорушність, стан, коли почуття не заважають діяльності розуму.

**Апорія** (грець. aporia – безвихідь) – утруднення у вирішенні проблеми, пов'язаної з суперечністю між даними спостереження та спробами їх мисленого аналізу.

**Апріорі** (лат. apriori – з попереднього) – філософське поняття, що позначає знання, що передує досвіду.

**Архетип** (грець. arche – початок і typos – образ) – в аналітичній психології термін, що позначає «первісні уявлення» або «універсальні форми думки»; колективне несвідоме – пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки тривалий час переживали схожі події.

**Аскетизм** (грець. asketes – навчений, борець) – зречення радощів життя, відлюдництво, умертвіння плоті задля досягнення моральної досконалості.

**Атараксія** (грець. ataraxia – хвилювання, незворушність) – поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету й форму поведінки, до якої повинна прагнути людина.

**Атрибут** (лат. attributio – надаю, наділяю) – необхідна, суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища, без якої вони не мають своєї визначеності і не можуть ні існувати, ні мислитися.

**Афект** (лат. affectus – хвилювання, пристрасть) – сильне і водночас короткочасне емоційне переживання.

**Благо** – поняття, яким позначають все, що має для людини позитивне значення; розрізняють блага матеріальні і духовні.

**Буття** – ключове поняття філософської онтології, що асоціюється з пошуком *першооснов* або *першопричин* світу.

**Верифікація** (лат. *verus* – істинний і *facio* – роблю) – встановлення *істинності* наукових тверджень у процесі їх *емпіричної* перевірки.

**Відчуження** – поняття, що характеризує, *по-перше*, процес і результати перетворення продуктів людської діяльності (як практичної, так і теоретичної), а також властивостей і здібностей людини у щось *незалежне* від людини і *пануюче* над нею; *по-друге*, перетворення будь-яких явищ і відносин у щось *інше*, ніж вони є самі по собі, *перекручення* у свідомості людей їх реальних життєвих відносин.

**Воля** – інтегральна здатність свідомості, що *регулює* і *мотивує* поведінку людей і дозволяє долати перепони, визначати цілі, здійснювати вибір, приймати та реалізувати рішення.

**Волюнтаризм** (лат. *voluntas* – воля) – напрям у філософії, який проголошує основою буття *волю*; діяльність, що керується лише *суб'єктивними* бажаннями та рішеннями.

**Гедонізм** (грець. *hedone* – насолода, задоволення) – філософсько-етичне вчення, за яким найвищим благом і метою життя людини є *насолода*.

**Генезис** (грець. *genesis* – виникнення, зародження) – поняття, що виражає як момент *походження*, *виникнення* предметів і явищ, так і процес їх *закономірного* розвитку.

**Герменевтика** (грець. *hermeneutikos* – мистецтво тлумачення) – у класичній філології вчення про *інтерпретацію* рукописних і друкованих давніх текстів; у сучасній філософії метод *тлумачення* культурно-історичних явищ.

**Гідність** – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї *самоцінності* й моральної *рівності* з іншими людьми.

**Гілозоїзм** (грець. *hyle* – речовина, матерія і *zoe* – життя) – філософське вчення, за яким здатність відчувати нібито притаманна *всій* матерії.

**Гносеологія** (грець. *gnosis* – пізнання і *logos* – вчення) – розділ філософського знання, що вивчає *природу пізнання* та *можливості* пізнання людиною світу та самої себе.

**Гуманізм** (лат. *humanos* – людський, людяний) – в широкому значенні – система поглядів, що визначає людину як *вищу цінність*, її право на свободу, щастя тощо; у вузькому значенні – культурний рух *епохи Відродження*.

**Дедукція** (лат. *deductio* – виведення) – логічний *прийом*, який характеризується спрямованістю міркування від *загальних* передумов (прин-

ципів, аксіом) до *часткових* наслідків; *метод* дослідження, при якому окреме пізнається на основі знання *загальної* закономірності.

**Деїзм** (лат. deus – Бог) – філософське вчення, згідно якому Бог є *першопричиною* світу, але потім *не втручається* в протікання природних і суспільних процесів.

**Деміург** (грець. demiurgos – ремісник, творець) – в ідеалістичній філософії творче начало, *творець* Всесвіту; в теології – *Бог*.

**Детермінізм** (лат. determinatio – визначений, обмежений) – філософське вчення про загальну *об'єктивну* зумовленість явищ природи, суспільства та людської волі.

**Дефініція** (лат. – definitio – визначення) – логічне *визначення* змісту якогось поняття.

**Дихотомія** (грець. dichotomia – поділ на двоє) – тип поділу понять, коли виділяються *два* видових поняття, причому до змісту одного з них включена ознака, яка є *запереченням* відповідної ознаки другого поняття.

**Діалектика** (грець. dialektike – мистецтво ведення бесіди, полеміки) – в Давній Греції – *мистецтво полеміки*, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення та подолання суперечностей у судженнях супротивника; в сучасному розумінні: а) об'єктивний процес *розвитку явищ* на основі виникнення, боротьби та розв'язання протилежних їм суперечностей; б) філософська наука про *універсальні закони руху і розвитку* природи, суспільства та мислення.

**Догматизм** (грець. dogma – думка, вчення, положення) – *некритичне* беззмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, раз на завжди виробленими формулами; спосіб засвоєння та застосування знань, коли те чи інше вчення або положення сприймається як *закінчена вічна істина, сліпа віра* в авторитети.

**Дуалізм** (лат. dualis – двоїстий) – філософське вчення, згідно якому дух та матерія, ідеальне та матеріальне є *два незалежних* начала, що не обумовлюють одне одного.

**Душа** – термін, яким позначається психіка, *внутрішній світ* людини, її самосвідомість; в релігії – *нематеріальна* потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі.

**Евдемонізм** (грець. eudaimonia – щастя, блаженство) – етичний принцип, (близький до гедонізму) за яким основою моральності є прагнення людини до *щастя*: особистого – індивідуалістичний евдемонізм, або суспільного – соціальний евдемонізм.

**Евристика** (грець. heurisko – знаходжу) – термін, яким позначають галузь знання про *творчу* діяльність, пов'язану з пошуками шляхів відкриття нового в судженнях, ідеях, способах діяння; терміном «евристика» позначається наука, що вивчає творчу діяльність.

**Егалітаризм** (франц. букв. – зрівнялівка) – різновид утопічного соціалізму, що обстоює принцип *зрівняльного* розподілу засобів виробництва між дрібними приватними власниками й організацію виробництва на основі індивідуального господарства.

**Егоїзм** (лат. ego – Я) – морально-етичний принцип, який означає таку поведінку людини, коли вона, прагнучи до задоволення лише *власних* інтересів, нехтує інтересами суспільства й інших людей.

**Егоцентризм** (лат. ego -я і centrum – осереддя, центр) – 1) філософський і етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається *центром* Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому *індивідуалізмі*, егоїзмі.

**Екзистенція** (лат. ex(s)istentia – існування) – основна категорія екзистенціалізму, яка позначає *внутрішнє буття* людини, те непізнаване, ірраціональне в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретною *неповторною* особистістю; вперше термін «екзистенція» застосував датський філософ С. К'єркегор.

**Еклектизм, еклектика** (грець. eklego – обираю) – 1) механічне поєднання в одному вченні різнорідних, *органічно несумісних* елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; 2) напрям в античній філософії II ст. до н.е. – II ст. н.е., для якого характерні *поєднання елементів різних* філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між вченнями й школами.

**Емпатія** (грець. empatheia – співпереживання) – позарациональне пізнання людиною внутрішнього духовного світу інших людей, що ґрунтується на *співпереживанні*.

**Емпіризм** (від грець. empeiria – досвід) – напрям у теорії пізнання, який на протигагу раціоналізмові вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання *чуттєвий досвід*.

**Ентелехія** (від грець. enteles – завершений, здійснений і echo – маю) – у філософії Арістотеля *внутрішня мета руху*, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення; діяльне, формуюче начало.

**Епістемологія** (від грець. – episteme – достовірне наукове знання і logos – вчення) – теорія *наукового знання*; термін «епістемологія» з'явився на початку XX століття для позначення філософського аналізу науки.

**Есхатологія** (грець. eschatos – останній, крайній та logos – вчення) – релігійне вчення про *кінцеву* долю світу і людини.

**Євгеніка** (грець. eugenes – породовистий) – наука, що вивчає, розробляє шляхи і методи активного впливу на еволюцію людства, *вдосконалення його природи*.

**Зняття** – одна з центральних категорій філософії Г. В. Ф. Гегеля, яка позначає одночасно знищення та збереження чогось.

**Ідеал** (грець. idea – першообраз) – уявлення про найвищу досконалість, що, як взірць, норма та найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу.

**Ідеалізм** (грець. idea – вигляд, першообраз) – протилежний матеріалізові філософський напрям, який намагається довести, що дух свідомість, мислення, *ідеальне є первинним*, а буття, природа, матеріальне – вторинним.

**Ідеальне** – суб'єктивний образ об'єктивної реальності, що виникає в процесі цілеспрямованої діяльності людини.

**Ідеологія** (від грець. idea і logos – вчення) – система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних філософських і релігійних поглядів, що *виражають інтереси* певних класів або соціальних груп.

**Ідея** (грець. idea – вигляд, образ, начало) – форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення.

**Іманентний** (від лат. immanens – властивий, притаманний чомусь) – *внутрішньо притаманне*, на противагу трансцендентному – зовнішньому; впливає з природи самого явища.

**Імператив** (лат. imperativus – владний, наказовий) – *вимога*, наказ, закон; у І. Канта – загальнозначима моральна вимога на противагу особистому принципу (максимі).

**Індивідуалізм** (від лат. – individuum – неподільне) – риса світогляду та принцип поведінки людини, коли інтереси *окремого* індивіда *абсолютизуються*, протиставляються колективові та суспільству.

**Індивідуальність** – *неповторно-самобутній* спосіб буття конкретної особистості в якості суб'єкта самостійної діяльності, індивідуальна форма суспільного життя людини.

**Індетермінізм** (лат. in – заперечення, determinare – визначати, обмежувати) – філософське вчення, що *заперечує об'єктивну зумовленість* явищ природи, суспільства та людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними.

**Індукція** (лат. inductio – наведення) – протилежний дедукції логічний *прийм*, що характеризується спрямованістю міркування від *одичних* стверджень до *загальних* положень; *метод* дослідження, при якому загальне пізнається на основі знання *одичних* випадків.

**Інтеріоризація** (лат. interior – внутрішній) – формування *внутрішніх* структур людської психіки через засвоєння зовнішньої соціальної поведінки.



**Інтуїтивізм** – напрям у філософії, який абсолютизує *інтуїцію* як єдиний вірогідний вид пізнання.

**Інтуїція** (лат. – *intuitio*, від *intueor* – уважно дивлюсь) – спосіб осягнення істини через *безпосереднє чуттєве* споглядання чи умогляд на відміну опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

**Ірраціоналізм** (лат. – *irrationalis* – нерозумний, несвідомий) – у гносеології принцип філософських вчень, які обстоюють *обмеженість раціонального пізнання*, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання.

**Істина** – адекватне відтворення в пізнанні *об’єктивності*, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, при якому пізнавальний образ суб’єкта виступає як *адекватне* відображення дійсного стану об’єкта.

**Історизм** – принцип наукового пізнання, згідно з яким процеси дійсності мають розглядатися в їхньому закономірному *історичному* розвитку, в тісному зв’язку з *конкретно-історичними* умовами їхнього існування.

**Картезіанство** – вчення французького філософа, математика Р. Декарта (латинізоване ім’я *Cartesius* – Картезій, звідси і назва).

**Категоричний імператив** (лат. *imperativus* – наказовий) – термін, запроваджений Кантом, для позначення *безумовного веління моральної свідомості* будувати свою поведінку згідно до законів; умовою категоричного імперативу є свобода волі.

**Категорія** (грець. *kategoria* – висловлювання; основна й загальна ознака) – *універсальна форма мислення та свідомості*, яка відображає загальні властивості й відношення об’єктивної дійсності, загальної закономірності розвитку всіх матеріальних, природних, духовних явищ.

**Конвенціоналізм** (від лат. *conventio* – угода, договір) – філософська концепція, за якою наукові теорії та поняття є не відображенням об’єктивного світу, а наслідками довільної *угоди*, конвенції між вченими, що укладається за принципами «зручності» й «економії мислення».

**Конформізм** (лат. *conformis* – подібний, відповідний) – *пасивне пристосовницьке прийняття* готових стандартів у поведінці, безпеліційне визнання існуючих порядків, норм і правил співжиття.

**Креаціонізм** (лат. *creatio* – створення) – вчення про створення світу, живої і неживої природи в *єдиному творчому* акті.

**Критерій** (грець. *kriterion* – мірило для оцінки чогось) – *мірило достовірності* людських знань, їхньої відповідності об’єктивній дійсності.

**Логіка** (грець. *logike* – наука про умовивід) – наука про *закони, форми та прийоми мислення*, які забезпечують досягнення об’єктивної істини в процесі міркування та пізнання.

**Логос** (грець. Logos – поняття, думка, розум) – термін давньогрецької філософії, що вживається в значеннях «слово», «смісл», «судження», «пропорційність», «основа», «розум» і набуває значення об'єктивної закономірності, необхідності.

**Масвтика** (повивальна майстерність) – пізнавальний *метод*, що його виробив Сократ, який порівнював свою діяльність, що *допомагає народженню істини*, з мистецтвом повитухи.

**Матеріалізм** (від лат. materialis – речовинний) – протилежний ідеалізові філософський напрям, який виходить з того, що *природа, буття, матерія є первинними*, а свідомість, мислення, дух – вторинними.

**Метафізика** (грець. meta – після, за та physika – природа) – 1) в історії філософії термін вживається для позначення філософських вчень про *надчуттєві, недоступні досвідові* начала буття; 2) *протилежний діалектиці спосіб мислення та метод пізнання*, який розглядає предмети й явища поза їхнім внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

**Метаетика** (грець. meta – після та ethos – звичай) – наука про *об'єктивні підстави існування різних моральних і етичних систем*.

**Метод** (грець. methodos – шлях до чогось) – спосіб досягнення мети, *організації практичного та теоретичного освоєння дійсності*, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

**Методологія** (від метод і грець. logos – вчення) – 1) вчення про *методи пізнання та перетворення дійсності*; 2) *сукупність прийомів дослідження*, що застосовуються в якійсь науці.

**Монізм** (грець. monos – один, єдиний) – протилежний дуалізові та плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як *прояву єдиного начала* – матерії або духу.

**Мораль** (від лат. mos, moris – звичай) – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що *регулюють* поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості.

**Моральний вибір** – акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, *самовизначається* стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків.

**Мудрість** – позатеоретична форма світоглядного філософського осмислення дійсності та розв'язання практичних питань на основі *життєвого досвіду та розуму*.

**Натурфілософія** (лат. natura – природа та філософія) – система уможлядних і часом фантастичних уявлень *про природу*, що розробляється у філософських вченнях переважно в епоху Відродження і Нового часу.

**Неопозитивізм** – один з основних напрямів західноєвропейської філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму (див.); простиставляючи науку філософії, вважає, що єдино можливим знанням є тільки *спеціально-наукове* знання; єдине завдання філософії вбачає в аналізі *мовних форм* знання, ігноруючи усі інші проблеми філософії.

**Нігілізм** (лат. nihil – ніщо, нічого) – *заперечення* загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, традицій.

**Об'єкт пізнання** – поняття філософії, що виражає те, *на що спрямована* активна пізнавальна діяльність людини як суб'єкта пізнання.

**Об'єктивація** – *перетворення* суб'єктивного (властивостей, притаманних суб'єкту) в об'єктивне (у властивості об'єкта), що відбувається в процесі суспільної практики.

**Об'єктивний ідеалізм** – один із основних різновидів ідеалізму; визнаючи *первинність духу* і вторинність матерії, на відміну від суб'єктивного ідеалізму, першоосновою існуючого вважає не особистісну людську свідомість, а певну *об'єктивну надлюдську* свідомість – «*абсолютний дух*», *світовий розум*. Основні представники: Платон, Гегель.

**Омана** – *ілюзорне* усвідомлення дійсності, що обумовлене в кожний даний момент обмеженістю історичної практики.

**Онтологія** (грець. ontos – суще і logos – вчення) – філософське вчення про *буття*.

**Особистість** – людський індивід в аспекті його *соціальних* якостей, котрі формуються в процесі історично-конкретних видів діяльності і суспільних відносин.

**Пантеїзм** (грець. pan – усе і theos – Бог) – філософське-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, *розлитим по всій природі*, тотожним з нею або з її субстанцією.

**Парадигма** (грець. paradeigma – приклад, взірць) – сукупність теоретичних та методологічних передумов, що визначають конкретне наукове дослідження; *зразок, модель* для вирішення конкретно-дослідницьких задач; введено американським дослідником Т.Куном в роботі «Структура наукових революцій».

**Патристика** (лат. pater – батька) – один з провідних напрямів ідеології в епоху Середньовіччя, що мав на меті *тлумачення* біблійних текстів, питань теології тощо.

**Персоналізм** (лат. – persona – особистість) – течія в сучасній західноєвропейській філософії, яка розглядає *особу* як первинну реальність і найвищу духовну цінність.

**Плюралізм** (лат. pluralis – множинний) – філософська концепція, за якою існує *кілька* або *безліч* незалежних субстанціональних персоначал або видів буття.

**Позитивізм** (від лат. *positivus* – позитивний) – напрямок у сучасній філософії, що проголошує єдиним джерелом істинного знання *конкретні (досвідні) науки* і заперечує пізнавальну цінність теоретичного уможливленого пошуку (філософського дослідження); за своєю суттю являє собою *емпіризм*.

**Природжені ідеї** – поняття і положення, котрі, згідно уявленням ідеалізму, притаманні мисленню *споконвічно і не залежать від досвіду*; родоначальником цього вчення був Платон; вчення про природжені ідеї визнавали Р.Декарт, Г.Лейбніц та інші.

**Провіденціалізм** (лат. *providentia* – передбачення, провидіння) – теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу – як наперед визначеного *наміру Бога*.

**Раціоналізм** (від лат. *ratio* – розум) – 1) у широкому розумінні – філософський напрям, що протиставляє містиці, теології, ірраціоналізмові переконання у *здатності людського розуму* пізнавати закони розвитку природи та суспільства; 2) напрям у теорії пізнання, який, на протигагу сенсуалізму (емпіризму), вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання *розум* (теоретичне мислення).

**Релятивізм** (лат. *relativus* – відносний) – 1) принцип *відносності* людських знань; 2) суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цій підставі *заперечує* об'єктивну істину, пізнаваність світу.

**Рефлексія** (лат. *reflexio* – обернення назад, відображення) – термін для позначення такої риси людського пізнання як дослідження самого пізнавального акту, діяльності *самопізнання*, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

**«Річ у собі»** та **«річ для нас»** – філософські терміни, що означають: *перший* – речі, як вони існують *самі по собі, незалежно від нас і нашого пізнання*; *другий* – речі, як вони розкриваються *людиною* в процесі пізнання. Ці терміни особливого значення набули у XVIII столітті у зв'язку з запереченням можливості пізнання «речей у собі» у філософських поглядах Дж.Локка та І.Канта.

**Самосвідомість** – виокремлення людиною себе з об'єктивного світу, *усвідомлення та оцінка* свого відношення до світу, себе як особистості, своїх вчинків, дій, думок, відчуттів, бажань, інтересів.

**Свідомість** – властивий людині спосіб відношення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; *найвища форма відображення* матерії.

**Свобода** – притаманна людині специфічна здатність до *активної діяльності* відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, в ході котрої вона досягає поставлених перед собою цілей.

**Свобода волі** – один з аспектів свободи, в якому розкривається здатність людини приймати рішення із знанням справи, *панувати* над собою.

**Сенсуалізм** (від лат. *sensus* – почуття, відчуття) – напрям в теорії пізнання, який визнає *відчуття* єдиним джерелом знань; протилежний раціоналізму.

**Скептицизм** (грець. *skeptikos* – недовірний, той, хто досліджує) – філософське вчення, що *піддає сумніву* можливість достовірного пізнання об'єктивного світу.

**Спонтанний** (лат. *spontaneus* – довільний) – характеристика процесів, що виникають не під впливом зовнішніх дій і причин, а внаслідок власного саморуху, довільно; самодіяльність, здатність до активних дій, зумовлена *внутрішніми* імпульсами.

**Суб'єкт** (лат. *subjectum* – те, що лежить в основі) – носій певного роду діяльності.

**Суб'єкт пізнання** – *свідома істота, що пізнає*; суб'єктом може виступати як *окрема* людина, так і *група* осіб, що зайняті дослідженнями; можливості суб'єкта пізнання визначаються не лише індивідуально-особистісними і колективними ресурсами, а й *конкретно-історичним контекстом* культури і суспільства, в якому він знаходиться.

**Суб'єктивний ідеалізм** – філософський напрямок, представники якого *відхиляють* існування об'єктивної реальності, що не залежить від волі і свідомості суб'єкта, єдиною реальністю вважають *сукупність відчуттів, переживань, настроїв і дій суб'єкта*; представники класичної форми суб'єктивного ідеалізму – Берклі, Юм, Фіхте.

**Сублімація** (лат. *sublimo* – високо піднімаю, підношу) – одне з основних понять теорії психоаналізу, особливий вид *відхилення* інстинктів від притаманної їм спрямованості та *переключення* їхньої енергії на досягнення *соціальних і культурних цілей*.

**Субстанція** (лат. *substantia* – сутність) – філософська категорія для позначення *кінцевої основи* всієї різноманітності явищ природи та історії, якою є саморух матерії.

**Схоластика** (грець. *schole* – вчений, вчена бесіда, школа) – тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії; мала на меті обґрунтування, *систематизацію та захист теології* за допомогою *раціоналістичних* засобів.

**Сцієнтизм** (лат. *scientia* – знання, наука) – світоглядна позиція, в основі якої лежить уявлення про *наукове знання* як найвищу культурну цінність, *достатню* умову орієнтації людини у світі.

**Таліон** (лат. *talio* – помста, що досягається завданням однакової шкоди) – первісний звичай, який регулював відносини між кровнородинами

ними колективами і зобов'язував родичів при здійсненні *помсти* керуватися нормами *простой рівності*.

**Телеологія** (грець. telos – мета, кінець і logos – вчення) – вчення, за яким розвиток є здійсненням *наперед визначеної мети*, і все в розвитку природи і суспільства є *доцільним*.

**Тріада** (грець. trias – трійка, трійця) – термін, яким позначають ідею про *треступінчатість* розвитку: теза, антитеза, синтез.

**Універсалії** (лат. universalis – загальний) – філософський термін, який вживався для позначення *загальних* понять (стіл, люди) на відміну від одиничних (даний конкретний стіл, дана конкретна людина); широко використовувався в середньовічній схоластиці.

**Універсум** (лат. universum – світ, всесвіт) – філософський термін для позначення об'єктивного *світу як цілісності*, що перебуває в постійному саморусі й кожна частина якої є ланкою в нескінченному ланцюгу розвитку матерії.

**Утилітаризм** (лат. utilitas – користь, вигода) – принцип оцінки всіх явищ з точки зору їх *корисності*, можливості бути засобом для досягнення будь-якої мети; напрямок в етиці, що вважав *користь основою моралі* і *критерієм* людських вчинків.

**Утопія** (грець. u – немає, topos – місце, букв. неіснуюче місце) – термін, яким позначають ідеальні, *науково необґрунтовані* проекти *взірцевого суспільного устрою*.

**Уявлення** – *чуттєво-наочний* образ предметів, явищ дійсності, світу в цілому, який містить узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людей.

**Фальсифікація** (лат. falsificatus – підроблений) – спосіб перевірки наукових результатів (гіпотез, теорій, ідей) *через спростування* положень, які їм суперечать.

**Фаталізм** (лат. – fatalis – визначений долею) – визнання панування над суспільством і людиною *невідворотних* сил, які наперед визначають їх долю.

**Футурологія** (лат. futurum – майбутнє і logos – вчення) – галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів: вчення про майбутнє.

**Щастя** – стан *найвищого* внутрішнього задоволення людини умовами свого буття і *осмисленістю* життя, реалізацією свого людського призначення.



## *Список рекомендованої літератури*

### **Модуль І. Історичні типи філософії**

#### **Тема 1. Філософія, її предмет і роль в житті людини і суспільства**

Введение в философию. М.: 2004.

Мир философии. М.: 1991. Ч.1,2.

Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу. М.: 1972.

Новая философская энциклопедия. Т.1-4. – М.: 2000-2001.

Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.

Філософія. Підручник. Бичко І.В. та ін. К., 2001.

Філософія. Світ людини. К., 1999.

Чанышев А.Н. Начало философии. М.: 1992.

#### **Тема 2. Антична філософія, її космоцентрична спрямованість**

Асмус В.Ф. Античная философия. М.: 1999.

Введение в философию. М.: 2004.

Мир философии. М.: 1991. Ч.1,2.

Новая философская энциклопедия. Т.1-4. – М.: 2000-2001.

Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. М.: 1995.

Татаркевич В.Л. Історія філософії. Т.1. Львів. 1997,1999.

Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.

Філософія. Підручник. Бичко І.В. та ін. К., 2001.

#### **Тема 3. Філософія Середньовіччя та доби Відродження**

Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1980.

Історія філософії: Підручник. За ред. І.В.Бичка. К., 2001.

Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії. Львів. 2001.

Новая философская энциклопедия. Т.1-4. М., 2000-2001.

Соколов В.В. Средневековая философия. М., 1979.

Татаркевич В. Історія філософії. У 3-х т. Т.1,2. Львів. 1999.

Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.

#### **Тема 4. Філософія Нового часу**

Гайденко П.П. История новоевропейской философии. М.: 2000.

Гусев В. Західноєвропейська філософія XV-XVIII ст. К.: 1995.

Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. М., 2001.

Історія філософії: Підручник. За ред. І.В.Бичка. К., 2001.

Энгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т.21.

Кузнецов В.Н. Немецкая классическая философия второй половины XVIII–начала XIX века. М., 1989.

Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року //Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т.42.

Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. М., 1991.

Новая философская энциклопедия. Т.1-4. М., 2000-2001.

Ойзерман Т.И. Формирование философии марксизма. М.: 1986.

Татаркевич В. Історія філософії. У 3-х т. Т.2,3. Львів. 1999.

Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.

### **Тема 5. Традиції та особливості розвитку філософської думки в Україні**

Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. К., 1992.

Горський В.С. Історія української філософії. К., 1996.

Історія філософії України: Хрестоматія. К., 1993.

Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософія України. К., 1999.

Розвиток філософської думки в Україні. К., 1994.

Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2-х т. К., 1973.

Чижевський Д. Нарис з історії філософії на Україні. К.,1992.

Юркевич П.Д. Философские произведения. М., 1990.

### **Тема 6. Тенденції розвитку сучасної світової філософії**

Антропологический поворот в философии XX века. М., 1996.

Введение в философию. М., 2004.

Гидденс Э. Постмодернизм //Философия истории. М., 1995.

Западная философия XX века. М., 1994.

Козловски П. Культура постмодерна. М., 1997.

Ницше Ф. Сочинения: В 2-х т. М., 1990.

Новая философская энциклопедия. Т.1-4. – М.: 2000-2001.

Проблема человека в западной философии: Переводы. М., 1988.

Силичев Д.А. Постмодернизм: экономика, политика, культура. М., 1998.

Сумерки богов. М., 1989.

Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. К., 1996.

Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.

Філософія. Підручник. Бичко І.В. та ін. К., 2001.

### **Модуль II. Основні проблеми філософії**

#### **Тема 7. Філософський зміст проблеми буття. Діалектика буття**

Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. М., 1991.

Введение в философию. М.: 2004.

Губин В.Д. Онтология. Проблема бытия в современной европейской философии. М., 1998.

Ильин В.В. Философия. М., 1999.

Новая философская энциклопедия. Т.1-4. – М.: 2000-2001.

Основы онтологии. СПб., 1997.



- Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М., 1986.  
Современные зарубежные концепции диалектики. М., 1987.  
Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. М., 1994.  
Філософський енциклопедичний словник. К., 2002.  
Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.

**Тема 8: Людина та її буття як предмет філософського осмислення**

- Бескова И.А. Эволюция и сознание. М., 2002.  
Введение в философию. М.: 2004.  
Волков Ю.Г., Поликарпов В.С. Человек: Энциклопедический словарь. М., 1999.  
Гуревич П.С. Человек. М.: 1999.  
Дубровский Д.И. Проблема идеального. М., 2002.  
Мир философии. М.: 1991. Ч.1,2.  
Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. К.: 1995.  
Новая философская энциклопедия. Т.1-4. – М.: 2000-2001.  
Проблема человека в западной философии. М., 1988.  
Проблема сознания в современной западной философии. М., 1989.  
Табачковський В.Г. Людина – Екзистенція – Історія. К., 1996.  
Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.  
Філософія. Підручник. Бичко І.В. та ін. К., 2001.  
Філософський енциклопедичний словник. К., 2002.  
Філософія: світ людини. К., 2003.  
Философский словарь. Под ред. И.Т.Фролова. М.: 2001.  
Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1990.  
Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Кн.1,2. М.: 1991,1994.  
Это человек. Антология. М.: 1995.

**Тема 9. Етика як наука про мораль**

- Історичні форми моралі і проблема морального прогресу.  
Основні категорії етики. Проблеми прикладної етики.  
Введение в биоэтику. М., 1998.  
Гусейнов А. А., Иррилиц Г. Краткая история этики. М., 1987.  
Золотухина-Аболина Е.В. Курс лекцій по етике. – Ростов н/Д., 1999.  
Зеленкова И.Л., Беляева Е.В. Этика: Учебное пособие и практикум. – Минск, 1997.  
Малахов В. Етика: Курс лекцій. К., 2002.  
Скрипник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры. М., 1992.  
Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека. М., 1981.  
Уткин Э.А. Этика бизнеса. М., 1998.  
Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990.

- Фромм Э. Иметь или быть? М., 1986; 1990.  
Швейцер А. Культура и этика. М., 1973.  
Этика. За ред. В.О.Лозового. К., 2002.  
Этика. Энциклопедический словарь. Под. ред. Р.Г.Апресяна и А.А.Гусейнова. М., 2001.

### **Тема 10. Суспільство та його філософський аналіз**

- Андрущенко В.М., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. К., 1996.  
Бердяев Н.А. Смысл истории. М.: 1990.  
Бойченко І.В. Філософія історії. Підручник. К.: 2000.  
Введение в философию. М.: 2004.  
Мир философии. М.: 1991. Ч. 2.  
Новая философская энциклопедия. Т.1-4. – М.: 2000-2001.  
Степин В.С. Эпоха перемен и сценарии будущего. М.: 1996.  
Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.  
Філософія. Підручник. Бичко І.В. та ін. К., 2001.  
Філософія. Світ людини. К., 1999.  
Философия истории. Антология. М., 1995.  
Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: 1991.

### **Модуль III. Проблеми гносеології та теоретико-методологічні засади логічного мислення**

#### **Тема 11. Гносеологія: основний зміст пізнавальної діяльності**

- Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика М., 1991.  
Введение в философию. М., 2004.  
Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. М. 1998.  
Новая философская энциклопедия. Т.1-4. – М.: 2000-2001.  
Рассел Б. Человеческое познание. Его сферы и границы. К., 1997.  
Філософія. Навчальний посібник. Під ред. Надольного І.Ф. К.: 1997.  
Філософія. Підручник. Бичко І.В. та ін. К., 2001.  
Ярошевец В.І. Людина в системі пізнання. К., 1996.

#### **Тема 12. Логіка: Закони і форми правильного мислення**

- Гетманова А.Д. Учебник по логике. М., 1995  
Конверський А.Є. Логіка. К., 1999.  
Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика: учебник для юридических факультетов и институтов. М., 1995.  
Тофтул М.Г. Логіка. К., 1999.  
Уемов А.И. Основы практической логики с задачами и упражнениями. Одесса. 1997.  
Хоменко І.В., Алексюк І.А. Основи логіки. К., 1996.



НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Сандюк** Людмила Онисимівна  
**Симоненко** Сергій Петрович  
**Сулим** Олексій Володимирович  
**Шмиголь** Михайло Федорович  
**Щубелка** Наталя Володимирівна  
**Юшкевич** Юлія Сергіївна

# ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*За редакцією М. Ф. Шмиголя*

Оригінал-макет підготовлено  
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 15.11.2016. Формат 60x84<sup>1/16</sup>.  
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.  
Умовн. друк. арк. 23,17. Тираж 300 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»  
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176  
тел./факс 044-425-01-34  
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95  
e-mail: office@uabook.com  
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру  
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції  
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.